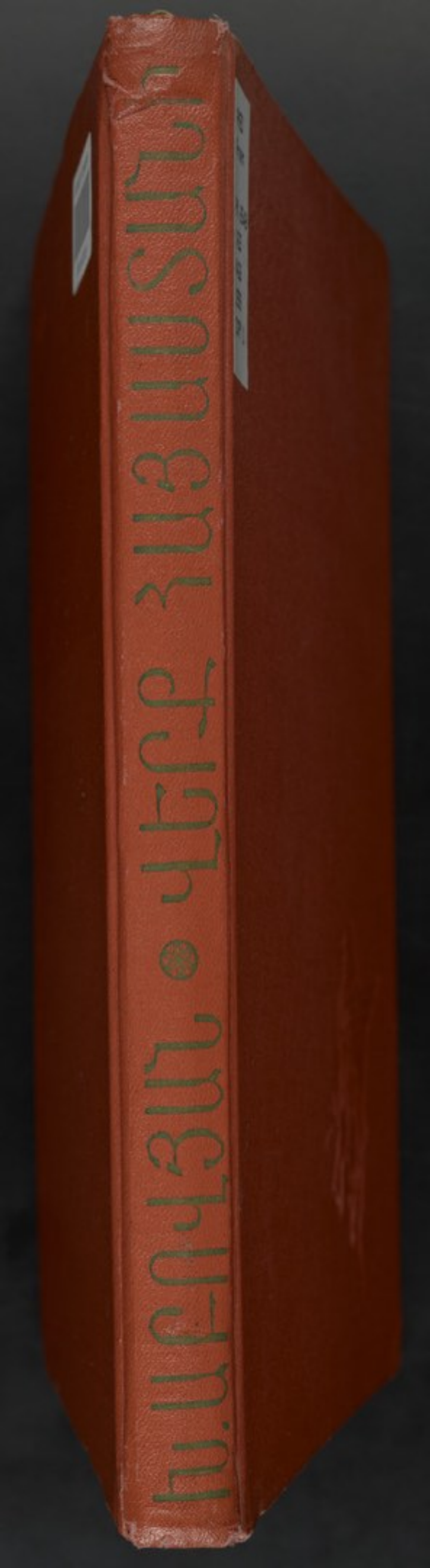

ԽՍԱԲՈՎՅԱՆ • ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

AMED
Armen

PK 8548
.A25
V426
1959
COPY 1

...ՔԱՆԻ ԲԵՐԱՆՈՒՄՍ ԼԵԶՈՒ ԿԱ, ՓՈՐՈՒՄ

«ԷԴ ՈՒ՞Մ ՎՐԱ ԵՔ ԹՈՒՐ ՀԱՆԵԼ, ՀԱՅՈՑ

THE LIBRARY OF CONGRESS
1800

ՍԻՐՏ. ԵՍ ԼԵՌՆԱՀԱՍՏԱՆ ՉԵՄ ԿՏԱՄ
ՄԵԾ ԱԶԳԻՆ ՉԵՔ ԽՆԱՅՈՒՄ»

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
1959

James McNeill Whistler

Abovyan, Khach'atur

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆ

Verk^c Hayastani

ՈՂԲ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ

Պատմական վեպ

Սուպեր շապիկը և նկարները՝
ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՆՋՅԱՆԻ

LIBRARY OF CONGRESS
Cairo Field Office
NOV 27 1995
PURCHASE

Х. АБОВЯН
РАНЫ АРМЕНИИ
(На армянском языке)
Армянское государственное издательство
(Айпетрат), Ереван, 1959

LC Control Number
00 507185

ՀԱՌԱՋԱԲԱՆ

Երեսոս թագավորն Լիդացվոց՝ երբ Կյուրոս բոլոր աշխարհի տիրեց ու նրա երկիրն էլ առավ, կռվումը ղոնշուն, սիրելի, բարեկամ, զորապետ՝ նրան թողեց ու էն անգին մարգարտի ու ջավահիրե ամարաթներում մեծացած՝ *Կրեսոսը*, որ իրանից բախտավոր աշխարհի երեսին էլ մարդ չէ՛ր համարում, ընկած մեկ պարսիկ զորականի առաջ, շունչը բերնին հասած՝ փախչում էր, որ իր գլուխն էլա պրծացնի, պարսիկը ետևիցը հասավ: Սուրը գլխին պապդաց, աչքերը սևացավ, դեռ գլուխը չտված, հենց իմացավ՝ թե մահն էն ա հոգին առավ, հենց ուզում էր, որ իր բուրը իր սիրտը կոխի, որ թշնամին իրան չսպանի, զորականը որ բուրը չի բարձրացրեց, թագավորի միամոր որդին, որ հոր մահը չտեսավ առաջին, քանի տարվա փակ լեզուն՝ իսկույն կապը կտրեց, բաց էլավ, ու քանի տարվա լուռ սիրտը՝ իր առաջին ձենը տվեց. «Ա՛նիրե՛ն՝ էդ ո՞ւմ ես սպանում, քանի՛ բուրդ եղ, չե՞ս տեսնում՝ որ առաջիդ *Կրեսոս* ա, աշխարհի տե՛րն ա»: Զորականի 'ձեռները թուլացան, թագավորն իր գլուխն ազատեց, քանի տարեկան լալ (մունջ) որդին իր հորը պրծացրեց: Էսքան տարի ողորմելի թագավորազն իր կյանքն անց էր կացրել, ո՛չ ծնողաց էնքան սերը, էնքան գութն ու փափագը՝ որ նրա ձենը մի լսեն, մի սիրտընները հովանա, ո՛չ էն փառքն ու մեծությունը՝ ոչ էն պատիվն ու իշխանությունը,

ո՛չ էն գանձն ու հարստությունը, ո՛չ աշխարհիս սերն ու վայելչությունը, ո՛չ էնքան սիրելյաց ու բարեկամաց սերն ու քաղցր զրիցը, ո՛չ ամպի ձենը, ո՛չ գետի ու թռչնոց էն անուշ եղանակը՝ էնքան վախտ նրա սրտին է՛ն ներգործությունը չէին տվել, որ մեկ ծպտա էլա, ու իր հոր, իր ազիզ հոր մահը՝ որ առաջին տեսավ, սրտն էլ իր խուփը եղ քցեց, պապանձած լեզուն էլ իր կապը կտրեց, փակ բերանը իր կսկիծը հայտնեց, կարոտ, վերջին թելն ընկած հերը՝ իր որդու ձենը լսեց, որ լսողի սրտն, էս օր էլ ա կրակ ընկնում, երբ մտածում ա՝ թե *որդիական սերն* էր՝ որ բնության դրած զնջիլը՝ էսպես ջարդեց ու փշրեց:

Ո՛չ քսան-երեսուն տարուց ավելի ա՝ իմ ազիզ հեր՝ իմ սիրելի ազգ, որ սիրտս կրակ ա ընկել, էրվում, փորփորվում ա, գիշեր, ցերեկ լացն ու սուք իմ աչքիցը, ա՛խն ու ո՛խը իմ բերնիցս չի՛ պակսում, ա՛յ իմ արյունակից բարեկամք, որ միտքս ու մուրազս ձեզ պատմեմ ու հետո հողը մտնեմ: Ամեն օր գերեզմանս առաջիս տեսնում էի, ամեն սհաթ մահվան հրեղեն սուրը գլխիս պտտում էր, ամեն րոպեի ձեր սիրտն ու դարդը՝ հոգիս էրում, մաշում էր, լսում էի ձեր քաղցր ձենը, տեսնում էի ձեր սիրուն երեսը, իմանում էի ազնիվ միտքն ու կամքը, վայելում էի ձեր ազիզ սերն ու բարեկամությունը, մտածում էի ձեր կորցրած փառքն ու մեծությունը, մեր առաջին՝ է՛ն հիանալի թագավորաց, իշխանաց գործքն ու կյանքը, մեր Հայրենյաց, մեր սուրբ աշխարհի առաջվան սքանչելիքն ու հրաշքը, մեր ընտիր ազգի աննման բնությունը ու արած քաջությունները: *Մասիս* առաջիս էր կանգնած միշտ, որ մատով ցույց էր տալիս՝ թե ի՞նչ աշխարհի ծնունդ եմ ես, *դրախտը* մտքումս էր կենդանի, որ ինձ երազում, թե լո՞ւրջ՝ միշտ մեր երկրի անունն ու պատմականությունն՝ իմ առաջս էր բերում, Հայկ, Վարդան, Տրդատ, Լուսավորիչ՝ քնած տեղս էլ ինձ ասում էին՝ որ ես իրանց որդին եմ. Եվրոպա թե Ասիա ինձ անդադար ձեն էին տալիս, թե Հայկա զավակն եմ ես, Նոյան թոռը, էջմիածնա որդին, դրախտի բնակիչը, դաշտում թե ժամում, չոլում թե տան՝ էն քարերն էլ ուզում էին՝ որ սիրտս պոկեն, հանեն, ուրտեղ որ իմ ազգի ոտը կոխել ա, ու էս օր էլ կոխում ա, շատ անգամ մեկ Հայ տեսնելիս, ուզում էի՝ էլած շունչս էլ հանեմ, նրան տամ. բայց ա՛խ՝ լեզուս փա՛կ էր, աչքս բաց, բերանս բռնած, սիրտս խոր, ձեռս պակաս, լեզուս կարճ. գանձ չունեի, որ գործով ցույց տայի ուզածս, անունս մեծ չէր՝ որ ասածս տեղ հասնի, մեր գրքերն էլ *գրաբառ*, մեր նոր լեզուն էլ *անպատիվ*, որ սրտիս հասրաթը խոսքով հայտնեի. հրամայել չէ՛ի կարող, խնդրեի, աղաչեի էլ լեզուս մարդ չէ՛ր իմանալ, չունքի ես էլ էի ուզում՝ որ ինձ վրա չծիծաղին, չասեն կոպիտ ա, հիմար ա՝ որ քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն չգիտի, ես էլ էի ուզում, որ ասեն. «Օ՛հ, *էնպես խոսք*, խրթին շարադրել գիտի, որ սատանեն էլ միջիցը մեկ բառ չի՛ կարող իմանալ, հասկանալ». ես էլ էի ուզում, որ իմ գլուխս ցույց տամ,

որ ինձ վրա զարմանաս ու ինձ զովես՝ «թե Հայերեն շատ խորը տեղակ եմ»: Ով մեկ լեզու գիտի, ես մեկ բանիսը գիտեմ, ի՞նչ գիրք ասես՝ որ չեմ սկսել թարգմանիլ ու կիսաս թողալ. ոտանավոր, շարադրություն ինչ՝ էնքան եմ գրաբառ գլխիցս դուս տվել՝ որ մեկ մեծ գիրք էլ՝ է՛ն կդառնա: Էս միջոցումը Աստված ինձ մի բանի էրեխեք էլ հասցրեց, որ պետք է կարդացնեի: Սիրտս ուզում էր պատռի, որ էս էրեխեքանց ձեռքն էլ՝ ինչ Հայի գիրք տալիս էի, չէին հասկանում: Ռուսի, Նեմեցի, Ֆրանցուզի լեզվումը ինչ բան որ կարդում էին, նրանց անմեղ հոգուն էլ էին՝ էնպես բաները դիր գալիս: Ուզում էի շատ անգամ մազերս պոկեմ՝ որ էս օտար լեզուքը ավելի էին սիրում, քանց մերը: Բայց պատճառը շատ բնական էր. էն լեզվընեռումը նրանք կարդում էին երևելի մարդկանց գործքերը, նրանց առածներն ու ասածները, նրանք կարդում էին է՛ն բաները՝ որ մարդի սիրտ կարող է գրավել, չունքի տրի բաներ էին՝ ո՞վ չի՛ սիրիլ: Ո՞վ չի՛ ուզիլ լսիլ՝ թե սերը, բարեկամությունը, հայրենասիրությունը, ծնողը, զավակը, մահը, կռիվը ի՞նչ զաս են, բայց մեր լեզվումը՝ թե էսպես բաներ ըլին, բո՛ղ, աչքս հանեն: Էլ ընչո՞վ էրեխին քո լեզուն սիրիլ տաս: Գեղեցու վրա ջավահիր ծախիր, հա, շատ լավ բան ա, ամա որ կարողություն չունի, մեկ կտոր հաթի հետ էլ չի՛ փոխիլ քո տված անգին քարը:

Է՛ս հո էս՝ Եվրոպիումն էլ որ չէի կարդում բազի գրքերում, թե Հայ ազգը պետք է՝ որ սիրտ չի՛ ունեցած ըլի, որ էնքան բաները գլխովն անց են կացել, մեկ մարդ էլա չի՛ դուս եկել, որ մեկ տրի բան գրի. ինչ կա՝ եկեղեցու վրա յա, Աստծու ու տրբերի, բայց հեթանոս Հոմերի, Հորացի, Վիրգիլի, Սոֆոկլեսի գրքերը՝ էրեխեքն էլ գլխատակներին ունեին, չունքի բոլոր աշխարի բաներ են: Թե ասեի՝ բոլոր Եվրոպացիք են անխելք, անհավատ, որ Աստծու բանը թողած, էսպես ծռտի մռտի բաների հետ էին ընկել, հիմարություն կըլեր: Թե չէ մեր Նարեկը թողած, ախր ի՞նչպես էին նրանք գրքերին հավանում: Լավ գիտում էի, որ մեր ազգն էնպես չէ՛ր, ինչպես նրանք ասում էին, ամա ինչ անես, անպտուն ջաղացի քարն էլ չի՛ պտիտ գալիս, ո՞ւմ ասես: Միտք էի անում՝ որ թե կտրիչ մարդ ասես, մեր միջումը հազարավորն են էլել ու էս օր էլ կան. թե խելոք խոսք ասես, մեր պառավներն էլ հազարը գիտեն: Թե աղ ու հաց ասես, սեր, բարեկամություն, քաջություն, երևելի անձինք՝ ասես, մեր գեղեցոնց սիրտն էլ ա լիքը էսպես մտքերով: Առակ, մասալա, սուր սուր խոսքեր՝ որ ուզենաս հո՝ էն հետին ռամիկ մարդը՝ մեկի տեղակ հազարը կասի: Ախր ի՞նչ պետք էր արած՝ որ մեր սիրտն էլ ուրիշ ազգեր իմանային, մեզ էլ զովեին, մեր լեզուն էլ սիրեին, մնացել էի տարակուսած: Լավ գիտեի, որ թե Օսմանցվի, թե Ղզլբաշի երկրումը՝ ինչքան էնպես երևելի, խելոք, հունարով մարդ են էլել, ինչքան խանի, շահի, սուլթանի դռներին սիրեկան աշրդ, լավ խաղ ասող, ոտանավոր շինող մարդ են էլել, շատը Հայ ա էլել: Մենակ Քեշիշ օղլին, Քյոռ

օղին բավական են՝ որ ասածս սուտ չի՛ դուրս գա: Թող և էս օր էլ մեկ մարդ Գրիգոր Թարխանովի հետ խոսա, նրա ասած խո՛սքերն, նրա էն ճարտար լեզուն, նրա էն հիանալի բոյն ու պատկերը, նրա հենց մեկ հունարը տեսնի, որ հարիր տեսակ զանազան մարդի ու ազգի՝ լեզուն, շարժմունքը, նստիլ վեր կենալը էնպես ցույց կտա, որ քոռանամ՝ թե Եվրոպիս էն ընտիր թեատրոններումն էլ տեսած ըլիմ, ու փարժատան երես հո՝ իր օրումը՝ կարելի ա, էն ժամանակն ըլի տեսած՝ որ այբբենը մեր միջումը զաթով էին բռնում, գյուղով վեր քցում, էն ժամանակը կիմանա, թե Հայոց միջումն ի՛նչ հունար կա:

Էսպես բաները մտածելով, օրս ու ումբրս մաշվել էր: Տաս անգամ ուզում էի իմ գլուխս մահու տամ: Չէի իմանում թե սրա չարեն ի՞նչ կըլի: Թո՛ղ լսողը չհավատա, ամա էս ցավն էնպես էր սիրտս առել, որ շատ անգամ գժվածի պես ընկնում էի սար ու ձոր, ման գալիս, մտածում, էլ եդ սիրտս լիքը տուն գալիս: Հենց է՛ս էր պատճառը՝ որ մեկ օր էլ ամառվան դաստուրի ժամանակին՝ աշակերտներս՝ որ առավոտը թողի, ճաշիցը եդ՝ ընկա էլի սարե սար: Ճարս կտրվեց, գնացի Նեմեցի Կոլոնիեն՝ մեկ Նեմեց՝ բարեկամի մոտ, նրանք էլ ինձ վրա ցավելով՝ իրեք օր չթողին գամ քաղաքը: Բայց քաղաքումն՝ իմ սիրելի աշակերտները, ու ծանոթ, բարեկամք՝ իմ սուքս վաղուց էին առել: Հենց իմացել էին, թե Քուռն եմ ընկել, չունքի ամեն առավոտ, րիզուն գնում էի, լողանում: Էլի իմ, իմ ազիզ, իմ սիրելի աշակերտներն էին ընկել եղևիցս՝ որ բալքի մեկ բան էլա իմանան: Մեկ առավոտ փանջարումը նստած՝ էլի մտքիս հետ էի ընկել, որ նրանք առաջովս անց կացան: Որ չտեսա նրանց, հոգիս տեղըհան էլավ: Իմ ու նրանց էն օրվան իրար տեսնիլը՝ ո՞վ կարա պատմիլ, ով սիրտ ունի, ինքը կիմանա: Բալքի թե գերեզմանումը էս ձեր սերը մտքիցս գնա՝ ա՛յ իմ սիրելի, իմ ազի՛զ բարեկամք. թե չէ, որքան էս կապուտ երկինքը գլխիս ա, շունչս բերնումս, ձե՛զ, ձե՛զ սուրբ պետք է համարիմ ինձ համար, ձեր արևի՛ն մեռնիմ:

Բայց ա՛խ՝ ե՞րբ ա երկինքը մեկ կերպի մնացել՝ որ մարդի սիրտը մնա: Հենց մի փոքր մտքիս արևը երևաց թե չէ, էլի սև սև ամպերը գլխըները բարձրացրին, էլի կայծակ ու որոտումն սրտումս մեյդան բաց արին: Ջուրն ընկնիլ էլ չէի կարող, չունքի Աստուծո ահը մտքումս, անմեղ քոռփիս ձենը ականջումս էր. սերն ու ծնողական զութը ջիգյարումս, ես դինջանայի, էթըմին ո՞վ պահեր:

Բանը հենց էս էր՝ որ ասում էի մտքումս՝ թե նստիմ, ինչքան խելքս կբերի, մեր ազգին զովեմ, մեր երևելի մարդկանց արած քաջությունները պատմեմ, էլի մտածում էի, թե ո՞ւմ համար գրեմ, որ ազգը լեզուս չի՛ հասկանա: Թեկուզ Ռուսերեն, Նեմեցերեն, յա Ֆրանցուզերեն գրած, թեկուզ գրաբառ՝ տառը՝ կըլի որ հասկանային, բայց հարիր հազարի համար՝ թեկուզ իմ գրածը, թեկուզ մեկ քամու ջաղաց: Ախր որ ազգը էն լեզվովը չի՛ խո-

սում, էն լեզուն չի՛ հասկանում, սաքի հենց բերնիցդ էլ ոսկի վեր ածի՛ր. ո՞ւմ պետք է ասես: Ամեն մարդ իր սրտի խարջ բան կուզի: Քո դաբլու փլավն ինձ ի՞նչ օգուտ, որ ես չե՛մ սիրում: Ում հետ էլ որ խոսում էի, էն էին բանիսա տալիս՝ թե մեր ազգը ուսումնասեր չի՛, կարդալը նրա համար գին չունի, բայց ես տեսնում էի, որ էս մեր կարդալ չսիրող ազգը Ռոպենսոնի պատմությունը, Պղնձե քաղաքի հիմար գիրքը ձեռնն ձեռ էր մաս ածում: Էս էլ լավ գիտեի, որ ինչ երևելի ազգեր կան, բոլորն էլ էրկու լեզու ունին, *հին* ու *նոր*: Այր թե լուսավորյալ լեզուն լավ ա, ու քարերն էլ պետք է՝ տրաֆին ու հասկանան, էլ տոնլուդ, նշան, պատիվ ո՞ւր են տալիս դիլբանդին: Էն լեզվագետ իմաստունը՝ թո՛ղ գնա, կանգնի, գոռա, ջանը դուս գա, լսողը թո՛ղ՝ ինքը հասկանա, լուսավորյալ գլուխն ափսոս չի՛, որ ցավի:

Միտ էի անում, որ գիժն էլ էս չի՛ անիլ: Էլի էսպես մտիս հետ ընկած՝ շատ անգամ որ դանաղ էի գնում, յա քաղաքովն անց կենում, ուշ ու միտս հավաքում էի՝ թե տեսնիմ խալխը խոսալիս, քեֆ անելիս, ի՞նչ բանից ա ավելի հազ անում: Շատ անգամ տեսնում էի, որ մեյդանում, փողոցում մեկ քոռ աչքի է՛նպես են հայիլ մայիլ մնացել ու կանգնել՝ անկաջ դնում, փող բաշխում նրան, որ բերնքների ջուրը գնում էր: Մեջլիս ու հարսանիք հո՝ առանց սազանդարի ե՞րբ հացը կուլ կերբար: Աստծները Թուրքերեն էր, շատը մեկ բառ էլա չէր հասկանում, ամա լսողի տեսնողի հոգին գնում էր դրախտը, եդ գալիս: Միտ արի, միտ արի, մեկ օր էլ ասեցի ինձ ու ինձ, արի՛ քո քերականություն, հարստասանություն, տրամաբանություն ծալի՛ր, դրաղ դի՛ր ու մեկ աչքդ էլ դու դառ, ինչ կըլի-կըլի, խանչալիդ քարը հո վեր չի՛ ընկնիլ, գառ վարաղդ հո չի՛ գնալ: Մեկ օր էլ դու վեր կընկնիս, կմեռնիս, մեկ ողորմի ասող էլ չես ունենալ:

Մեկ բարիկենդանի՝ աշակերտներս՝ որ բաց թողի, սկսեցի՝ ինչ որ երեխությունիցս լսած, կամ տեսած բան գիտեի, տակ ու գլուխ անիլ: Վերջը իմ ջիվան *Աղասին* միտս ընկավ, նրա հետ հարիր քաջ Հայի տղերք էլ իրանց գլուխը բարձրացրին ու ամենն էլ ուզում էին՝ որ իրանց ոտը գնամ: Մյուսները մեծ մեծ մարդիկ էին, շատն էլ դեռ հլա սաղ սալամաթ՝ փառք Աստուծո, Աղասին աղքատ ու մեռած, նրա սո՛ւրբ գերեզմանին դուրքան: Ասեցի կեղծավորություն չանեմ, նրան ընտրեցի: Սիրտս էկել էր, բերնիս հասել: Տեսնում էի, որ էլ Հայի գիրք ձեռն առնող, էլ Հայի լեզուն խոսող քիչ ա գտնվում: Մեկ ազգի պահողն էլ՝ *լեզուն* ա ու *հավատը*, թե սրանց էլ կորցնենք, վա՛յն էկել ա մեր օրին: Հայոց լեզուն առաջիս փախչում էր Կրեսոսի նման, երեսուն տարվա փակ բերանս Աղասին բաց արեց: Մեկ երես բան դեռ չէի գրել, որ իմ մանկական սիրելի բարեկամ ու ազնիվ Հայազգի պարոն *Դոքտոր Աղաֆոն Սմբատյանը* նեղս մտավ: Ուզում էի՝ թուղթս ծածկեմ, էլ չկարացի: Ինձ համար Աստված էր նրան էն սնաթին դրկել՝ նրա ջա՛նին մեռնիմ: Զոռ արեց՝ որ կարդամ, բարեկամիցը ի՞նչ

պետք է թաքցրած: Սիրտս դողում էր կարդալիս. մտքումս ասում էի՝ թե հենց հիմիկ որդե որ ա, գլուխը կպտտի, ունքերը կկիտի մյուսների նման ու իմ ախմախության վրա մտքումն էլա հո կծիծաղի, որ երեսիս չասի: Բայց փիսը ես էի, որ նրա ազնվական հոգին դեռ լավ չէի ճանաչել: Վերջացնելիս՝ որ հենց էն ա, թուրն էկել էր, ոսկորին դեմ առել, որ չասեց. «թե էդպես կշարունակես, շատ հիանալի բան կդառնա», ուզում էի վրա թռչիմ, բերանը, է՛ն քաղցր բերանը համբուրեմ:

Նրա սուրբ բարեկամության եմ պարտական, որ մունջ լեզուս բաց արեց: Նա գնաց թե չէ՝ կրակը ջանս առավ: Սհաթի տասն էր առավոտի: Էլ հաց, կերակուր միտքս չէկան: Ճանճը առաջովս անց կենալիս, ուզում էի, սպանեմ, էնպես էի փառվել: Հայաստանի հրեշտակի պես առաջիս կանգնել՝ ինձ թև էր տալիս: Ծնող, տուն, երեխայություն, ասած, լսած բաներ էնպես էին կենդանացել, որ էլ աշխարքը միտքս չէ՛ր գալիս: Ինչ խուլ, կորած, մոլորած մտքեր ունեի, բոլոր բացվել, եդ էին եկել: Նոր էի իմանում, որ գրաբառ ու ուրիշ լեզվըներ՝ մինչև էն սհաթը միտքս փակել, թխովել էին: Ինչ որ ասում էի, կամ գրում մինչև էն հադաղը՝ գողացած՝ կամ հնարած բաներ էին, էնդուր համար հենց մեկ երես բան գրում էի թե չէ, յա քունս էր տանում, յա ձեռս բեզարում: Գիշերվան մինչև սհաթի իննը ո՛չ հացի մտիկ արի, ո՛չ չայի, չիբուխն էր իմ կերակուրը, գիրը իմ հացը: Տանըցոց խ ը ն դ-ր ե լ ու ն, նեղանալուն, խռովելուն, էլ չէ՛ի մտիկ անում: Երեսուն թաբաղեն էն ա լցվելով էր, որ բնությունը իր պարտքը պահանջեց, աչքերս գնաց: Սաղ գիշերը ինձ էնպես էր երևում՝ թե նստած գրում եմ, երանի՛ կըլեր ինձ՝ թե էն մտքերը ցերեկն էին միտս ընկել:

Սի՛րելի կարդացող՝ չնեղանաս՝ որ բանն էսքան երկարացրի: Էնդուր համար եմ էսօնք հիշում, որ իմանաս՝ թե ազգի *սերը* ի՞նչ լազաթ ունի, ի՞նչ զորություն: Էն առավոտը իմ դ ու շ մ ա ն ի տանը ո՛չ եդ գա, ինչ որ ես տեսա: Աչքս բաց եմ անում, իմ խեղճ, ղարիբ Գերմանացի կողակցի ձենն ա ընկնում ականջս: Տեսնիմ իմ միայնակ որդին դոշին առած՝ էն արտասունքն ա վեր ածում, որ քարեր կմղկտան: Ծառա ու ղարավաշ էլ՝ մեկ պուճախում են փետացել, կանգնել, ինձ՝ ց ա վ ե լ ո վ մտիկ անում: Ո՞ւմ սիրտը էս սհաթին չէ՛ր ճաքի: Գժվածի պես վեր թռա, երեխիս եմ նայում, փառք Աստուծո՝ սաղ ա, կողակցիս եմ աղաչում, սիրտը չի՛ կարում եդ բերիլ: Ի՞նչ էր պատահել, չէի իմանում: «Անաստված՝ ինձ սպանեցիր հո՝ էս ի՞նչ բան բերիր գլխիս». վերջապես լսեցի: Ծառերն էլ մեկ կողմից են ինձ ղնամիշ անում: Վերջապես իմանամ որ սաղ գիշերը անդադար դելն եմ տվել, զռացել, ա՛խ քաշել, խոսացել ու ինչ որ հարցրել են տանըցիք՝ միշտ էլ Գերմաներեն ո՛չ, Հայերեն պատասխան տվել, ու հազար տեսակ վայրիվերո բան ասել, էլ եդ իմ կռիվն սկսել: Մինչև սհաթի իննը էս հալումն ընկած՝ ես իմ քեփն եմ արել, նրանք իրանց սուքն ու ինձանից ձեռք վերցրել: Էն

առավոտը, սաղ շաբաթ ու ամիս, է՜ս ո՜ր էլ մուրազս հենց՜ էն ա էլել՝ որ գնամ ընկնիմ մեկ իշխանի ոտք, ասեմ. ինձ մեկ կտոր հաց տա ու ես՝ գիշեր ցերեկ ընկնիմ գեղե գեղ ու մեր ազգի արած բաները հավաքեմ, գրեմ:

Թո՛ղ ինձ այսուհետև տգետ կանչեն. լեզուս բաց ա էլել՝ ի՛մ ընտիր, ազիզ, ի՛մ սրտի սիրեկան ազգ: Թո՛ղ՝ տրամաբանություն գիտեցողը իրան համքյարի համար գրի, ես, քո կորած, շվարած որդին՝ քեզ համար:

Ո՛վ թուր ունի, առաջ ի՛մ գլխիս խփի, ի՛մ սիրտս խրի, ապա թե ո՛չ՝ քանի բերնումս լեզու կա, փորումս սիրտ, ես լեղապատառ ձեն կտամ. «էդ ո՞ւմ վրա եք թուր հանել, Հայոց մեծ ազգին չե՞ք ճանաչում»: Թաք ըլի *դո՛ւ*, *դո՛ւ* իմ պատվական ազգ՝ քո որդու արածը, քո որդու խակ լեզուն սիրես, ընդունիս, ինչպես հերը իր մանուկի կմկմալը, որ աշխարքի հետ չի՛ փոխի: Երբ որ կմեծանամ, խրթին լեզվով էլ կխոսանք: Աղասին քո փոքր որդին ա, սրանից դհա մեծ, դհա անվանիքը շատ ունիս, ինձ մի սիրտ տո՛ւր՝ արևիդ մատաղ գնամ. տե՛ս՝ թե ի՞նչ ձևով եմ գնում, նրանց բերում, առաջիդ կանգնացնում, որ դու էլ զարմանաս՝ թե էնպես որդիք ունեցողը աշխարքումն էլ ինչ դարդ կանի, ե՛րեսս ոտիդ տակը: Տո՛ւր՝ էդ սուրբ ձեռդ էլ մի համբուրեմ, որ ինձ ներես, ու գնանք մեր սիրուն Աղասու մոտ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

1

Բարիկենդան էր: Ձինն էկել՝ դիզվել, սար ու ձոր բռնել էր: Պարզկա գիշերը է՛նպես էր գետինը սառցրել, որ ամեն մեկ ոտքը կոխելիս՝ հազար տեղից տրաքտրաքում, ճռճռում, ճքճքում էր, ու մարդի ջանը սռսռացնում, ձեն տալիս: Ամեն մեկ ծառի ճղկներից, ամեն մեկ տան բաշից՝ հազար տեսակ սառցի լուլա, հազար տեսակ ձնի քուլա՝ կախ էր էլել ու բիզ բիզ իրար վրա սառել: Հենց գիտես՝ սար ու ձոր կամ նո՛ր էր ծաղկել, կամ ն ո ր ծերացել, մահվան դուռն ընկել՝ շունչն էր մնացել՝ որ տա, ու աշխարհիս բարով մնա ասի: Ղուշ, գազան, անասուն, սողուն՝ որը փետացել՝ էստեղ էնտեղ վեր էր ընկել, որն էլ վաղուց, ամսով առաջ բունը մտել՝ ձենը կտրել, պաշարը վայելում, գարնան գալուն սպասում: Գետերի, առվըների երեսները սառիցը մեկ գազ էկել, հաստացել, իրար վրա դիզվել՝ էնպես էր ջրի, աղբրի բերնին հուփ տվել, որ մոտըներին կանգնողը միմիայն նրանց խուլ ձենն էր լսում, որ սառցի տակին տխուր, տրտում, քլքլում էր ու էլ եղ էստեղ էնտեղ կամաց կամաց ձենը կտրում, պապանձվում, սառչում:

Արեգակը էս առավոտ՝ որ գլուխը քնի տեղիցը ու աղոթարանիցը չի՛ բարձրացրեց ու աչքը աշխարհի վրա քցեց, շողքը սարերի գագաթին, դաշտերի գլխին է՛նպես էր պեծին տալիս, պսպղում, փայլում ու սառցի, ձնի հետ խաղում, ծ ի ծ ա ղ ո ւ մ, կանաչ ու կարմրին տալիս՝ որ հենց իմանաս՝ թե ալմազ, զմռութ, յախութ ու հազար տեսակ տեսակ անգին քարեր ըլեին

դաշտերի, սարերի գլխին, երեսին, դոշին փռած: Սարերի՞ սառը բուքը, ձորերի դառնաշունչ քամին՝ է՛նպես էր մեյդան բաց արել՝ գոռում, փչում, հոսան անում, ձնի թեփը իրար գլխով տալիս, որ համփորթի քիթ ու պռունգը կպցնում, ճաքացնում, երեսը պատռում, գլխին, երեսին հազար անգամ խփում, աչք ու բերան լցնում, շատին կամ ձորերն էր ցցում, խեղդում, կամ ձնումը թաղում, շունչը կտրում, կամ ոտ ու գլուխ փնտացրած՝ ճամփից խռկում, սար ու չոլ ցցում, խեղդում, կամ քարեքար տալիս:

Էսպես մեկ խիստ ձմեռվան օրի լիսն ու մութը որ բաժանվեցավ ու աղոթարանը բաց էլավ՝ *քանաքռցիք*=) ճնից վեր կացան, տան էրթիկները բաց արին, երեսները լվացին՝ մեկ երկու խաչ հանեցին, բարի լիս ասացին իրար, երեխեքը ծածկեցին, ու ամեն մարդ սկսեց գնալ իր բանը: Մեծ մարդիքը միրքները սանդրելով, պառավ կնանիքը չարաքը կռնատակների տակին՝ կամաց կամաց տանիցը դուս էլան ու տեր ողորմյա ¡քաշելով, Հայր մեր ասելով, Հրաժարիմքը կամ Հավատով խոստովանիմը քրքների տակին փնթփնթացնելով՝ իրար ողջույն տալով՝ շատը իր տակը քցելու շորը կամ մորթին ձեռին բռնած՝ քիթ քթի տված գնացին ժամ, դուռը պաչեցին, էն վախտին վրա հասան՝ որ տերտերը դեռ չէ՛ր էկել, ժամկոչին ասեցին՝ որ զանգակը քաշի ու իրանք մեկ քանի ծունր դնելուցը ետո՝ մարդիքը սեղանի առաջին, կամ սների տակին, կնանիքը ետի դասումը իրանց համար իրար մոս շորը փռեցին, չոքեցին, գլուխ գլխի դրին ու սկսեցին զրից անել, իրանց գեղի ու տների բանը պատմել, իրար հալ հարցնել, մինչև տերտերն էկավ, ճրագները, կանթեղները վառեցին՝ որտեղ ձեթ չկար, մղդսին ածեց՝ տերտերի փիլոնը քցեց ու ընչանք մյուս ընկերն ու տիրացուքը կգային, նա էլ մի քանի ծունր դրեց, չոքեց, սաղմոս ասեց, աղոթք արեց, էկողներին լավ վարավուրդ արեց՝ որի քեֆը հարցրեց, որի հետ էլ էնքան զրից արեց կամ աչքերը նմբռեց, մինչև խալխը մի քիչ շատացավ, ընկերն էկավ, Հրաժարիմքն ասեցին, զտակը գլխքներին երեսները դեպի Արևմուտը դարձրին, ու ետո էլ եղ շուռ եկան՝ Հավատամքն ու Մեղեն սկսեցին՝ զանգակն մեկ անգամ էլ քաշեցին, որտեղ զանգակ չկար, ժամհարը գնաց կտրների, աղբսների վրա ձեն տվեց ու ժամն սկսեց կանգնել: Տերտեր, տիրացու ժամն էին ասում, ժողովուրդը ծունր դնում, խաչ հանում, կամ չոքում, նստում ու աշխատասեր, ժիր մղդսին յա ճրագի ծերը կտրում, յա կանթեղներին լիս տալիս, յա թե չէ՝ միրուքը քորելով, կոնդալ գլուխը տրորելով, արշտալով՝ դուս ու տուն էր անում, բուրվառ շինում, կամ էրեխեքանց գլխին խփում՝ որ հանդարտ կենան, դալմաղալ չանեն, դես ու դեն չվազին: Բազի անգամ էլ բռնոր դուքին ջիբիցը կամ ծոցիցը հանում, թափ տալիս, ինքը քաշում,

=) Երևանուցը հինգ վերստ հեռու մեկ գեղ. հյուսիսային կողմն ընկած, տեղը բարձր, ջուրը քաղցր, օդը գեղեցիկ, շուրջ կողմը բաղերով լիքը: Մեջը երկու հրաշալի եկեղեցի. հազար քյալավա, ու այժմ հիսուն տուն կա: Ամառվան տեղը Երևանու խաներին:

փռշտում, երեսին խաչ հանում, յա սատանին անիծում ու քեղխուղեքանցը թավազա անում, պատիվ տալիս ու էլ եդ ծանր ծանր գալիս իր տեղը կանգնում կամ տերտերի հրամանը կատարում:

Ջահել՝ տան տղերքն էլ՝ ամառվան պես խոտ հնձելու, կալ կալսելու, բաղ փորելու, էտելու, թաղելու, դարման կրելու դարդ չունենալով՝ ճմկոտալով, աչքները ճմռեցին ու քնահարամ մտան գոմը, որ տավարին, ձիանոնցը խոտ տան, տակըները սրփեն, ջուրը տանին, ձիանը թիմարեն ու հետը խաղ անելով՝ էլ ետ կապեն ու գնան տուն: Հարգևոր հարսերը՝ ասղարույր գյուլաբաթնի օշմաղը մինչև քթըների կեսը խոր քցած, քող ու լաչակի ծերը աչքերի տակը խոր քաշած՝ որ էլ երեսները չէր երևում, մեկ դարայի կամ ղաղաք մինթանա հաքըներին, մովի կամ կտավի շալկով զարդարած՝ մեկ մեծ գոտկով մեջքըները չորս տակ, հինգ տակ կապած՝ ղշի պես կուփ կուփ վեր թռան՝ երեսներին մի քիչ ջուր քսեցին՝ փեշով սրբեցին ու որն սկսեց տունն ավելել, որը դուռը սրբիլ, որն էլ չախմախին տվեց, կրակ արեց, որ թունդիրը վառի ու տան թաղարեքը տեսնի, պղնձները վրեն դնի ու կերակրները էփի, հազիր անի: Տան ջահել աղջկերքն էլ՝ գլխըները սանդրեցին, մազըները հուսած, քամակներին քցած, կարմրագազաթ պոպոզ մորթե գտակները գլխըներին, անկաջները կապեցին, դաստամալն ուսըներին քցեցին, կուժը վրեն դրին, բերանը կալան ու գնացին, որ տան համար ջուր բերեն, ու երկար ժամանակ ջրի վրա իրար հետ զրից տալուցը եդը՝ էլ եդ իրար հետ խոսալով, ծիծաղալով մեկն իրանից տունը գնաց, մյուսն իրանից:

Արեգակի շողքն ընկավ տուն. բորյազը մեկ կողմից էր շվացնում, բզզում. հոսանը մյուս կողմից ֆստացնում, փըստացնում, վզվզում, ձինը փանջարեքովը ու երթկովը ներս անում, աչք ու ականջ լցնում, ու էրեխեքն էլ քնաթաթախ վեր կացած, թունդրի չորս կողմովը բոլորված, շարված, ու դեռ անլվա՝ ոտները քարին, գետնին էին ծեծում, մորըները խփում, որ հաց առնին, ուտեն: Աթարի սև, թանձր ծուխը դուռն ու երթիկը կալել՝ տունը մխի ծով էր շինել, էնպես որ մարդի աչքը առաջը չէ՛ր կարում ջոկի: Էրեխեքանց սուգ ու շիվանը գլուխ էր տանում, քյալլա ծակում: Որն օրօրոցումն էր լալիս, որը դեռ յորղանի տակին աչք ու բերան ծխով լիքը գոռում, հարայ տալիս, որն էլ տված հացովը հերիք չէր, էլի ժնգժնգում, ուզում էր, որ էլի տան, որ ձենը կտրի: Խեղճ տանտիկինը հո չէ՛ր իմանում՝ թե ձեռը ո՛րի բերնին դնի, ո՛րի աչքը կշտացնի, ու իր բերանն ու իր աչքը հո՝ բաց ու խուփ անելով՝ մեռել էր՝ հենց բռնի՛ր: Է՛նքան ծուխ էր կուլ տվել, բըռնոթի քաշել, փռշտացել, հազացել՝ որ սիրտն էկել էր բողազին դեմ առել: Է՛նքան աչքերը տրորել էր ու աղի արտասունք թափել՝ որ աչքի լիսը թռել էր: Է՛նքան կուզե-կուզ հավկրի պես ման էր էկել, պուճախե պուճախ ընկել՝ որ էլ մեջքը չէ՛ր կարում քաշի: Թունդիրն էլ քանի կենում էր, թեժանում էր: Պղնձները ղլթղլթալով եփ էին գալիս, ինքն էլ թունդրի չորս կողմը

դուբարա ավել քսեց, սրբեց, կերակրների համը տեսավ, աղ քցեց՝ ու մտիկ էր անում որ ժամավորը տուն գա: Աստուծո ողորմությունը հասավ. ծուխը եդ քաշվեցավ. քամին եդ առավ. ջրի գնացողները էկան, տղերքն էլ հավաքվեցան՝ արեգակը մեկ ջիդա բոյ էկավ, բարձրացավ, բայց դեռ ողորմի Աստուծու ձեն չլսած, ժամավորները չէկած՝ ո՞վ էր կարող որ բերանը նըշխարք դնի:

Առավոտա սհաթի ութը դեռ չէ՛ր ըլիլ, էս որ ասում եմ:

— «Վ՜ն՝ ժամ չի՛ դառավ մեր գլխին, մեկ իշի հարսանիք դառավ, տո՛»: Սկսեց տանուտեր Օհանեսի մեծ տղա Աղասին բերանը բաց անիլ ու իրեն իրան թոնթորալ, բարկանալ՝ որ իր բոզ ձին թամքել, հազիր էր արել՝ որ էս օր դուս գնա ջիրիդ խաղա ու ուզում էր, վոնց որ ըլի՛, մեկ փոքր նհար անի, ձիու քամակն ընկնի ու գնա իր բայղուշ (տոլ) տղերքանց հետ իր քեֆին արամիշ անի:— «Տո, ձեր տունը չքանդվի, ախր ի՞նչ խաբար ա էքսան պոչը ձգել, երկարացնել: Մեկ էրկու ծունր դի՛ր, երեսիդ մեկ քանի խաչ հանի՛ր, պրծանք, գնաց. ժամի դուռը պաչ արա՛, էլ եդ արի՛, քո բանին տե՛ս: Ի՞նչ ա էսպես օրն էլ ժամի տուտը բռնել, ե՛րկար մտիկ անիլ՝ որ հա կա՛ց ու բերանդ բաց ու խուփ արա՛, թե Օհանյալ եղբուրքն ասեն, որ բերանդ հացի համ տեսնի: Խաչը գիտենա՝ էս հալևորներն ու պառավները քանի մեծանում են, խելքները էլ հետքները կորցնում: Կուզես բարկացի՛ր, կուզես սառը ջուր խմի՛ր, որ մեռնիս էլ՝ էնքան պետք է մտիկ անես, որ ժամավորները գան, ողորմի Աստված ասեն, որ բալքի թե աչքդ մի բան տեսնի: Մարդի աչքը ջուր ա կտրում, լերդը չորանում: Էս օր էլ հո մասաղ չեն մորթել ու ժամի դռանը բաժանում, որ հա թե մտիկ էլ անես, էլի աչքդ մի բան տեսնի, բերանդ մսի համ, քիթդ մսի հոտ առնի: Տերտերների գլուխն էլ հո՝ էս օր լավ տաքացած, ի՞նչ են մտիկ անում՝ թե գելը ոչխարը տարավ: Էլ տուտը չե՛ն կտրում, լավ, օսալ մի քիչ ոտը բարձրացնում՝ որ աղունը շուտով վեր գա, ամեն մարդ իր տուն գնա: Էլ չե՛ն միտք անում՝ թե էս օր ի՞նչ օր ա: Էս կարգ դնողին ի՞նչ ասեմ. նրա հորն ողորմի, ինքը հացի տեղ խոտ կըլի կերած՝ բա՜ս... Փորս վեց վեց անում, դլվլոց ա ընկել՝ էլի հա կա՛ց ու գլխիդ վայ տո՛ւր, թե ժամը պետք է արձակվի, որ փորիդ արխայություն ըլի»:

«Տո խա՛նի խարաբ՝ ի՞նչ էլավ քեզ՝ մի քիչ որ համբերես, լեզուդ քեզ անես, լավ չըլի՞լ. ի՞նչ ես առավոտ առավոտ էլ բերնիդ կապը կտրել, հո կրակ չի՛ ընկել փորդ ու քեզ էրում, խորովում, ասեց մերը բարկանալով, հո աշխարքը տարան ո՛չ, դու մնացիր: Մենք ջա՞ն չունինք՝ մեզ Աստված չի՞ ստեղծել. հոգի՞ցը դուս էկանք: Պա՛ պա՛ պա՛ պա՛... էս ժամանակիս տղերքը՝ հենց սալբ գծվել, կապվի են դառել: Ո՛չ մեծի պատիվն են հանաչում, ո՛չ համասի գինը, ո՛չ ժամի, աղոթքի զորությունը: Էս ա, որ Աստված մեր գլխին բարկացել, ամեն կողմից մեզանից զուլումը պակաս չի ըլում՝ է՜: Ամենն էլ իրանց ձին են քշում: Էրեկվան երեխեն էլ՝ դեռ ոտը չի՛ էլած, ոտն ա

բարձրացնում, հո Աստված չի՛ վերցնի: Վեր կացար տեղիցդ, տո մեկ հլա Աստծուն փառք տո՛ւր. երեսիդ խա՛չ հանիր, հոգիդ միտքդ բե՛ր ու եդո ուզածդ արա՞ է՛. հո ճաքեցիր ո՛չ: Տա՛, տա՛, տա՛... Աստված ազատի էս ժամանակվա երեխեքանց ձեռիցը, որ թողաս, աշխարք կքանդեն: Լավ ա, որ Աստված էսպես անօրեն բանին համբերում ա, ես ըլիմ, չե՛մ համբերիլ»:

Աղասին հնազանդ որդի էր: Ղորդ ա մորը ո՛չինչ չասեց. լռեց, բայց ասածը մեկ անկաջովը մտավ, մյուսովը դուս էլավ: Ոտի տակին կրակ էր վառվում. սիրտն ուզում էր բերնովը դուս գա: Գեղումը մեծացած ռամիկ տղա՝ հազարից մեկ անգամ ժամի երես չէ՛ր տեսել, մեղի ձեն չէ՛ր լսել, կոխքերն ու գլուխը չոլում, սարում հաստացրել: Մեկ Ջատկին, մեկ էլ ջրօրհնե-քին՝ սատանի աչքը քոռ՝ ղորդ ա, զանգակի ու պատարագի ձեն իմանում էր, բայց վա՛յ էն իմանալուն, ո՛չ սրտին էր քյար անում, ո՛չ ջանին: Նրա համար ժամն ու գիլի հարսանիքը մեկ էր. ո՛չ բառն էր իմանում, ո՛չ զո-րությունը, ծունր դնելիս, կամ չոքելիս էլ մեջքն ու ոտներն էին ցավում. ծալապատիկ նստում էր, բեզարում էր, ոտի վրա կանգնում էր, չէ՛ր կարում համբերի: Շատ անգամ ճարը կտրում էր, դուս էր գալիս ժամի հայաթը, մեկ գերեզմանաքարի վրա նստում, մեկ կուշտ քնում, էլ եդ ներս մտնում: Շատ անգամ էն վախտին էր ժամ գնում, որ ամեն բանը կերել պրծել Օրհնյալ եղերուքն էին ասում: Ո՛չինչ. մեկ էրկու խաչ էր հանում երեսին, ժամի դուռը պաչում, եդ դառնում: Սաքի մենք է՞նպես չենք անում, կոպիտ գե-ղըցու վրա ի՞նչ ենք զարմանում, կամ ծիծաղում: Գրի սևն ու սպիտակը հո՝ էնպես տեղը տերտերներն էլ բռանց էին ջոկում, ավետարան կարթալիս՝ հազար անգամ՝ յա չեշմակը (գյոզլուկը) դզում, յա տիրացվի, մղդսու վրա բարկանում, յա գրակալը դոշըներին քաշում, յա գլուխ, երես գրքի միջումը կորցնում. մեկ պստիկ մոմ էլ ձեռներն առնում, յա մոնիբի գլխին խըփում՝ որ մոմը դուզ բռնի: Շատ անգամ էլ որդիանց որդի մեկ փիս, անմարս, դժար՝ ատամ, գլուխ կոտրող բառ էլ որ չէր ռաստ գալիս, հենց գիտես՝ թե սատանի թամքը կորավ, շատ կռանալուցը, մոմը մոտ բռնելուցը, յա գիրքն էր էրվում, յա նրա միրուքը: Ամա էնպես բառեր վարավուրդ էին արել, մոտանալիս՝ կամ գլխովն էին պտտում, կամ մեկ գիրն ասում, մյուսը կուլ տալիս. յա թե չէ՞ «ս» կարդալու տեղ՝ սոխ կամ սխտոր ասում, «դ» ասելու տեղ՝ դուրախ, ու ժամօրհնողն էլ՝ յա՛ չոռ էր ասում, յա չէ՛ լսում: Մեկ գիր պակաս ժամանակին հո՝ Աստված հեռու տանի. ժամ ու ժողովուրդ, տերտեր, տիրացու իրար գլխով էին դիպչում. ամեն բերնից էնպես մեկ խոսք էր դուս գալիս, որ զուռնի փոխանակ՝ դափ էին ածում, մմի տեղ ցխավելը՝ յա քշոցը կարդացողի ձեռը տալիս, տպողին օրհնում, կազմողին գովում, ու գեջդանգեջ պրծնելիս՝ Աստծուն էնքան իրանց հոգու համար շնորհակա-լություն չանում, որքան գրքից ավետարանից ազատվելու խաթեր: Թե մեկ վարդապետ էլ պատահում էր էնպես վախտը, Աստված հեռու տանի, էշը

մնում էր ցիտումը խրված, կարդացողի ոտն ու ձեռը դող էր ընկնում, լեզուն կապվում: Չէ՛ զարմանալու. ի՞նչ անեն խեղճերը, գեղեցումը վարժատուն չունին, քաղաքներումը օրինավոր վարժապետ ու շատի փորում հինգ օր մաս գաս, մեկ այրի կտոր չե՛ս գտնիլ: Է՛ն էլ շատ ա, որ իրանց ջուրը ջրամանիցը հանում են, իրանց բանը՝ յոլա տանում, ժամի կարգը կատարում: Ամենս էլ լավ գիտենք՝ թե ո՞ւմ մեխքն ա, ամա հիմիկ խոսալու վախտը չի, եղա կասեմ. ի՞նչ ասեմ, իմացողն իմացավ ու անկաչի տակն էլ բալքի քարեց. բայց անկաչի տակը քարելով՝ փոր չի կշտանալ, լավ է մեկ օր առաջ իր բանը կարգին բռնիլ ու չասել՝ «էքուց, էքուց». էքուց էլ էս օրվանից ա, ընչանք էքուց, էլօր կը քցենք մեր բանը՝ գելը սուրուն կը տանի, ով անկաչ ունի, լսի, թե չէ ոտը քարին կառնի:

Մեր Աղասին, բացի սրանից՝ դորդ ա, տարին իրեք, չորս անգամ սրբություն էլ էր առնում, խոստովանվում, պաս ու ծում պահում, Զատկի մատաղին ընկեր ըլում, խունկ ու մոմ վառում, իր մեխքը բոլոր տերտերի վիզը կապում, ինքը բերանը սրբում, ձեռները լվանում, դրաղ կանգնում, բայց էս պարտքիցը պրծածին պես՝ Քրդի ասածին պես՝ «էլմը զեն կիկոն էր, էլմը զեն կիկոն»: Էլ էն ջուրը, էլ էն ջաղացը, ո՛չ դուղն էր բան մտնում, ո՛չ բերանը լաղաթ առնում: Շատ անգամ ժամի նամփեն էլ էր մտքիցը քցում, խունկն ու մոմն էլ: Էս մեկ ադաթ էր. աչքը բաց էր արել, էնպես էր տեսել, թե հինգ նավակայացը միս չպետք էր կերած, ժամ գնացած, ծում պահած, սրբություն առած, պատարագ արած, հոգս հաց տված, գերեզմաններն օրհնած, ուրիշներն անում էին, ինքն էլ էնպես էր անում, աղքատաց կերակրում, շատ անգամ քահանա, խալխ կանչում ու իրանց ննջեցելոց հոգիքը հիշում: Բոլոր բոլոր հիանալի սովորություններ էին, անմման օրենք, սուրբ Աստվածապաշտություն և մարդասիրություն. Աստված տա, ամեն ազգ էս բարեգործությունները ունենան, որ մեր ընտիր Հայերն ունին, ամա Աղասու ջիգրը հենց էնդուր վրա էր շատ անգամ գալիս՝ որ ինչ անում էին, խելքումը չէին նստացնում, թե բանի զորությունն ի՞նչ ա: Հանդն էր դուս գալի. իր մասիլն ու պտուղը, դաշտերի ծառն ու ծաղիկը, երկնքի պայծառ արեգակի, լուսնի, աստղերի լիսը տեսնելիս, նրա հոգին վերանում էր, խելքը թռչում, շատ անգամ աչքերը ծով դառած՝ տեղն ու տեղը մնում կանգնած. հենց իմանում էր՝ թե իրան դրախտը տարան: Ձեռները քցում, գլուխը բաց անում, երեսը մեկ երկինքը, մեկ երկրի վրա քցում, հոգոց հանում ու ցանկանում էր՝ որ ձեն տա: «Ա՛խ ո՞վ ես դու՝ ո՞վ, յարադանիդ դուրբան՝ Աստված, որ էսքան բարիքը ստեղծել ես մեզ համար: Ա՛խ՝ ընչի՞ չե՛ս քո սուրբ երեսը մեկ օր մեզ ցույց տալիս, որ ոտներդ ընկնինք, մեր սիրտը, մեր հոգին քեզ մատաղ տանք: Թե ասեմ երկիրն ա մենակ զեղեցիկ, հազար ծաղկներով, բուսով զարդարած, բուս երկինքը ո՞ւր թողամ, որ ցերեկը ինձ լիս ա տալիս, հանդիս պտուղը հասցնում. գիշերը

մութն իմ աչքից հեռացնում ու էնպես չադրի պես գլխս վրա կանգնած՝ անձրև, արև տալիս, որ ես ապրեմ, որդիս պահպանեմ, աշխարքի պետը գամ՝ որ մեռնելիս էլ՝ գան հողիս վրա, ինձ մեկ դարդակ ողորմի ասեն: Ա՛խ՝ երկնային թագավոր Աստված՝ քանի աչս բաց եմ անում՝ էս ո՞ւ արարածը տեսնում. սիրտս կրակ է դառնում, աչս ծով, բերանս լավում, մնում եմ տխրացած, ջեռուցած, բայց ա՛խ՝ ո՛չ էս կրակն ա ինձ էրում, ո՛չ էս ջուրն ինձ խեղդում: Աչս մոլորված էս թփից էն թուփ, էս սարից էն սարն ա ընկնում՝ ծառի տակին ասես, սարի գլխին ասես՝ մտիկ անելով աչս շաղվում, ջուր ա կտրում: Հենց գիտես մեկ ձեն, մեկ թև, մեկ անհերևույթ հոգի՝ տերևները խշալիս, ղուշը թռչելիս, աղբյուրը ֆչֆալիս, բյուլբյուլը երգելիս, հովը փչելիս, շաղը երեսիս թափելիս, ամպը գոռալիս, անձրևը գալիս՝ ինձ ձեն ըլի տալիս, ինձ ձեռով ըլի անում, ինձ վրա խնդում՝ թե վայելի՛ր էսոնք՝ հողածին մարդ, բարի կա՛ց, բարություն արա՛, Աստչիդ մեծությունը ու խնամքը հանգչիր, ծառի պես պտուղ տո՛ւր, ծաղկի պես հոտ, սարի պես աղբյուր, դաշտի պես մասիլ, երկրի պես հաց, երկնքի պես լիս, վայելի՛ր Աստուծո բարությունը, ուրբանի էլ փայ տո՛ւր. աղքատ տեսնելիս՝ կերցրո՛ւ, կշտացրո՛ւ, ղուշը վրովդ անց կենալիս, կանչի՛ր, կուտ տո՛ւր, դու առատ ձեռք ունեցիր, որ առատ առնիս ու բախտավոր ըլիս: Ա՛խ, բոլոր կանեմ, կյանքս ուզեն, չե՛մ խնայիլ, բայց ի՞նչ կըլի, որ տե՛ր իմ և Ա՛ստված ջան՝ էս հոգին մեկ օր էլա՝ մի ինձ երևի, որ էսպես կարոտ չմնամ, չէրվիմ, չմաշվիմ նրա անմահն սիրովը: Երազումն էլ ա, որ մեկ նրա պատկերը տեսնեի, արտումս դարդ չէր մնալ, էսքան չէի հասարք ըլիլ ու տանջվիլ: Թե դու ես նրան ուղարկում՝ ո՛վ տեր իմ և Արարիչ՝ ինչի՞ չես հրամայում, որ մեկ օր, մեկ օր, ա՛խ՝ մեկ ռոպե էլ ա, մեկ աչս բաց ու խուփ անելիս էլ ա, նա մի աչքովս ընկնի, նրան տեսնիմ, սիրտս հովանա ու էլի նրա ասածն անեմ, բերնիս թիքեն հանեմ, ուրբանի ուտացնեմ, հոգիս շորը հանեմ, ուրբի լաշը ծածկեմ, որ հորնը մորս սիրտն էլ ուրախանա, ասեն թե՝ Աստված իրանց բարի զավակ ա պարգևել՝ որ իրանց խրատը գետինը չի՛ քցում, իրանց բարի համփին ա հետևում, իրանց ասածն անում»:

Հանդը դուս գալիս՝ մեր բիրդ Աղասին էսպես էր մտածում ու սիրտն էրվում, ժամիցը գալիս՝ փառք էր տալիս Աստուծո՝ որ շուտ արձակվեցավ, ինքը տուն էկավ՝ որ մի քիչ դինջանա, ու գնա հանդը՝ որ էլի սիրտը բացվի, էլի էն հիանալի ձենը լսի ու իր բանն անի: Շատ անգամ բարկացած գալիս էր, տան պունախումը, կամ քուրու տակին ոտները փռում, տրտնջում, թոնթորում, գանգատ անում՝ որ ժամումը խոստովանվելիս՝ էնպես բաներից էին խաբար առել, նրա սիրտը վիրավորել՝ որ նրա մտքովը ամենևին երազումն էլ չէին անցկացել:

«Ա՛խպեր՝ արածիս հլա մեկ ճար արա՛, հետո ուրիշ բաներից հարցրու՝ է՛», ասում էր շատ անգամ՝ ճեղանալով: «Հենց քանի ասում ես, էլի երկու

սհաթ չոքացնում, գլուխդ տանում են՝ թե ասա՛, ասա՛: Ախր որ չեմ արել, ինչ ասեմ, ինչ: Էնպես բան արա՛, որ սիրտս մի քիչ հովանա, յա տաքանա, շատ խոսալուց ի՞նչ կշահվիս: Ասենք թե խաթր եմ անում, լիս չեմ ընկնում, հենց պետք է ամեն բան բերանդ գալիս, խոսի՞ս: Սիրտս ուռռում ա, էդ հարցրած բաներիցդ, քար ըլի, էդ խոսքերը չի՛ տանիլ: Ախր ի՞նչպես են Աստուծո սուրբ տաճարումը էնպես բաներից խաբար առնում, որ չոլումը չի՛ պետք է խոսացած, բալքի թե քամին իմանա, տանի ուրիշի անկաջ քցի. տանը չի՛ պետք է ասած, որ չըլիմ չիմանամ՝ պատերը գարգանդին: Ես իմ կարճ խելքովս էնպես եմ իմանում, որ մարդ խոստովանելիս, ինքը պետք է իր մեղքի վատությունը, իր արած չարությունը միտք անի, փոշմանի, զղջա. Աստծուն խնդրի՝ որ իրան թողություն տա, որ էլ չանի, կարողություն տա, որ իր ճամփիցը չհեռանա, բարի ըլի, թե չէ զոռ անելով, մարդի վրա բեռը դնելով՝ անկաջը էսպես բաներով լցնելով՝ ոտիցը ո՛չինչ խաբար չառնելով, ի՞նչ կընգնի մարդի ձեռքը, ո՛չինչ: Հինգ օր էլ գլուխդ քարեքար տուր, տարով ծոմ պահի, որ սիրտդ թամուզ չի՛, ի՞նչ օգուտ: Թե ինձ վատու-թյուն ես արել, պետք է ոտով իմանաս, ինքդ փոշմանես, թե չէ ուրիշի ասելով՝ դու հո քո ուզածը ու քո խորհուրդը չե՛ս թողալ: Տերտերի առաջին չոքելիս, մեղա տալիս, էնպես պետք է վեր կենաս՝ որ խղճմտանքդ դինջ ըլի, նրա ասածը գլխումդ մտնի, թե չէ սիրտդ լիքը գնացիր, լիքը վեր կացար, ի՞նչ օգուտ: Խաթա, բալա յա է՛լի. մեկ որ յախեդ ձեռ ա ընկնում, էլ չեն ուզում, թե պոկեն: Հաղորդության օրը որ գալիս ա, Աստված գիտենա, ջանս դող ա ընկնում: Ինչ աման, չաման կա, լվանում եմ, դուրս մզում, քա-մում, բեհին քանդում, որ տեսնիմ թե ի՞նչ եմ արել, որ ես ինքս ասեմ ու հարցնիլ չտամ: Տուն չեմ կտրել, մարդ չե՛մ սպանել. ուրիշի հացը ձեռիցը չեմ խլել՝ Աստծուն իրան այան ա, զոռություն, չարություն, անառակու-թյուն մտքովս էլ չի՛ անց կենում, էնքան արևի, անձրևի տակին չոքըչոք եմ անում: Առավոտը գնում եմ հանդը, րիգունը գալիս, մեկ մարդի ծուռը աչքով չեմ մտիկ տալիս, էլ մեղքս ո՞րն ա, որ հենց գլխըներս տանում են թե հա՛ ասա, հա ասա՛: Ես լավ գիտեմ, մեղքի պարկն ո՞վ ա, իրանցից պետք է հեսաբ պահանջել, մեզ վրա են բեռը բարձում, մեզ մեղավոր շի-նում: Ղորդ են ասել՝ թե շատ կարդացողի ծուծը բարակ կըլի, գլխումը խելք չի՛ ըլիլ, կամ թե չէ՛ կթուրքանա: Աշխարքս կարդացողիցն ա շինվել, կարդացողիցն էլ պիտի քանդվի: Իմ դուշմանս նրանց ձեռը չընկնի. սաղ սաղ կուտեն մարդի: Ինչ ասես, նրանցից դուս ա գալիս: Ավետարանը իրանք են կարդում, ժամ ու պատարագ իրանք անում, մեզ ասում՝ թե մեր ասածն արեք, մեր գործքին մեք նայիլ: Ախր ի՞նչպես չընայեմ, հո քոռ չեմ, փառք Աստծու: Ինչ ճամփով որ դու գնում ես, ես էլ էն ճամփովը պետք է հետդ գամ, տո դու դուզ գնա՛, որ ես էլ դուզ գնամ՝ է՛. զոռի բան չի՛ հո: Տո դու խեցգետնի պես ծուռն ես եռում, ինձանից պահանջում ես՝ թե ծուռը մի՛

տես էջ 10:

գնար: Առաջ դու արա՛, եսո ինձ խրատ տո՛ւր՝ է՛: Ես էլ գիտեմ, որ Աստված փիս բանը չի սիրիլ, ես որ հոդ տեղովս ատում եմ, նա ի՞նչպես կընդունի: Թե բան ունիս, է՛ն ասա. էդով քարվան չի կտրվիլ: Նստում են երկա՛ր զուռնալամա խոսում, հազար բանի անուն տալիս, հազար հրաբ պատմում, մեջը փուչ, օխտը հատիկ, ո՛չ աղ կա. ո՛չ համեմ: Քրիստոս գիտենա, իմ ծառիցը ու դաբտիցը շատ բան եմ սովրում, քանց սրանցից. տո փող էլ ուզես, կտամ, չունենամ, գլուխս կծախեմ, քեզ կպահեմ, թաբլի էնպես բան ասես, որ խելքումս մտնի. իմ հավարին հասնիս, էն ժամանակը հոգիս ուզես, քեզ թասիր չե՛մ անիլ, չե՛մ»:

«Ամենը հո ամենը, իլլահիմ մեր տեր *Մարկոսը*, որ առավոտից մինչ երգուն փիլոնն ուսին քցած, փոխանը վեր քաշելով, հողաթափը ծրփծրփացնելով կամ քաշերը քսքսացնելով, քուցին քուցին անելով, մեկ դագանակ ձեռին, լոնդի տերողորմեն շխշկացնելով, քուչեքը չափելով, մեկ մեռել, կամ կնունիք, շիլափլավ, կամ մատաղ պատահելիս՝ մեկ էլ էն ես տեսնում, որ հազալով, փռշտալով՝ ոտին, գլխին անելով՝ դռները ջարդելով կոտրատելով՝ ափալ թափալ ներս ընկավ, հոգեառ հրեշտակի պես էկավ թունդրի դրաղը կտրեց, իրան իրան նստեց, արաղ մազա ուզեց ու հենց իմանաս՝ թե մեռելի կես հոգին ինքն ա ուզում հանի: Դեռ պատանը չկարած, չլվացրած, շուտով թաղումելեքն ու կողոպուտն ա ուզում. Աստված հո չի՛ վերցնի: Տո՛ մեկ արի՛ ձեռս բռնի՛ր, հոր պես ինձ սիրս դի՛ր, ինձ անուշ լեզվով մխիթարի, եսո հոգիս էլ հետը հանի՝ է՛, թե որ չտամ, պատժի գամ: Մեկ հացկերույթ ըլելիս՝ սուփրի գլխին ինքն ա նստում, հինգ մարդի դդար հաց ուտում, տկի հոտն առնելիս, փորը ղլվլոց ընկնում: Տո քո տունը չքանդվի, քո տունը, հո սված չմեռար, ա՛յ խանի խարաբ, ի՞նչ էլավ քեզ. մարդի փորը հո դժոխք չի, որ իրան ուտի: Սար ու ձոր տերտերի փոր. ի՞նչ դորդ են ասել՝ է՛: Բերնին դուրբան, ով էս խոսքն ասել ա: Ավետարանի կողքումը պետք է գրած, որ սրանք կարքան ու իմանան: Քիչ ա մնացել՝ որ մեզ սաղ սաղ ուտեն: Երեխեքներս չոբան դառած ման են գալիս, նրանց դարդը չեն քաշում, որ մեկ այբբեն էլ ա մեկ նգի բգի սովորեցնեն, հենց իրանց ֆիքրն են քաշում: Էդպես հո չի՛ ըլիլ»:

«Ղորդ ա՝ կարքալ, մարքալ չե՛մ գիտում: Էշ կերել եմ, էշ մենձացել: Ես ի՞նչ գիտեմ՝ տերտերն ի՞նչ ա, ժամն ինչ: Էդպես բաները էս հաստ գլխումը՝ հազար տարի էլ ասեն, մեռնիմ, կտրիմ, ոտներս քարեքար տամ, տուն չի՛ գնալ, տուն: Պարտականը նա ըլի՝ որ ինձ կարքալ չի սովորցրել, ամա բանը մենակ կարքալումը չի՛: Ինչ կուզե ասեն, ես իմ կոպիտ գլխովը էնպես եմ կարծում, նհախ տեղը՝ դատած մալը ուտիլը ու դարդակ ֆնիլը, հարամ ա: Մարդ պետք է ինքն էլ աշխատի, որ կերածը հալալ ըլի»:

Էս լսողն էնպես կիմանա՝ թե մեր Աղասին՝ մեկ սարսաղ, անհոգի, անաստված, իր հավատն ուրացած մարդ պետք է ըլեր, որ մեր ողորմելի

կարդացողներին էսպես քարկոծում, պախարակում էր, ու էլ միտք չէ՛ր անում, թե նրա՛նք են Քրիստոսի կենարար մարմինն ու արինը ճաշակում, ծառա եմ նրա՛նց սուրբ զորությանը: Նրանք են մեր հոգու տերը, մեր մեղքը սրբող, մաքրողը: Նրա՛նց է տված երկնքի ու երկրի իշխանությունը, որ արքայության դուռը մեզ համար բանան, կամ փակեն: Նրանք որ չլինեն, մեր հոգին դժոխքումը հուրն հավիտենական իսրի պուճախումը՝ հա կտանջվեր, հա կտանջվեր ու սատանեքանց փայ կըլեր: Մազե կարմնջովը անց կենալիս տեղը՝ թե նրանք մեր ձեռը չի բռնեն, անդունդը կթափվինք, ու ամեն մեկ մեր թիքեն հազար սատանի ճանկը կընկներ: Ինչ ուզում ես խոսի՛ր, արա՛ ձեռդ ո՞վ ա բռնում, ամեն մարդ իր գլխի տերն ա, ամա էսպես բանի վրա խոսողի ատամները պետք է ջարդած, որ խելքը գլուխը գա:

Ի՞նչ անես. էշ գեղըցի ըլելով՝ գլուխը հաստ, ծուծը բարակ, անտաշ, կոպիտ, ո՛չ *վարպետ էր տեսել*, ո՛չ *վարժատուն*, ձիու տակը սրբելուցը, մանը բռնելուցը, հանդը վարելուցը ու կատեպանությունից ավելի ո՛չինչ բան չէ՛ր գիտում: Ախր մեկ մարդ որ անլվա հաց ուտի, ամսըներով չոլումն ու զոմումն իր օրն անց կացնի, նրանից էլ ի՞նչ հարցնես, ի՞նչ բեդամաղ ըլի. Նրա ատածը ո՞վ չվանի կդնի: Թեկուզ գեղըցին, թեկուզ յաբանի հայվանը, մի հեսաբ ա: Մեկ մարդ որ խաչ հանելիս չիմանա՝ թե ձեռը առաջ դոշին պետք է դրած, թե ճակատին, աջու կողմը, թե ձախու, սաղ տարին հինգ անգամ ժամի երես տեսնի, էլ ո՞վ նրա դնչին մտիկ կտա: Կըլի որ նրա բոլոր անբավականության պատճառը բարիկենդանն էր ու ժամի երկարիլը: Բալքի միտք էր անում՝ թե իր բայղուշ տղերքը էն սհաթին ձի ու ասպար հազրած՝ դուս ըլին էկած ու ինքը եդ մնա: Բալքի թե հենց է՛տուր համար էր նա էնքան դաս բեդաս անում, տրտնջում, բերանը ավերում, հոգին ապականում՝ թե չէ նրա ձենը մինչև էն օրը՝ իր հերնը մերն էլ չէին լսել: Էս պատճառավ կարելի յա նրա գիժ խոսքերը մոռանալ, նրան ներել ու էսպես ափեղցփեղ, հայվարա խոսողի բերանը ցխել, որ իր չափը ճանաչի:

Ուրեմն լսողը թո՛ղ չբարկանա ու իսկույն ձեռք բարձրացնի, որ Աղասու բերնին խփի: Էսպես չար լեզու ուրիշ մարդիք էլ ունին, բայց Աղասու բարի խասիաթը, բարի սիրտն ու հոգին քիչը կունենան: Էս հասակը հասել էր, քսան տարին անց կացել՝ նա դեռ հորնըմոր առաջին էնպես էր, ինչպես մեկ անմեղ գառը: Մեկ օր նրանց խոսքիցը չէ՛ր դուս էկել. մեկ օր նրա բերնիցը մեկ թթու խոսք չէ՛ր լսված. աչքը նրանց աչքին առնելիս, նա նրանց միտքը իսկույն իմանում ու գլուխը մահու էր տալիս, որ նրանց կամքը կատարի: Գեղըցիքը բոլոր նրա արևովն էին խնդում, նրա գլխովն օրթում ուտում: Ամենի աչքը նրա վրա էր, նրան էր զովում, նրան էր օրհնում: Մեկին մեկ փորձանք դիպչելիս, կամ մեկ դարդ ունենալիս, նա իր գլուխը եդ էր դնում, նրա մուրազին հասնում: Բերնի թիքեն հանում էր, ուրըշին

ուտացնում: Էնքան իր ապրանքին, իր հանդին ու մալին չէ՛ր մուղայիթ, որքան իր հարևաններին: Տանուտերի տեղն էր, աղքատի ու նաչարի ընկեր: Որբ էր նրա դուռը գալիս, սուփրեն էր բաց անում, կամ քիսեն, ում զուբան չուներ, իրանցը բան տալիս. ում եզն ու հոդաղ չուներ, իրանցն ուղարկում. ում փող չուներ՝ որ մշակ բռնի՝ իքին էտի, փորի, յա թաղի, կամ թաղը ես տա, ինքն էր առաջ ընկնում, գեղի տղերքը հավաքում ու գընում նրա բանն՝ առանց կանչելու, առանց խնդրելու անում, ու իքու տերը մեջը մըտնելիս՝ աչքը մնում սառած, նրան ումըր ու արև խնդրում, չունքի թե մեկ տարի վազն անթաղ մնա մեր աշխարքումն, խաբառ կչորանա: Շատ հերըն-մեր երանի էին տալիս նրա հորն ու մորը՝ որ էնպես բարի զավակ ունեին: Ինչ տեղ մեկ մեջլիս, կամ մեկ սուփրա էր բաց ըլում, նա էր նրանց գլուխը, ուրախությունը ու քեֆ ճանց տվողը:

Նրա սուրահի բոյը, նրա թուխ թուխ աչքերը, նրա դալամով քաշած ունքերը, նրա աննման, գեղեցիկ պատկերը, նրա անուշ լեզուն, քաղցր ձենը, նրա լեն թիկունքը, բարձր հասակը ու ոսկեթել հալվերը՝ մարդի խելք էին տ ա ն ո ւ մ, տեսնողը մաթ էր մնում, չէ՛ր կշտանում: Սազը ձեռն առածին պես, քարին, փեսին՝ շունչ, հոգի, լեզու էր տալիս: Դորդ ա արևն երեսն էրել, գունը փախցրել էր, ամա ծիծաղելիս՝ որ աչք ու ունքը չէ՛ր բաց անում, հենց իմանաս՝ վարդ է բաց ըլում, երեսիցը լիս վեր թափում: Նրա թվանքի գյուլլեն դարդակ չէ՛ր անց կենալ: Սիրտն էնքան բարի էր՝ որ նհախ տեղը դուշ էլ չէ՛ր սպանիլ, մռջիմը չէ՛ր կոխիլ, ամա հարամի թշնամու ձեռին տապակվելով գիշեր ցերեկ, որ թե էնպես էր պատահում, որ Թուրքերն էկել էին թաղը լցվել, կամ իրան սպանիլ, կամ իր հարևանին, էն ժամանակ երկնքումն ըլեր, վեր կըգար, գեղի էն կողմիցը ձեն տային, իսկույն ական թոթափել հազիր էր, ու թե բառով բանը չէ՛ր վերջանում, էն անունը լսելիս՝ լեղապատառ էին ըլում: Շատ անգամ կռիվ էր ցույց տալիս, որ թշնամին մնում էր կտոր դառած, կամ նրա ձեռին, հնձանի տաքարին ղուրբան ըլում, որ թաղում, ծածկում էին, չունքի հազար անգամ էին փ ո ր ձ ե լ, վարավուրդ արել՝ թե մինչև Տաճկին չծեծես, քեզ բարեկամ չի դառնալ:

Էնքան ղվաթով էր՝ որ ձեռը մեկ տղամարդի գոտիկը որ չէ՛ր քցում, հավի ճուտի պես բարձրացնում, գլխի ծերն էր հանում, պտիտ տալիս, էլ եդ վեր բերում: Ձին նի ըլելիս՝ որ ձեռը չէր բարձրացնում, ասլան ձին կզանում էր ու մեջքը դեմ անում: Հինգ մարդ վրա թափեին, բռանց ձեռը կոլորեին: Գոմշի կամ եզան բողազը մեկ թուր խփելով՝ է՛նպես դուզ կտրում, որ թրի ծերը գետինն էր խրվում: Շատ անգամ քսան հարամի հենց թրի ոռքով էր հետ ածում: Թուրքերը նրա անունը լսելիս՝ լեղապատառ էին ըլում: Շատ անգամ կռիվ քցած վախտը՝ հենց նրա ձենն իմանում էին թե չէ, ճանճի պես ցրվում, դես ու դեն էին կորչում, գյում ըլում: Ավելի

անունը՝ *Ալան Բալասի* էին դրել: Ձեռներն էլ կապած, որ հարամու, թուլու մեջ բաց թողեիր, կարող էր՝ որ իր գլուխը պրծացներ:

Բայց է՛սքան զարմանալի հատկություններն ունենալով՝ էլի երեխի հետ երեխա էր, մեծի հետ՝ մեծ: Խանի, շահի առաջ էնպես էր կանգնում, ջուղաբ տալիս, որ հենց իմանաս՝ թագավորի որդի ըլի: Ծիծաղն ու խընդությունը նրա երեսիցը պակաս չէ՛ր հարկիզ. էնքան պարզ էր նրա սիրտը, է՛նքան հանգիստ նրա խղճմտանքը, էնքան արդար նրա հոգին: Նրա ամեն մեկ խոսքը՝ անգին ջավահիր էր: Շատ մոր աչք մնացել էր կարոտ, որ նրան իր փեսա շինի, նրա գլխովը պտտի գա: Ջահել աղջկերքը նրա ձենը, կամ անունը լսելիս, ուզում էին՝ որ հոգիները տան: Շատ անգամ, ջրի ճամփին, կամ տան կտրներին կանգնած տեղը, որ Աղասուն անց կենալիս՝ չէին տեսնում, էնպես էին կարծում՝ թե հրեշտակ է անց կենում, մնում էին քար դառած, մայիլ էլած: Նրա ձենը լսելիս, նրա բոյը տեսնելիս, սիրտները կրակ էր ընկնում, խելքները գնում, ուզում էին իրանց հոգին հանեն, նրան տան: Ջանգյուլում ասելիս, կամ փալ քցելիս, կամ թիզ բաց անելիս, ամենն էլ իրանց մտքումը նրան էին դնում, երազում նրան տեսնում, վեր կենում՝ նրա սիրուն՝ ա՛խ, ո՛խ քաշում: Նրա ձեռի խնձորը կամ վարդը, որ մեկի ձեռն էր ընկնում, որ փթում էլ էր, կամ չորանում, էլի նա ծոցիցը չէ՛ր հեռացնում, քնելիս՝ բարձին դնում, զարթնելիս՝ դոշին, երեսին, կամ քթին: Մեկ տեղ դոնաղ ըլելիս՝ հազար տեղից, պատի արանքից, դռի շեմից, տան պուճախից՝ հենց նրան էին մտիկ տալիս ու շատը ուզում էր՝ թե հենց էն սհաթը, յա Աղասու ձեռը նրա ձեռին դիպչի, կամ շունչը շնչին, յա թուրը սիրտը մտնի, որ շուտով նրա արևին մատաղ ըլի, որ Աղասին նրան թաղի, Աղասու սիրտը նրա համար մրմնջա, Աղասու աչքը նրա վրա լա, բայց ա՛խ՝ Աղասին վաղուց էր իր մուրազին հասել ու նրանց մուրազը փորներումը թողել: Սաղ գեղը է՛նքան էր նրա սիրովը վառվել, որ մինչև նրա վրա խաղ էլ էին հանել. իրանք ասում, երեխեքանցը սովորցնում:

Աղասի ջան՝ գլխիդ ղուրբան՝
Դու ես մեր թագն ու պարծանքը:
Աշխարհս որ բոլոր ման գան,
Ո՞վ կըլի հասդ, դու մեր կյանքը:

Գլխովդ միշտ պտտիտ կըգանք,
Ա՛ռ մեր հոգին՝ դու մեր հրեշտակ.
Թե թաղես էլ մեզ՝ ձեն կտա՞նք,
Էլ քեզ կօրհնենք, քեզ ղուրբան գնանք:

Երկնքին դու լիս ես տալիս,
Ծաղիկներին հոտ, համ ու հոգի.
Դուռս, սար ու ձոր քեզ տեսնելիս,
Գլուխ վեր բերում քո առաջի:

Բյուլբյուլն մեռած սազիդ ձենին,
Վարդն թոռոմած՝ սերդ հիշելիս,
Ա՛խ են քաշում, տալիս գլխին.
Վա՛յ են ասում, դու մտիկ չտալիս:

Քանի սաղ ենք, քեզ ըլինք դուրքան,
Քո շվաքիդ տակին մնանք.
Ա՛խ, թե մեռնինք, մեր գերեզման
Էլ գաս, կոխես, որ դինջանանք:

Թագավորներ հաստաբդ քաշեն,
Որ ունենան քեզ պես որդի:
Քո անունը երբ լսում են.
Թոզ են դառնում քո բենամիք:

Արեգակն իր լիսն երեսիդ,
Ամպերն իրանց թևերը փռած,
Քեզ են նայում, քո արևիդ
Դուրքան ըլինք, մնում կանգնած:

Տանիցը որ դուս ես գալիս,
Ամենիս աչքն վրեդ մայիլ՝
Քաղցր լեզուդ մենք լսելիս,
Ոտիդ տակին ուզում մեռնիլ:

Դալամով աչքերդ ա քաշած,
Սուրանի բոյդ մեկ չինարի.
Աշխարքի աչքն քո վրեն մեռած,
Աղասի ջան՝ մեզ մոտ արի:

Բայց ինչ կուզե՝ որ աներ՝ Աղասին իրանց տանն էնպես էր, ինչպես մեկ հարսը: Դորդ ա մի քիչ ոտին, գլխին արեց, ամա էն էլ բարիկենդանի հունարն էր: Ճիրախանի բալանիքն ասես՝ թե մառանի, մոր ջիրումն էր: Սա էլ հո էնպես կապ էր ընկել, պպին կանգնել, թե ընչանք ժամը դուս

չի գա, նրան՝ որ մեռնի էլ, մեկ կաթը ջուր չի տալ: Աղասու նշանածն էլ լավ ոտին գլխին էր անում, ամա ի՞նչ աներ ջրատարը. ձեռքը մեկ բան չէր գալիս: Անասված կեսուրը ո՛չ մեկի դնչին էլ չէ՛ր նայում, չէր մռում: Ամեն բանը, իր ձեռովն էր հազիր արել՝ արաղ, գինի, հավ, ձու, ոչխարի միս, բայց ժամը չարձակված, վա՛յ նրան, որ էսոնց կեսովն անց կենար, կամ մատը դներ վրեն:

Էս միջոցումը գոմի սաֆուն էլ սկսեցին բամուզ սարքել, խալիչա փռել, բուխարին վառել, դուրսն ու տունն ավելել, չունքի որ գ ե ղ ի քեղխուդեքը էսօր էսեղ էին կանչած ու էսպես կարգով օրը մեկ քեղխուդի տան, ինչպես որ միշտ սովորություն ա, իրանց բարիկենդանը պետք է անց կացնեին: Աղասու մարդը վաղուց կտրիցը նայում էր՝ որ տեսնի՝ թե ե՞րբ ժամը դուս կըգա: Հենց կնանոնց սիպտակ չարսավը տեսավ թե չէ, նոքարը ափալ թափալ տուն ընկավ, ու նրան աչքալիս տվեց: Էլի մերը՝ իր ձին քշեց, իր ասածն արեց ու Աղասուն չթողաց, որ տեղից էնքան ժած գա, մինչև *Սառախթուն* տատը տուն չէկավ: Սաղմոսն ու չարսավը չծալեց ու ամենին հավասարական ողորմի Աստված չասեց, նշխարք չբաժանեց: «Աստված ձեր գլխին խռով չկենա, էս օր դուք հո՛ հոգիս հանեցիք, իմը ինձ հասցրիք», ասեց Աղասին քթի տակին, մեկ կտոր նշխարք բերանը քցեց, ու ընչա՛նք դոնաղները տուն կգային, փասա փուսեն հավաքեց դուս թռավ, ծլկեցավ: Անիրավ ձին էլ՝ հենց իմանաս՝ իրան փառք էր համարում, որ էնպես նստող ուներ վրեն: Ոտն օրգանզվին առավ թե չէ, մեջքը կռացրեց ու սկսեց գլուխը խաղացնել, ոտները գետնին խփել նալներին կրակ տալ, խրխնջալ, փռնչալ ու թև առնել, ոտները գետնիցը կտրել: Աղասու ընկերքն էլ՝ մեկ տեղ թոփ էին էլել, ամեն բանը հազիր արել, իրանց մեծին սպասում, ու դեռ չէին համարձակում՝ որ իրանց քեֆն սկսեն, չունքի պտտվելի քեղխուդեքը, եկեղեցուց դուս էկած՝ գեղամիջումը կանգնել՝ զրից էին անում, իրանց հոգը հոքում:

«Մեկ կորչում էլ չե՛ն էս անտամ հալոորները, էս ծերերը, որ մենք դինջանանք, մեր քեֆին նայինք», ասաց մեկը՝ ատամները կրճատցնելով, բարկանալով: «Իրանք ջանից ընկել են, իրանց ջանելությունը մոռացել, ու չեն էլ ուզում, որ մենք էլա, մեր օ՛րը քաշենք»: Բայց տանուտեր Օհանեսը՝ էփված, փորձած մարդ ըլելով, միրուք ու մազեր հազար բանում սիպտակացրած, հազար չաթու, չվան կտրած՝ ծանր, ուռած կանգնել՝ զզրին թամբան էր անում, որ Թուրք պատահելիս, տանի մեկ տեղ դոնաղ տա, շանը լավ մտիկ անի, որ մարդի չկծի, ու տերտերն էլ մեջքները քցած, քիչ քիչ երիս արին տուն գնացին: Հենց նրանք հեռացան, մեր դոչաղ տղերքանց ասողը դուս էկավ:

2

«Քեղխուղեքը գալիս են տո՝ տեղ արե՛ք, ղրա՛ղ կացե՛ք, ճա՛մփա բաց արե՛ք», ձեն տվեց գզիր *Կատանը*, մեկ աչքը քոռ, դունչը ծուռը, էնպես որ միրքի կես փայը մնացել էր երեսի վրա ցից էլած, խնճված, կես փայն էլ բողազին, չանին կպել, չորացել՝ էնքան խոսացել էր ու հարայ տվել: Թագավորն էլ էնպես ուռած ուռած իր քոշք ու սարեն (պալասը) չէ՛ր մտնիլ, ինչպես մեր գեղի իշխանքը՝ իրանց տաք գոմը. թեւ շատի հաքին էնքան շոր չկար, որ էրկու մանեթի գին ունենա: Որը մեկ տասը տարվան կտրատված, քրքրված հին յափունջում կոլոլված, որը մեկ հազար տեղ կարկատած մաշված Քրդի աբա էնպես էր ուսերին քաշել, որ դորդ ա, բերանն ու միրուքը ծածկած ուներ, բայց գոտկի տակիցը դենը՝ գլուխդ ապրի՛. պատըռտված քոբաչի չուխի ծլանկները (կտորները) հազար տեղից էնպես էին նոլոլակ էլած ու քամու ձեռին եսիր մնացել, որ փչելիս՝ ուզում էր՝ թե իրանց էլ հետը տանի: Գլխըներին հո՝ էնպես գիտես՝ թե ամեն մեկը մեկ սաղ ոչխար ըլեր դրած: Էն որ մի քիչ չաղ էր ու եղալի (հարուստ), ոտն ու գլուխը էլի մի քիչ քոք էր, ու Աստծու տ վ ա ծ ի ց ը շորի հոտ էր գալիս վրըներիցը: Սրանց ամեն բանն էլ կարգին էր. լաբչինը թազա, մուք մավի ղաղաք փոխանի ղրաղները ասղարուր. մավի քոբաչի շալ չուխա կամ Եզդու ղաղաք կապա, սիպտակ կտավե, կամ շալի գոտիկ. շապկըների յախեն՝ որինը մով, որինը քաթան, արխալուղները՝ դորդ ա, կարկատած էր, ամա շատ որ ըլեր, մեկ տասը, քսան տեղ, ավելի չէ՛, էն էլ ռանգ ռանգ կտորներով, որը կարմիր, որը դեղին, որը գոլ գոլ, էնպես որ շատի արխալուղը հեռըվանից՝ հ ե ն ց ի մ ա ն ա ս՝ չալ ղաջարի ըլեր, կամ չալ կատվի պ ո չ: Ամենիցը գլուխը նրանց բորանի քուրքն էր. երեսը կարմիր ներկած ինչպես մեկ Թուրքի հինա դրած ղաբա միրուք, երեսք չուներ. ջանումն էլ բաց տեղ չէր մնում, բոլոր ծածկում էր: Փեշերը ու նեղ թեւերը իշի նոխտի պես ուսըներիցը կախ ընկած, գետինն էին հասնում ու դիպած տեղը թամուզ ավլում, հայլի շինում. ամեն մեկ քուրք՝ մեկ թզաչափ մազ ուներ, բայց ախ՝ շատ արեւի ու անձրեւի ձեռիցը է՛ն հալն էր ընկել, ներկն ու երեսի ջուրը գնացել՝ որ հենց գիտես՝ քոսոտ ձիու սաղրի ըլեր: Շատի վրա տասը տարվան թոզ ու կեխտ կար: Շատի ուսերն ու քամակը էնպես էր ծակվել՝ բուրդն ու մազը դուս թափել, որ տեսնողը՝ հենց կիմանար՝ թե գարունքվան բրդըհան էլած ուղտի կաշի ըլեր: Բազրնի փափախի մորթին էլ հո՝ էնպես էր չալ ընկել ու ծերիցը բուրդը դուս թափել, որ մեկ թարակ քամի կամ հով փչելիս էլ ամեն մեկ մազը թեւ էր առնում ու գլխըներին պար գալիս: Բայց էլի էնպես՝ մարդի քեֆը գալիս էր՝ տեսնելով՝ թե ինչպես տանուտերն ու քեղխուղեքանց շատը՝ գդակները կոտրել՝ աջու ականջի վրա թեքել, իրանց հինգ ոչխարանի քուրքը քեֆով՝ մեկ էս ուսին

էին քաշում, մեկ էն ու բազի անգամ գլխըները էլ հետը տրմբացնում էին՝ որ գդակները գիժություն չանեն, իրանց չափը ճանաչեն ու դուզ կանգնին: Բազի անգամ էլ՝ իրար բռնոթի թավագա անելով, կամ մեկը ձեռը մյուսի գոտիկը կամ ճտովը քցած՝ իրանց էրեխությունը միտքըներն էին բերել ու շախա անում, իրար բոթբոթում, շվացնում, գռթկացնում, փրթկացնում՝ ճռթկացնում, մըռթկացնում ու բազի վախտ էլ՝ հրհռում, քրքռում, բրբռում, դրդռում. շատը հո ծիծաղու մեջի իլիկը կոտրվել էր, էնպես որ ժամիցը ընչանք տուն կըգային, հենց բռնի՛ր՝ տարի քաշեց, էնքան էին էտեղ էնտեղ կանգնել ու զրից արել:

Դ,որթ ա, ասացի՝ որ շատի հազին տրեխ էր, զուլբա էլ չուներ՝ որ ոտը ծածկեր, շատի չուխի վրա հարիր կարկատան կար, շատի ձեռներին, երեսի, միրքի վրա տասը տարվան ախպ, կեխտ, թոզ ու մազ կար, շատը բերնումը երկու հատիկ տատամ էլա՝ չուներ, էնքան ծերացել էր, ամա ի՞նչ կանես՝ որ տունն ու շիրախանեն հազար բարությունով լիքը՝ տրաքում էին ու Աստուծո հոգի կար միջըներում, մեկ օձի ձուն էր պակաս նրանց տանիցը: Գինին կարասներով շարած, ամբարը հացով լիքը. կթի կովն ու գոմեշները փորթ ու ձագը տակըներին՝ գոմումը կապած, քյահլան ձին թավլումը, զութանը դռանը լծած, մառանը եմիշով, կախանով, տանձ ու խնձորով խըլըթխըլըթում և մտնողին հոտը տեղն ու տեղը բռնում, շմացնում էր: Նորահարսն ու փեսեն կամ մեկ ազիզ ղոնաղ՝ որ գլուխը բարձին չէ՛ր դնում էս անմահական բարության մեջը, էնպես իմանում էր՝ թե դրախտումն ա աչքը խփում, կամ բաց անում: Որը երկու, որը իրեք բաղ ունեին, նոքար, հոդաղ դռանը հազիր, ու տան ներսն ու պուճախը դմբում էր: Կարասներով կողակ, կճճներով պանիր ու ղավուրմա, ամաններով զոխ, բոխ, ողորմակոթ, բղղներով եղ ու կարագ, մոթալներով՝ պանիր — ծով, ի՞նչ տուն: Տասը ղոնաղ՝ որ էն սհաթը նրա դռանը վեր գային, սաղ ամիս ուտեին, խմեին, կոտրեին, ջարդեին, փչացնեին, նրա տան խերն ու բարաքյաթը հա՛ կար, հա՛ կար, ու յարաբի յաղն էլ՝ նրանց դռնովը անց կենար, իրանք թեիցը կըքաշեին, տուն կկանչեին՝ որ նրանց սուփրի համն առնի ու էնպես համփա ընկնի: Շատ անգամ եկեղեցումը որ մեկ ղարիբ օքմին կտեսնեին, սուրբ սուրբն ասածին պես, շատը կերթար եկեղեցու դուռը կըկալներ, որ սփթա ինքը նրան իր տունը տանի ու շատ անգամ երբ ուզողը շատ կըլեր, խոսքը մին կանեին՝ որ մեկ էրկու շաբաթ նրան իրանց միջումը պահեն, նրան քեփ շհանց տան ու բոլորն ի միասին՝ մեկ օր սրա տանը, մեկ օր նրա՝ ուրախություն անեն՝ ղարըբի սիրտն առնեն: Շատը սուրույով ոչխար էլ էին պահում: Էնպես մարդ կար, որ տարեն էրկու հարիր, իրեք հարիր լիտր տանձ, խնձոր, ծիրան ծախում էր ու մեկ էնքան էլ աղքատի ու համփորթի ուտացնում, յա դեղապետի համար պահում՝ որ սարի աղքատ խալխը՝ Թուրք, Հայ՝ չունքի բաղ չունեին, մեկ հիվանդ պատահելիս՝ գան տանին ու իրանց

թամարզու նաչաղի աչքը դռանը չմնա, չունքի մեր աշխարքումը ինչ հի-վանդ էլ՝ որ ըլի, նրա առաջին ու վերջին դեղը՝ պտուղն ա: Պտուղը որ չըլի, ո՛չինչ բան նրան չի՛ փրկիլ, ու լեզուն բերնումը կչորանա, յա հասրաթ կմեռնի: Ամեն մարդ իր բաժակի գինին, ալհադա ուներ պահած՝ որ համ իր եկեղեցուն էր տալիս, համ էլ գեղըցոնցը բաժանում, ուր տեղ բաղ չկար, որ նրա ննջեցելոց հոգին հիշեն: Ամեն նավակատյաց՝ ոչխար ասես, կով ասես՝ մորթում, մատաղ անում, ժամ, պատարագ անիլ տալիս, ժամոց բաժանում, ու տանով, տեղով գնում՝ իրանց սիրելյաց գերեզմանները, օրհնիլ էին տալիս ու աղքատներին կշտացնում: Մեկ փարի բան բազարիցը տուն չէ՛ր գալ, բացի իրանց հաքնելու շորիցը, էն էլ կտավ, շապկացու, չուխացու, շատը հարսներն ու աղջկերքն էին նրանց համար մանում, գործում, կարում: Նրանց կնանոնցը որ մտիկ տայիր, խելքդ կերթար, խասի ու դումաշի միջում կորած էին, բերնըներիցը կտրում էին, օղլուշաղի ոտն ու գլուխը թամուզ պահում, տղամարդը շատ օրը հանդումն ա ըլում, ի՞նչ հաջաթ. կինարմաղը միշտ պետք է աբուռով հաքնի, աբուռով մաշի: Մեկը մեկի ջգրու շատ անգամ իրանց օղլուշաղին էնպես էին ծաղկում, զարդարում, ինչպես գարնան վարդը: Սաղրի մաշիկ, կարմիր ծուղեք, դասաբ՝ դրաղները գյուլաբաթնով արած՝ փոխան, ալ դարայի մինթանա (քաթիբա), զառ լաչակ, ղալամքար արխալուղ, սամուր քուրք, արծաթե կոճակներ ու բիլազիգ, քարզահարուր օշմաղ, նլպինդ, տոտեր, շապկի յախա, ոսկե քամար, յախութ մատանիք, քահրըբար, յա՝ մարջան ճտի շարք՝ շատի միջումը ոսկիք, մանեթ, աբասի՝ ծակած անց կացրած, դոշի քորոց, ականջի օղ՝ որը ոսկի, որը մարգարիտ. մինթանի դրաղները՝ շատինը մարգարտաշար: Շատի մազերումը ու գլխին հինգը թումանի զարդ ու զարդարանք կար: Շատի ճակատին շարքով յ ա լ դ ու զ ոսկի շարած: Ամեն մեկի կնիկն ու աղջիկը՝ հենց իմանաս՝ խանզադա ու բեկզադա ըլեր: Շատը չորս, հինգ հարսն ուներ տանը, որ մեկ տեղը ցավելիս՝ ուզում էին գլխովը պտիտ գան ու ոտները ջուր անեն, խմեն: Գլուխն ու քամակը դեմ անելիս՝ հարսներն ու աղջկերքը իրար հետ բաս էին մտնում, որ իրանք քորեն կամ քութուբեն: Տրխըները կամ լաբչըները հանելիս՝ ձեռն էր՝ որ բան էր ընկնում: Որը ոտն էր ճմռում, որը ջուրն էր տաքացնում, որը բերում, որ ոտն ու գլուխը լվանա, որը թևերը վեր քաշած, ձեռին ջուր էր ածում, որը մահրամեն տալիս, որը թևն էր քաշում, որը շորերը դասում, որը տեղը քցում, քնացնում: Քնած վախտին էլ՝ ե՞րբ կարեր մեկ ճանճ՝ որ նրա մոտովն անց կենա, կամ երեսին նստի. էնքան աչքաբաց էին հարսն ու աղջկերքը: Մեկ դոնաղ պատահածին պես, էս պատիվը դոնաղինն էր՝ ե՞րբ կարեին նրանք բաց աչքով նրա երեսին մտիկ տալ: Մեկ բան ուզելիս՝ ոտի տեղ՝ գլխի վրա էին գնում՝ որ նրա ասածն անեն ու ձեռըները դոշըներին դրած՝ աչքը կթած ունեին՝ որ տեսնեն՝ թե իրանց տերը կամ դոնաղը ի՞նչ կհրամայի՝ որ կատարեն: Կեսուրը կամ կե-

սառը մեկ աչքը քցելիս՝ ուզում էին՝ որ տեղն ու տեղը հալչին, էնքան հնազանդ էին:

«Բա՛խտ, բախտ էս ա, փողի բարաքյաթին էլ նալաթ, նրա կտրողին էլ», շատ անգամ ասում էին գեղըցիք ու գլխըները ժաժ տալիս. «ուտիլ չի՛ կարելի, հաքնիլ չի՛ կարելի: Էս օր ջեբդ լցնես, էքուց պետք է մատդ լպստես: Ո՛չ գիշերը քունդ ա տանում, ո՛չ ցերեկը դադար: Փորացավ ընկածի պես՝ մարդ չի՛ իմանում, թե թիքեն ո՞ր կողմովն ա կուլ գնում: Փողը որ կա՝ ժանգ ա, ձեռի կեխտ՝ էս օր կա, էքուց Աստուծով մխիթարիս: Մեռնիս՝ պետք է շներոց, գիլերոց ըլի: Թեկուզ փողի համն առած՝ թեկուզ իր միսը կերած, հեսաբը մեկ ա: Սարդարն էլ ա մեր դուռը գալիս՝ փողատերն էլ: Տաշտումը հաց ունենամ, կարասումը գինի, ջվալումն ալիր՝ հերն անիծած՝ որ չիփ չիփլախ էլ ըլիմ, դարդ անեմ: Օջաղն լիքը ըլի, տանս բարաքյաթ, որդիքս սաղ սալամաթ, բո՛ղ օրը հազար մարդ մտնի, հազար մարդ դուս գա, ի՞նչ եմ հոքում, հացն Աստծուն ա, ես էլ հետը, ո՛վ հասնի, բո՛ղ ուտի. Տերին փառք՝ տեղը նա շատ կա, տղերքս սաղ ըլին, ջանս ապրի՛. Աստված իր ստեղծած բանդի ռզղը ի՞նչպես կըկտրի: Գտակս ծուռը կդնեմ, քեֆս արամիշ կանեմ, ո՛վ բամբալ ա, բո՛ղ նա դարդ անի: Չէ՛, չէ՛, փողի սիքեն հանաչողը ո՛չ հոգի ունի, ո՛չ հավատ: Փող — հող — մին ա: Ջարդար Գ. որ շատ փող ունի, հենց էն ա, ինձանից մեկ թիզ բարձրացել ու լավ ա ապրում: Նրա քոռ աչքը գիտենա: Շատ ֆիքր անելուցը երեսի կաշին գնացել չոփ ա դառել, քամակն էկել՝ փորին դեմ առել, ատամները ցից ցից մնացել, աչքերը կուլ գնացել, մեկ որ փչես, հազար տեղ գունդ ու կծիկ կըլի. մեկ որ քթին հուփ տաս, հոգին էն սհաթը կտա: Տարենը որ հազար շուն, գել, Թուրք, Հայ, աղքատ, դարիբ, դուրբաթ հացս չուտեն, տանս չքնեն, գինիս չխմեն, իմ աչքը հեչ քո՞ւն կգա: Գյոռս էլ որ քանդեն, ձեն չե՛մ տալ: Իքուս մաըլի տուտը Թեհրան, Ստամբոլ ա հասել: Ո՞ւմ հաղդն ա՝ որ մեկին չէ՛ ասի: Ինչ ուտում են չեն ուտում, էնպես ասած ունիմ՝ որ հարդա, խուրջին էլ լցնեն, որ տանեն իրանց տունը: Իր տնկած ծառի տակին քնիլը, իր բհամ բերած պտուղն ուտիլը՝ աշխարք արժի: Նոր չե՛մ հաքնիլ, հին կհաքնեմ, ձեռս ո՞վ ա բռնում, ո՞վ ա գլխիս ծեծում, թե զառ ու դումաշ հաքիր: Ե՞ս չեմ իմ գլխիս տերը:

Քաղաքը որ մտնում եմ՝ հենց իմանաս՝ թե աշխարք սով ա ընկել. էլ ո՛չ խեր կա, ո՛չ բարաքյաթ: Հացն ու ջուրն էլ որ փողով ըլին ծախում ու առնում, էլ ո՞ւմ դուռը գնաս՝ ո՞ւմ ձեռդ դեմ անես: Բազի վախտ էլ տեսել եմ՝ որ դուքաններումը կիտուկ կիտուկ մանեթները, ոսկին ածած՝ ամեն մեկ փող համարելիս՝ էնպես գիտես՝ թե փողատիրոնց հոգին հետն ա դուս գալիս, էնպես են ուրթուրթում իրանց խազինի վրա: Հենց իմանաս՝ թե առաջներիցը թև կառնի, կթռչի: Մեկ ձեռդ դեմ արա՛, շան որթի ըլիմ, ո՛չ մեկ բուռը հողի արժանանամ՝ թե սուտ ըլիմ ասում, Աստված, երկինք,

զետինք, ծով, ցամաք մեկ ծեղ էլ չեն տալ՝ որ աչքդ կոխես: Թո՛ւն՝ մարդ իրան հոգին պետք է ծախի, որ փողի բաման անի: Հազար տարի էլ՝ որ քո ազիզ սիրելու դռանն էլ՝ շլինքդ ծռես, կանգնես, սովու մեռնես, հազար տարի անոթի փորով զկռտաս, մեկն էլա քեզ տուն չի՛ կանչիլ, մեկ սառը ջուր խմացնիլ»:

«Էն մարդն էլ՝ որ քո տանը կերել, խմել, ամսով, տարով քո աղ ու հացի վրա յա էլել, աչքը աչքիդ առնելիս՝ հենց գիտես՝ թե գյուլլով խփեցին: Եղևն ա քեզ դեմ անում, ու աչքը քամակը քցում: Տո՛ փողդ էլ ջահանդամը գնա, դու էլ, տո դուռո՛ւմսաղ, ասենք՝ թե աչքդ ա քոռացել, ինձ չես ուզում՝ որ ճանաչես կամ սուփրիդ ղրաղը նշանց տաս, տո գլխիդ քար ընկնի, ինչ կերել ես, քթովդ դուս գա՝ խնդրել եմ Աստվածանից՝ զահրըմար ըլի, էն դինումը առաջդ գա, աչքերդ բռնի, տո մեկ բարով, Աստուծո բարին է՞լ ա գլխիցդ դհաթ էլել, որ դունչդ ցցում ես, ու եդ փախչում: Մեկ բարի լիս, բարի օր էլա տուր՝ է՛. հո բերանիցդ քրեհ չե՛ն ուզում, ի՞նչ ես քարացել, էդ էլ հո փողով չի՞ այ փողակեր, հողակեր: Ասենք թե չուխես մահուդ չի՛, հին, մաշված, բրդից ա, քոնը նոր, կանանչ մահուդ՝ ձեռիցդ հո չե՛մ խլում: Քեզ պես հազար մահդամարդ իմ էս աղքատ չուխիս դուրբան ըլի, որ առանց դոնաղի հաց չի ուտում: Թե մեկ օր էլ ճանկս կընգնի՛ս—ես գիտեմ՝ թե ձիուդ գլուխը դվորը շուռ կտամ. հլա սաբր արա, հալբաթ էլի քամին կպտտի քեզ մեր դեհը կըքցի. էն ժամանակըն աչքդ բարին տեսնի: Ծոր առնելիս հո՝ շատն ուզում ա, մեկ երկու շահի փող եմ դատել, էն էլ նա խլի: Է՛յ գիդի ժամանակ հա. ո՞վ էր տեսել կամ լսել ավալի սփթա էսպես բաներ. զառն ու գելն ի միասին արածում էին, հըմիկ կովը վեր են քաշում, որ տեսնին՝ թե տակին յարաբ փորթ կա՞, թե չէ: Սատկած ձիու նալնի են ման գալիս, էլ ո՞ւմ ասես դարդդ: Հերը որդին չի՛ ճանաչում, որդին հորը, ախպերն՝ ախպորը, լավ ա՝ որ քար քարի վրա կանգնած մնում ա: Մարդ ինքը պետք է լավություն անի՝ որ Աստված էլ նրա բանն հաջողի: Էլի Աստված օրհնի մեր հողը, մեր ջուրը, էլի թե հոգի կա, համաս, մեզանում ա: Ուտե՛նք, խմե՛նք, քեփ անենք, իրար թասիբ քաշենք, իրար արևով խնդանք, մեկ օր կմեռնենք՝ որ ողորմի չտան, գյոռբեգյոռ հո չենք անիլ: Մարդ ինչ անի, է՛ն իր առաջը կգա: Լավություն կանես, լավություն կտեսնես, վատություն կանես՝ վատություն: Հարիր տարի կըլի որ լուսահոգի *Ապոմը* մեռել ա, էլի նրա ողորմին հա՛ կա, հա՛ կա: Թուրք ու Հայ նրա գերեզմանովն են օրթում ուտում: Ճամփի վրի մենծ իքու-անունը Հնդստան ա հասել, էն ջաղդահ բաղը իր ձեռովը տնկեց՝ որ անց կենողը գնա նրա բարությունը վայելի: Ձորս կատեպան ամեն առավոտ՝ ինչ պտուղ ծառիցը վեր էր ընկնում, հավաքում, քթոցներով տանում էին ճամփին դնում ու անց կենողի ջեբն ու խուրջինը լցնում: Էն մեշա իքուցը մեկ պտուղ, մեկ թաս գինի իրանից տանը չէին բանացնիլ, ջոկ կպահեին ու աղքատ գեղըցոնցը կբաժանեին:

«Ի՞նչ պետք է տանիք էս փուչ աշխարհիցը. դարդակ էկել եք, դարդակ կերթաք: Սաքի որ շաս էլ մալ, դովլաթ ունեցա, աշխարհի տեր էլ դառա, հո էլի պտի հողը մտնիմ: Իմն ա մի բուռ հողը, մեկ գազ կտավը: Լավ ըլիմ, լավ կասեն, վատ ըլիմ՝ վատ: Տերտե՛ր ջան՝ քո ոտի հողն եմ, դրո՞ւստ եմ ասում՝ թե ծուռը: Գրի սևն ու սիպտակը չե՛մ գիտում: Ամա ես իմ կարն խելքովը՝ էսպես եմ աշխարհի բանը քննում: Ով չի՛ ուզում, իր քեֆն ա, ամեն մարդ իր գլխի տերն ա: *Քեֆ սանն, քյանդ քյոխվանն* (Քեֆը քոնը, գեղը տանուտերինը): Թուրքն անիծած ա, խոսքն օրհնած: Ի՞նչ կասես՝ տա՛նուտեր՝ թե սուտ եմ ասում, բերնիս խփի՛ր, անկաչս քաշի՛ր. դու գիտես՝ որ քո չոռը ինձ համար ջան ա, քո մեկ մազը արարած աշխարհի հետ չեմ փոխիլ: Թե հըմարիտը չե՛մ ասում, ասա՛ «գլուխդ քարին ես տալիս»: Ե՛ս էլ ձենս կկտրեմ: Ղորդ ա, վարպետի ու վարդապետի մոտ չեմ մեծացել, ամա իմ ողորմածիկ, լուսահոգի հերը՝ տասը վարդապետի խելք ուներ գլխին: Ինչ որ խոսում էր, հենց իմանաս՝ թե ավետարանի կողքին գրած ըլի: Սաղ Աստվածաշունչը փորումն ուներ: Մեկ խոսք խոսալիս՝ հազար վկայություն էր բերում: Ժամագիրքը, Շարականը, Սաղմոսն ու Այսմավուրքը հո՝ ջրի պես գիտեր: Հարիր փիլիսոփա, վարդապետ, տերտեր հավատվեր՝ բերանները կցխեր, նամփու կդներ: Աշխարհի էն դինիցն էր խաբար տալիս: Մեկ ժողովքարար մեր գեղը գալիս, պետք է տափ կենա, որ նրա ձեռը չընգնի, թե չէ՛ Աստված ազատի, հոգին կրհաներ, միսը բերանը կտար, շատ անգամ չէ՛ր իմանալ, թե եկած համփեն ո՛րն ա: Էս հմիկ որ լավ, օսալ գլխիցս դուս եմ տալիս, նրա հունարն ա, թե չէ՛ ես ո՞վ եմ, որ ինչ գիտենամ: Բանը է՛ն չի, որ մարդ ծեքը տալիս, գնա ժամը, մեկ երկու ծունդր դնի, դուս գա, մի քիչ գրին մտիկ անի, արտոտա, քունը տանի, կակղ բարձի վրա, դույթուքի յարդան դոշակում երկար ձգվի, ուտի, խմի, քեֆ անի, փորն ու գլուխը հասցնի, ու գա, մեր ջանին ընկնի, թե ինչ որ դատել եք՝ էն էլ մեզ տվեք, որ տանիք՝ լավ ուտենք, լավ հագնիք, լավ մաշենք, ձեզ համար աղոթք անենք: Ախպե՛ր, բաբա, ջանմ, գյոզմ, աղոթք ունիս, քեզ համար պանի, քեզ համար արա՛: Ի՞նչ ես տվել, որ մեզանից չե՛ս կարում եդ առնել: Ըսկի որ չըլի, կասեմ՝ Աստված՝ քեզ համար մեկ պատարք կանեմ: Աստված բերնին չի՛ նայում, ուրտին ա մտիկ տալիս: Մեկ հաս ու չհաս պատահելիս հո ուզում են՝ մեր տունը քանդեն: Տո թե տուտը կարն ա, չի՛ հասնիլ, փո՞ղն ա երկարացնում: Բերաններս խփել ենք, ինչ որ ասում են, անկաչ ենք անում: Ասենք՝ մենք չենք խոսում, բաս Աստված վերևիցը չի՞ նայում: Էս ի՞նչ բան ա՝ թե փլավը ես ուտեմ, քո գլխին դմփեմ, մածունը ես լպստեմ, քեզ զող կատու կանչեմ: Ասենք՝ թե կարգավոր են, խաթրներիցը անց չենք կենում, չենք ուզում, որ անեծքի պատճառ դառնանք, չունքի սևագլխի անեծքը քարին որ դիպչի, քարը կպատռի, իրանք էլ մի քիչ պետք է իրանց չափը նանչեն: Սևանու նգնավորներն են լավ կարգավոր, ի՞նչ խոսք ունիմ, բա-

ժակի, մսի համ չեն տեսնում, հաճածները բուրդ ա ու շալ. չոր գետնի վրա են քնում. երեսներիցը լիս ա վեր թափում. տաս, էլի կօրհնեն, չտաս, էլի կօրհնեն: Մոտը մտած ժամանակը Աստուծո բան են խոսում. կնգա երես տեսնելիս հո՝ էրկու վերաս նամփա հեռու են փախչում: Չէ թե կնգանից, գինուց, փողից, ձիուց, էլ ի՛նչ գիտեմ, ինչ բանից խաբար տալիս: Քյահլան ձիու վրա իրանք են նստում, խաս ու ղումաշ իրանց հագին ա, ղաբլու փլավ ու հազար տեսակ անուշ կերակրներ, խմիչք իրանք գործ ածում. բանը դուշեն ընկած վախտը՝ ուզում են՝ թե գլուխդ վեր բերեն, էս ո՛չ Քրիստոս ա արել, ո՛չ Մահմեդ: Տո հենց փող պետք է տամ, որ հոգիս դրախտը գնա՞: Տո որ գործս լավ չըլի, ես անօրեն ըլիմ, Աստված նրանց խոսքովը իմ հոգուս պետք է թողություն տա՞: Տո Աստված փողն ի՞նչ ա անում. նրա յարադանին ղուրբան: Փողն աղքատին պետք է տված: Դեն քցես՝ լավ ա, քանց էն մարդին տաս՝ որ քեզ մեկ շնորհակալություն էլա, չասի: Հազար օր նրանց տանդ պահի, պատիվ տո՛ւր, մեկ որ ոտդ մոտընեռն ա ընկնում, մեկ սառը ջրի էլ լայաղ չե՛ն տեսնում: Էս հո Աստված չի՛ վերցնի: Մեզանից առնում են, իրանց բարեկամներին ու ազգականներին շենացնում, ետո մեզ վրա էլ մեծ մեծ խոսում: Ասենք՝ թե ամեն բանի վրա լիս չե՛նք ընկնում, մեր աբուռը պահում ենք, որդի, երեխա իշի պես մենձանում են, նրանց հոգը չեն քաշում, վարժատուն չեն բաց անում, չե՛ն կարթացնում, հենց ուզում են՝ թե մեր դատածը խլեն: Մի գնա մեչիդը, ամեն մի մոլլա էն անհավատ տեղընեռովը՝ քառասուն, հիսուն մեծ, պատիկ գլխին հավաքել, առավոտից մինչև մութը ուսումն ա տալիս, իր մասաբի բանը սովորցնում. մեռնք հենց իրանց քեֆն են արամիշ անում: Ո՞րի արածն Աստծուն դիր կգա, ձեզ եմ հարցնում. ասում էլ ես, աղաչանք անում, անկաջը-վեր են անում, մեր որդիքն էլ մեզ նման էշ ուսում, էշ մենձանում. չենք գիտում, թե մենք սովորցնենք. գիտացողն էլ անկաջը կալել ա, ո՞ւմ ասես: Թե սուտ եմ ասում՝ ա՛յ ջամրնաթ՝ մատներդ կոխեցե՛ք, աչքս հանեցե՛ք, թե չէ՝ ախր մեր ազգը, որ խեղճ ա մնացել, քրի, կրակի եսիր, բոլորի պատնառն էս ա՝ որ մեզ մեկ ասող չի՛ ըլում՝ թե մենք ո՞վ ենք, մեր հավատն ի՞նչ ա, ինչի՞ համար ենք էկել աշխար. հոռ գալիս ենք, հոռ գնում: Հա լավ՝ հավն էլ ա օրը հարիր անգամ ջուր խմելիս, կամ կուս ուտելիս՝ գլուխը ցածացնում, բարձրացնում, էսով ի՞նչ կդառնա: Ո՞վ չի՛ գիտի՝ թե երկնքումը Աստված կա. մեզ համար դատաստան: Ամա պետք է իմանանք էլ՝ թե երկրումը ի՞նչ պետք է անենք, որ էս դատաստանի տակը չընկնինք է՛: Ախպեր՝ էսպես չի՞, դում ասեցե՛ք. ես մեղա, գլուխս քարը: Տո եդին Թուրքն էլ ախր Ղուռանի շատ փայը անգիր գիտի, ես մեկ Հայր մեր չեմ գիտում, ախր ի՞նչ իմանամ՝ թե հոգիս ո՞ւր կերթա, մարմինս ո՞ւր. ախր իմ խեղճ երեխեքն ինձանից ի՞նչ պետք է սովորին: Շատ բան ասել չի՛ ըլում: Չի ըլիլ՝ որ մարդ՝ իր մատը իր աչքը կոխի, իր ձեռով՝ իր գլխին, յա երեսին թագի. ամա

դնից զոռ անում, սա հենց իր խոսքի տուտը բռնել ա, ու ոտը վեր կալած ջաղացի պես դանը վրա ածել, գլխիցը դուս տալիս: Քիչ էր մնացել, որ ասեի՝ քարվանը գնաց. պոչդ կարճացրո՛ւ. դնգի ոտը ցածացրո՛ւ, բերնիդ կապը կապի՛ր, լեզուդ քնացրո՛ւ, ու քամի ունիս՝ տա՛ր ձեր տանը փչիր. էս քամին մեզ հերիք ա, որ ոտն ու ձեռ սառցնում, փետացնում ա: Կրակ, պատուհաս ա՛ էլի. զրից ունիս, տա՛ր ձեր քուրսու տակին արա՛, որ լողի քունը տանի. ինչ ես չարչու մասալեքդ բաց արել, գլխըներս տանում: Մենք էլ լավ գիտենք՝ թե կորած էշը ո՞ր գոմում ա կապած, ամա ի՞նչ անես՝ որ մոտանողի շլինքը կոտրում են, իշի ոտն ու գլուխը խուզում, որ տերը տեսնելիս՝ զռում էլ ա, ասում են՝ թե քոնը չի՛, ո՞ւմ գլուխը կտրես: Վաղի մասալեն չըլի թե՝ ուղտին հարցրին, ինչի՞ ա շլինքդ ծուռը՝ ասեց. ի՞նչ տեղս ա դուզ, որ շլինքս ծուռը չըլի: Մեր բանն էս ա դառել, ասելով ո՞ւմ կապի կըբերես. առաջ լուծն ու կամըդ պատրաստի՛ր, կալդ շինի՛ր, դեզդ դիզի՛ր, ետո գիժ մոզու անկաջիցը բռնի՛ր է՛, հո հազար անգամ տեսել ես՝ որ կամն առնում ա, չոլերն ընկնում, էլ ի՞նչ ես նհախ տեղը բերանդ ցավացնում, մեզ էլ հացից քցում: Յանք անողը առաջ պետք է գետինը վարի, փափկացնի, եդո սերմն ածի. թե չէ էլածն էլ դուրդ ու դուշ կուտի, կմնաս գլուխդ քորելով, մատդ լպստելով: Մեղրահանանին մուխ տո՛ւր՝ որ փախչի. թե չէ երեսդ ես դեմ անում, հալբաթ որ կկծի, յարալու կանի: Ամեն մարդ հենց իր ձին ա քշում, էլ առաջը մտիկ չի՛ անում՝ թե ո՞վ ա կանգնած: Ճրագը իրան տակին ա լիս տալիս. աշխարքը դմակ, մարդը դանակ. ո՞վ ա հարցնում: Բարդին կռացնես, քեզ վրա կընգնի, գլուխդ կջարդի: Ուրաքն իր դեհըն ա տաշում, ծառն իր տակին շվաք անում: Ջուրն իր ձկանը պահում. հավն իր ճուտին մուղայիթ կենում, սաքի որ ամպի պես էլ գոռաս, լողն ո՞վ ա: Դեղ ունիս, քո գլխին արա՛. եղ ունիս, ձեր բղդումը պահի՛ր: Ինչ կուզես, արա՛, յա ասա՛, ջուրն իր ճամփեն կ՛քթնի: Հենց դու կմնաս միջումը փասմարդի: Դրուսը խոսողի փափախը ծակ կըլի, չե՞ս լսել: Ով ասես, գլխին կխփի, ու բուրդը քամուն կտա: Ի՞նչ բանդ ա, փորդ հո բերնիցդ բարձր չի՛: Շունչդ փորիցդ ա դուս գալիս, պահի՛ր, տազ արա՛. քեզ ո՞վ ա ասում՝ թե արի՛, մեր կալը չափիր, որ չանաղդ քեզ ու քեզ դեմ ես անում: Թե մեկ բան էլ գիտես, ձեր տան պատերին էլ մավա մի՛ գնալ, հողին էլ մի ասիլ. ձեն կտան, դու կմնաս միջումը մեղավոր: Ախր ի՞նչ անես՝ որ լող չկա. հո չե՛ս կարող քեզ սպանիլ: Հողաղ կերել եմ, հողաղ մեծացել, պարտական մնա, որ ինձ մեկ լավ ճամփա ցույց չի տվեց, ո՞ւմ գլուխը կտրես, յա՛ աչքը հանես: Պիմարթումը սառչում ենք. սա հենց ի՛ր զուռնեն ա փչում, տո զուռնեն է՛նտեղ փչի՛ր, որ պար էկող էլ ըլի՝ է՛, աղբարի խեր. թե չէ՛ էս չոլումը որ փչում ես, քեզ ո՞վ շաբաշ կտա, ո՞վ բարաքյալլա կասի: Տանուտե՛ր՝ տունդ շնորհավոր: Խնամի Հարություն՝ ասածս սարին, քարին դիպչի, քամին տանի. համեցեք՝ խռովել ես, սառը ջուր խմի՛ր, սիրտդ հո-

ի՞նչ անեմ, սիրտս պատռում ա, որ մեր ողորմելությունը միտքս եմ բերում: Թո՛ղ ինձ կարդացնեն, որդուս ուսումն տան, մեզ ճամփա շանց տան, ճամփից, հավատից չհանեն, սատանի փայ ըլիմ, մեկ բուռը հողի, մեկ գազ կտավի, ժամ, պատարագի հասրաթ, թե աչքս ուզեն, չհանեմ՝ իրանց տամ, որդիս ուզեն, չմորթեմ, մատաղ անեմ»:

«Ինչ ասեցիր, ներիք ա՛ խնամի *Հարութիւն*»,—ասեց տանուտերը,—«Ո՞ւմ ասես, ո՞ւմ. հազար շուն, հազար գել կա, որ ո՛չ գիր գիտեն, ո՛չ գրի զորություն. մեր ասողը մեկ անգամ թեքվել ա, էնպես էկել ենք, էնպես կերթանք. ամեն մեկ խոսք մեկ ջավահիր աժի, ամա ո՞ւմ ասես: Գիլի գլխին ավետարան կարդացին՝ ասեց՝ շուտ արեք, սուրուն գնաց: *Բիլանա բիր, բիլմիանա բին*. թուրքն ա ասել (իմացողին մեկ, չիմացողին հազար), ո՞ւմ գլուխը ծեծենք. ո՞վ կուզի, որ իր աչքը քոռ ըլի. ամա որ ասածդ տեղ չի՛ հասնում, ի՞նչ ես գլուխդ ցավացնում, բերանդ ափսո՛ս չի՞. քարին՝ որ հլա Աստված սիրես՝ տասը տարի քարոզ էլ ասես, քյա՞ր կանի: Աստված մեր հորնըմոր հոգին լուսավորի՛, որ եկեղեցու դուռն ու ճամփեն էլ ա սովորցրել են՝ թե չէ հենց յաբանի հայվանի պես պտի մենծանայինք: Էդպես բանի վրա տարով էլ որ խոսաս, տուտը չի՛ հասնիլ, գնանք տուն ու ինչ որ Աստված տվել ա, վայելենք, մեր հորնըմոր ողորմաթասը խմենք, հալբաթ Աստված մեկ օր իր ողորմության դուռը բաց կանի, էնպես հո չի՛ մնալ: Գնա՛նք, գնա՛նք, թե չէ շուտով մենծ պասը կգա. էն վախտը վա՛յ քո օրին՝ հա կա՛ց ու թթու կե՛ր, գազար կռծիր ու բերնիդ ու փորիդ հուփ տուր: Բարիկենդան ա, մեր քեփն անենք հլա. ինչ Աստծու կամքն ա, է՛ն ըլի: Փողատերն էլ իր համար կենա, վարդապետն էլ, լավություն չեն անում, իրանք գիտեն, նրանց մեխքը հո մեզանից չեն հարցնիլ, մեզանից չեն ուզիլ. ո՞վ ա գիտում՝ թե էքուց գլխըներիս ի՞նչ կգա. մարդի միս են ուտում, արինը խմում. ով ճար ունի, իր գլխին ա անում. մերն էլ Աստված՝ էնպես չե՛նք մնալ. փիս բանը, փիս ճամփեն, էս օր ա, էքուց՝ լիս կընկնի, ու էն ժամանակը շատ մեր լաց կըլի: Ճամփեն որ ուղիղ ըլի, ինչքան երկար էլ ըլի, գնա՛, դուզ ճամփից մի դուս գալ. թե չէ, որ սարերով, չոլերով ընկար, բանդ բոշ ա, գլխիդ փորձանք շատ կգա: *Ցոլդան չխանըն գյոզի չխար* (ճամփից դուս էկողի աչքը դուս կգա): Գնա՛նք, գնա՛նք տուն՝ տեսնենք՝ մեր խանումը ինչ ա հազիր արել, խեղճը սաղ գիշերը աչքը չի կպցրել ու հենց չարխի պես գլխի վրա պտիտ էկել, դես ու դեն ընկել»:

«Աղբարը խեր ըլի մեր տանդրոնչ՝ թե նա չէ՛ր էլել՝ էս մարդը մեր գլուխը հենց սալթ կտաներ», էն կողմիցը մեկը՝ բեղերն ոլորելով՝ քիթը վեր քաշելով, իշտահով կում անելով, հազալով, գլուխը տմբացնելով՝ ձեն տվեց. «Հինգ սհաթ ա, ժամը դուս ա էկել. ագռավներն էլ որդիանց որ էլավ՝ հմիկ մեկ կտոր միս, ախպ, յա ուրիշ զատ՝ քթած, կերած կըլին. փորըներս ղվլում ա, անկաջներս դժժում, ցուրտը մեկ դինցը. զափըներս տանում, սովը մեկ

վանա, համեցե՛ք, քո գլուխը որ կա, սար ա, անձրև, ձին, կարկուտ, կայծակ՝ թո՛ղ դիպչի էլ, գա էլ, ի՞նչ վեջդ ա: Մենք էլ լավ գիտենք, որ դրուստն ես ասում, ամա ի՞նչ անես՝ որ գեղըցու խոսքը չվանի չե՛ն դնում, քաղաքա-ցին էլ տեղը տաքացրել, տազ արել, իր *չայը խմում*, ո՞ւմ դարդն ա, թե քա-րը քարի վրա չի՛ կանգնի, ամեն մարդ իր գտակն ա դզում, իր գլուխը քորում, բերանդ բաց անելիս՝ հող են ածում, աչքդ բաց անելիս՝ թոզ. տու-նը տերը չի՛ ճանաչում, ո՞ւմ ասես, ո՞ւմ: *Կուտ ունիս, քո հավի առաջն ածի՛ր, դան ունիս, քո ջաղացը տա՛ր*: Դու էլ՝ թե ձեռիցդ գալիս ա, դանակդ սրի՛ր, մեկ կողմիցը վրա թռի՛ր, աշխարքս թալան-թալան ա, նամարդը իշի փայան ա: Հա կա՛ց ու քեփ արա՛. բարեկենդան օրեր ա, խելքըներս կորել ա, եդո ես կգամ, առաջ դու գնա՛»:

3

Անջախ մի անջախ իրար բոթբոթելով, համեցեք անելով, կռնից, թևից քաշելով, տուն ընկան: Օրհնյալ է Աստված, փառք հավիտյանս չամիչ, սրտը-ներն ընկավ տեղը, մատըներն ընկան եղը. աքլորին բարձեցին գեղը. ու կու-զըկուզ անելով՝ մտան տաք տեղը: Նամարդ ըլի՝ ով չասի. Աստված վերջը խեր անի: Արի՛ հմիկ զոմի դռանը կանգնե՛նք ու մեր քեդխուդեքանց քե-ֆին թամաշ անենք: Բայց ի՞նչ անես, որ չե՛ն թողում, հազար յաղ ու այլ-ազգի էլ որ ըլիս, սրանց սովորությունն է՛նպես ա, ու առանց քեզ թիքա չեն բերանները դնի, չգնաս՝ կխռովին ու ամեն մարդ իր տունը կերթա. գնա՛նք, ի՞նչ կա որ, հո մեզ չե՞ն ուտի: Տարով ՚մեջըներումը մնաս, քեզ տնետուն ման կածեն, քեֆ շհանց կտան: Բարեկենդան օրը հո՝ որ քարվան մտնի գեղը ճամփից եդ կդարձնեն՝ քեզ էլ կպահեն, նոքարներիդ էլ, ձիա-նոնցդ էլ, իրանք քո հոգսը կհոգան, քեզ քնից, տեղից չեն ժաժ տալ՝ էնքան ղոնաղասեր են: Հա՛յ դե, ջո՛ւր տո՛ւ, քշի. ձիդ ներս քաշի՛: Մտնինք զոմը. տես-նինք համը, ուտենք փլավը, մարսենք չլավը. ամա աղլուխդ դի՛ր քթիդ, որ հոտը չդիպչի սըրտիդ: Լսեցի՞ր. նստեցի՛ր. չէ՞ կանգնի՛ր, իմացի՛ր, բանը բա-նի նման չի՛. ա՛ռ քեզ տրաքոց: Շփոթ ու խաշիլ ա, որ հմիկ իրար կխառ-նըվի: Թե ճար ունիս, փեշդ ձեռիդ պահի՛ր, գտակդ գլխիդ՝ թե չէ՛ գլխա-բաց որ դուս գաս, խարփուխ կընկնիս, թե ասածս չանես՝ պարտական ըլիս:

Գոմի սաքուն էնպես էր տաքացել, ինչպես համամ: Աթարի կրակի մար-մանդ զոլը մեկ կողմից, եզի, կովի, ձիու հոտը մյուսիցը՝ մարդի քյալլա էին ծակում: Փորները *սոված*, *գլխըները* դարդակ, ձեռք ու ոտք մրսած, զոմի *ծանրացած* բուղն ու կրակի սև ծուխն էլ որ քթըներին չդիպավ, մաղձ ու աղիք իրար գլխով տվեց: Որը բերնին էր հուպ տալիս, որը աչքին, որը փորին, որը քթին, որն էլ թութուն էր քաշում, որ բալքի թե էն զահրմար

unbu kę 19:

հոտը մի քիչ կտրվի: Որը փռշտում էր, որը հազում, որն էլ էնպես էր զկըռ-տում, որ սիրտ ու թոք հետը դուս էին գալիս: Ամեն մեկ քիթ նաղրախանա էր դառել, ամեն մեկ բողազ դոռոտոտ. ամեն մեկ փոր դափ ու դարյա: Հազալիս՝ երես ու միրուք էր՝ որ ներկվում էր: Փռշտալիս՝ հենց գիտես, անձ-րև էր գալիս. քթի ցելթուկը ինչ տեղ ասես, հասնում էր, երես, բերան, աչք, ունք էլ չէր ասում թե Աստված ա ստեղծել: Շատը աղլուխ չունենա-լով, կամ փեշով էր սրբում քիթը, կամ ձեռը պատին քսում, կամ թե չէ քիթն էնպես էր սաստիկ վեր քաշում՝ որ մեկ բուռը ծուխ ասես, բուղ ասես, զոմի հոտ ասես, թոզ ասես՝ քուլա քուլա բարձրանում, բեխին էին համ-բարձվում:

Էս միջոցումը խեղճ տանդրոջ կնիկն էլ՝ փեշերը վեր քաշելով, քիթը սրբելով՝ գլուխը քարը չի տվեց՝ ուզեցավ՝ որ ներս մտնի, ու ղոնաղներին բա-րի լիս ասի ու գալըները շնորհավորի: Հազի, փռշտոցի ձենը լսելով՝ քա-ղաքավարությունը բանացրեց՝ զոմի դուռը բաց արեց, որ մի քիչ հոտն ու ծուխը դուս գնա: Բայց երանի՝ թե ձեռը կտրվել էր, չէ՛ր բաց արել: Հենց դռան ճռռոցն իմացան թե չէ՝ աշխարքն իրար գլխով դիպավ, ու որն ան-գստակ, որն քուրքը քաշ տալով՝ աչք ու քիթ բռնած, էնպես քոռթքոռ հենց ուզեցան՝ որ դուս թռչին, երեսները մի քիչ հովին տան, էլ չկարողացան առաջներին մտիկ անել, չունքի տունը ծուխը խավարացրել էր, բուղը ամ-պի պես կալել, իրար գլխով ընկան. հենց իմացան թե քամին դուռը բաց արեց ու մեր խեղճ տանդրոջ կնկա ջանը իրան հասցրին, ոտի տակ տվին: Հարայ հրոցը որ իմացան, եդ դարձան, աչքդ բարին տեսնի. չէին իմանում, ծիծաղա՞ն, թե սուգ անեն, յա վրա հասնին, քոմակ անեն. չունքի տանդրոջ խաթունը էնպես էր ծանրազոզոթ խրվել զոմի կպրե կարասումը՝ որ էլ ո՛չ քիթ, ո՛չ երես, ո՛չ լաչակ, ո՛չ մինթանա (դերիա), դարդակ տեղ չէր մնա-ցել, բոլոր ռուսվա էր էլել վարդահոտումը: Էս դալմաղալումը՝ ղորմելին հենց իմացավ՝ թե ձեռները թամուզ են, հենց մատները բերանը տարավ՝ որ օշմաղը մի քիչ բաց անի ու շունչը քաշի, էն դուշմանի գլուխը չի գա, ինչ նրա գլխին էկավ, մեկ դուռում տաք տաք կովի էր թե զոմշի՝ չգի-տեմ մազա էլ՝ էս վախտը բերանն ընկավ, ու սրթությունը, խաչ, ավետարան աչքիցն ընկավ: Էլ թուք ասես, վաս խոսք ասես՝ նա էր՝ որ կվաքաքախ բերնով տալիս էր ու ասում:

Ծանրազլուխ տանուտերը ընչանք հիմիկ էնպես էր իմանում՝ թե փոր-թերն են կապըները կտրել, իրար գլխով ընկել ու տանտիկինին ուզում էր՝ որ տուն անի. աչքը ցցեց դռան մեջը թե չէ, տունը գլխին փուլ էկավ: Մե-րու առջի պես բղղալով, հղղալով, էտուր, էնտուր գլխին բամբաչելով՝ որ վրա չի հասավ որ իր խաթունին էս դժոխքիցն ազատի, սատանի աչքը քոռանա, քուրքն ընկավ ոտի տակը, գլխի վրա որ մաղալաղ չտվեց՝ շըր՛փ, չը՛խպ. ինչ նա տեսավ, էն դուշմանի գլխին չգա. երեսի վրա էնպես խրվեց

էս կվի մեղրի կնունումը, որ աչք, ունք, բերան, քիթ, միրուք, էնպես ներկվեցին՝ որ հազար ուսա քիսախող էլ որ էլել էր, էնպես աղաքին, լազաքին՝ հինա չէ՛ր կարող իր օրումը խիլ:

Դարդիմանդ տանտիկինը մարդի խայտառակությունը տեսավ թե չէ՝ իր ցավը մոռացավ ու տեղիցը ժաժ էկավ, որ իր հալևորին մի քիչ հմակ անի. հալևորն էլ՝ հենց է՛ն էր ուզում՝ որ գլուխը՝ էս անոռ բարձիցը բարձրացնի ու իր խաթունի՛ն էս ռուսվայությունիցը ազատի, ձեռքները իրար չի հասան, համակ համակի դիպավ—ա՛ռ քեզ տրամոց—էլ եդ դուբարա իրանց վարդահոտի մեջը էնպես խրվեցան՝ որ երկու լուծ գոմեշը անչափ կարող էր նրանց էսեղանց հանի:

«Տո ջրատա՛ր՝ տո գլուխդ հողեմ, ախր ի՞նչ բանդ էր կտրվել՝ որ դու էլ էկար, էսեղ ընկար: Ես քիչ ռուսվա էլա, դու էլ ուզեցար՝ որ հետս ընկեր դառնաս: Էս հո խուրմա չէ՛ր, որ մենակ ուտեի, քեզ չտայի, ի՞նչ էր սիրտդ պատռում: Կրեմ էդ գլուխդ՝ որ դու ես: Էդ հունարիդ տերն ես՝ որ մեկ էլ բզիլ չե՛ս իմանում: Ժամն էլ գլխիդ խառով կենա՛, պատարագն էլ, հացն էլ, սուփրեն էլ, բարիկենդանն էլ, պասն էլ: Մենք մեր բարիկենդանն արինք, հիմիկ որ ջհանդամը գնում են, թող գնա՛ն դրանք: Սրանց ոտը պետք է կոտրվեր, որ մեր շեմը չէին կոխել: Էս ի՞նչ բան էր, որ մեր գլուխն էկավ, գեղի, աշխարքի միջումը խայտառակ էլանք: Մերը մեզ հասավ: Թե մենք, թե մեր գզիր Կոտանը: Ով ասես, մեզ վրա պտի բերանը բաց անի»:

«Տո քավքառ իմանսգ՝ իմ ցավս հերիք չի՛, դու էլ մեկ կողմիցն ես միսս ծամում: Ի՞նչ ես բերնիդ կապը կտրել ու լեզուդ քեզ չես անում: Ձենդ կտրի՛, թե չէ էնպես քացի կտամ՝ որ ատամներդ փորդ կթափի: Սաղ օրը աքար ես թխում, էս օր էլ համն ա՛ռ, էլ ի՞նչ ես գլուխս տանում: Որ չէիր գոբրոմացել, թեզ վեր էիր կացել, հո հիմիկ էրկուսս էլ պրծած կըլեինք: Կնիկարմադն ու ձուն մեկ օրինակի են. հենց ձեռն ես տալիս թե չէ, էն սնաթը փիլվում են: Շատ կնգա թամահ անողին ի՞նչ ասեմ. հազար խոսք ա բերանս գալիս. եդ գնում: Տե՛ր ասվածդ՝ քեզ մեղա. խաթա, բալա՛ յա էլի: Կրակն ընկանք տո: Փասա փուսեդ քաշի՛ր, վե՛ր կաց, կորի՛ր, էլ երեսս չի՛ գաս»:

Էս խոսքումը՝ ղոնաղներն էն ա՝ էնքան ծիծաղել էին՝ որ սիրտներն էկել՝ բողազներին դեմ էր ընկել, ու շատի ոտները դաբաղի աղ դրած կաշի էր դառել: Ախր ո՞վ տեսնի էսպես լազաքի թամաշա ու աչքը կալնի ու չծիծաղի: Լավ իրանք էլ չէին ուզում, ամա նալաք չար սատանին, բանն էնպես էր վրա էկել: Ինչևիցե՝ փոր ու բերան բռնած՝ էլ եդ մոս էկան՝ որ իրանց տանդրոչ հավարին հասնին: Սա էլ քիթ տակին փնթփնթալով՝ ոտ ու ձեռ հինաթաթախ վեր կացավ ու դեպի իրան տեղը երբիք էլավ: Էսքան թամաշեն ու նաղլը անց էր կացել, դեռ գզիր Կոտանը ո՛չինչ բանից խաբարություն չուներ: Էս հարայ հրոցը որ ընկավ, «հա՛յ ջուր բերե՛ք,

հա՛յ քամակ արե՛ք, տանուտերն ու տանտիկինը խեղդվեցին», հենց իմացավ թե չէ, էնպես կարծեց՝ թե մուխն ա նրանց զոռ արել, վրա վազեց դոչաղ դոչաղ բրդի կծկի պես՝ մեկ կընուն խաչեց կժի տեղ ու խալխին՝ «հա՛յ ձեր հերը, հա՛յ ձեր մերը» ասելով, միսն ատամի տակին՝ ափալ թափալ ներս պրծավ, ու հենց էն սհաթին վրա հասավ, որ տանուտերը երես մերես սրբել, միրուքը լվացել, ուզում էր՝ որ բերանն էլ թամուզացնի, չունի ատամների տակին էլ մեկ քանի անոռ թիքա մնացել էին: Շատ փայը հո՝ բարկացած ժամանակը կուլ էր գնացել, էսուր համար էր բողազը նորանում, հազում, ջուր կում անում, ամա ձեռը ո՛չինչ չէր ընկնում, հազալ մազալու վախը անց էր կացել: Սոված փոր, ծեր մարդ, դարդակ գլուխ ու էնպես խնկահոտ, մեղրահամ, ի՞նչ լազաթ կտա, իմացողը թո՛ղ իմանա: Էլ ի՞նչ ասեմ: Էսուր համար էր մեր պարոն տանուտերը կատաղած առջի պես փորը բռնել, պտիտ գալիս:

«Վա՛յ իմ աչխ դուս գա՝ տա՛նուտեր ջան. վա՛յ ես դժոխքի փայ ըլիմ. վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ. էդ ի՞նչ ա քո հալը՝ գլխիդ մեռնիմ. մկամ քո Կոտանը մեռել, կորել ա, որ դու էդ օրն ես ընկել», ասեց խեղն զգիրն ու աչքը կեռացրած, մեկ դնի վրա թեքված՝ վրա թռավ՝ որ նրա գլուխը լա, նրա ցավին մեկ դարման անի: Հենց քիչ էր մնացել՝ որ տանուտերը սիլեն եդ քաշի ու նրա մեկ քոռ աչքն էլ դզի, ատամները փորն ածի, որ իր տերն էնպես թողել, իր հեքի եդևիցն էր ընկել, դովքալաբ զգիրը՝ էլ սիլա միլին մտիկ չտվեց, դաստ արեց, որ իր ծուռը դզի, աղի խաթրն առնի ու էրկու ձեռով որ կնունը ճուռ չտվեց տանդրոչ գլխին, Աստված ազատի, ինչ նրան հանդիպեց: Մեկ եքա կնուն, հինգ տարվա թքու, թանձր, պնպնուն բազկաթանը էնպես նրան ողողեց, որ ջրհեղեղի օրն էլ՝ էնպես ալեկոծում, էնպես զուլում չէ՛ր էլած, չէ՛ր տեսնված, յա լսված: Տանուտերը հո տանուտերը, քոռ զգրի սիրտը ջուր կապվեցավ: Բազկաթանի հոտը էնպես քյալլին դիպավ, որ տասը գազ ծուլ էլավ, ու զող շան պես վրվրթալով, ուրարթալով, հեքեքալով՝ եդ թռավ գոմի պունախն ու մնաց քար կտրած, սառած: Մեկ մկան բունը որ հազար թումանի տվել էին, կառներ, մեջը կմտներ, որ իր սև օրը լա ու տանդրոչ ձեռիցը պրծնի: Քո դուշմանի գլուխը չի գա, ինչ նրա հալն էր, տանդրոչը հո Աստված ո՛չ շհանց տա, ընչանք թարքար ջուր կրեռեին, իրանն իրան հասավ: Միրուք, բերան, քամակ, ծոց, քուրք, մուրք, հոտած բազկաթանի մեջը չխչխպում, ծլծլում էին: Ջեր, լաբչին բոլոր լցվել էին, տուտը պնեղն էր հասել: Քամակը քոր էր ընկել, աչքերը մրմնջում էին, թե ուզում էլ էր՝ որ ժած գա չէ, փոխանն էնպես էր լցվել բազկաթանով՝ որ փաչեքը իրար դիպչելիս, դափի, զուռնի ձեն էին հանում, չփչփում:

Էս շան հալին՝ էլ զոռում, գռում, հարայ էր տալիս, ձեռները դես ու դեն քցում, որ զգրին նանգի ու սպանի: Քոռ հավի պես մնացել էր պատի տակին կանգնած, ամա էլի հենց է՛ն էր ձեն տալիս՝ «քողե՛ք, քողե՛ք դրա

քոռ աչքն անիծած՝ թողե՛ք, դրան սպանեմ, շնատակ անեմ, դա՞ էր մնա-
ցել՝ որ իմ գլխիս օյին գա՞: Դրան է՛ն օրը քցեմ որ մեծ թիքեն անկաջը մնա»:

Ընչանք ջուր կբերեին, ամենին իրանցը իրանց էր հասել. շատը նվաղել, քամակի վրա վեր էր ընկել: Էլ ի՞նչ կանեին իրար երեսի ալիր փչել, յա մածուն քսել, որ շատ անգամ ուրախ վախտըներն անում էին: Էս բավականն ալիր էլ էր, մածուն էլ: Էս ղալմաղալումը տանդրոչ կնիկը՝ ճռռալով, թոնթորալով՝ դուս էր գնացել, որ իր գլուխը լա, իր մեխքիցը ազատվի: Խալխը տանդրոչ բնությունը լավ գիտելով, որ բարկացած ժամանակին՝ հրեշտակ էլ ձեռն ընկներ, չէ՛ր խնայիլ, ո՞ւր մնաց գզիր Կոտանը, տերտերին աչքով արին՝ որ նա քանի աչքը բաց չի՛ արել, մուննաթ անի, որ բալքի խղճին մեկ ճար ըլի ու էլ եղ գզրին բերեն, տանդրոչ ձեռը պաչիլ տան: Հենց իմանում էին՝ թե կարգավորի պատիվն էլա կպահի․ «Բարիկենդան օրեր ա, խնամի Օհանես, խելքներս կորել ա, տնա՛շեն», բերանը բաց արեց ծանրազոզոթ, մեր փառավոր տերտերը, որ իր կարգի պատիվը ճանաչելով՝ ուզում էր, որ բալքի հաշտություն քցի միջըներն ու էրկուսին էլ բարըշացնի: «Աշխարք ա, է՛դպես կըլի. հո աղջիկ չես, որ խաղ ու վարաղդ գնա, հո շուշա չե՛ս, որ կոտրվեիր, խանի խարար՝ մոմ չե՛ս, որ հալչիս. մի քիչ սիրտդ լեն պահի՛, ի՞նչ էլավ քեզ: Քրիստոս իր սուրբ ավետարանի միջումը գրում ա՝ ամենից մուրազն էլ տա, թե երանի՛ խաղաղարարաց, կամ թե թշնամուդ գլխին կրակ կածես, թե որ նրան սի՛... ռը՛... դռ... րե՛ս... վա՛յ քո հերն էլ անիծած, քո մեռնեն քոռղինն էլ, քո օխտը պորտին նալաթ, քեզ բարի օր տողին, բարի լիս տվողի շլինքը հախմիան տերը կոտրի, էս ի՞նչ ա իմ հալը»: Տերտերը բուխարուցը ձեն տվեց՝ գլուխը քորելով, միրուքը թափ տալով. «Էս ի՞նչ անիծած մարդի ռաս էկանք էս օր տո՝ հենց ամեն բանն էլ թարս ա գալիս: Հարամ ըլի է՛ն հացն էլ, է՛ն ջուրն էլ, խաթա բալի մեջ ընկանք է՛լի: Էս ի՞նչ կրակ ա՝ որ մեզ էրում ա»:

Իրավ որ ողորմելի կարգավորը կրակի մեջ էր ընկել: Զունքի ինչ սհաթի որ նա մոտացավ, որ տանդրոչ սիրտն առնի, էլ չէ՛ր մտածում թե նրա արինն ու հերսը աչք ու միսք կալել, քոռացրել էին: Անասված տանուտերը էնպես մեկ սաստիկ դուռփմա, մուշտի տվեց էս քո խեղճ տերտերի դոշին, որ փիլոնը մի տեղ ընկավ, գտակը մի. ու ինքն էլ չոքըչոք անելով՝ գլուխն էնպես բուխարու աթարի կրակի մեջն ընկավ, որ երես մերես բոլոր խանձվեցավ: Խեղճի բերանը մրով, մոխրով լցվել էր, միրքի կեսը հո՝ կես տարի անջախ դուս կը գար, էնպես էր քոքիցը խանձվել, պլոկվել: Էս տեղանց էր՝ էն քաղցր օրհնությունը տալիս, որ մեկ դուռփմի էլա, ինքը չի՛ դիմացավ, ու ուզում էր, որ մեր խեղճ թանակոլոլ, մեղրաթաթախ, վարդահոս տանուտերին համփու բերի: «Ժամումը գլխըներս տանում են, հերիք չի՛, գոմումն էլ են ուզում, իշխանություն բանացնին. ախր ի՞նչպես մարդ համբերի», վրա բերեց տանուտերը: «Ձեր օրհնողին ի՛նչ ասեմ, նալաթ չար

սատանին, բերանս ի՞նչ ա գալիս, եղ գնում»: Էլի երկար էսպես քի տակին մռմռալում էր տանուտերը, որ զզրին փախցրին, պահեցին: Աստված բարի համփա տա, որ էնպես դալաթ բան մյուս անգամ չբռնի՛, և մեր գրի սև ու սիպտակը ճանաչողներին էլ խելք, իմաստություն տա, որ էսպես տեղը իրանց պատիվը չկորցնեն:

4

Տանուտերը գեջդանգեջ աչքը բաց արեց, դուռն ու պուճախն ընկավ, որ իր սիրտը մի քիչ հովացնի, բայց զզիրը թռել էր: Քեղխուդեքը մեկ կողմից, կնիկը մյուս կողմիցը թռի էլան, տանդրոչ սիրտն առան, տերտերին էլ բարբաջին, տանդրոչն էլ, զզիրն էլ էկավ, չոքչոք ոտներն ընկավ, մեղա ասեց, ձեռը պաչեց, մեկ թաս արաղ էլ կոնձեց. ծուխն էլ քիչ քիչ պակսեց, բուղն էլ, ամեն բան սկսեց իր կարգն ընկնել. տերտերը «Պահպանիչն» ասեց, քեղխուդի մեկը, «Եվ ևս խաղաղությունը». տանտիկինը՝ «ամեն» ձեն տվեց. տանուտերը՝ «Մեղա Աստուծո», «Հայր սուրբ, զքեզ ունիմ միջնորդը», ու վերջապես արաղ մագեն էլ որ տուն չբերին, ամենի սիրտն էլ տեղն ընկավ, ինչ անց էր կացել, քամուն տվին, խունկ ծխեցին, երբիկ ու դուռը բաց արին, հոտը մոտը քաշվեցավ, կատարները տափացավ ու մեր պարոն քեղխուդեքը հացի նստեցին, սուփրեն քաշեցին, մեկ գլխին տերտերը բազմեց, մյուս գլխին տանուտերը, մեկելներն էլ պատի տակին էնպես սրով բազմեցին ու ոտները ծալեցին, որ սուփրի մեջը՝ եկող գնացողի, անց ու դարձ անողի համար բաց էր մնացել:

Նոքարը որ արաղը չածեց, ավալի սփքա տերտերին դեմ արեց, սա էլ խաչակնքեց, օրհնեց՝ տվողին խմացրեց՝ որ մեր զզիրն էր, ու եսա ինքն առավ թասը ձեռը ու օրհնության տուտը սկսեց: «Աստված աշխարքիս խաղաղություն, բազավորաց հաշտություն, քրիստոնեից ազատություն տա՛: Ընչանք մեռնինք ո՛չ, որ մեկ օր էլ էսպես էլով, գյուղով Ռուսի ձեռի տակին նստինք, քեֆ անենք»: «Ա՛մեն, ա՛մեն», ձեն տվին ամենն էլ: «Տունդ շեն կենա, տունդ՝ տա՛նուտեր՝ որդիքդ ապրի՛ն. Աստված օջաղդ հաստատ պահի՛, նամարդի մուհդաջ չանի՛. մեր գլխի թագն ես, մեր աչքի ծաղիկը, Հայր Աբրահամի օրհնությունը քեզ վրա, Սիմեոն ծերունի պես քո ըմբրի խերը տեսնիս: Քեզ ծուռը մտիկ անողի աչքը քոռանա, ո՛ւմ ուրտումը մեկ խեթ կա, Աստված բարին կատարի: Ինչ էլավ, էլավ, Աստված վերջը բարի անի՛, քաշած զահմաթդ՝ ապաշխարանք համարի՛. էս օր քեզ, էքուց մեզ. մենք էլ քո ջրերն ընկանք: Ով խռով ա, սառը ջուր խմի՛: Իմ գլխիս ջաղաց էլ աղան, թաք ըլի տեղս տաք ըլի, ձեռիս թաս, սիրտս ուրախ: Տո քեֆ արե՛ք, տո. դուշմանի աչքը հանեցե՛ք: Շնորհավոր բարիկենդան. Աստված զատկին էլ մեզ արժանի անի. քանի կարանք մեր օրը վայելենք. էքուց ո՛չ էլօր մեծ պասը

ոտները երկկիցը նոլոլակ կանի, հա կա՛ց ու բազկաթթու կե՛ր: Հավասարական սաղ ըլի՛ք, ուրախ: Տե՛ր Աստված ինձ փառք. մեր երեսը քո ոտիդ տակը: Քո ստեղծվածն ենք, մեզ չի՛ կորցնես: Տե՛ր Աստված՝ դու մեր Ռուս թագավորի սիրտը ռահմ քցես, որ գա, մեզ ազատի՛, ընչանք մահ մի՛ տար մեզ, մինչև նրանց երեսը տեսնինք: Կենդանություն», ասեց ու արաղի թասը շպռտեց: «Կենդանի մնա՛ս, սաղ ըլի՛ս, կարգիդ հասատ՝ տե՛րտեր ջան. ա-նո՛ւ, խմածդ անո՛ւ, հենց իմացանք մեր արտվը գնաց», ձեն տվին ամենն էլ ու մեկը մեկ թիֆա պանիր, մյուսը մեկ թիֆա խորոված, յա խաշլամա լոռում փաթաթած՝ թավազա արին: Տերտերն էլ առաջ ձեռը՝ տվողի բրի վրա դրեց, թիֆեն առավ, բերնին, նակատին դրեց, «հա՛յ ձեռդ ապրի, հա՛յ զորանաս» ասելով, ձգվելով, օրհնելով, գովելով թիֆեն ծամեց, կուլ տվեց ու ինքն մյուսների օրհնանքին անկաջ դրեց, «անուշ» ասեց:

Էսպես արաղի թասն սկսեց պտիտ գալ, ձեռնեն ձեռ ընկնիլ, ու ամեն մեկի ձեռին մեկ սնաթ տանչվիլ, չխմողին տանչիլ, չունքի ամենն էլ մեկ եֆա պարկ օրհնություն բերնընեռումը հազիր ունին, ու ում լեզվումը մի քիչ հունար կա, սուփրի ու գինու կամ արաղի թասի վրա յա փոռնում: Բայց ամենի խոսքի տուտն է՛ս էր. «Օրհնյա՛ ի տեր, Աստված կարգիդ հասատ պահի՛: Քո աղոթքը մեր գլխիցն անպակա՛ս ըլի: Տա՛նուտեր սաղ ըլիս. տա՛նուտեր՝ քո շամբը մեզ վրա դայիմ դադրմի ըլի: Մի՛ զամ՝ Աստված որդիդ պահի: Ամեսի՛ք քո որդու կարմիրը կապե՛նք: Խնամի՝ աչքի լիս ես, Աստված ինձ մեկ դոչ որդի տա՛: Հավասարական սաղ ըլի՛ք, ուրախ: Տե՛ր Աստված՝ վերջընեռս բարի անես: Կենդանություն»: Էսպես ամեն մեկ խմող ամենին ջոկ ջոկ մեկ բան պտի ասեր ու էն էլ ամեն թասի վրա: Թեկուզ քա՛ն թաս էլ մեկ մարդ խմի, քանի մարդ էլ նստած, ամեն թաս խմելուն, ամենին էլ հատուկ հատուկ մեկ բան որ չասի, թասը կուլ չի գնալ, բկումը կմնա: Շատն էլ մեկ սնաթ քիմի ձեռին բռնում ա, որ վրեն մի տաղ, յա մի խաղ ասեն ու իրան անունի շարականը վրա բերեն: Հայտնի բան ա, որ տերտերից, յա տիրացվից գյուման շարական ասող՝ գեղ տեղն ո՞վ կա: Ամա սրանք էլ խեղն շարականի բուրդը շատ անգամ էնպես են գզում, որ Աստված ճեռու տանի: Լսողը մինչև Երուսաղեմ մին կփախչի: Բայց ի՞նչ կանես, բախտընեռիցը հազար շուն կա, հազար գել, որ ո՛չ գիր գիտեն, ո՛չ գրի զորություն: Լավն էլ էս ա. շատ գլուխ չ՛ի ցավիլ:

Մեր երկրումը առաջ ձեռընեռը լվանում, սրբում (էն էլ նստած տեղն ա նոքարը՝ փեշկիրն ուսին, ավրաքա լազանը ձեռին՝ ամեն մեկի առաջին կռանում, յա չոքում, ձեռին ջուր ածում), ետա էն սուփրեն քաշում, աղամանը, պանրամանը, ձկնամանը մեջ տեղը շարում, ապա հացը քաշում, ամենի առաջին կիտում, բազի վախտ կանաչի էլ ա ըլում: Գթալ, չանգալ, դանակի ոտը դեռ մեր աչխարքը չի մտել: Մատներն էլած տեղը՝ ի՞նչ հարկավոր ա չանգալ, դանակ: Կերակրներն էլ մեկ սինով (պոքնոս)

ներս են բերում ու մեկ նոխար փնեն ու թևերը վեր քաշած, ուսին քցած՝ կուզբկուզ անելով՝ երկուսի առաջին մեկ աման ա դնում: Հացից հետ՝ էլի ջրով՝ որ ձեռք ու բերան չօղողեն, չլվանան, կերածը հարամ կըլի: Գետակ վերցնիլ սեղանի վրա, յա գլուխ տալ՝ ադաթ չի՛: Երկրի ծեսն էսպես ա, Եվրոպա չի, որ կովը վեր քաշեն, տեսնեն տակին հորթ կա՞, թե չէ՛:

Հենց մի քիչ աղի կողակ ու պանիր որ անոնց չարին, գելը կատաղեցավ: «Տո լեղդ կպավ է՛. բերանս հո ցամաքեցավ. էդ զահրմարը մի ածա՛, որ տեսնինք ի՞նչ համ ունի է՛, ա՛յ տնաշեն: Կողակի թիքեն հրես բըկիս դեմ ա ընկել, ի՞նչ էլավ ձեզ. մեզ հո ապանելու չե՞ք բերել էստեղ», ձեն տվին էս տեղանց, էն տեղանց՝ քեղխուդեքը՝ որ գինին շուտով ածեն: Լսողը չիմանա, թե հայաստանցիք ուրիշ ազգերի նման՝ հենց էն ա՝ գինի տեսնելիս, ուզում են հոգիքը տան, կամ ինչպես բազի Կավկասյան սարը դեռ չտեսած մարդ, գինու ռումբին որ տեսնում են, երեսներին խաչ են հանում, կամ շիրախանումը քնում, կամ թուր ու սերթուկ գրավ դնում. կամ թե չէ ցխում, ձնում վեր ընկնում, երազ տեսնում, դելը տալիս: Ասված մի՛ արասցե, էս պակասությունը չունին, նրանք էս շնորհիցն ու մարիֆաթիցն վաղուց են ձեռք լվացել, որովհետև աչխար չեն տեսել, ու էշ կերել, էշ մենձացել, ո՛չ բարոյականության ձեն լսել, ո՛չ կրոնագիտության, որ գինու գինը լավ իմանան ու երկու թաս խմելիս՝ ոտ ու գլուխ կորցնեն ու սիրահարված՝ երկինքը համբառնան: Չէ՛, չէ՛ նրանք շատ բռի են, ու էլած չէլածը չեն տալիս խմիչքի, ամա տեղն ընկած վախտը, գինու տիրոջ ջանին մուննաթ, էնքան են խմում, որ երեսները վարդ ա դառնում, գլխները նաղրախանա, լեզվները բլբլի, սիրտները ապանի և ո՛չ խոզի. չունքի մեկ Հայ չես տեսնիլ քո օրումը հարփած, ցխումը թավալ տալիս, թեկուզ հինգ թունգի էլ խմի, մա՛շալա տեն սրան կասեմ՝ ա՛յ թե մարդ ա. ուրիշն էլ էս բանը կանի:

Հաց քցող տեղն՝ էրկու սամանանոց տղուն էլի տերտերին դեմ արեց. նա էլ օրհնությունը տվեց ու նամփու քցեց: Ետո մեկելներին տվեց. էսպես բոլոր հացի ժամանակը մեկն էլա՝ ինքը չէ՛ր ածում իր գինին. էս նոխարի ու դուլուդ անողի գործն ա, որ քանի մարդ էլ որ ըլին, հենց մեկ թասից պտի խմեն. էնպես որ ընչանք թասը պտիտ կգա, ու վերջին մարդին կհասնի, սրա բողազն ա ցամաքում, վերի նստողի թուքը: Կենաց մենաց խմիլն Երևանումն էնքան ադաթ չի, ամա մարդ իր լեզվի հունարը ձեռաց պետք է չքողա, ամեն թասի վրա մեկ խոսք ասի. ինչ կըլի ըլի, հաչաթ չի. բեյինդ տաքացած ժամանակը ինչ կուզես, ասա՛, վաս խոսք էլ որ ասես, լավի տեղ անց կկենա: Սովորական կերակրներն էլ՝ մեր երկրի սրանք են. բոզբաշ կամ քուֆթա, կամ խաշ, տոլմա, խորոված կամ խաշած ձուկը, գառան մսով փլավ, խաշած հավ ու ոչխարի խորոված, որ հենց էնդեղ ևեռ բուխարումը խորովում ու շատ անգամ շամփրով՝ տաք տաք իրար թա-

վազա անում: Բազի անգամ էլ տոլուչին պետք է բերանը բաց անի, որ մեկ թիքա խորոված՝ իրանց ձեռովը բերանը դնեն, կամ թաս գինի կոն-ձիլ տան:

Էսպես մեկ քանի տոլու մաքրազարդեցին թե չէ, քեփըները չաղացավ. դամաղները տաքացավ, շունը տերը կորցրեց: Կրչոնց *Վիրապն* էլ հո՝ էնտեղ էր, էլ ի՞նչն էր պակաս, սազը կոխկին հազիր ուներ. անկաջ պտեր՝ որ նրա ձենին հայիլ մայիլ մնար: Հենց ջուրն իր համփեն քթավ թե չէ՝ սա էլ իր սազը քոքեց, ննգննգացրեց, հա՛ կաց, ու քեփ արա՛: Պատերը դրմբում էին, գետինը գրնգրնգում, օջախը տեղըհան ըլում, նրա ձենը մարդի քյալլին ցցվում: Էնպես զոռբա ձեն ուներ Վիրապը, որ հինգ սհաթվա ճամփից լսվում էր. «Փի՛ր օսլան, փի՛ր՝ ջանմ սան՝ ջանմ. ի՞նչ կըլեր, որ քո մերն քեզ նման մեկ հինգն էլ էր բերել, որ աշխարքի միջումը մի հատ չըլեիր: Ասա՛, բերանիդ ղուրբան՝ ասա՛. բերանդ ապրի. ըմբրով կշտանաս». հազար տեղից ձեն էին տալիս մեր պարոն քեղխուդեքը՝ գլխըները տրմբաց-նելով, անուշ անուշ զկռտալով: Ծատի բերնի ջուրը հետը գնում էր: Ծատ ան-գամ՝ քեփը քոք ժամանակին՝ տերտերն էլ՝ ի՛ր ձենի հունարն էր ուզում նը-շանց տա, ու կամ Վիրապի հետ էր թաս մտնում, զռռում, կամ թե չէ՝ «Երևեցավ խնկաբերիցն» ասում, խալխի թասըները վեր դնիլ տալիս, կամ ձեռըներին բանդ անում. ամա էնպես մեկ մխոս, ճռթռած, ճղլանի. քաց-խած ձենով, որ մարդի գլուխը տեղիցը պոկ էր գալիս: Քեղխուդեքը հո՝ մաջալ չէին տալիս. ինչ բերանները գալիս էր, հենց է՛ն էին քյոնդալանա ասում, զռռում, էնպես որ խեղճ սազանդարի ասածը բերնումը հարամ էր ըլում:

Ամենը հո ամենը՝ իլլահիմ մեր մեղրաբերան տանուտերը. անատամ ռեխը որ բաց չէ՛ր անում, պատերը դողում էին, կատվըները մլավում, հա-վերը բակումը իրանց տիրոջ ձենը լսելով՝ շարքով կանգնում, կռկռում, յա կչկչում: Փորթ, եզը, ձի, տավար՝ ուզում էին որ ուրախությունիցը կապը-ները կտրեն: Էշը զռռում էր, գոմեշը տրլնգում, էծը մկկում, կովը բառաչ-չում, փորթը բղավում, որը փշտացնում, որը փստացնում, որը վզզացնում, որը բզզացնում: Մյուս բաները չեմ ասում, ամոթ ա: Գարի, դարման կե-րած տավար՝ հայտնի բան ա, որ ինչ ասես նրանցից դուս կգար: Խուլասա ի՞նչ գլուխ ցավացնեմ. էսպես նաղրախանի ու մուզիկի ձեն՝ շահի դռանն էլ չէր լսված: Բայց գինու տակռին դալար մնա: Էս թոփ ու թոփխանեն, է՛ս զարբազանը մեկին էլա քյար չէ՛ր անում: Ծատի՝ հենց թռնես՝ քեփը գալիս էր: Բայց ամեն սհաթ հո մեկ չի ըլիլ, ու ում ուժն ասես՝ տերտերին, յա գզրին ա հաղթում: Արանից մեկը էս ալեկոծության ժամանակին հենց շարք-յասեն առավ, օրհնեց, պրծավ, ու պռնգին դրեց, որ մաքրազարդի թե չէ, էշն էն կողմիցը էնպես մեկ թունդ տրաքացրեց, որ էլած չէլած խելքը գլխիցը թռավ, շշկլեց, գինու կեսը կատիկը թռավ, կեսը միրքին թափեցավ, ու հենց

ուզում էր, որ թասն էլա չի՛ կոտրի, ու բեղաֆիլ ձախու ձեռը որ չի՛ վրա-
բերեց, սատանի աչքը քոռանա, էնպես սաստիկ խփեց տանդրոչ գլխին՝ որ
փափախը կրակի վրա ծունդր դրեց, խորովածի շամփուրը վեր քցեց, տաքը հա-
տիկ ատամների մեկն էլ՝ բերնիցը վազեց, փորը գնաց, որ գլուխը պրծացնի:
Թե ուրիշ վախտ էր էլել, ես գիտեմ՝ թե տանուտերը ինչպես նրա միրքի մազերը
մին մին կպոկեր, բերանը կտեր, ամա էս սհաթին, որ քար էլ աղայիր
գլխին, ձեն չէ՛ր տալ: «Հավ հարաքյաք ես անում հա՛,—է՛ն՝ ի՞նչ անենք.
բարիկենդան օրեր ա, խելքըներս կորել ա, դու սաղ ըլես. ա՛յ տղա, ածա՛,
լցրո՛ւ. Վի՛րապ ջան՝ մեկ լավ գլի՛. խմե՛նք, քե՛ֆ անե՛նք, ո՞վ ա խաբար,
թե էքուց գլխըներիս ի՞նչ ա գալացուկ: Գյոռն չաթլան՝ տերտեր ջան՝ գյոռն.
էդ չալ միրուքդ ուտեմ, որ մի սիրտս կշտանա. կե՛ր, խմի՛ր, քե՛ֆ արա»:
Ասում էր ու տերտերի ուսերին լավ բաբաթ վեր հասում. սա էլ պարտքի
տակին չէ՛ր մնում, ու մեկի տեղակ՝ հինգն էլա եդ տալիս: Էնպես դինջ,
տանտանու՝ ինչպես հեր ու որդի՝ քեֆ էին անում մեր պառոն քեղխուդեքը,
հանաք անում, իրար սիրտ շահում, ու հազար բաբաթ նաղլ, մասալա, ա-
ռակ, շախա ասում, անում, լողի սիրտը թանում, իրանց օրը անց կաց-
նում: Վաղուց էին կշտացել. էլ հո հաց չէին ուտում. մազա էին անում,
գինի խմում, բազինն էլ վեր էր կենում, պար գալիս: Տերտերը մեկ թաս
գինի մ ե կ ի ն դեմ անելիս հո՝ հազար տեղ գլխի վրա կունդկի էր տալիս,
որ նրա սուրբ ձեռիցը բաժակն առնի, ձեռը պաչի: Էնպես՝ վախտին էին
մտիկ տալիս, որ դուս գան, գնան՝ ջահել տղերքանց ջիրիդին թամաշա անեն:

5

Արեգակն էկել, երկնքի մեջ տեղը բռնել էր, օրվան փուշը մի քիչ կոտրվել,
տաքացել էր: Սար ու ձոր արծաթի պես փլփլում, պլպլում էին: Էս հաղաղին
ով որ Քանաքեռ մտներ, հենց կիմանար՝ թե երկնքիցը մեկ ավետյաց ձեն ա
էկել, աշխարքս արքայություն ա դառել, մարդի աչքն էլ ցավ, կսկիծ չի
պետք է տեսնի և Քանաքռու խարաբեքն էլ էին թև առել՝ ծափ տալիս, թե
էլ էնպես չեն մնալ, թե իրանց մեջն էլ շունչ կմտնի, շեն կընկնի, էնքան
տղամարդ, ջահել տղերք, էրեխեք էին տներիցը դուս էկել, քուչեքումն ու
կտրներին քեֆ անում: Օտար մարդը հենց կիմանար՝ թե էս գեղըցիք աշխար-
քի տերն են. ո՛չ դարդ ունեն, ո՛չ ղասավաթ. ամեն մեկը հազար թումանի
տեր են: Ոհաթ խալխը՝ որը ձեռնաբռնուկ էին արել, պար գալիս, որը թո-
լորել շուրջ նստել՝ քեֆ էին անում, որը խաղ էր ասում, որը դամ քաշում:
Էստեղ զուռնենն էր փչում, էնտեղ նժալախտի էին խաղում, մյուս տեղը
փահլևաններն էին կոխ պրծնում, յա ղարաչիքը ֆալ բաց անում. մանր
տղերքն էլ՝ յա ձնաբոփի էին խաղում, յա աչքակապուկ, յա սալդաթի պես

կռվում: Դաբխփի (դհոլ) զուռնի ձենն ու հարայ հրոցը աշխարք էին վեր կալել: Աղասին էլ՝ քեփն արել՝ պրծել՝ իր դաստեն եղնին քցած՝ էկավ մեկ տասը ձիավորով գեղի միջովն անց կացավ, որ գնա՝ կալերի դզումը, ջաղացների մոտին՝ իր հունարը նշանց տա, ջիրիդ խաղա, չունքի գեղամիջին էնպես դուզ տեղ չկա: Հենց իմանաս մեկ թագավորի որդի ա գալիս: Յարաղ ասպաբը կապած, թվանքն ուսին, թուրը կոխկիցը կախ, ջուխտ փշտովն ու ղամեն գոտկումը, կանաչ մով շալվարը, զառ կապեն հաքին, գյուլբանդի աղլուխը ճտին, նուղայի թուխ գտակը գլխին կոտրել, աջու անկաջի վրա էր քցել, ոսկեթել թուխ թուխ մազերը՝ ձախու կողմիցը քամու հետ խաղում, յա ազնիվ երեսին էր դիպչում, յա թկի տակովն ընկնում: Բեղերն ապրշումի պես ոլորել, էնպես էր թշի վրով դուս տարել, որ ամեն մեկի մեկ ծերը անկաջներին էին դիպչում: Մտիկ անողի խելքը գնում էր: Գեղըցիք հենց նրան տեսան թե չէ, ծափ տվին, պար էկան, ձեն ձենի տվին ու սկսեցին նրա խաղն ասել, նրա գովքն ածել: «Աղասի՛ ջան՝ գլխիդ ղուրբան՝ էս թասը խմե՛նք քո արևսաղաղին, արևիդ մեռնիմ. մեր գլխիցը ո՛չ պակսիս. գնա՛, մենք էլ էս ա, կգա՛նք». ամեն կողմից ձեն տվին, ու Աղասու թասը խմեցին: Ազնիվ երիտասարդն էլ ով որ իրան էսպես պատիվ էր տալիս, գտակով էր անում, քաղցր երեսով գլուխ տալիս ու անց կենում:

Հեռըվանց երևում էր, թե ի՞նչ դիմամաթ էր անում իգիթը: Ձիու անկաջը մտած՝ էնպես էր քշում, կրակին տալիս՝ որ հենց իմանաս՝ թևավոր դուշ ըլի: Տաս անգամ ջիրիդը հեռու տեղից շպրտում, ձին չափ էր քցում, ու գետնիցը ծուլ ըլելիս ձիու վրիցը թռնում էր, էլ եդ քցում: Տաս անգամ հենց էնպես դուզ շպրտում էր, ու կրակի պես ետևիցը հասնում, կալնում, էլ եդ ծուլ անում: Գետնին վեր ընկած տեղիցն էլ՝ էնպես էր թամքի միջիցը կռանում, բարձրացնում, որ ջիրիդն առաջին դողում էր: Ընկերտանց վրա էլ որ վախտ վախտ ջիրիդ չէ՛ր քցում, է՛նպես էր նշանում, որ գտակների ծերին էր դիպչում, կամ գտակը հետը տանում, որ իմանան՝ թե նա նրանց դիմիշ չի՛ անում: Տաս անգամ թամքի միջին ջուխտ ոտի վրա կանգնում, էնպես էր ձին չափ քցում: Աչք պետք է ըլեր, որ նրա ռաշդությունը, տղամարդությունը, հունարը տեսներ ու զարմանար: «Ջանմ սան, ջանմ Աղա՛սի՝ մերդ մեկ հատ ա քեզանից բերել, հազար տարի անց կենա, քեզ նման մեկն էլա չի՛ թիամ տալ». ասում էին թամաշավորքն ու խնդում, ուրախանում, ծափ տալիս:

Հանկարծ էս քեփի միջումը՝ հենց թռնես՝ մեկ ամպ տրաքեց, երկիրը շարժեց, յա թոփի, թոփխանի ձեն էկավ, յա երկինքը փուլ էկավ: «Տարա՛ն... տարա՛ն... աստվածասե՛րք մոտ էկե՛ք... քոմակ արե՛ք. գլուխս լացե՛ք. տունս կոխեցի՛ն. օջախս քանդեցի՛ն... աչքիս լիսը հանում ե՛ն, սիրտս դուս են հոթռում, տո, մեկ հասե՛ք. ի՞նչ կըլի: Ա՛ստված՝ երկի՛նք, ծո՛վ, ցամա՛ք... էս ի՞նչ կրակ ա, էս ի՞նչ զուլում ա... Վա՜յ օրս ու ումբրս խավարի. էս ի՞նչ եմ տեսնում:

Ձեր թուրը կոտրվի, ձեր էկած ճամփեն փուշ ու տատասկ դառնա... վա՛յ իմ ըմբրիս, արևիս... ո՞ր ջուրն ընկնիմ, ո՞ր ջհանդամը գնամ... գեղինն էլա չի՛ պատռվում, որ ինձ մեջը տանի, աչխս հանի. էլ ի՞նչ աչխով իմ սև օրս լաց ըլիմ... էրեխիս տարա՛ն... ֆմակ արե՛ք... Ա՛սված՝ յարադանդ ֆռանա, էս ի՞նչ կրակ ա, որ մեր գլխին ես ածում, մեզ էռում, փոթոթում: Ա՛ռ. ա՛ռ ֆս տված հոգին. էլ չի հարկավոր. հոգի չե՛ս տվել, կրակ ես տվել, որ էրվի, ինքը չիմանա, մեր ջանը փոթոթի... Ամա՛ն... հարա՛յ... դա՛թ... մադա՛թ... ե՛րկինք մեկ փուլ արի՛, ինձ տակովդ արա՛. ի՞նչ կըլի: Ձեր փափախը ձեր գլխին խռով կենա, ի՞նչ տղամարդիք եք, տ մեկ ձեռն էլա հասցրե՛ք՝ է՛. ի՞նչ եք քարացել, փեսացել: Թա՛զուհի ջան, գլխիդ մատաղ գնամ... Թա՛զուհի... Անումիդ մեռնիմ... երես ոտիդ տակը. Թա՛զուհի ջան... էդ չախմուր աչքերիդ դուրբան ըլիմ՝ ազիզ ջան: Աչքիս լսի պես մեծացրի, որ է՞դ տեղն ընկնիս...թող ինձ սպանեն... էդ թուրը թո՛ղ իմ սիրտս խրեն... թո՛ղ ֆս ոտիդ տակին հոգիս տամ...թո՛ղ ես հողը մտնիմ... էն վախտին ուր տանում են քեզ, թո՛ղ տանին: Թո՛ղ ֆս ներ օրը չտեսնիմ, ո՛ր դժոխքն ուզում ա, թո՛ղ ինձ ներս տանի»:

Էս կսկծալի ձենի հետ լավ պարզ լսվում էր, որ մեկ տղամարդ թուրքերեն ասում, հարբա էր գալիս, որ ձենը կտրի: «Ձենդ կտրի՝ դանչդ, դարաչի... հենց էս սհաթին փորդ վեր կածեմ. ջինգյանություն ի՞նչ պետք ա. սարդարի հրամանն ա, պետք է ձեր աղջիկը քաշենք տանինք. ի՞նչ խոսք ունիք, ի՞նչ կարողություն. սարդարի հրամանին սարը չ՛ի դիմանալ, դուք ի՞նչ կարաք անիլ»:

Խալխի գլխին ջուր մաղվեցավ: Ամենն էլ իմացան՝ թե ի՞նչ խաբար ա: Սարդարի փառաբներն (ծառայք) էկել էին, որ աղջիկ քաշեն, ո՞վ հադդ ուներ, որ ծպտա: Բարիկենդանը սուգ դառավ: Էրեխեքը լալով, դողալով տուն փախան, կնանիքը դռները կոխպեցին ու շիրախանի կարասների տակը մտան, կամ վերնատներումը տափ կացան, կամ դարմանի ու խոտի խրձերի մեջը մտան: Գեղը՝ հենց բռնես բիրադի քանդվեցավ: Տղամարդքերանց որը որ վախլուկ էր, գլուխն առավ, կորավ, որը որ մի քիչ պինդ սիրտ ուներ, զարգանդելով, դողդողալով մոտ էկավ, չէ՛ թե օգնություն անի, չ՛է. այլ թե տեսնի՛, ինչպես մարդիկ են էկողները, ինչպես են տանում խեղն, ջրատար աղջկանը: Ռանգ մռանգները թռած, սպրթնած՝ էկան մեռելի պես ու տան բաշին շարվեցան: Շատի լեզուն բերնումը շաղվել, փեսացել, էր: Շատի լերդն ու թոքը ջուր էր կտրվել: Շատի պռոշները ահու ճաքել՝ արիներ՝ շռռալով գնում էր: Լավ ուզում էին, որ ֆմակ անեն, լավ ուզում էին՝ իրանց էլած չէլածը տան, որ խեղճերին ազատեն, բայց ո՞ւմ ձեռքը մեկ բան կգար: Սարդարն էր հրամայել, ո՞վ էր կարող՝ որ ձեռք վրաբերի: Թե մեկ ծպտոն է՛լ հանել էին, հենց էն սհաթը՝ տուն, տեղ կրակ կտային ու իրանց էլ թոփի բերնին կդնեին, կքցեին: Ասված ո՛չ շհանց տա. անօրենի ձեռը

դուշմանս չի՛ ընկնի: Մարդ ո՞ր հողը տա գլխին. ինչ ուզում են, է՛ն են անում: Դատաստան չկա, իրավունք չկա, ու Հայ ազգն էլ՝ էնքան էսպես ցավեր տեսել էր, մեկ օր խոսքը մին չէ՛ր լինում, որ իր գլուխն ազատի: Աղջիկն ասես, քաշում էին, տղեն ասես՝ տանում, շատ անգամ թուրքացնում, հավատից հանում, շատ անգամ էլ գլուխը կտրում, էրում, նահատակում: Ո՛չ տունն էր իրանը, ո՛չ մալը, ո՛չ ապրանքը, ո՛չ ջանը, ո՛չ օղլուշաղը: Զարմանալուն էս ա, որ էսպես կրակի, զուլումի մեջը, էլի նրանց աչքն ուրախություն, նրանց երեսը ծիծաղ էր գալիս:

Էսպես, ինչպես ասեցի, հարիր մարդից ավելի վրա էին թափել, ձեռըները ծոցըներումը դրել ու պատի ծերիցը մտիկ էին տալիս: Սուգ ու շիվանն աշխարքն առել էր: Ֆառաշները կատաղել, փրփրում էին. շատ անգամ թվանքները դեմ էին անում, որ խալխին խփեն, վեր քցեն, որ բալքի ռադ լինին, կորչին. բայց էլի հուշտ էլած ոչխարի պես եդ էին դառնում, էլ եդ եդ փախչում, էլ եդ եդ գալիս, մտիկ տալիս: Ի՛նչ խեղճ, ողորմելի մերն էր անում, Աստված հեռու տանի. քար չէ՛ր մնացել՝ որ գլխին չի խփի, հող չէ՛ր մնացել, որ վրեն չածի: Զագը կորած հավի պես մեկ դես էր վազում, մեկ դեն, մեկ գլխին տալիս, մեկ ոտին: Է՛նքան էր ծնկներին, գըլխին խփել, հարայ տվել, լաց էլել, մազերը պռնոկել, երեսը չանգռել, կտրատել, որ էլ ո՛չ աչքումը լիս կար, ո՛չ ջանումը թաղաթ, ո՛չ բերնումը լեզու: Էնպես հենց ձենը փորն ընկած, շունչը կտրված՝ ոտին, գլխին էր անում, ինքն իրան ջարդում, գլուխը քարեքար տալիս, յա սուրութմիշ լինելով, գետինը լիզելով փառաշների ոտներն ընկնում, յա ձեռըները բռնում՝ որ թուրը խլի, իր սիրտը խրի, յա թե չէ սրանք էլ որ դոշին չէին խփում, յա քացով տալիս, դեն քցում, ընկնում էր ջուխտ ձեռով աղջկա վրա, յա հստովը ու, էլ թեկուզ քացով էին խփում գլխին, թեկուզ դմբզով (մուշտով), թեկուզ ղամշով, յա թվանքի դուռթմով, էլ պոկ չէ՛ր գալիս, էլ չէ՛ր իմանում: Ուզում էր՝ որ փորը ճղի, ու իր հոգու սիրելին էլ եդ ներս տանի:

«Թա՛զուհի ջան՝ էս ի՞նչ ա. քո հարսանիքի պա՞րն եմ գալիս. փեսեն ո՞ւր ա. տերտերն ընչի՞ համար չի գալիս: Հինեն ի՞նչ տեղ ա. բերե՛ք, որ աղջըկանս ձեռները կարմրացնեմ: Դափ ու զուռնեն ինչի՞ չեն ածում: Ա՛յ դոնաղներ՝ ի՞նչ եք էդպես պարապ կտրի ծերին կանգնած մնացել, ձեռըներդ ծոցըներդ դրել... Ինձ չե՞ք սիրում... պար էկե՛ք է՛... հարսանքավորն էդպես բաշիբոշ կկանգնի ու թամաշա կանի՞... Խարջն իմն ա. հո ձեր քիսիցը չի՛ գնում, կերեք, քեֆ արե՛ք. իմ որդու արևն օրհնեցե՛ք: Մեկ աղջիկ ունիմ, որ աչքիս լիս հետ չեմ փոխի, նրա խաթրն էլ ա չո՞ւնիք, որ մեկ ուրախություն անեք, սիրտս հովանա: Հա՛... քնա՞ծ եմ, թե զարթուն, թե գլուխս վրես չի՛: Բաժինքը հազիր ա. չէ՛, չէ՛... փեսեն հո Թիֆլիզ գնաց, էսպես թեզ չէ՛ր կարալ եդ դառնալ... Սրանք ո՞ւր են էկել... Թուրքը հո Հայի հացը չի՛ ուտիլ... Հա՛ հա՞ հմիկ իմացա. մեր նանանչներն են, էկել են,

որ երեխս հարսանիքի ուրախությունը տեսնին... Լաց մի՛ ըլիլ՝ երեսիդ մեռնիմ... Թագունի ջան՝ ջանս ու հոգիս քեզ մատաղ. քանի որ գլխիդ սաղ եմ, ո՞վ հադդ ունի, որ քո մեկ մազին դիպչի... Մազերդ ոսկեթել թագունի ջան՝ ունքերդ վարաղով քաշած՝ ո՛ւրդի ջան. օրորցիդ մատաղ գնամ՝ Թա՛գունի ջան... վարդի պես բաց էլած, մանիշակի պես փնջված. իմ ա՛ուն, իմ կյա՛նք. իմ թա՛գ ու պարծանք՝ որդի ջան: Աչքերդ բա՛ց արա, աչքերիդ դուրբան ըլիմ. բերանդ բա՛ց արա՝ էդ անմման, վարդահոտ բերնիդ մեռնիմ... Քո խեղճ, պառավ մորն է՞դպես ես սիրում... է՞դպես ես իմ սիրտը տանում... թե ամաչո՞ւմ ես, ասեմ որ՝ էս կանգնողները հեռանան. ա՛յ մարդիկ՝ հեռացե՛ք, կորե՛ք. իմ աղջկա աչքին միք երևալ: Բան ու գործ չո՞ւնիք. գնացե՛ք ձեր տունը. ի՞նչ եք էստեղ կիտվել: Ի՞նչ անամոթ մարդիկ եք. տո ձեզ չե՞մ ասում. քառացե՞լ եք: Արի՛, գնա՛նք բաղը՝ Թա՛գունի ջան՝ անումիդ մեռնիմ. ծառերը ծաղկել են՝ քո ծաղիկ երեսին դուրբան: Դաշտերը կանաչել են, քո կանաչ արևին մատաղ գնամ, ո՛ւր ենք մնացել էստեղ, գնա՛նք, տեսնի՛նք, ուրախանա՛նք...»:

6

Ո՞ր մեկն ասեմ, ո՞ր մեկը թողամ, մարդի սիրտ կրակ ա ընկնում, երբ որ խեղճ մոր արածն ու ասածը միտքն ա բերում: Ո՛վ որդի ա մեծացրել, նա լավ կիմանա մոր սիրտը, տկար լեզուն ի՞նչ կարա ասի ամեն մեկ կսկիծը, ամեն մեկ յարեն բառով եդ պատմել: Ողորմելի մերը էսպես խելքը կորցրել, չէր իմանում, թե ի՞նչ էր ասում, ինչ էր անում: Թուրքերն էլ՝ որ տասը հատ էին թվով, է՛ն անօրեն տեղընեռովն էլ՝ որդ ա, բարկանում, հարբա էին գալիս, ամա մոր էսպես մորմոքվիլը տեսնելով, սիրտքները մի քիչ գութ ընկավ: Իրանք էլ էին գիտում, որ մոր համար հետ չի, որդի մեծացնել, եդո էսպես բիրադի կորցնել: Հավն իր ձագը կորցնելիս՝ կյանքը հետը տալիս ա, ո՞ւր մնա բանական մարդը. իրանք էլ մնացել էին մոլորված, ամա սարդարի հրամանն էր, չանեին, չտանեին, իրանց գլուխը կթռչեր, յա աչքը դուս կգար: Ճարքները կտրվեց, խոսքը մին արին, որ մորն էլ աղջկա հետ տանին բերդը, սարդարի դուռը, իրանց պարտքի տակիցը դուս գան, եդո ինչ կուզենան, անեն: Նոքարներին հրամայեցին՝ որ ձիանները թամքեն, յարաղ, ասպաբ քցեցին, թուրքները կապեցին ու կամաց կամաց մոտ էկան, որ մորն էլ, աղջկանն էլ վերցնեն, տանին:

Թագունի՛ն, Թագունի՛ն. աշխարքի աչք Թագունին, երկնքի տակին, գետնի, երեսին անթառամ ծաղիկ Թագունին, դրախտ, մանիշակ, անգին, անհատ, անմման Թագունին, ի՞նչ լեզու պետք է ըլի, որ նրա գովասանությունը պատմի, ի՞նչ աչք, որ նրա տեսքն ու կերպարանքը մեկ բանի

նմանացնի։ Ճարմաղ, լուսաթաթախ երեսը, որ արեգակի պես լիս էր տալիս, ու վարդի պես փայլում, դառել էր սիպտակ քաթան, սառել, սպրթնել։ Էն երկնանման աչքերը, որ տեսնողի հոգին վառում, կրակում էին, ընկել էին խոր, փակվել, կուլ գնացել։ Թագուհին, ջիվան Թագուհին, մորը մեկ Թագուհին, որ հրեշտակի նման, ում որ մ ե կ մտիկ էր տալիս, հոգին անմահական խնդությունով լցվում էր, սառել, փետացել, անշունչ, անլեզու մնացել էր գետնի վրա ընկած, երեսը երկինքը քցած, հենց գիտես՝ թե էլ էս աշխարքումը չի՛, հրեշտակաց մեջն ա համբարձել, դրախտումն ըլի իր անմեղությունը վայելում։ Նրա թուխ թուխ ունքերը, նրա չալ չալ աչքերը, նրա նռնահատ թշերը, նրա բարակ բարակ՝ ղալամքաշած պռոշները, նրա լուսեղեն ճակատը, նրա մարմառ, նուրբ քիթը, նրա բլբյուլի լեզուն, նրա ոսկեցնցուղ բուգը, բոլոր բոլոր սառել, քարացել, պապանձվել էր։ Հենց հարամ ձեռը նրան առավ թե չէ, մեկ ախն էր, նրա հոգին։ Քաշեց, թուլացավ, իրանից գնաց ու մինչև դռան շեմը կբերեին, հավի պես մեկ էլ թպրտաց ու ձենը փորն ընկավ։ Ճլինքը ծռվել, թուլացել, գլուխը շեմի էս կողմն էր մնացել կախ էլած, մարմինը էն կողմն ընկած։ Ոսկեթել մազերի կեսը մնացել էր բարձր, որ նրա անմեղ երեսն ու դոշը ծածկի, կեսը էնպես խճճված՝ գետնի վրա փռվել, քաշ էր ընկել։ Նազուք ձեռների մեկը՝ սրտի վրա էր թուլացած, ընկած, մյուսը հողի վրա չորացած, տարածված։ Դամարը ցամաքել, շունչը կտրվել, հոգին երկինքն էր վերացել։

Բաս ի՞նչ կըլեր, որ էսպես չէ՛ր էլել։ Մինչև էն հաղաղը նրա անկաջը մեկ թթու խոսք չէր լսել. նրա աչքը՝ մեկ դառը օր չէ՛ր տեսել, նրա երեսը՝ մեկ կոշտ զրից չէ՛ր էկել։ Վարդի պես ծաղկել, մանիշակի պես մեծացել էր։ Դեռ ոտը քարի չէ՛ր դիպել, դեռ մատը մեկ փուշ չէր մտել։ Տանը հինգ տարին անց էր կացել, դեռ նրա անմեղ հոգին աշխարքիցս մեկ բան չէ՛ր խաբար։ Նրա ընկեր աղջկերքը դռներին, կտրներին էին ման գալիս, օր անց կացնում, նա ծունկը մոր ծնկանը կպցրած, յա կար էր անում, յա քարգահ, յա իրանց տանն ու դռանն էր մտիկ տալիս, յա իրանց մալին, ապրանքին աչք ածում։ Ղուշը գլխի վրովը թռչելիս, կարմրատակած, շունչը կտրած, լեղապատառ տուն էր ընկնում, որ իր շվաքն էլա մեկ օքմին չտեսնի։ Մոր մեկ մատը փուշ ըլելիս, յա մեկ տեղը ցավելիս, ուզում էր, հոգին հանի, իրան տա. էլ քար, էլ խոտ չէր մնում, որ նա վրեն չի չոքի ու Աստծու ողորմությունը խնդրի։ Աղքատ տեսնելիս՝ բերնի թիքեն հանում, իրան էր տալիս, որ նրան օրհնի, նրանից արևշատություն խնդրի։ Բաղն էլ՝ է՛ն ժամանակն էր գնում, որ լիսն ու մութը դեռ չէ՛ր բաժանված ըլում։ Բաղիցն էլ է՛ն վախտն էր տուն գալիս, որ մութը գետինն առած, ոտը քաշված, խաղաղված էր ըլում։ Ով ուզենար, նրան տեսնի, յա ծառի, յա պատի տակի պետք էր տափ կենար, որ նրա սուրբ երեսը տեսներ, նրա աչքի լսովը հայիլ, մայիլ մնար։ Ծաղկըներն էլ՝ հենց իմանաս՝ նրա ոտի ձենն առնելիս, ուրա-

խանում, ցնծում, բացվում, փչչում էին։ Ղեբեն էլ՝ նրա երեսը տեսնելիս, հենց բռնիր՝ նո՛ր հոգի էին առնում, գլխները բլբների տակիցը բարձրացնում, նխում, նչում, ծլվլում, թևերին խփում, ծափ տալիս։ Ձեռը գառան գլուխը խելիս, յա շփելիս, հենց գիտես՝ թե է՛ս անմեղ հայվանն էլ էր իմանում, որ հրեշտակի ձեռ ա իրան դիպչում և ո՛չ մարդի։ Մի քիչ մոտիցը պակսելիս, ձենը աշխարհ էր վերցնում, մարդի սիրտ էրում, է՛նպես էր բղղում, քար ու քոլ ընկնում։ Շատ անգամ նրա փափուկ ծնկան վրա էր ընում, նրա անուշահոտ, ազիզ ձեռիցն էր խոտ ուտում։ Զայիր չիմանի, մանիշակի վրա, վարդի, թքենու տակին, յա էչխան առվի մոտ, որ բազի վախտ ընած չէր ըլում՝ հենց իմանաս՝ երկնքիցը լիս ա վեր էկել, ափնիքը հայլի դառել։ Էսպես ընած վախտին էր ըլում, որ մերը ուսուլով մոտանում էր, յա երեսն էրեսին դնում, յա՝ գլուխը իր գոգը դնում, յա վրեն շոր քցում ու խաչակնքում, որ քունն առնի, դինջանա, յա թե չէ որ վախտը գալիս էր, երեսին հով էր տալիս, նանիկ էր ասում, որ վեր կենա, իրիգնա հովը, արեգակի մեր մտնելը տեսնի ու միասին պտուղ, ծաղիկ հավաքեն, գնան տուն։ Շատ անգամ վարդի փունջը մեկ ձեռին, մանիշակինը մեկել, աչքը որ չէ՛ր բաց անում, հենց գիտես՝ սար, ձոր, ծառ, թուփ, խոտ, ծաղիկ՝ նրան էին մաթ մնացել, նրա շունչն ըլեին ուզում, որ քաշեն, ծծեն, զորանան, դալարին։ Հովը մազերի վրա սլսլալիս, երեսին դիպչելիս, էլ չէ՛ր ուզում, որ առաջ խաղա, յա եդ գնա, հենց նրա գլխովն էր պրտտում, հենց նրա մազերի հետ խաղում։ Վարդի վրա երեսը կռացնելիս, ուզում էր, որ բարձրանա, նրա շունչը քաշի, նրա պատկերի գունը գողանա, որ դնա ավելի գեղեցիկ, դնա անուշահոտ երևի։ Բլբյուլը նրա հոտը առնելիս, իր վարդը մոռանում, նրան էր գովում, նրա վրեն էր իր սերը թափում, նրա հատրաթովն էրվում, խորովվում։ Շատ անգամ՝ ինքը ձեն հանելիս, յա ինքն իրան խաղ ասելիս, հենց իմանում էր՝ թե հրեշտակներն են իր հետ խոսում, իրան ձեն տալիս, յա ձենը քաշում։ Առավոտյան ցողը, իրիգվան վերջի լիսը, մեկը նրան տեսնելիս՝ ցնծալով վեր էր գալիս, որ նրա սուրբ երեսին նստի, մեկը ցավելով՝ երեսն իրան էր քաշում, աչքը խըփում, որ նա շուտով քուն մտնի, գիշերն անց կենա, որ առավոտն էլի գա, նրա տեսության արժանանա, նրա լուսովը հոգի առնի ու զվարճանա։ Քունը նրա աչքերին է՛նպես էր մոտանում, ինչպես մեկ արբի՝ երկնային հրեշտակը։ Թևերն երեսին փռում, անմահական երազով նրան գրկում, զգվում, արթնացնում, էլ եդ իր գիրկը դնում։

Ա՛խ՝ ո՞ր մեկն ասեմ. նրա ամեն մեկ շարժմունքը, ամեն մեկ խոսքը, ամեն մեկ մտիկ տալը, ամեն մեկ աչքի ու պռոշի ժաժ գալը՝ հրաշք էր։ Էն լուսակոլոլ աչքերը, էն խնկան ծաղիկ շրթունքը, որ չէր բաց անում, մարդ ուզում էր, ո՛չ ուտի, ո՛չ խմի, հենց նրան մտիկ տա, նրա սուրհի բոյին թամաշ անի, նրա ոտի տակին հոգին տա, նրա ձեռիցն իր մահն

առնի: Է՛ս երկնային հրեշտակը, է՛ս անմեղ գառն էր, էս հաղաղին՝ է՛ն գազանների ձեռին, ի՞նչ քարացած, ապառաժ սիրտ պետք է ըլի, որ ներան տեսնելիս, կամ նրա պատմությունը լսելիս, գլխին կրակ չի՛ վառվի: Ո՞ր մերը էս հաղաղին թուրը չէ՛ր առնիլ ու իր ջիգյարը ցցիլ: Ո՞ր հարևան կամ անցվորական՝ նրա էն լուսեղեն երեսին նայելիս՝ աչքին չէր հուփ տալ, որ լացը գա, ու սիրտը հովանա: Ամա մեր գեղական խեղճ խալխը՝ էնքան էնպես բաներ տեսել ու լսել էին, որ արտասունքներն էլ էր ցամաքել, աչքերի լիսն էլ էր հատել:

Հենց էն ա փառաշները տեսնելով, որ մեր ու աղջիկ դարդի ձեռիցը նղղեցան, ու էլ ձեն, շունչ չէին տալիս, լավ համարեցին, որ էնպես թուլացած՝ վերցնեն, երկուսին էլ տանին, որ էլ շատ ինչըմիշ չըլին, չչարչարվին: Երկուսը ձիու վրա նստել, էն ա տեղ էին բաց անում, որ մեկը մորը խտտի, մյուսը աղջկանը առաջն առնի, ու էն ա խաբրչամ էլած միտք էին անում, թե իրանց բանը լավ գլուխ բերին,— մեկ թուր պսպղաց, փառաշների մեկի գլուխը գետնի վրա ընկավ, ու սկսեց ղվլացնիլ, բլբլացնիլ ու պար գալ: Դեռ սա ձենը չէ՛ր կտրել որ մյուս ընկերինն էլ սրա հացը կերավ, սրա մոտ գնաց:

«Ա՛ղասի ջան՝ մեր տունը քանդեցիր: Ա՛ղասի՝ ձեռդ քեզ քաշի. քո խեղճ հալևոր հորը խնայի՛. որդով, տանով, տեղով եսիր կերթանք. մի՛ անիր մի՛ ըլիր, ջա՛նմ՝ գյո՛զմ, քո ջիվան ջանիդ էլա ղադր առա՛, տո թեմուրվաք: Աստված՝ էս ի՞նչ զուլում էր, որ մեր գլխին էկավ: Ո՛վ գինավոր սուրբ Գևորգ, ո՛վ սուրբ Կարապետ՝ դուք մեզ քոմակ արեք: Տղե՛րք կորե՛ք, կորե՛ք որ ձեր իզն ու թոզը ըստեղ չէրևա: Տո մեկդ ու մեկդ հասե՛ք տանդրոչ մոտ. անկաջաբռնուկ տվե՛ք, ա՛յ նրա տունը չքանդվի՝ ինչ քանդվեց, գինին գըլխին զահրըմար ըլի, աշխարքս արինը թռնել, ծով ա դառել, մեր ախմախ քեղխուդեքը նստել քեֆ են անում. այ թե մարդ են՝ հա՛: Տո քեֆն էլ գըլխըներին խռով կենա, խաչն ու ավետարանն էլ: Տնաքանդնե՛ր՝ տո մի աշխարքի դարդիցն էլ խաբար առե՛ք է՛. ախր ի՞նչ եք տան չորս պատը ու գինու զավն ու թասը թռնել, լագում, տրաքում: Տո *Վա՛յթո*, հասի՛, հասի՛, վազի՛, թև ա՛ռ, թռի՛. մարաքեն քանի կենում ա՝ չաղանում ա. հենց էս սհաթը կգան, մեզ կտանին բերդը կածեն: Ա՛ղասի, Ա՛ղասի, քառանաս ո՛չ՝ Ա՛ղասի. փախի՛ր, փախի՛ր, էդ շներիցը գլուխդ ա՛ռ, կորի՛ր, էդ ի՞նչ արիր՝ տնով քանդված. մեր դուռը շարեցիր, մեր տան հիմքը տակըվեր արիր. տո թեմուրվաք»:

Բայց թոփ էլ տրաքեր՝ նաղրախանա էլ ածեին, Աղասին չէ՛ր իմանալ. դորդ որ քառացել էր. էլ ո՛չ անկաջն էր իրանը, ո՛չ ջանը, ո՛չ աչքը. բայց խելքն ու ձեռը լավ իմանում էին, թե ի՞նչ բանի վրա են: Արինը աչքերը կոխած՝ ռաշիդ երիտասարդը՝ հենց էնպես բանի էր ման գալիս, որ իր ձեռի ղվարը, իր թրի հունարը շհանց տա: Ախր էլ ո՞ր օրվան համար են

ubu kę 48.

թուր կապում։ Ջրհիղատեղիցը վարավուրդ էր արել, որ աշխարքն իրարոցով դիպավ ու ձենը կտրեց։ «Տղե՛րք էտում մեկ բան կա, գնանք, մեր բարիկեն-դանը հարամ էլավ». ասեց ու թռավ։ Հենց տեսան նրան գալիս, բնությու-նը իմանալով, հարիր տեղից ձեն տվին, ձեռով, գտակով արին, որ հեռա-նա, բայց շունչը բերնին դեմ էր առել, էնպես ձին չափ էր քցել, էլ մաջալ չէ՛ր անում, որ տեսնի. թվանքը լիքն ա երա՞ը, թե դարտակ։ Առյուծի պես ներս ընկավ հսկա երիտասարդը. ճամփին անկաջովն էր ըն-կել՝ թե ի՞նչ խաբար ա։ Երկուսի գլուխը սրբելեն ետև, մյուսներն ուզեցան, որ թուր հանեն. բայց Քաջն Աղասի, որ բերանը բաց չի՛ արեց. «դժո՛խքի որդիք ձեզ ո՞վ ա դրկել էս տեղ, ո՞ւմ վրա եք էդպես կատաղել, ասենք՝ թե Հայը ձեն չի՛ հանում, պետք է նրան սաղ սաղ ուտե՞ք. աչքըներիդ լիսը կթռցնեմ էս սհաթը, կո՛րեք թե չէ՝ ամեն մեկդ ճուտի պես առաջիս կթռպրտա։ Քանի էս կուռը վրես ա, դուք էստեղանց թել չե՛ք կարող դուս տանիլ»։ Որ չասեց ու մեկի էլ ուսը վեր բերեց, մյուսի աղիքը վեր ածեց, էն վեցը տեսան, որ ճար չկա, ձիանը նի էլան ու ընչանք բերդը մեկ գնացին։

«Արի՛, երեսիդ մեռնիմ՝ Թա՛գուհի ջան՝ աչքդ բա՛ց արա. աչքերիդ դուր-բան՝ Աղասին մեռած, ոսկոռները փտած, հող դառած պետք է ըլեին, որ քո սիրուն մազին՝ մեկն էլա մատով տար։ Վա՜յ իմ աչքին, իմ արևին, ինչ-պես փետացել, սառել ա։ Թա՛գուհի ջան, քո ջանին դուրբան, ա՛ռ, հոգիս ա՛ռ, թո՛ղ ես մեռնիմ, դու կենդանացիր և քո խեղճ մոր սիրտը մի՛ դուս կըտ-րիր, մի՛ դուս ճոթռիր, երեսս ոտիդ տակը», ասում էր քնքուշ երիտասարդը, լալիս, գլխին տալիս։ Արտասունքը աչքերիցը քուլա քուլա էր վ ե ր թափում։ Գնացին ջուր բերելու։ Նա ձեռները խաչել, ինքն էլ փետացել՝ մնացել էր կանգնած։ Մոտանալ, սիրտ չէ՛ր անում, խտտել, ձեռները ճմռել, անկաջումը ձեն տալ, երեսին ձեռը խփել, բոլո՛ր, բոլոր չէր կարելի, չունքի Թագուհին դեռ կույս էր, ուրիշ մարդի աղջիկ։ Մորն էր մտիկ անում, մերը ձեն չէ՛ր տալիս. դուրսն էր նայում, սատկած լաշերի դժոխային կերպարանքն էին աչ-քովն ընկնում։ Էլ ինս, ջինս, խսան, ադամորդի չէր երևում, ամենն էլ փա-խել, սարերով, ձորերով էին ընկել՝ որ իրանց գլուխը պրծացնեն։ Ճների վնգվնգալն ու յա կոնձկոնձալը, աքլորի ու հավի կռկռալը՝ հենց իմանաս՝ թե նրան ասում ըլեին ցավելով. «ինչ արիր, արիր, գլուխդ ա՛ռ, կորի՛. գնա՛ Փամբակ, Թիֆլիզ, Ռսի հողը։ Էս երկրումը քո արևը մեր մտավ, քո օրը խա-վարեցավ, քո ճրագը հանգավ։ Թոփի բերանն ա քո ջանը։ Քանի ոտքը խա-ղաղ ա, քանի չիլավդ ձեռիդ ա, քանի բերնումդ շունչ կա, ոտումդ թաղաթ. փախի՛ր, գլխիդ ճարը տե՛ս։ Մնաս էլ, ձեր տունը բոլոր սուրը կքաշեն, գը-նաս էլ՝ էն բաբաթ. քեզ էլա ճար արա։ Քո հերը քեզանից դայրու՝ էլ զա-վակ չունի. նրա օջախի ծուխը մի՛ կտրիր. ձեռներդ արնոտ արիր. սարդարի փառաշներին ես սպանել՝ տո ա՛նիրավ, մեկ միտք արա՝ է՛լ։ Դրանից արինը քեզանից կուզեն։ Դրանից տերերը հիմիկ կատաղել, փրփրել, իրանց միսն

ուտում կըլին, ի՞նչ ես փնտացել, կանգնել. էլ ո՞ր օրին ես մտիկ տալիս: Գյանլան ձին տակիդ, յարաղ ասպաբը վրեդ. մեկ կտոր հաց ո՞րտեղ ըլի, որ չնարես»:

7

Հենց իմանաս՝ դժոխքն առաջին բաց էր էլել: Հազար գլխանի դիվան ատամներ ոռնացնում, զարհուրելի ձևով խնդում, ծիծաղում, ժնգժնգացնում, չանգերը ուռում, հազում, բոցն ու կրակը չաղ ըլեին անում, որ նըրան էրեն, խորովեն, կտրատեն, բիբա բիբա անեն իրանց փայ շինեն: Հազար կարե կարաս, հազար օձ, կարին՝ բերանները բաց, նրան ըլեին սպասում, որ ֆրֆրեն, կուլ տան, մարսեն: Դեռ աչքը էս սարսափելի ֆնիցը չբաց արած, է՛նպես էր երևում նրան, թե սարդարի ջալլաթները (դահին) կռները վեր քաշած, արինն աչքերը կոխած, բերը սրած՝ գալիս էին՝ որ իրան տանին: Թուիչին թռին էր արբում, հազրում. գյուլլաչին գյուլլեն ջոկում, մոս բերում: Հեր, մեր, ազգական, երլու, անցվորական՝ հեռու տեղից գոռում, հարայ ըլեին տալիս, գլխըներին. ծնկներին խփում. ծեծվում, ջարդվում, իրան անունը տալիս ու սուգ ըլեին անում:

«Ա՛ղասի ջան՝ մեկ թուր էլ ի՛նձ խփի, ինձ... Վա՛յ իմ օրիս, արևիս, վա՛յ... տունս բրիշակ էլավ... բալա ջա՛ն... հոգի ջա՛ն... իմ երկի՛նք. իմ գեղինք... իմ հրեշտա՛կ... վա՛յ... ամա՛ն... աչքս դուս էկավ... պտուղս խավարեցա՛վ... թող քո՛ ձեռն ինձ սպանի... ո՛ղի ջան... թող քո՛ ոտիդ տակին հոգիս տամ... ախպեր ջա՛ն՝ թող քո՛ ձեռիցը մահս առնիմ... ջա՛նըմ ջան... Սիպտակ մազս քեզ փիա՛նդազ. Ա՛ղասի ջան՝ քանի աչքումս լիս կա, քանի բերնումս շունչ, ոտդ բերնիս դի՛ր. թուրդ սիրտս խրի՛ր. տա՛ր ինձ մահ, տա՛ր. թող գնա՛մ, կորչիմ. հետո ինչ կուզես, է՛ն արա, աչքիս լիսը հանի՛ր... իմ երկնքի բարեբար որդի, ի՛մ սար... ի՛մ Աստված»:—Է՛նպես էր մեկ ծեր մարդ ընկել Աղասու ոտքը, գլուխը գետնին ծեծում, մազերը նպռում, ու վախս վախս Աղասու ոտներովը փաթաթվում:

Սի՛րելի կարդացողք. էլ ի՞նչ ասիլ հարկավոր ա. դուք էլ իմանում եք, որ էս խեղն, տարաբախտ հալևորը Աղասու ողորմելի հերն էր: Հենց խաբար տանողը որ լեղապատառ, լեզուն կպած տուն չընկավ ու գլուխը ծեծելով ձեն չի՛ տվեց. «Տո ձեր տունը չքանդվի. գեղը կոխեցին, տարան. *Ամոյենց* աղջիկը քաշեցին. Աղասին արնի միջումը ծլծլում. փառաբները կրակ են քցել, խալխն էրում». ինչպես որ մեկ ամպի տրաքոց, կամ սաստիկ թռփի ձեն՝ մեկ ձորի խփում, քարափները դղրդում, թնդում, մարդի անկաջները խլանում, մի քիչ ժամանակ շտմում ա, ու գլուխդ սկսում ա դժժալ, պրտիս գալ, աչքերդ սևանում, մութ ու խավար քեզ կոխում, խելքդ թռչում,

մնում ես քարի պես կանգնած, ոտդ ու ձեռքդ թուլանում, ջանդ սրսռում, լեզուդ կպչում ա, էլ չե՛ս իմանում, թե ո՞ւր ես, երկրո՞ւմը, թե դժոխքումը, է՛ս հանիքին Աղասու հոր ոսկերքը սարսափեցան, է՛ս հանիքին ուշ ու միտքը թռավ, մնաց սառած, փեսացած ու աչքերը չռած՝ քցեց է՛ս կողմն, է՛ն կողմը: Ծերությունը ջանն առած, մի ոտը հողի երեսին, մյուսը գերեզմանումը. աշխարքի վրա էն մեկ պտուղն ուներ, է՛ն մեկ զավակը: Նրան մըտիկ տալիս՝ հենց իմանում էր՝ թե աշխարքի թագավորն էլ ա ինքը, շահն էլ: Նրան ջիրիդ խաղալիս տեսնելիս՝ հենց իմանում էր՝ թե ոտը գետնիցը կտրվել ա, թև առել, թռչում: Ծերությունն էլ էր մոռանում, մահն էլ, դըժոխքն էլ, արքայությունն էլ: Էնպես էր կարծում՝ թե նո՛ր ա ծնվել, ու ուրախությունից նխում, նչում, ոտին, գլխին էր անում, ու ինչպես ութ տարեկան երեխա խնդում, ծիծաղում: Նրա անունը որ տալիս էին, լերդի ծերը խաղում էր, սիրտն ուզում էր պատռի: Ամեն մեկ նրա աչքերին պաչ անելիս, ամեն մեկ նրան խտիտն առնելիս, հենց գիտում էր, լիս ա վեր գալիս գլխին, պատերը վարդ են դառել, դաշտ ու սար՝ ծաղիկ: Նրա ճակատին մտիկ տալիս՝ նրա բոյն ու սուրաթը աչքովն ընկնելիս՝ նրա համար նոր արեգակ էր բացվում, ուզում էր սիրտը հղի ու նրան մեջը դնի: Էն հասակը հասել էր, նա նրան մեկ չոռ չէ՛ր ասել, չէ՛ր էլ ասել՝ թե աչքիդ վերևը ունք կա, յա ծուխը դեպի քեզ: Ջանն էլ որ ուզեր, չէ՛ր խնայիլ նըրան. հոգին էլ որ հաներ, ձեն չէ՛ր տալ նրան, գլուխը պիտի ծախեր ու նըրա մուրազը կատարեր: Խանի, բեգի մոտ գնալիս՝ նա իր որդուն էնպես էր զարդարած դուս բերում, որ ամենի աչքը մնում էր վրեն սառած: Սարդարն էլ էր տեսել նրա տղի կտրչությունը, նրա քաջությունն ու ձեռի հունարը: Շատ անգամ՝ ազիզ որ ըլելիս, ինչքան ջիրիդ խաղացողներ կային, պատածակն էր կոխում, հետ ածում: Փանլեանները հո նրա անունը լսելիս, զըրզընդում, դող էին ընկնում: Նա մեյդան դուս գալիս՝ աշխարքի բերանը բաց էր մնում: Մեկն էլա սիրտ չէ՛ր անում, որ նրան մոտանա: Բերդումը շատ անգամ հանաքներ, ոչխարի տեղ, եզ, ուղտ էին բերում, որ բալքի կարենան նրան մեկ որ ամաչացնի, շատ անգամ թուրը փոխում էին, որ բալքի չի՛ կտրի ու մնա ամոթով, բայց քաջ երիտասարդը՝ մեկ խփելով եզան կամ ուղտի գլուխը էս կողմն էր թռչում, լաշն է՛ն:

«Հա՛յիթ, հա՛յիթ, որ Հայ ես». ասում էր սարդարը շատ անգամ, գլուխը պտտելով. «թե որ Թուրք էիր էլել, խանություն պետք էր քեզ տված»: Կրռվի միջումը՝ էն գյուլլի ու կրակի թեժ ժամանակին՝ նետի պես առնակվում, ընկնում էր ղոնշունի գյուռ տեղը, ասլանի պես որին էս կողմը, որին էն կողմը քցում, ջախջախուրթ, թիքա թիքա անում ու Օսմանցվի մազերիցը բռնած՝ քաշ քաշ անելով հետը սուրուբմիշ բերում, սարդարի առաջին կանգնացնում: «Ասլա՛ն Բալասի» (առյուծի նուս), սարդարը ձեն էր տալիս ու ճակատին պաչ անում. «ի՞նչ կըլեր, որ քեզանից մեկ տասն էլ

ունենայի, քո մոր մեջքը կոտրվի՝, ընչի՞ չէր քեզանից մեկ չորան էլ բերում, ա՛ֆարիմ, բա՛րաքալլա. էրեսդ պարզ կենա. քեզանից շատ ունենամ»: Քուրս գնալիս՝ առաջ նրա գյուղեն պետք է վեր քցեր: Խաներ, բեգեր մնացել էին նրա սուրաթի, նրա լեն թիկունքի վրա զարմացած, հիացած: Շատ անգամ հանաքըվեր խոսք էին քցում, թե որ թուրքանա, բեգություն, խանություն կըտան նրան: Մուլք էին խոստանում. ռըհաթ, մալ, ղովլաթ, աղջիկ՝ էին ասում՝ կտանք. բայց նա էն կաթը չէ՛ր կերել՝ որ իր սուրբ հավատն ուրանա. փուչ աշխարհիս մալին, ղովլաթին թամահ անի: «Իմ ցամաք հացը լավ աշե ինձ համար, քանց ձեր ղարըլու փլավը: Իմ տերտերի մեկ մուռտառ մազը՝ հազար ձեր մոլլի ու ախունտի հետ չե՛մ փոխի: Գուրբան վարեմ իմ հավատովը, ցանք անեմ, բանի տամ՝ լա՛վ ա՝ քանց խան, բեգ դառնամ, աշխարհի տեր ըլիմ ու իմ օրենքն ուրանամ»: Թուրը սարդարն էր քաշել, թվանքը Ջավաթ խանը, ձին Նաղի խանը: Նոր էլ Հայոց սարվազի նայիբությունը նրան էին տվել: Ա՛խ՝ ո՞րն ասեմ. մեկ Աղասի էր, մեկ քյուլ Երևան. ո՛վ ասես՝ նրա անունովն էր օրթում ուտում. ո՛վ ասես՝ նրա արեվովն էր խնդում. նրա գլխովն էր ուզում պտիտ գա: «Էս ո՞ւր եմ... քնա՞ծ եմ. զարթո՞ւն եմ. երազո՞ւմ եմ. օ՛հ, օ՛հ, օ՛հ... արյան ծովն է՛ս ա, որ առում են»: Սկսեց ողորմելի ծերունին էնպես իրան իրան խոսալ, երբ առաջի տաքությունն անց կացավ, ու թմրությունն էկավ վրեն: «Դժոխքի տարտարոսն է՛ս ա, որ պատմում են...հուրի պուճախն է՞ն ա... վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ... միսս սրսռում ա... աչքս խավարում ա... չանգալ ա՝ որ հազրում են... մանգաղ ա՝ որ սրում... շիշ ա՝ որ կայծակին ա տալիս... Ա՛ստված՝ քո փառքդ շա՛տ... էլ ինչի՞ մեզ ստեղծեցիր... որ էս կրակի մեջը պետք է էրեիր... երանի նրան՝ որ մոր փորիցը դուս չի՛ էկել... էս ի՞նչ եմ տեսնում. Ա՛րարիչ Աստված... Հրե՛ն խորովում են... հրե՛ն միսը կտրատում են... Ամա՛ն... ամա՛ն... ամա՛ն... գլուխ առե՛ք, կորե՛ք... Շատ գինի խմողի փորն են ճղում... փիս խոսողի, բամբասողի, խաբարբզանի... տուն քանդողի՝ լեզուն են բողազիցը դուս ճոթռում, էրում, տապակում... Շատ փող սիրողի ջանին մանեթներ ա՝ որ կրակիցը հանում են, ջանին կպցնում... կաշառք ուտողի միսը՝ քալփաթնով պոկում են, բերանն են տալիս... Վաս նամուսի մահ էկողի, գողի, բոզի գլխներին հալած արճիճ են ածում... տաքացրած շամփրներ սրտները կոխում, ու էրում, փոթոթում... Մեկ տեղ վընկվընկում են, մեկ տեղ թնգթնգում... մեկ տեղ վլվլում. մեկ տեղ թլթլում... Մեկի երեսից՝ քրտինքի տեղ՝ կայծակ ա վեր թափում. մեկի բերնիցը կրակ, բոց ա դուս գալիս, իրան էրում... կայծակը մեկ կողմից ա խփում, ամպը մյուս տեղից գոռում... երկի՛նք, աստղե՛ր, արեգակ, լուսին կորել, խավարել են... էնպես պատկերներ են առաջս գալիս՝ որ մեկի լեզուն կրակած թուր ա, մյուսի ձեռը օձ. մեկի աչքիցը կրակ ա թափում, մեկի քթիցը՝ ծուխ վեր ըլում... Ա՛ստված՝ էս ո՞ւր տարան ինձ... էս ո՞վ բերեց ինձ էս-

տեղ... Աշխարհի վերջը հո չի՛ հասել... Էրեկ չէ՞ր՝ որ էլով, գյունով, նստած քեփ էինք անում... Քոմակ արե՛ք, օգնեցեք Աստծու խաթեր, ի սեր Քրիստոսի. Հրես գալիս են՝ որ ինձ էլ տանեն... Աղասի ջան՝ ո՞ւր ես. էդ ղոչաղ ձեռդ մի հասցրու է՛. անումիդ մեռնիմ... էլ քո հորը ո՞ր օրը պետք է քոմակ անես...»

Որդու անումը անկաջն ընկավ թե չէ՛, հենց թռնես՝ կայծակը խփեց, ջանը մեկ թափ տվեց սասանմիշ էլավ. աչքը բաց արեց, տեսավ, որ բոլորը մտաց ցնորք էր, ո՛չ դժոխք կար, ո՛չ կրակ, էլի է՛ն սուփրեն էր, էլի է՛ն հացը, բայց ղոնաղների ճաշը հեռացել, տերտերը ավետարանը նրա գլխին դրել, աչքը երկինք քցել, սաղմոս էր ասում, աղոթք էր անում, վրեն խաչ հանում, ու մարմանդ արտասուքը սրբում, հեկեկում:

«Տե՛րտեր ջա՛ն՝ դո՞ւ ես. ձեռդ մի տո՛ւր, համբուրեմ, աջիդ մատաղ գը-նամ. ուխա՜յ... սիրտս հովացավ, ջանս տեղն ընկավ. հլա մեկ քանի տարի էլ ումուտ ունիմ, որ քո աղոթքովն ապրիմ. էս ի՞նչ էր տո՜... ուզում էին ինձ սաղ սաղ դժոխքը տանին... Դեռ Աղասուս երեսը չպաչած, դեռ կըն-կանս ու հարսիս օրհնություն չտված, ո՞ւր կերթամ... Տղերքն ո՞ւր են, Վի-րաբն ո՞ւր ա, խի՛ս եք ձենըներդ կտրել. հայ յա՛սաարներ՝ էլի փռանդ են հարել, ինձ քնած թողել, իրանք դուս գնացել՝ որ յալլի տան (պար գան): Տես-նո՞ւմ ես էն հարամզադեքն ի՞նչ են բերում իմ գլուխը: Ասենք ծերացել եմ. ոտներս չի՛ պար գան, հո մեկ թևերս էլա կբարձրացնեմ, ծափ կտամ, հե-տըները քեփ կանեմ: Ծերության երեսին նալաթ. ո՛վ ասես՝ ծերի դնչին էլ չի մտիկ տալիս: Գինի ածա՛, խմե՛նք, տերտեր ջան, դժոխքն էլ քանդվի, աշ-խարքն էլ. մենք, քանի աչքներումս լիս կա, քե՛փ անենք»:

Ծեր մարդը՝ դորդ ա, ցավի էնքան չի՛ դիմանալ, չունքի կենդանական զորությունը հատած է, էլ է՛ն արինը, էլ է՛ն սիրտը չունի. ամա ցավն էլ ճուտով կմոռանա, չունքի ջիգյարն էնքան տաք չի, միտքն էն կարողությունը չո՛ւնի, որ բանը երկար պահի: Առաջի բոցն՝ որ անց կացավ, թմրությու-նիցը զգաստացավ, էլ մտքումը բան չէ՛ր մնացել, հենց իմանում էր՝ թե զի-նու զորությունն ա նրան հաղթել, թուլացրել, կրակի տաքությունը գլխին դիպել, քնացրել:

Աչքը որ բաց չարեց, էն սարսափելի երազն էլ՝ որ տեսել էր, հենց ի-մանում էր ողորմելին՝ թե նո՛ր ա էկել աշխարք, նո՛ր ա ծնել, ուզում էր, որ ինչ ունի չո՛ւնի տա, թաք ըլի մեկ քանի տարի էլ ումբր ունենա, աշ-խարքի սերը վայելի: Էնպես, ինչպես որ մեկ մարդ՝ մեկ սարսափելի երազ տեսնի, իրեն սպանում ըլին, թշնամիքը ըլին չորս կողմը փակած՝ որ գը-լուխը կտրեն. ի՞նչ սրտով տեղիցը վեր կթռչի, ու երեսին խաչ կհանի, որ էլի իրանց տանն ա, իր յորղան դոշակի միջին պառկած, է՛ս հանքին էր հենց նրա հալը: Ուզում էր՝ որ դուս թռչի, պատեր, դռներ լիզի, հարս, էրեխա, դոսթ, դուշման դոշին քաշի, համբուրի, սիրի, հոգին նրանց տա,

որ քանի էս աշխարքումն են՝ իրար հետ լավ ապրին, իրար սիրեն, աշխարքի բարին վայելեն՝ որ էն աշխարքումը մուրազները պակաս չի մնա, էլ աչքըները էս կողմը չունենան: Բաղ, հանդ, սար, ձոր, տուն, ապրանք, մալ, դոլվաթ, ծառ, ծաղիկ, որ միտքն էր ընկնում, որ տեսնում էր՝ թե էլի իր ձեռին են, էլի բաց աչքով նրանց մտիկ էր տալիս, էլի նրանց հոտն ու համն էր առնում, ուզում էր՝ որ քարերն էլ լիզի սրտի սիրուն, հողն էլ, ուզում էր՝ բոլորի առաջին չոքի, ծունդր դնի, մատաղ անի, իր օրումը էն սրտով ժամ չէ՛ր մտած, իր օրումը էնպես ջերմեռանդ աղոթք չէ՛ր արած, էրեսին էնպես հավատով խաչ չէ՛ր հանել, տերտերի ձեռքն էնպես տաք տաք չէ՛ր համբուրել, երկնքին, գետնին, աշխարքին էնպես քաղցր աչքով չէ՛ր մտիկ տված, էնպես հոգին չէ՛ր փառավորված, ինչպես էս սհաթին: Հենց գիտում էր՝ թե աշխարքս դրախտ ա, մարդիքը հրեշտակ են, էլ մեկ վատ միտք, մեկ փիս խորհուրդ նրա սրտումը չէին մնացել: Էլ ո՞վ կտար նրա մտքումը բարկություն, չարություն, նախանձ, ատելություն, չկամություն, խաբլություն, բոլորը՝ բոլորը ջնջվել, փչացել էին: Հիմիկ էր իմանում՝ թե ժամ գնալն ի՞նչ ա, աղոթքն ընչի՞ համար, պատարագի զորությունն ի՞նչ: Ա՛րարիչ իմ՝ մարդ որ մտածի՝ թե քանի՞ օր, քանի՛ տարի կյանք ունինք, թե Աստված մեզ ստեղծել ա, որ օր քաշենք, իր բարությունը վայելենք. թե մեր աչքն ա, մեկ բուռը հողը. մեր տեղն ա, երկու գազ կամ ոտնափոխ գերեզմանը. թե մեր առաջին էլ կա էն օրը՝ որ է՛ս հիանալի պայծառ երկնքի դեմը՝ է՛ս սիրուն երկրի ծաղկազարդ սարերն ու ձորերը՝ մեր աչքիցը պետք է փակվին: Խոր, սառը, մութը գետնի տակին մսըներս որդունք, ոսկոռներս փոշի պետք է դառնան. ու ո՞վ ա խաբար, թե ո՞ր աթրաֆի տակն, ո՞ր երկրի պուճախն ընկնի, էլի ասում եմ ու աչքերիցս արտասունքը թափում ա, ջանս փշաքաղ ըլում: Որ մտածենք՝ թե էս անկաջը, որ չար բանի էնպես քաղցր դեմ ենք անում, մեկ օր պետք է խլանա. էս աչքը՝ որ չի՛ ուզում՝ թե ուրիշի աչքումն էլ փոքր լիս տեսնի, մեկ օր պետք է քոռանա, կիրանա, փչվի. էս լեզուն որ օձի պես օրը հազարին կծում ու յաղու ա տալիս, մեկ օր պետք է պապանձվի, չորանա, քրքրվի ու օրթունքի կերակուր դառնա բա՛ս էլ չարություն մեր մտքովն ա՞նց կըկենա: Բաս չե՞նք ուզենալ՝ որ ամենին պաշտենք, պատվենք, սրբի տեղ գլխներովը պտիտ գանք: Աչքներս սովորել ա, սիրտներս սառել, մտքըներս քարացել: Ժամ որ գնում ենք, հենց իմանում ենք՝ թե էն ա՝ ամեն բանից պրծանք, պարտքներս տվինք՝ որ մեկ քանի խաչ հանեցինք էրեսներիս, մեկ քանի ծունդր դրինք, պատարագի էրես տեսանք, պասներս բաց արինք, սրբություն առանք: Ի՛նչ ասում են, մեզ համար մեռած ա, մեզ չի՛ ազդում, չունքի մեր սրտի բառը չի՛, մեր լեզվի խոսքը: Ուրիշներն ասում են, մենք էլ անկաջներս կախ արած, աչքներս ցցած, լսենք, չլսենք, տեսնինք, չտեսնինք, ե՞րբ ա մեր սիրտը մեկ օր վառվում, որ իմանանք՝ թե էս ի՞նչ հրաշք ա, որ Աստված ամենաբարին մեզ համար ստեղծել ա, մենք

ի՞նչ ենք, որ մեր ասած գոհությունը, փառաբանությունը, ծունրը, երկրպագությունը՝ Աստծու սուրբ առաջին ի՞նչ ըլի: Պետք է մտածենք, ո՞վ ա աղքատ, որ նրան օգնենք, ո՞վ ա հիվանդ՝ որ նրան մխիթարենք, ո՞ւմ են զըրկում, գնանք նրան թափենք: Ո՞ւմ սիրտը նեղացրինք, գնանք էլ եդ հաշտվինք: Թե սիրտներս մաղձով, թունով, հազար մեկ դառնությունով լիքը մտնում ենք, լիքը դուս գալիս, էլ ի՞նչ օգուտ մեզ: Հենց պետք է մեռնի՞նք, որ սիրտներս թամուզանա, հենց պետք է դժոխքի էրեսը տենի՞նք, որ աշխարհիս համն իմանա՞նք: Հենց պետք է հո՞ղը մտնինք, որ ձեռն ածենք՝ թե երա՞բ մեկ իսան կքթնվի, որ էրեսը տենինք, լեզվներս նրանց լեզվին առնի, անկաջներս նրանց ձենն իմանա՞: Ա՛խ, մտածի՛ր՝ թե որ հնար ըլեր՝ մեռած վախտդ գերեզմանիդ տակիցը դուս գայիր՝ էլի էն խելքը, է՛ն զորությունն ունենայիր, որ հիմիկ ունիս. չէի՞ր ուզիլ էն մարդի ոտը համբուրել, որ գերեզմանիդ մոտովն անց կացավ: Չէ՞իր ուզել էն մարդին խոսես, արտասունքով էրեսը լվանաս, էրեսն երեսիդ կպցնես, բերանը բերնիդ, փարվիս, է՛լ դոշիցը պոկ չի՛ գաս՝ որ քեզ մեկ «Աստված հոգին լուսավորի» ասեց, կամ գերեզմանիդ վրեն մոմ վառեց: Չէ՞իր ուզել որ էն հողն էլ ջուր անես, խմես՝ որ քո սիրուն աչքերդ ծածկել էր, քո ազնիվ պատկերը փչացրել, քո անուշ լեզուն, քո քաղցր շունչը բռնել, պապանձացրել, էն քարն է՞լ պաշտես, որ քեզ դայիմ բռնած ուներ: Բա՞ս հըմիկ ի՞նչ ա էլել, որ խելքդ վրեդ, սիրտդ փորումդ, միտքդ գլխիդ, էդպես բաներ չե՞ս մտածում: Ա՛խ սիրելի, երանի՛ թե էս սհաթին իմ սրտումս ըլեիր ու իմանայիր՝ թե ի՞նչ ծով ա պտիտ գալիս սրտիս միջումը: Ձեր էրեսներիցը մեկ օր պետք է զըրկվիմ, ձեր քաղցր լեզուն ու ձենը՝ մեկ օր պետք է չլսեմ, ձեր ազնիվ էրեսը մեկ օր պետք է չտեսնիմ, հոգվույս սի՛րելիք, բա՛րեկամք, սի՛րեկանք, դո՛ստ-ը՛նկերք, իմ բոլոր պատկերակից մարդիք: Դուք ինձ գերեզմանը կդնեք, դուք իմ հոգուս ողորմի կտաք, իմ էրեսիս հող կքցեք, կըլի թե բազընի սիրտը մրմնջա, կըլի թե բազինն էլ մեկ կաթ արտասունքի ինձ արժանի համարի. բայց ա՛խ, լեզուս պապանձվում ա՝ որ միտք եմ անում, ձեռներս թուլանում... ա՛խ՝ մեկ դարտակ շնորհակալություն էլա իմ բերնիցը չե՛ք կարող լսել: էլ ի՞նչ եմ անում դժոխքը: Բանց էս էլ մեծ դժոխք ո՞րը կլինի, որ ձեզանից հեռանամ, ձեր խոսքը չիմանամ, ձեր էրեսը չտեսնիմ»: Էս տեսակ մտածմունք էին մեր խեղճ հալևորի ուշ ու միտքը բռնել, գրավել: Ուզում էր տերտերի փեշերն էլ համբուրի, էրեսին էր քսում, աչքերին էր քսում, նրա ձեռը իր ծոցն էր տանում, յա բերնին էր դնում ու հոտ քաշում: Նաչար քահանեն մնացել էր մաթալ. թե աչքին էր հուփ տալիս՝ բերնից ու քթիցն էր ծուխ դուս գալիս. թե ձեռը բերնին էր դնում, աչքերն էին իրանց աղի ծովը բաց թողում: Ասեր, ի՞նչ անց էր կացել՝ վախում էր՝ թե ողորմելի ծերը գնա, էլ եդ չի՛ գա. թե չէ՛ր ասում, ի՞նչպես կըմնար բանը թաքուն, աշխարհը դմբդմբում էր: Բալքի թե որդին մեռներ ու հոր աչքը մնար կարոտ, որ մեկ

էրեսն էլա տեսնի, ի՞նչ աներ, աչքը մնացել էր դռանը. ինքը դիմիշ չէ՛ր անում՝ որ ջրատար հալևորի ելած հոգին՝ իր ձեռին դուս գա. սիրտը քրքըր-վում էր, աղքները կտրատվում էին. մնացել էր էրկու սրի արանքում. դվորը շարժում էր, իրան էր կտրում: «Օհանես ջան, ո՛րդի՝ վե՛ր կաց. մի քիչ գը-նանք դուս, մա՛ն գանք, էրեսներիս հով դիպչի. ի՞նչ ենք տան պուճա-խը բռնել, նստել: Օրը տաքացել ա, հավեն կտրել. գնա՛նք Աստծո էրեսն էլ մի տեսնինք». գեջղանգեջ բերանը բաց արեց էրվելով Աստվածահոգի քահա-նեն, ու տանուտերի գլխին, միրքին պաչ անելով՝ ուզում էր՝ մեկ մհանով վեր կացնի, որ քալքի թե դուս գնալիս՝ ձենն անկաջն ընկնի, չիմանա, թե ի՞նչ խաբար ա, ուրըշների հես խառնվի, գնա իրան աչքով տեսնի, չունքի որ անկաջի լսածն ուրիշ ա, աչքի տեսածն ուրիշ. ու քանի ցավը հեռու ա՝ ավելի ա քյար անում, բայց երբ առաջներիս ա, մնում ենք թմբրած, մինչև յարեն իրան իրան սկսում ա կամաց կամաց սզլթալ, մըրմնջալ ու եղո սաղանալ: «Էս մեկ բասն էլ խմե՛նք, տերտեր ջան՝ եղո ո՛ւր տանում ես, տա՛ր ինձ. այսուհետև քո եսիրն եմ, քո շունն եմ. որ գլուխս կոխես էլ, ձեն չե՛մ տալ: Ախր Աղասուն էլ էս օր՝ սաղ օրը չե՛մ տեսել, առավոտը տանիցը դուս ա գնացել, չի՛ էկել. բաս նրա ջիրիդ խաղալը չի՞ պետք է տեսնիմ, բաս նրա աչքերին չի՞ պիտի պաչ անեմ: Առանց նրան՝ կես սհաթ չե՛մ կարալ ապրել: Գնա՛նք աչքիս վրա. կենդանություն. Աստված կարգիդ հաս-տատ պահի»: Հենց ասեց՝ «Աղասի ջան, գյո՛զ բալասի (աչքի որդի)՝ էս խը-մում եմ քո արևսաղաղին, արևիդ մեռնիմ...»: Հենց բռնես՝ մեկ թոփի գյուլլա տրաքեց, դուռն ու փանջարեն ջախըփուրթ արեց, դուզ ճակատի մեջտեղին դիպավ, դուղն ու բեյինը տաղըրմիշ արավ, է՛նպես քամակի վրա գետնին դիպավ մաշված, չորացած հալևորը ու մնաց մորթած ոչխարի պես սուսը, սասը կտրած, ընկած՝ հենց էն սհաթին որ վեր էր կացել, գը-տակն ուզում էր գլխին դնի, փետը ձեռն առնի, որ դուս գնա: «Աղասին ո՞ւր ա... Աղա՛ ջան... Աղասուն տարան... գլխիս տեր... տներս քանդեցին... Աղա ջան... օջախդ խավարեցրին... իմ սար ջան... դո՛ւռդ փակեցին, ի՛մ գլուխ... Աղա... դա... դա... սի՛... Ա՛ղասի... Ա՛ղասի... Աղասի... հրես էկա՛ն. հրես տանում ե՛ն... ձեռներդ կապեցին... ոտներդ բխով դրին... վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ... աչքս փորեցին... ո՞ւմ էի մեկ չոռ ասել, որ առաջս էկավ... գնացե՛ք... հասե՛ք. էն սուրայի բոյին մտիկ արե՛ք... Տեսե՛ք ի՞նչպես ա ջիրիդ խաղում... գալիս եմ, գալիս՝ Ա՛ղասի ջան... սաբր արա՛, որ մեկ չարսավս քցեմ... գը-լուխս կապեմ... տո տնաքանդի աղջիկ՝ մեկ ձեռներդ էլա բարձրացրո՛ւ. ի՞նչ ես փետացել էդտեղ կաղնել... վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ. ամա՛ն էրվեցի՛ խորովե-ցի... չորանաք դուք ա՛յ ձեռներ... խավարիք դուք ա՛յ աչքեր... Հարսի ջան, խաղա՛, է՛. տո մեկ կռներդ բարձրացրո՛ւ է՛ն *Վարդիթեր* ջան. իմ մանի-շակ, իմ սմբուլ, ի՛մ ալվան լալա՛զար, իմ խնկան ծաղիկ... աչքերիդ մեռ-նիմ... էրեսիդ մատաղ գնամ. ի՞նչ ես ձեռներդ խաչել... ի՞նչ ես քեզ ջար-

դում... սպանում... Զանգուն մոտիկ ա, մի քիչ կա՛ց՝ Աղասուն ճամփու դնե՛նք... դեռ նրա հոգին երկինքը չի՛ հասած... մենք նրանից առաջ կերթանք էնտեղ. դարդ մի՛ անիլ... Անկաջ արա՛, մի Աղասու խաղն ասեմ...

Աղասի ջան. գլ... խիդ... ղո՛ւր...բան...
Դու... ես... մեր... բազն... ու... պարծանքը...
Թա՛գն է՛լ գնա՛ց... թվա՛նքն է՛լ...
Տո՛ւնն էլ քանդվեց... պուճա՛խն է՛լ:
Աչքս է՛լ փորվե՛ց... ումբը՛ս էլ:

Աղասի՛ ջան. Աղասի՛... Տո ջրատա՛ր... քանի՛ քնես. լա՛վ ա. լա՛վ... գնա՛... որդուդ տարան... գնա՛, ջուրն ընկի... մենք էլ էս ա գալիս ենք»:

Էս սհաթին էր՝ որ ողորմելի հերը տասն անգամ գնաց է՛ն դինեն, էլի եդ եկավ... Քանի որ գլուխը վեր էր քաշում, հենց իմանաս՝ էլի թաքրար խփում, նրան անդունդն էին տանում. ջահիլ քսան տարեկան հարսը մեկ կողմն էր գլուխը ծեծում, ջարդում, մազերը քրքրում. իր խեղճ պառավ կնիկը մյուս. էլ հաքրներին շոր չէ՛ր մնացել, էլ էրեսներին սաղ տեղ չը-կար, բոլոր ճղել, քրքրել էին. արինը՝ լաչակ, օշմաղ, ճակատ, դոշ՝ շիլի պես ներկել էր. ինչ պտտի հարսն էր անում, Աստված ո՛չ շհանց տա: Բարձր ձենով լար՝ ամոթ էր... էս պատճառավ սիրտը դհա ավելի էր էրվում, խո-րովվում... ուզում էր դոշը պոկի, գնա բաշնըդվեր ընկնի: Առաջին խա-բարն՝ որ իմացել էին, նրանք էլ հենց խելքը թռցրածի պես հացատանը՝ որը մեկ պուճախում էր անշունչ մնացել, որը՝ մյուսումն. նրանց տեսած երազներն էլ պակաս սարսափելի չէին. մորը ջիրիդ խաղալիս էնպես էր երևում՝ թե Աղասու ձին բուղուրմիշ էլավ, վեր ընկավ. հենց էն ա վրա վազեց՝ որ որդուն խտտի, վեր թռավ: Հորը աչքին երևում էր՝ թե հարսա-նիք էր. հարամիք վրա տվին. Աղասին մեկ բոզ ձիու վրա նստած՝ նրանց առաջ արեց, թրով ծեծելով բոզ ու դումանումը կորավ. իր բայղաշ հարս-ներն ուզում էին՝ որ իրան բռնեն. փեշը թափ տվեց, ուզում էր՝ որ նրա ետևիցը կորչի. երեսի վրա վեր ընկավ, աչքը բաց արեց, տեսավ որ տունը գլխին պտտում ա: Էնց կացած բաները որ միտքն չէկավ, էնպես մեկ ծվաց, ծղրտաց՝ որ ձենը երկինքը հասավ, պատերը զրնգացին: Էս ձենի վրա կե-սուրն էլ՝ հենց բռնի՛ր՝ հինգ գազ ծուլ էլավ, հենց գիտես մեկ բուր ջիգյարը խրեցին. հարայ տալով, մազերը պոկելով՝ հարսին կռնիցը բռնեց, դուս թռավ ու իր կիսամեռ մարդի առաջին թավալ թավալ էր տալիս, գետինը պոկում, գլխին հող ածում, ու նոր մորթած հավի պես՝ որ դեռ քանի արինը տաք ա, ոտն ու ձեռը քարերին է ծեծում, ինչպես որ տեսանք: Ա՛խ՝ ես չեմ ուզում բանը երկարացնեմ, թե չէ նրանց արածն ու ասածը լոդի սիրտը կերեն, կը փոթոթեն:

Էս ձենի վրա էր ինչպես ասեցի, որ մեր անբախտ ծերունին բիրադի վեր թռավ, էլ ո՛չ գտակ, էլ ո՛չ ֆուրֆ հարցրեց՝ տանիցը բղղալով, գլուխը ծեծելով՝ միրուքը պոկելով դուս ընկավ ու հոգին բերնին հասած՝ գլորվելով, տրորվելով իր որդու ոտի տակին գետնին դիպավ ու թպրտում էր։ Ընչանիֆ էնտեղ հասնիլը հարյուր տեղ վեր էր ընկել, հարյուր տեղ ոտն ու ճակատը քարին էր առել, գլխումն ու ջանումն էլ սաղ տեղ չէ՛ր մնացել. հազար քարի էր դիպել ու յարալու փարալու էլել. ձնի նման սիպտակ միրուքը՝ արնի մեջը սառել, չանին էր կպել. ու հմիկ էլ որդու ոտները լիզում էր, որ մեկ բուր էլ իրան խփի, որ շուտով էս դառն աշխարհիցս պրծնի։

Վա՛յ է՛ն ազգին, որ աշխարհումս անտեր ա,
Վա՛յ է՛ն երկրին, որ բնամու գերի ա,
Վա՛յ է՛ն խալխին՝ որ ինքն իր կյանքն, աշխարքը
Չի՛ պահպանիլ, ու հարամու ձեռ կտա։

Ո՛վ որ սարեր կերթա, իրան ֆորսն անի,
Ո՛վ որ կուզի, տեղը նստած, մուլֆ դատի,
Անտեր ազգին նրա գյուլլեն կրդիպչի,
Անտեր գլուխն նրա ֆիսեն կլցնի։

Հավատս, օրենքֆ, տուն, ընտանիֆ, արքություն,
Հողի, քարի հետ կքավին, կփչանան,
Թե մեկ ազգ իր ջիլավն, յախեն բնամուն
Իրան իրան կտա, կրմնա անվաթան։

Կատաղած ծովն ի՞նչ կհարցնի լաց, ջիվան.
Նրա ֆրթենեն (ալիքը) ո՛չ սիրտ ունի, ո՛չ հոգի։
Թե նար ունիս մի՛ տար նավիդ գլուխն իրան.
Աչքդ բեքեցիր, ծովի տակին կբացվի։

Դառած առջը փնչացնելով դուս պռծավ,
Սարեր ձորեր սասանում են ձենիցը,
Ա՛նմեղ գառը, ո՞ւր ես կանգնել դու, անցավ,
Քե՛զ կրքրքի, փախի՛ր նրա ձեռիցը։

Դաշտ ու գետին դմբդմբում են, դղրդում.
Ամպի գոռոցն աշխարհն իրար գլխով տալիս։
Ա՛նցվորական՝ ի՞նչ ես նամփիդ մխկտում,
Գնա՛ էլա մեկ քարի տակ, որ պռծնիս։

Ա՛խ՝ արեգա՛կ, բարի՛ հրեշտակ՝ մեր մտի,
Ի՞նչ ես կանգնել, սիրուն աչքերդ բաց արել.
Հայի համար, որ դուս էլ չգաս դու իսկի,
Դարդ չի՛ անիլ, վաղուց է նրա ասողը թեքվել։

Թախթ, ապարանք, գենք, զարդարանք փչացան.
Թագավորներ, իշխանք, քաղաքք հողը մտան։
Էլ ո՞վ նրանց էքիմներին խեղն կգա.
Մեկ քենամու արտումն մրգամ Աստված կա՞։

Առաջին գլխի վերջը

Բա՛զի վախս, որ մարդ մեկ քանդված տեղի
Վրա կանգնում ա ու ինքն իր մտքի
Հետ ա ընկնում ու անց կացած բաները
Ֆիքր անում, տխրում, տրտում աչքերը։
Էնպես գիտես՝ թե է՛ն անբան քարերն
Մեզ ասում ըլին, որ մենք մեր օրերն
Լանք ու զզաստանանք, չունքի էս աշխար
Չի՛ մնալ մեզ համար դադմի մուղարար։
Հենց իմանաս՝ թե լեզու են առել
Պատերն, ուզում են մեզ լալով ասել.
«Ա՛յ ադամորդի, տես՝ քո վերջն է՛ս ա,
Էստեղ էլ կային նորահարս, փեսա,
Էստե՛ղ էլ կային ծնող, երեխա,
Հարուստ, մեծատուն, իշխան՝ համբա։
Բայց ո՞ւր են նրանք, հողի հավասար,
Բայդուշն ա նստում նրանց գլխին անհար»։
Բայց ա՛խ՝ թե մեկ տեղ արին ա քաշել,
Աշխար կործանվել, ազգեր փչացել,
Գազան բուն դրել, ավազակ բնակել,
Մարդի լերդն, ու քոքն կրակ է ընկնում,
Միսը սրտում, աչքը սևանում։
Էս ցավն ա Հայի սրտում բիամ գալիս,
Երևանու բերդն, *Զանգին* տեսնելիս։

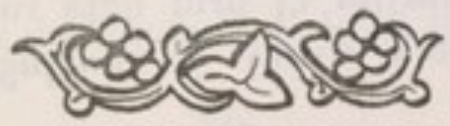

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

1

Ե՛ռ. քարափի վրա՝ ցից գլուխը բարձրացնում, թամաշա յա անում հանդարտ՝ հազար գլխանի դևի պես՝ *Երևանու*՝ հազար տարեկան քավթառ, պառաված, չորս կողմը խանդակով կապած, բրչերով դայիմացրած, սո՛ւր սո՛ւր ատամները գլխին շարած, հինգ գազաչափ հաստ պարապով երկու տակ բռնած, մեկ ոտը *Կոնդումը*, մեկ ոտը *Դամուբքու լաղի* գլխին դրած, մեկ բերանը հյուսիս, մեկը հարավ բաց արած, չորացած գլուխը երկինքը ցցած, լեն փեշերը երկրումը փռած, ա ն ա մ ո թ երեսը կոկած, ավաղած, հազար բնով, հազար փանչարա աչքերը դես ու դեն չռած, ջուխտ չանգերով Զանգվի՝ քարոտ, զարհուրելի, սևադեմ ձորը խտտած, դոշին կպցրած, անմազ, անլեզու, մարդակեր *բեբդը*, ու դեղնած երեսը հեռու տեղից ծածկում, ա գ ա հ աչքերը գետնին քցում, որ միամիտ տեսնողին դհա շուտով խաբի, դհա հեշ իր ծոցը քաշի ու բիրադի, անձեն, անսաս կուլ տա, փչացնի:

Պարսիկ նրան շինեց, խորամանկ, խաբեբա, թե Օսմանցի նրա հիմքը դրեց՝ կատաղի, անհաշ, ո՛չ գիր կա, ո՛չ թարեղ: Նրա պատմությունը խավարի միջումն ա, մարդ ուղիղ չի՛ գիտի, չի՛ լսել. բայց հազարավոր ժամանակով՝ անահ, անվախ՝ պ ի ն դ երեսը լիրբ գազանի պես դեմ տված, որքան թոփի, թոփխանի գյուլլեք էլ նրա կոշ քամակին, նրա կակող դոշին, նրա բաց գլխին դիպան, ո՛չինչ չի՛ ազդեց, քյար չա՛րեց: Կորցրած

թևերն էլ եդ սաղացրած, ջարդած ոսկոռներն էլ եդ պնդացրած՝ գլուխը վեր քաշեց, էլ եդ շունչ առավ, վեր կացավ, կանգնեց՝ ուսերը դզեց, ոլորեց, սարքեց ու էլ եդ հարբա գալով, հաթաթա տալով, իր գլուխը քորողի, իր շվաքի հետ խաղացողի՝ թուլության, փոքրոգության, անզորության ու հիմար հանդգնության վրա ծաղր անելով, ծիծաղելով, ծափ տալով, պպզին կանգնեց. մասը ցցեց էս *հողաշեն*, այլ ո՛չ *քարաշեն* բերդը ու խենէշ դիմոք՝ իր կոտրած ոտները Զանգվի բերանը խցկելով, մնաց տեղը նստած, Զանգվի՝ որ գիշեր ցերեկ, անքուն, անդադար, գժված, կատաղած նրա բաց դոշին, նրա անիրավ սրտին՝ իր ճկլոկած ջրի անբերան բռով, քարի ուռաքովը վեր հասում, զարկում ա, բայց տեսնելով՝ թե չի՛ կարում ջիգրը հանիլ, վրեժն առնիլ, նրան քանդիլ, զոռալով, զանգատելով, կական բառնալով, քիչ քիչ ձենը փորը քցում ու մունջ մունջ երեսը կալնում, *Զանգիբասարի* ծոցն ա մտնում ու հույսը կտրած, սիրտը կոտրած՝ տխուր դես ու դեն գնորվում, գնորդում ու հազար բարի, հազար պտուղ ու արդյունք տալով, բաշխելով, ճամփեն մոլորում, կորչում ու չի՛ կարում իր սիրուն քվորն էլա, *Արագին* մեկ խաբար տանի, չունքի Երևանու թամարզու, կարոտ բնակիչքը նրա ճամփեն բռնում, նրան սիրով խտտում, իրանց մեջը, իրանց հանդն են տանում, որ նրա սուրբ կաթնահամ ջրովը՝ իրանց էրված սիրտը հովացնեն, իրանց դառը քրտինքը նրանով լվանան ու նրա տված պտղովը իրանց գլուխը պահեն:

Երևանու բերդն, Հայաստանու հողն՝ որ հազար տարուց հետ սկսած՝ դառել էր գողի ու ավազակի բնակարան: Է՛ն հողը, էն հիանալի աշխարը, ուր տեղ որ *դրախտն* էր եդեմական, ուր որ Աստված՝ բոլոր աշխարը ջրհեղեղովը երբ որ կործանեց, Հայոց սուրբ Մասսա սարը միայն արժան տեսավ, որ Նոյան տապանը նստի ու Հայոց երկրիցը էլ եդ մարդիկ բազմանան ու ուրիշ երկրներ էլ շինություն քցեն: Է՛ն սուրբ հողը, ուր որ անպարտելին *Հայկ*՝ անաստված Բելա չար մտքին չհավանելով՝ իր ընտանիքը, իր քաջ, պատվական զորքը հավաքեց, էկավ ու Հայաստանի զարմանալի սարերի, սիրուն դաշտերի տեսույն մայիլ մնացած, Զանգվի դրախտանման ձորը, Զանգվի փրփրադեզ, անահ ջուրը, Երասխի մարմանդ ծոցը, Մասսա ու Ալագյազի երկնանման գլուխը, Սևանա ծաղկափթիթ ձորերն ու սարերը տեսնելով, իր մզրախը ցցեց ու իր սուրբ անունովը *Հայաստան* կանչեց ու Բելա անհոգի մարմինը իր նետ ու աղեղին մատաղ արեց: Է՛ն սուրբ տեղը, ուր որ *Շամիրամ*՝ աշխար տիրելով, ո՛չինչ տեղ էն պատկերը չճարեց որը որ իր սիրտն ուզում էր ու մեր հրեշտականման *Արայի* սիրուն երեսին կարոտ՝ զորք ժողովեց, էկավ, որ թե նրա սուրբ սիրտը լալով, սիրով չգրավի, զոռով նրան գերի անի, որ բալքի նրա սուրբ շունչը իր երեսին դիպչի ու մեռած ժամանակն էլ՝ նրա մարմինը առաջին դրած՝ գիշեր ցերեկ սուք է անում, որ կամ նա կենդանանա, կամ ինքը նրա ոտի տակին հո-

զին տա: Էն աշխարը, ուր որ *Զարմայր*՝ Աքքիլեսի հետ Հեկտորի դեհն ուզեցավ պահի, *Պարույր*՝ Արբակի հետ Սարդանապալին էրեց, *Տիգրան*՝ Կյուրոսի հետ Աժդահակա հոգին առավ, *Վահե*՝ Դարեհ Կոդոմանի հետ Աղեքսանդրի համփեն ուզեցավ բռնի. *Վաղարշակ* Պարթևն՝ իր եղբայր Արշակա ոտը իր երկրիցը կտրեց ու Հայաստանին կարգ տվեց, նախարարներ հաստատեց. *Տիգրան*՝ արքա արքայից Ասորոց աշխարն իր ձեռի տակը բերեց ու Կարթագինացոց հսկային Անիբալ զորապետին իր մոտ հրավիրեց՝ ուր որ քաջահաղթին *Տրդատ*՝ Հռոմ իր քաջությունովը ու իմաստությունովը զարմացնելեն հետո՝ էկավ իր հայրենական հողին տիրեց ու Ալանաց, Պարսից ծունկն ու ոտը կտրեց: Ուր որ որդին Աստծո երևեցավ ու սուրբ Լուսավորչու՝ *Իջման տեղի* կերպը լուսով չափի տվեց: Էն տեղը որ *Վարդան* Մամիկոնյան, *Վահան* ընտիր եղբայր նորա՝ անօրինակ քաջությամբ, որ աշխար դեռ չի տեսել, իրանց օրենքն ու սուրբ եկեղեցու պատիվը արնով գնեցին. Էն տեղ՝ ուր *Վռամշապուհ*՝ բոլոր աշխարհի լուսավորությունն ու իմաստությունը իր կողմը քաշեց, իր աշխարհը բերեց: Էն ընտիր աշխարը, ուր *Ռուբինյանք, Բագրատունյանք*՝ իրանց՝ հազար թշնամու ձեռի անտեր մնացած հայրենիքը (փաթանը) էլ եղ գերեզմանից հանեցին, էլ եղ նո՛ր հոգի տվին: Էն օրհնյալ հողը, ուր Ասորիք, Պարսիկք, Հոնք, Ալանացիք, Մակեդոնացիք, Հռոմայեցիք, Արաբք, Օսմանցիք՝ ջրհեղեղի պես վրա էկան, հարյուրավոր ազգ ու աշխար՝ ոտնակոխ արին, ջնջեցին, սրբեցին, թրի, կրակի մասաղ արին, ուր տեղ որ սար չի՛ մնացել, որ արին չտեսնի, քար չի մնացել, որ մարդ տակով չանի ու հարիր մեր հարևան ազգեր էնպես են հողի հետ համասարվել, կորել, որ էս օր ոչ նրանց ծունկը կա, ոչ անունը, բայց սուրբ Հայոց ազգը, անհաղթելի Հայկա որդիքը՝ իրանց կյանքը, թագավորությունը, մեծությունը, փառքը, իշխանությունը, զորքը կորցնելեն եդև, որ տեսան՝ թե է՛ս աշխարհակործան ջրհեղեղին, է՛ս գազան ազգերին՝ որ մեկը մյուսի ոտիցը նոլոլակ՝ ուր որ կամենում էին գնալ, Եվրոպա, թե Ասիա, Հայոց հողովը պետք է անց էին կացել, չե՛ն կարող դիմանալ, աչքները երկինքը քցեցին, գլուխները գոգները դրին ու հազար թրի տակից, հազար կրակի միջից՝ սիրտ սրտի տված, հոգի հոգու կպցրած, մինչև էս օր էլ՝ իրանց գլուխը, իրանց սուրբ հավատը, իրանց սուրբ օրենքը է՛ն վեհանձնությունովը պահպանեցին, որի օրինակը աշխարքում ո՛չ էլել ա, ո՛չ կըլի. է՛ն աշխարը, էն անօրինակ ազգն էր էս վերջին ժամանակը՝ ծունկը բերանը հասած՝ աչքը երկինքը կպել՝ որ Ռուսաց հզոր արծիվը գա ու իրանց հողն ու գավակը իր թևի տակովն անի: Քսան տարու միջում լուսավորյալ Քրիստոնյա, խաչապաշտ Եվրոպացոց ոտը՝ ողորմելի Ամերիկա էնպես քանդեց, ջնջեց, հողի հետ համասարեց, որ հինգ վեց միլիոն ազգերիցը՝ էս օր հազար հոգի էլ չեն մնացել, էն էլ սար ու ձոր ընկած, վայրենի գազանների պես են իրանց սև օրը լալիս ու կոտորվում. բաս

ի՞նչ աներ Հայոց խեղճ ազգը, որ Նոյան դեսը վեց հազար տարի՝ ո՛չ թե քրիստոնեի, կամ լուսավորյալ ազգի, այլ հեթանոսի, կռապաշտի, Մահմեդականի, անօրենի ձեռին էր աչքը բաց անում, ճրանց հետ քյալա տալիս, ու շատին շատ անգամ՝ իր ոտի տակը քցում, բայց կարո՞ղ է վարդը ծովի միջում զորանալ, մանիշակը՝ կրակի առաջին դիմանալ. կարո՞ղ է կակող ցորենի հասկն էն կայծակին ու կարկտին համբերիլ, որ մեր ազգը իր թշնամուն համբերել էր, յա դիմացել: Հայո՛ց ազգ, Հայո՛ց ազգ, ձեր ջանին մեռնիմ. Հայոց ազգ՝ քո հողին մատաղ՝ Հայոց աշխար՝ էն ո՞ր կաթը դուք ծծեցիք, էն ո՞ր մեջքը ձեզ բերեց, էն ո՞ր ձեռը ձեզ գրկեց, էն ո՞ր բերանը ձեզ օրհնեց, որ դուք էս հոգին ունենաք, էս սիրտը ձեր միջումն ըլի, էս հրաշքը դուք աշխարհին ցույց տաք: Է՛ն ի՞նչ աչք պետք է ըլի, որ քոռանա, ձեզ չտեսնի, ձեր դադրը չիմանա. էն ի՞նչ բերան պետք է ըլի, որ կապվի, ձեր փառքը չգովի, ձեր անունը չպաշտի. էն ի՞նչ քարացած սիրտ պետք է ըլի, որ ձեզ չսիրի, ձեզ իր հոգին մատաղ չտա: Օրհնեցե՛ք Ռսի ոտը, ջան ջանի տվե՛ք. իրար սիրեցե՛ք. դուք էն աշխարհի ծնունդն եք, էն ազգի գավակը՝ որ աշխար ամենայն զարմացրել են ու կզարմացնեն: Գո՛ւք, դուք իրար պանեցեք, ինչպես ձեր նախնիքը, դուք իրար թասիք քաշեցե՛ք, ձեր նախնիքը միտք բերե՛ք, ձեր հողն ու ազգը պաշտեցե՛ք, ես եդ եմ դառնում էլի իմ պատմությունն անեմ, բայց աչքս համփի ա, անկաջս ձենի՝ ձեր ջանին դուրբան՝ չթողամ, որ էս մուրազը հետս գերեզմանս տանիմ ու հողումն մարմինս քրքվի, երկնքումը հոգիս տանջվի, երբ իմանամ՝ թե ձեր սերը պակսել ա, ձեր բարեկամությունը ցամաքել: Գնա՛նք Երևանու բերդը, օրը մթնում ա, խավարը բռնում, աչքերս սևանում, սիրտս տրորվում ու ինչ տեղ որ ծնել եմ, է՛ն հողն էլ ա աչքիս փուշ դառել, արտիս դանակ: Ղուշն իր բունը սիրում ա, ես իմ հողը ատում, փնովում, չունքի լսած ու տեսած բաներս կրակ են դառել, սիրտս էրում, փոքոքում, չունքի Երևանու բերդի հողի ու ջրի շատ փայը՝ հե՛նց բռնիր՝ Հայի արընով է շաղախած, ի՞նչպես անեմ, ո՞ր ջուրն ընկնիմ, որ սիրտս հովանա, յա մեռնիմ, պրծնիմ ու էս դարդերը ինձ սաղ սաղ չուտեն, չսպանեն:

Երևանու բե՛րդն, Երևանու բե՛րդն, ուր որ քանի Հայոց թագավորությունը իր աշխարհիցը ձեռք վերցրեց ու *քրիստոնեությունը* դառավ Հայոց ազգի հույսն ու ապավենը, ու երկնից *արքայությունը* ու Պարսիկ, Օսմանցիք՝ Հռոմայեցոց գլուխը Եվրոպա ուտելով, Հունաց ազգը էնտեղ տանջելով, Ասորոց, Բաբիլոնացոցը՝ Ասիա վերջացնելով՝ թուրքերը սրած՝ կատաղած ապաստ դափլանի պես՝ մեկն էս դիից, մյուսն էն՝ մեր ազգի արնին էին ծարավել, որ իրանց անկուշտ փորին մատաղ անեն, ու մեկը ծամում էր, մյուսին տալիս, մյուսը արինը խմում, մեկի չանգը քցում, մնացել էր հարիր հիսուն տարուց առաջ Օսմանցոց ձեռին, որ *Նապը* շահը դուս էկավ ու Հնդստան, Արաղստան ոտի տակը տալուց եդն՝ երեսը եդ դարձրեց

Երևանու վրա։ Սար ու ձոր նրան գլուխ էին վեր բերում, մեկ բուռը հողը ու լենաշալվար Օսմանցին ո՞վ էր, որ առաջին դիմանա։ Հենց *Մուրադ Թափի* գլխին, Քանաքռուց մի քիչ բարձր նրա չադրի ծերն էրևաց, *Ղաջար Հասան-Ալի-խանը*՝ Օսմանցվին ընչանք Կարս մին քշեց ու կտրիճ զորապետը էնքան թուրն ածել, Օսմանցվի գլուխ էր թռցրել, յա ուս վեր բերել, որ ձեռը փեշացել էր, թուրը զուլացել, ու ինչ ժամանակ եդ դառավ ու *Նադր* շահի չադրի առաջին, որ մզրախը չպրտեց, մզրախը դողալով, գետնումը ցցվեց, բայց քաջի արած տղամարդությունը շահի աչքումը տնկվեց ու պատվի, փառքի փոխանակ՝ ողորմելի խանի աչքերը իսկույն հանել տվեց, որ արեգակի առաջին լուսինը չերևի ու իրան անունը չկորչի։ Էս կույր ողորմելին էր՝ որ Օսմանցվից հետո Երևանու խանությունը ստացավ ու էլի Պարսից անիծած ոտը մեր աշխարը մտավ։ Սրանից հետո իր ախպեր *Հուսեյին-Ալի-խանն* սկսեց նստել, որ է՛նքան աջիզ, խեղճ էր, մինչև վրաց Հերակլ թագավորն էկավ վրեն, զարդեց ու 3000 թումանն էլ հարկ դրեց ուսին։ Սրա որդի *Մահմադ-խանն* էլ որ նստեց, Աղա *Մահմադ-խանն*, որ ավելի անունն *Ախտա-շահ* էին կանչում, դուս էկավ, Նադիրի պես սար ու ձոր ջարդելով, ինքը դեպի Ղարաբաղ ու Թիֆլիզ երըմիշ էլավ, իր ախպեր *Ալի-Ղուլի-խանին* Երևանու վրա դրկեց։ Բայց մինչև Թիֆլիզու գերին Երևան չհասավ, Մահմադ-խանը՝ երկրի խալխը գլխին բերդումը թափ արած, իր ջիլավը թշնամու ձեռը չի՛ տվեց, որ Երևանու բերդի չորս կողմը կտրել, նստել էր, բայց կռիվ չէր տալիս, չունքի խանն ասում էր, երբ Թիֆլիզ կառնիք, ես ձերն եմ ու ձերը։ Թիֆլիզ առան էրեցին, երի տուտը Երևան հասավ թե չէ, խանի մեջքը կոտրվեցավ, *Ալի-Ղուլի*-խանը մտավ բերդը, Մահմադ-խանին դռնադ արեց ու հացի վրա հենց՝ ոտն ու ձեռը կապել տվեց ու Պարսկաստան ուղարկեց։

Պատմում են՝ թե բոլոր խաների միջին սրանից լավը չէ՛ր նստել։ Մեկ քանի օր որ անց ա կենում, մեկ գիշեր հանկարծ մելիք *Աբրահամին* կանչիլ ա տալիս։ Ողորմելու արինը ջուր ա դառնում, բայց հենց կուշտն ա գալիս, սրան բարկացած հարցնում ա, թե ինքը լսել ա, որ Հայերը առանց զանգակի ժամ չեն գնալ, ի՞նչպես ա, որ զանգակի ձեն չի՛ լսում։ Մելիքը, որ դողալով չի՛ ասում, թե նրա անու չե՛ն տալիս, իսկույն բարկանում, հրամայում ա, որ գնա, Հայերին ասի, թե նա էկել ա, որ խալխին պահի, նրանց տիրությունն անի, նրանց ցավին հասնի ու ո՛չ նրանց նեղացնի։ Ու էս արժանահիշատակ խանն ա, որ խալխի խարջը, կոռը բաշխում, շատ ումուդ, շափաղաթ ա տալիս, բայց թուրը երկար չի՛ կտրում. Ախպորը որ Ղարաբաղումը *Սադըղ-խանը* չի սպանում, Երևանու Հայ, Թուրք բերդը բռնում, սրան զոռով դուս են անում, որ ղաջարի անունը իրանց վրա չըլի, էնպես որ ողորմելին հազար մուննաթով ու աղաչանքով թռանց ա գլուխը պրծացնում ու էլ եդ իր երկիրը քաշվում։ Փոքր վախտ սրանից

հետո Մաքվա խանն ա գալիս, Երևան նստում, չունքի որ Մահմադ-խանի ազգականն ա ըլում: *Թաթ-Ալի-շահը* որ նստում ա, Մահմադ-խանը շահի մորը մեջ ա քցում, մինչև 10.000 թուման Երևանու փող ռուշվաթ (կաշառ) խոստանում, ու էլ եդ գալիս, իր տեղը բռնում:

Էս միջումն ա ըլում, որ Նախչվանու քոռ *Քյալբալի-խանը* Ղարսա վրա կռիվ ա դուս գնում, փաշին ջարդում, երկիրը ոտնատակ տալիս, ու Ռուսն էլ նոր *Փամբակ* առած՝ էնտեղ մեկ մայոր ա ըլում, ավելի անունը՝ *Ղարա* (սև): Խանը եդ դառնալիս՝ ուզում ա, որ Փամբակ էլ մեկ ատամին խփի ու որ լսում չի՝ թե Ղարա մայորը, մեկ քանի հարիր մարդից ավելի ո՛չինչ չունի, հրամայում ա, որ գնան, նրան սաղ սաղ բռնեն: Բայց ռսի սալդաթի ու թոփի հունարը դեռ չեն տեսած ըլում ողորմելիքը: Իրեք, չորս անգամ էնքան ղոշունը վրա է տալիս, բայց տեսնելով՝ թե Ռուսը պատի պես կանգնած՝ գյուլլից էլ չի երես եդ դարձնում, փոխանը կասու ընկած՝ ձիու գլուխը շուռ ա տալիս ու իր հողը գալիս:

Էլի էս միջոցումն ա ըլում, որ անիրավ Մահմադ-խանը շահի հետ խոսքը մին ա անում ու քաջահաղթ *Ցիցիանովին* խաբնով իր մոտ ա կանչում, որ բերդը Ռսին տա: 3000 մարդով, որ նա Երևան չի՛ մտնում ու տեսնում, որ խորամանկ պարսիկը կամեցել ա նրան ականջի մեջ քցի, մտնում ա թուշ Երևանու մեչիդը ու իրեք ամիս էս քաջ հսկայն առանց հացի, առանց օգնության, էն շոք ժամանակին, որ մարդի գլխին կրակ ա վեր թափում, էն թանգությունն ա ըլում, որ աղի լիտրը մեկ մանեթով ճարվելիս չի՛ ըլում, ու շահն էլ անքիվ, անհամար զորքով գալիս՝ սար ու ձոր բռնում ա, ու Ռսի ղոշունի շատն էլ՝ որը սովն ա սպանում, որը շոքը ու Հայերն են ըլում հաց տվողը, Ռսի քոմակը, մանավանդ կեն-դանի նահատակ *Հովհաննես* եպիսկոպոսը՝ որը էջմիածնա ամբարները դատարկում ա, որ բալքի թե էնպես բան ըլի, որ Ռուսն Երևան մնա, բայց Աստուծո հրամանը չի՛ ըլում, Ցիցիանովը էնքան զագանի ռխից իր մեկ բուռը ղոշունը ու Հայերին հավաքում, էն վախտն ա քաղաքը մըտ-նում, որ սաղ Վրաստանը, Կովկազը դոնմիշ էլած, մեկ մեկու ուտելիս են ըլում: Մինչև Ղազախ ղզլբաշի ղոշունը նրա աղաքն ու քամակը բռնած՝ կռվելով գալիս են, բայց էլի գլխները քոռելով եդ են դառնում, ու Ցի-ցիանովի ոտն ու երկրի խաղաղությունը մեկ ա ըլում, էնքան անուն ա ունեցել էս քաջ հսկայն: Հալվարարու Հայերը որ կան, էն ժամանակն են իրանց երկիրը թողում, քոչում ու որը մելիք Աբրահամի, որը Հովհաննես ուզբաշու ձեռի տակին՝ գալիս, քաղաքը մտնում: Ռուսը՝ որ եդ ա դառնում, Մահմադ-խանին բռնում, Պարսկաստան են տանում ու նրա տեղը *Թամա-քյալ*-խանն ա գալիս նստում, որ *Գուդովիչի* հետ կռիվ ա տալիս: Սրան էլ փոխում են, *Հուսեյին-խան-սարդարը* ու իր ախպեր *Հասան*-խանն են Երևան ղրկում, որ մեկ քանի տարվա միջումը Ղարս, Բայազիդ, Արզրում

ոտի տակ տվին ու Օսմանցվին կասու էին շինել: Կարելի ա թե Երևան էնպես բարի, ազնիվ, խալխի ցավին հասնող, աշխարաշեն մարդ չէր տեսել, ինչպես որ սարդարն էր, բայց ինչքան նա բարեսիրտ էր, էնքան չար, զազան, դժոխք էր նրա ախպերը, որ ոտը փոխելիս սար ու ձոր դողում էին: Նրա համար հո մարդի, հո սոխի գլուխը, բոլորը մեկ էր:

Էս էր՝ որ Աստված գլխին բարկացավ. էլածն էլ ձեռիցը խլեց ու խեղճ Հայերի էրված, խորոված սիրտը՝ անչափ մի անչափ հովացրեց ու էս օր խաչն ա նրանց պահում, ո՛չ Ալու փանչեն նրանց սասանացնում: Օրհնվի էն սհաթը, որ Ռուսի օրհնած ոտը հայոց լիս աշխարը մտավ, ու դզլբաշի անիծած չար շունչը մեր երկրիցը հալածեց: Քանի որ մեր բերնումը շունչ կա, պետք է գիշեր ցերեկ մեր քաշած օրերը մտքըներս բերենք ու Ռուսի երեսը տեսնելիս՝ երեսներիս խաչ հանենք, Աստծուն փառք տանք, որ մեր աղոթքը լսեց, մեզ Ռուսի թագավորի հզոր, աստվածահաստատ ձեռի տակը բերեց: Բայց թե մինչև էս բախտին հասնիլը ի՞նչ օր ենք քաշել, ի՞նչ գյուլեք ա դիպել մեր խեղճ ազգի գլխին, ի՞նչ թրեր ա նրանց լերդն ու թոքը կերել, էրել, նրանց արինը վեր ածել, քանի՛ քանի անգամ են քոչել, տնըհան, տեղըհան էլել, քանի՛ քանի՛ իշխանք որը կրակով, որը փետի տակին իրանց հոգին տվել, ով ուզում ա իմանալ, հեստ գա, գնա՛նք էլ եդ Երևան: Թո՛ղ լսողը չի՛ իմանա, թե ես Երևանու ծնունդ ըլելով, նրա հողի ու ջրի սերն ա էնքան սիրտս քաշում, տանում. չէ՛. գիտե Աստված: Երեխա եմ էլել՝ որ էն տեղանց դուս եմ էկել, ամա էս օր էլ, որ մտածում եմ՝ թե Զանգվի կարմնջի վրովը, յա բազարի մեյդանովն անց կենալիս, ինչպես էր իմ լուսահոգի հերը ինձ ոտով, ձեռով անում, չունքի լեզվով խոսալն էլ դագաղի էր բերում, որ թեզ անց կենանք, մեզ Թուրք չտեսնի, որ մտածում եմ, թե քանի քանի անգամ հենց մեր այգումը յա մենք ենք դզլբաշ յարալու արել, յա նրանք մեզ, ջանս վրես սրսռում ա, միտս վեր թափում: Դեռ Ռուսին չտեսած, մեկ էլ մտնենք Երևան, չունքի մեր հայրենիքն ա, մեր նախնիքն են էնտեղ կացել, տիրել, մեռել, թաղվել, էն ժամանակը կիմանանք Ռուսի ղադրը ու մեր բախտավորության գինը, ով ուզում ա, գա:

Երևանո՛ւ բերդն, Երևանո՛ւ բերդն՝ ա՛խ՝ որ առավոտը բացվելիս՝ նրա էն լաչար գլուխը մարդի աչքով չէ՛ր ընկնում, հենց իմանաս՝ թե դժոխքն ա իր բերանը բաց անում, ատամները դրնտացնում ու իր ապականյալ, թունավոր դառը շունչը չորս կողմը փ ր փ ր ա լ ո վ փչում, ցրվում, փռնչացնում, որ կարենա՝ իր հոտած ադկների կերած, լափած արդար ջանը մարսի, էլի չանգերը ղուբարա քցի, էլի հազար անմեղ, արդար հոգի՝ անձամ կուլ տա, իր անկուշտ փորին մասաղ անի: Արեգակը մտնելիս հո՝ հենց իմանաս՝ թե Սաղայելի որդիքն ու զավակները, նրա զորքն ու զորապետներն ըլին իրանց դիվական խաղը խաղում, իրանց դժոխային քեֆն անում ու բրջերի գըլխին՝ մեկ կտրած գլուխ էս տեղ էին ոտի տակ տալիս, մեկ անգլուխ լաշ էնտեղ

էին կտոր կտոր անում, վրեն թքում, ծափ տալիս, ծիծաղում, հռհռում, քրքռում ու թռով, մզրախով, յա փետով մ ե կ մեռած մարմին էս կողմն, էն կողմն գլորում, քացի տալիս ու ներքև քցում: Ճաշվա ժամանակին՝ հենց իմանաս՝ մեկ կրակի սար ըլեր էնտեղ կանգնած, փոր, ծոց, տաք քուքուրթով, բոցով լիքը՝ ծխում, բորբոքում էր, որ բիրդանբիր ճռնչա, բացվի, տաքի ու ինչ կա չի՛ կա տակովն անի, լափի: Ամեն մեկ բուրջը, ամեն մեկ բադանը՝ ոսկոռով, ջամդաքով, յա ամեն դուբաղներով լիքը, քած խոզի պես՝ հենց իմանաս՝ ծանրացել՝ փորըներն՝ էլ չէին կարում քաշել, էնպես ուռել էին, որ բիրադի ճաքին, պատռին, կտոր կտոր ըլին: Մեչդների ոսկեվարաղ գլխըներին արեգակի շոխքը դիպչելիս, պլպլալիս, հենց իմանաս՝ էն իրանց միջի անսիրտ նամազ անողների անխղճմտանք հոգու շնչովը փքված, ուզում ըլեին՝ Աստծուն փառաբանություն, աղոթք անելու տեղը՝ որ երկրին խաղաղություն, դինջություն տա, սողոմական կրակն ըլեին ուզում՝ երկնքիցը վեր ածիլ տան, որ սար, ձոր էրեն, խորովեն, տակով անեն: Հայի թշնամի մոլլեն՝ որ գիշեր ցերեկ ուզում էր, որ յա քրիստոնեության անունը վերանա, յա Հայ ազգի, մինարեն որ չէ՛ր նի ըլում՝ որ ազան տա ու իրան հավատացյալ ժողովուրդը զան՝ իրանց իմամներին, իրանց Ալուն, Մուրթուզալուն աղոթք անեն, որ էն դինումը դժոխքի փայ չըլին, ձեռն անկաջին որ չէր դնում ու ծվում, հենց իմանաս՝ Հայի համար սադայելյան փողն ըլի փչում, որ իրանց գլուխը լան, չունքի շատ անգամ էր պատահում, որ մեկ խեղճ, անճար գեղըցի Հայ, որ բազարն էր գալիս էս հաղաղին, որ իր առըտուրն անի, մեկ քանի շահի ձեռք քցի՝ որ տանի իր քյուլֆաթներին պահի, է՛ն տեղն էին քցում, է՛նքան էին ոտին, գլխին վեր հատում, որ հացն էլ էր մոռանում, էկած ճամփեն էլ, իր օղլուշաղն էլ, չունքի բեդաֆիլ մեկ Թուրքի շորի դիպած, մուռտառած էր ըլում: Աշխարքի գլխին հենց գիտես՝ կրակ պետք էր վեր գար, էնպես էր ամեն մարդ սասանհարվում, սարսափում, որ իր գլուխը պահի, բալի տակ չընկնի: Ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ պատմեմ՝ կըլի որ ի՛սկ սադայելյան փողն ու դատաստանի օրը էնքան սարսափելի չըլին, չունքի Աստուծո ողորմության հույսը էլի կա, ինչքան էս օրերը, որ ռիզունը գալիս՝ մարդ չէ՛ր իմանում, թե երաբ առավոտը կըհասնի, լիսը բացվելիս՝ ումուդ չունեն՝ թե սաղ սալամաթ՝ մթանն աչքը խփի, էնպես անում, դողում էին երկրի խալխը:

Երևանո՛ւ բերդը՝ Երևանո՛ւ բերդը, ա՛խ՝ աչքս դուս գա, քանի՞ քանի ողորմելի Հայի միս ա կերել, քանի՞ քանի անմեղ հոգի՝ տարիքներով չարչարվելուց, տանջվելուց կենդանի նահատակ ըլելուց, կրակի, բոցի, երկաթե շամփրի, թոխմախի, կրակած քարփչի տանելուց, համբերելուց եդը, կամ թոփի գյուլլի նետ ա թռել, հազար կտոր էլել, կամ տարաղաչի (կախաղանի) վրա յա՝ զռալով, երկինք, երկիր աղաչելով, իր միսն իր ատամներովը կռծելով, աչքերը դուս տրաքելով, ղովում, ղարղաշ, իրավորի, ազգականի,

իր որդոց, զավակաց ձենը լսելով, տրտվելով, փոթորվելով, հոգին ավանդել, երկինքը գնացել, որ պրծնի էս դառն աշխարհիցը, էն կատաղի գազանների ձեռիցը։ Քանի՞ քանի՞ ջահել երիտասարդ՝ մեկ սաղ օջաղի մեն մենակ որդի, մեկ աղքատ, չքավոր տան սին, մխիթարություն, մեկ տասը գլուխ ֆյուլֆաթի տեր ու ապավեն, իր ծաղկած, դալար հասակին, իր ըմբրի ու արևի նոր բաց էլած ժամանակին՝ կամ սաղ սաղ ֆերթվել ա, կամ իր պատվական գլուխը գառան պես թրին դեմ արել, որ երկնքումը իր ջանելության մուրազն առնի, վայելի, չունի երկիրը նրա անարատ արնին էր ծարավ՝ որ շուտով խմի ու բալի կշտանա:

2

Սիրելի կարդացող՝ իմ ա՛չքի լույս Հայ՝ էս քո հավատակիցն ու հայրենակիցն են, որ ես ասում եմ ու էրվում. քեզ հետ մեկ ավազանից ծնվել, քեզ հետ մեկ մեռոնով օծվել, մեկ խաչով կնքվել, երա՛ր որ լսում ես, սիրտդ ի՞նչ ա ասում, ջիգյարդ ի՞նչ: Գիտեմ՝ որ ասում կըլիս մտքումդ՝ էսպես օրը գնա, ո՛չ եդ գա, քո թշնամին էս կրակի մեջը չըկնկնի: Գիտեմ՝ որ սիրտդ էրվում, խորովվում կըլի, ու ուզում ես՝ որ էս անիրավ ազգի երեսին էլ մտիկ չանես, նրան տեսնելիս՝ գլուխդ առնիս, կորչիս, բայց հավատացի՛ր ինձ՝ մեղավորը նրանք չե՛ն, մենք ենք: Մենք որ իրար բասիք քաշենք, իրար քամակ անենք, իրար պայծառացնենք, շենացնենք, ծովն էլ տեղիցը վեր կենա, մեզ տակովը չի՛ կարալ անի, ի՛նչ թե Օսմանցին, յա Պարսիկը: Մեզ՝ ամենաբարի Աստարիչը էն հոգին, էն խելքը, էն շնորհը չի՛ տվել, որ նամարդի մուհտաճ մնանք: Աստված հիմիկ մեզ լիս ա բաց արել, Ռուսաց թրին սարերը չեն դիմանալ, որ ջանք անենք, մեկզմեկու սիրենք, մեր լեզուն, մեր եկեղեցին էնպես դայիմ բռնենք, ինչպես մեր երջանիկ նախնիքը, հավատացի՛ր ինձ, Աստված էլ կսիրի մեզ, մարդ էլ: Լավ չի՛ սկսած բանը թողալ ու էսպես քարոզ ասել, ես էլ գիտեմ, ամա սիրտս չի՛ դիմանում, ի՞նչ անեմ: Էլի մեր գեղըցանց ասածն ա միտքս գալիս: Խալխի մեղքը չի՛, որ նամփից դուս են էկել, իրար մոռացել, մեզ նման կարդացողի ոտները պեսք է ծառիցը կապած, ամսով սոված պահած: Ախր թե շատ առնողիցը շատ կպահանջեն, բաս դատաստանի օրը ի՞նչ ջուղաբ կտան ինձ նման գրի սևն ու սիպտակն իմացողները, որ էլ ուրիշ բան չենք ֆիքր անում, հենց ուզում ենք՝ լավ ուտենք, լավ խմենք, ֆյահլան ձիու վրա նստինք չալ չալ մանեքները ջեբրներումս չիկչիկացնելով, ձեռքներիս դողդողալով, խաղացնելով ման գանք, ֆեֆ ու մարաֆյա անենք: Շինած արաղ կոնձիլը, Կախեթու գինին անոռ անոռ խմելը, կառեթով, դրոշկով՝ փառավոր, ուռած ուռած ման գալը, գառ, դումաշ հաքնիլ, մաշիլը, նոքար

բեմարի՝ ձեռին ջուր ածիլը, երեսի հով տալը, տաք յորղանի տակին, փափուկ դոշակի միջում ընթռիլն ու քավալ տալը, ոտ ու գլուխ զարդարիլը՝ մեզ թե դժոխքը չտանին, դրախտը ըսկի չե՛ն տանիլ՝ հարկիզ: Էդ երեխեն էլ գիտեն, կասես ինձ, բայց ի՞նչ անես, բանը գիտենալը չի՛, բանն անիլն ա: Ես ինձ վրա եմ ասում, թո՛ղ ուրբի սիրտը չնեղանա: Ընչանք փողը չեմ առնում, ո՛չ գիրք եմ տալիս, ո՛չ աշակերտ կարդացնում: Լազգին ու Թուրքի մոլլեքը էնպես չեն անում, անփող են իրանց ազգի երեխեքը կարդացնում, էլի ասված նրանց ուզը հասցնում ա: Հենց մե՞զ պտի սված սպանի: Ամեն մեչրդի հայաքում գեղ տեղարենքն էլ՝ մեկ մեծ վարժատուն կա, ուր տեղ երկու, երեք լեզու են սովրում, մեր եկեղեցրքանց հայաքենրումը լաղլաղն էլ բուն չի՛ դնիլ, բաս ի՞նչ կըլի՝ որ ազգի սիրտն էլ քիչ քիչ չի՛ հովանալ: Ով թուր չի՛ առել ձեռքը, թրի դադրն ի՞նչ կիմանա, ով թվանք չի՛ քցել իր օրումը, քարս ի՞նչպես կարա անել: Քրդին հազար տարի ասա՛, թե հնդուհավի միտը, դաբլու փլավը հիանալի կերակուր ա, տա որ նա իր օրումը նրանց համը չի առել, իր սոխն ու մածունը, բանն ու նաթը կթողա, քա ասածի՞ն անկաջ կանի, խելքդ ի՞նչ ա կտրում: Ասենք ես չասեմ, սաքի դու չե՛ս գիտել, որ երեխի ընչանք ատամները դուս չի՛ գան, կոշ բան չի՛ պետք է տվա՞ծ: Դու ուզում ես աննիմքը՝ տուն շինել, կրակը չի՛ վառած՝ հաց թխիլ, մմի ծերը թողել ես, մատդ ես կրակին դեմ անում, առանց պատրուքի, ուզում ես, նրանուն ինքն իրան քեզ լիս տա: Կացինը դնում ես ծառի քոքին, դու քնում, յա ձեռներդ խաչում, դրաղին կանգնում, ծառն ինքն իրան քեզ ցախ կդառնա՞. խելքդ ո՞ւր ա: Խմորն առանց թխտրմարի չի՛ գալ, չի՛. նհախ տեղը ոտներդ գետնին մի՛ ծեծիր: Անբանացնիլ բուրը կժանգոտի, նամ տեղի ցարենը կբորբոսի: Անվարիլ հողը թե ցանեցիր, դուրդ ու դուշը կուտի սերմդ: Առաջ մեկ վարի՛ր, հիմքը քցի՛ր, մեկ ազգի աչքը բաց արա՛. դուզ նամփեն որն ա, էն նամփովը տա՛ր. սար ու ձոր մի՛ քցիլ. դու նրան քա սերը ցույց տա՛ր, տեսնիմ՝ թե նա քեզ չի՞ սիրիլ: Ուրբշները մեզ բամբասում են, հերիք չի՛, մենք էլ ենք մեր ոտիցը մեզ ու մեզ նոլոլակ ըլում, էսոր հա բան չի՞ դառնալ: Հայոց ազգի ջանի՛ն դուրբան՝ մեկ նրա երեխին ուսումն տա՛ր, նրա էն լուսաթաթախ հոգին կրթի՛ր, կրթիլ ես ասում, թուղթ խաղալ, քրանցուզերեն խոսիլ, անգիր բերան անիլ, գլխիցը դուս տալ՝ չես ասում ու շարական, փոխ, յա շիլափլավ ուտիլ սովորցնիլ, որ մեզ էսեղն ա քցել, տեսնիմ՝ թե ջան կտա քեզ, թե չէ՛: Մինչև զարունքը չգա, ծառը չի՛ ծաղկիլ, առանց ամառի պտուղ չի՛ հասնիլ, դու ուզում ես՝ որ ձմեռվան էն սառսիկ ցուրտ, սառած ժամանակին վարդի հոտ առնիս քա բաղումը, հասած պտուղ քաղես քա բաղչումը, էդ էլա՞ծ բան ա, կամ կըլի՞ ըսկի: Պինդ ոսկոռն էլ՝ որ շատ ծալած մնում ա, թմբռում ա, նում ա ընկնում. երկու օր որ թեք ես ընկնում, քամակդ ցավում ա, ոտներդ մաղ գալիս բեզարում, տա ախր հազար

տարի ա, էս բեռը մեզ վրա, էս բիռվը մեր ոտումն ա էլել, ախր որ ասում ես՝ վազի՛ր, բաս ի՞նչ կանեմ, որ գլխիս վրա վեր չեմ ընկնիլ: Շաբթով սված մարդին մի՞ս կուտացնեն, ցուրտը տարած տեղը կրակի՞ն դեմ կանեն: Անձողի հոտը դիպած գլուխը ձնո՞ւմ կդնեն, թե կրակումը: Խեղճ ազգի հոգին մինչև էսօր քաղել են, հազար տարվա յարա ունի արտումը, որ դեռ չի՛ սաղացել: Էնքան դառն արտասունք ա կուլ տվել, որ ո՛չ աչքումը լիս կա, ո՛չ բերնումը համ, ո՛չ արտումը եղ. դու հենց ուզում ես՝ որ էսոնք մեկ սհաթումը անց կենա, ի՞նչպես կըլի: Տո որ մեկ գերեզմանատան համար, մեկ դարտակ ողորմի տալու խաթեր քո ազգի պատվական իշխանքը՝ պարոն *Զավրովն, Խերեգինովը, Դավիթ Թամամշովը, Մովսես Տեր Գրիգորովը* հազար մանեթներով կխարջեն, իրանք իրանց տեղ կբաշխեն, ժամ կշինեն, խալխը ինքն իրան կերթա, իրան հացովը մշակություն կանի անփող, բաս խեղդ ի՞նչ տեղ ա, էսպես ընտիր իշխանքը, էսպես բարեսիրտ ազգը՝ վարժատուն շինելուց, մեկզմեկու օգնելուց կփախչի՞ն, որ մեկ համն առնին: Ջուրը դարիդուս չի՛ գնալ, սիրելի՛, չի՛: Ճամփեն գտի՛ր, առուն արի՛ր, քար ու քոլ դեն ածա՛, տեսնիմ, թե ջուրն ինքն իրան կգա՞, թե չէ՛: Բանը երկարացավ, լսողը չի՞ ներանա, էլի գնա՛նք մեր դժոխքը:

Հե՛ռիք ա, հերիք՝ ասող կըլի ինձ, ձե՛ռք վերցրու էդ դժոխքիցը, ի՞նչ էլավ քեզ: Ա՛խ՝ ի՞նչպես ձեռք վերցնեմ, բաս ո՞ւր թողանք մեր ազգին էն սիրուն, սիրուն լուսաշաղախ աղջկերքը. բաս մեկ ողորմի էլա չի՛ պետք է ասե՞նք, որ երեսներն վրա, քարի, ավազի, փշի տատասկի վրով՝ մազներիցը բռնած՝ քարքաշան անելով, գլխներին խփելով, մեջքներին դամբելով, շատ անգամ փորքների վրա պար գալով, քացի տալով, թրևելով, թուր քաշելով, տրորելով, թվանքի ռեֆով, լափչընի նալչով՝ տալով, յա կխչորելով, ձեռքները կապած, ոտքները բխռված, շատ անգամ հարիր վերաս տեղից՝ հերնքմերն եղևներիցը ընկած, քիր, ախպեր բոքիկ ոտով, յա գլխաբաց, քեռի, փեսա, ազգական՝ դռքները ծեծելով, մազքները պոկելով, հող ու քար գլխներին տալով, ինչպես մեկ սուրու գառն ու մերը կորցրած ոչխար՝ տանում էին, բերդն ածում, որ իրանց արդար իմամներին փայ շինեն, հարսնացնեն, թուրքացնեն: Շատը հենց տանն էր հոգին տալիս, շատը նամփին հորն ու մոր աչքի առաջին, էն կյանքը գնում, ուր ցավ, ուր վիշտ էլ չկա: Շատի սիրտն էլ որ մի քիչ պինդ էր ըլում, ընչանք ա, բերդն էր հասնում, հաջի, մոլլա, քյալբալայի, սուխտա, խան, բեկ, ախունդ, սեիդ վրա էին թափում՝ որ յա խաբնով հավատից հանեն, յա պատժով, բայց տեսնելով, որ նրանք՝ ո՛չ փառքից են խաբվում, ո՛չ պատժից վախում, ո՛չ խանզադության թամահ անում, ո՛չ մահից ահ քաշում ու ուզում էին Քրիստոսի հարսնանալ, կույս գնալ աշխարքցս, որ հրեշտակաց դասը դասակվին, իրանց սուրբ հավատը չէին ուրանում, պատիժ, պատուհաս, սուր, հուր, բոց, կրակ, սով,

մահ, մեկն էլա աչքերը չէին բերում, որի ոսկեթել գլուխն էին հորնը-մորը տալիս, որի լուսաթաթախ լաբը, որի ձեռն ու ոտը: Աղջիկ ու էսման սի՞rs. քար ըլեր՝ կպատռեր: Աստված նրանց հոգին լուսավորի:

3

Է՛ս սիրտը, է՛ս հավատը, է՛ս հոգին, է՛ս սերն ուներ Հայ ազգը, որ թշնամու, գազանի ձեռի՝ երկիր, աշխար, ազատություն, թագավորություն, իշխանություն, մեծություն, բոլոր կորցրեց, իր հավատին մատաղ տվեց, աղքատություն, նոխարություն, գերություն, դարիբություն, տանջանք, չարչարանք, սով, մահ հանձն առավ, որ իր սուրբ եկեղեցին, իր լիս, լուսավորչադավանն օրենքը՝ ամուր, հաստատ ու անխախտ պահի: Է՛ս ա հակայություն, արտակնդություն, մեծահոգություն, քաջություն, կամաց հաստատություն, հոգու կարողություն ու զորություն, որ աշխարքիս վրա ջրհեղեղիցը դեսը՝ մեկ ազգ էլա մինչև էսօր՝ չի՛ կարաց ու չի՛ էլ կարող ցույց տալ: Սար ըլեր՝ փուլ կգար, երկաթ ըլեր՝ կհալչեր, կմաշվեր, ծով ըլեր՝ կպակսեր, կցամաքեր. բայց Աստվածասեր Հայ ազգը՝ մինչև էս օր գերօրինակ հակայությամբ տարավ բոլոր ու իր անունը պահեց:

Թողա՛նք էն խեղճ, քոթոմած, աչքից, ձեռից, ոտից ընկած, էն սիրուն տղամարդ երիտասարդ Հայերը, որ էս օր էլ Երևանումը՝ որը ջուխտ աչքով քոռացած՝ ա՛խ, ո՛խ քաշելով մաշված ա, իր հարսի, օղուշաղի երեսին մտիկ տալիս, որը ո՛չ գդալով ա հաց կարում ուտի, ոչ ձեռով՝ ուրիշը պետք է՝ երեխի պես թիքեն բերանը դնի, չունքի ոչ պռոշներ ունի, ձեռներն էլ ուսաբերնիցն են կտրել. որը քոթոմացել, անդամալույծ ա դառել, սելով են մաշ ածում, որը քիթ չունի, որը լեզու, ուրքներն ուզում ա տրաքի, որ ուրիշը խոսում, խնդում ա, երեխեքը լալիս՝ յա ծիծաղում են, բալքի թե մեկ ազար, մեկ մուրազ ունի ուրումը, լալի (մունջ) պես, մանուկ օրորոցկանի պես ոտին, գլխին պետք է անի, որ միտքը հասկանան, բայց ինքն ուրիշին ո՛չ մեկ չոռ ա կարում ասել, ո՛չ մեկ ջան: Քանդվի՛ էսպես տերությունը, հաստատ մնա՛ Ռուսի թագավորությունը, որ մեր ազգն ու աշխարքը գերությունից ազատեց, իր բարեգութ ձեռի տակը բերեց ու հոր պես մեզ խնամում, պահպանում ա: Էն ի՞նչ լեզու, էն ի՞նչ աչք պետք է ըլի, որ ամեն մեկ երկինքը տեսնելիս, փառք չտա Աստուծո, երեսը գետինը չքսի, ու մեր ամենողորմած կայսերը՝ կյանք, առողջություն, զորություն, նրա արքայազն որդոցը ու զավակացը՝ կենդանություն, բարեբախտություն, ու հզոր տերությանը՝ հաստատություն, պայծառություն, մշտական տևողություն՝ չխրնդրի, չաղաչի:

Էսման բաները լսեցիր՝ սի՛rելի կարդացող՝ բաս ի՞նչպես չի սիրտդ վառվիլ, որ դու է՛ն ազգի որդին ես, որ էսման տանջանք քեզ համար քա-

շեց, ինքը նահատակվեց, քո կաթդ ու արինդ ուրիշ ազգի հետ չխառնեց: Ինչպես կարծո՞ւմ ես քիչ բան ա, հազար տարով էս օրը քաշել, էլի ազգ պահել, որդի մեծացնել, անուն, *լեզու, հավա՞տ* ունենալ: Ա՛խ՝ էս միտք անողը՝ էլ ի՞նչ սիրտ պետք է ունենա, որ իր *լեզուն*, իր ազգը չսիրի: Ասենք բլբյուլի լեզուն քաղցր ա, վերու հավքին (խոխոբին), սիրամարգին Աստված գեղեցիկ գույն, սիրուն թևեր ու բմբուլ ա տվել: Ասենք վարդը շատ գովելի ա, բաս ընչի՞ չի մանիշակը իր ռանգը, իր հոտը նրան տալիս: Մի՞թե վարդին տեսնողը՝ մանիշակին չի՛ սիրել: Սարի անհոտ ծաղիկն էլ՝ իրան տեղը, իրան փառքը վարդի հետ չի՛ փոխի: Միթե բլբյուլի լսողը՝ կանարեյկին էլ չի՞ պետք է պահի: Ամեն բան իր գինն ունի, շաքարեղենը քաղցըր ա, ամա հացի տեղը ե՞րբ կբռնի: Շամպանսկի գինին անուշ ա, ամա ի՞նչ անես՝ որ մեր երկրումը չի դուս գալիս, մեզ թանկ է նստում: Ասենք ջավահիրը, ալմազը շատ ջուհար ունի, շատ մեծ գին, ի՞նչ անես, որ նրանով տուն շինել չի՛ կարելի, ամեն մարդի ձեռք չի՛ ընկնում: Ասենք հարեվանդ հարուստ ա, օրը տասը տեսակ կերակուր ա ուտում, ձեռդ որ չի՛ հասնի, պետք է որ քո հացն է՞լ դեն քցես:

Ա՛խ՝ լեզուն, լեզուն, լեզուն որ չըլի, մարդ ընչի՞ նման կըլի: Մեկ ազգի պահողը, իրար հետ միացնողը *լեզուն* ա ու *հավատը*: Լեզուդ փոխի՛ր, հավատդ ուրացի՛ր, էլ ընչո՞վ կարես ասել, թե ո՞ր ազգից ես: Ինչ քաղցր, պատվական կերակուր էլ տաս երեխին, էլի իր մոր կաթը նրա համար շաքարից էլ ա անուշ, մեղրից էլ: Մեր կաթն էլ որ ծախենք, առնող չի ըլիլ: Մեր աչքը որ հանենք ուրիշին տանք, ուրիշը կարելի՞ ա դնել տեղը: Մեր օրորոցի վրա մեր լեզվով մեզ նանիկ ասեցին. էն էլ ա մեր միտքը չի՞ պետք է ընկնի: Ասենք նոր ապրանք շատ ես առել, հինը պետք է՝ դե՞ն ածած: Էն վայրենի ազգերն էլ իրանց սուրբ լեզուն աշխարքի հետ չե՛ն փոխի: Հո լսել ես շատ անգամ մուզիկի ձեն՝ ասա՛, քո սազն ու բայաթի՞ն ա քեզ դիր գալիս, թե էն: Ինչպես մարդ կա՝ տասը, տասնըհինգ լեզու գիտի, ամա նա իր լեզուն միշտ ամենիցը լավ աշի, իր ազգի հետ խոսալիս ամոթ ա համարում, կամ ուրիշ լեզվով իր միտքն ասի, կամ ուրիշ բառ հետը խառնի: Խառնի՛ր քո սիրեկան խաշի հետ՝ ձուկը, շաքար, կանֆետ (շաքարեղեն), չամիչ, չիր, խիզիլալա, տե՛ս ի՞նչ համ կունենա:

Ախր որ ասում ես *փրոքուլիվաթյա* արի, *սքուչնո* եմ, *օփիժաթյա* էլա, *փրոշենի* տվի, *սանյաթիե* շատ ունիմ, գլուխս *քրուժիթյա* էլավ, *փեզչեսթնի* մարդ ա, *ռազփոյնիկ* ա, *յափեթնիկ* օքմին ես, գնանք *քուփաթյա* ըլինք, *սոփրանիենիեն* եմ գալիս, *փրոիգրաթյա* արին, համփին *ֆսեթքի ութոփնո* ա, շատ *խլափոթ պլուչիթյա* չի ըլում: Եվ այլն: Աչքի լիս՝ մի՛ մտածիր թե լսողն ի՞նչ կասի: Իսկ գիտուն, լուսավորյալ մարդը նա է, որ ամեն լեզու քանի կարա, իստակ խոսա: Դու քո լեզուն որ իստակ խոսաս, ինչ վնաս ունի, հենց գիտում ես, խելքդ ձեռիցդ կառնեն, թե սովորած իմաստու-

թյունդ ջուրը կթափի, կամ թե չէ տերության սիրտն ես ուզում տանիլ: Բարեխնամ տերությունը երբ կուզի՝ որ մարդ իրան լեզուն կտրի, իր ազգիցը հեռանա: Բաս էլ ո՞ւր են էսման վարժատուն շինում, վարժապետ պահում, աստինան, պատիվ տալիս: Ֆրանցուզ, Նեմեց, Ինգլիզ որ ֆռ լեզուն սիրում, գովում են, ֆանի՞ պատիկ դու էլ պետք է սիրես ու գովես: Քեզանից չեմ ենդանում՝ ա՛չֆի լույս, մեր բախտիցը ժամանակն էնպես ծռվել էր մինչև հիմա, որ մարդ իր գլուխը չէ՛ր կարում պահիլ, ո՞ւր մնա լեզվի դարդը ֆռիլ: Էս ա պատճառը՝ որ մեր նոր լեզվի կեսը Թուրֆի ու Պարսից բառ ա: Բայց սրա դեղն էլ հեշտ ա, ֆիչ ֆիչ կարելի ա խստակել, երբ որ ազգը ուսումն առնի ու իր լեզվի բառերը ֆիչ ֆիչ հասկանա: Էլ էլ հերիք ա, որ Թուրֆի լեզուն, որ իրանք Թուրֆերը չեն գրում, միայն խոսում են, ու մեզանից որոնք բռի են ու կոպիտ, բայց էլի էնքան ա նրանց լեզվի համն ընկել մեր ազգի բերանը, որ խաղ, հեքաթ, առակ Թուրֆերեն են ասում, իրանց լեզուն թողում, պատնա՞ռ. չունֆի սովորություն ա ընկել: Ազգին անհավատ են կանչում, լեզուն սիրում. զարմանալու չի՞: Ախր ո՞վ ա լսել, թե ծծմոր կաթը՝ մոր կաթիցը լավ ըլի: Էսման խառը լեզվի հետ դու էլ որ ֆռ *փրոքուլիվաթսան*, մրոքուլիվաթսան ես խառնում, ախր դրանից ինչ համ դուս կգա: Էլ ավետարան, գիրք, ժամասացություն ինչ կհասկանաս:

Ձե՛զ եմ ասում՝ ձեզ՝ հայոց նորահաս երիտասարդք՝ ձեր անումին մեռնիմ, ձեր արևին դուրբան, տասը լեզու սովորեցե՛ք, ձեր լեզուն, ձեր հավատը դայիմ բռնեցե՛ք: Մեկ դարդակ լեզուն ի՞նչ ա, որ մարդ չկարենա սովորիլ: Բաս չե՞ք ուզիլ, որ դուք էլ գրեր գրեք, ազգի միջումն անուն թողաք, ձեր գրերն էլ օտար ազգեր բարգմանեն, ձեր անունը հավիտյանս հավիտենից մնա անմահ: Ինչ կուզե Ֆրանցուզերեն, Նեմեցերեն գիտենանք, մենք չենք կարող էնպես բան գրիլ, որ նրանց միջումն անուն ունենա, չունֆի նրանց միտքն, նրանց սիրտն ուրիշ ա, մերն ուրիշ. մեկ էլ որ նրանց միջումն էնքան գրող կան, որ ո՛չ թիվ կա, ո՛չ հեսաբ: Ռուսաց լեզուն մեր տերությանն ա, պետք է ամենից առավել համարենք, հետո մեր լեզուն ձեռք բերենք: Բաս ձեր սիրտը չի՛ ուզիլ՝ որ դուք էլ ոտանավոր գրեք, ձեր միտքը, ձեր խորհուրդը հայտնեք, որ այլազգք իմանան՝ թե մեր միջումն էլ ա էլել երևելի գրող ու մեր լեզուն դնա ավելի սիրեն: Ասված կլանք տա էն ծնողացը՝ որի որդիքն ինձ մոտ են: Նրանց առաջին խնդիրն միշտ էն ա էլել, որ նրանց որդիքը հայերեն լավ գիտենան: Գերեզմանն էլ որ մտնիմ, նրանց էս ոտրբ խոսքը մտիցս չի՛ գնալ: Ընչանք Երևան գնալը մեկ ֆանի ամիս ժամանակ ունեի, էնդուր համար էսպես նամփես ծռեցի: Ամեն անց ա կացել, ամառն էկել, վա՛յ նրան՝ որ էս տոքին գնա էնտեղ՝ ես պետք է գնամ, ով կուզի՝ հետս գա:

4

Ճաշվա շոքն անց էր կացել: Սար ու ձոր գլխըներն էլ եդ բարձրացնում էին, որ փոքր շունչ առնին: Արեգակը Մասսա քամակիցը՝ հանդարտ աչքը բաց էր արել՝ մունջ մունջ Երևանու բերդին մտիկ էր տալիս ու էն ա ուզում էր, որ կամաց կամաց մեր մտնի: Թանձր խավարը, սև դումանը էկել, բոլոր դաշտերի, ձորերի երեսը բռնել, օդը ծանրացրել, կալել էր: Դուշը տեղիցը չէր ուզում ժաժ գա, հավը բնիցը գլուխը հանի: Ամեն տեղից ոտքը խաղաղվել, ամեն տեղից ձենըձոր լռվել, պապանձվել, փասս փուսեն քաշվել էր: Ջուր ջրողը առվի վրա էր թեք ընկել, քնած մնացել, վար ու ցանք անողը հանդումը, բաղմանչին՝ իր ծառի տակին՝ շվաքումը քուն մտել, դինջացել: Մարդ, ինս, ջինս՝ գեղերումը էլ չէին երևում: Բազի կոնդի (բլուր) ծերից, բազի սարի դոշից, բազի ճամփում, չոլում մեկ սև մազի չափ դարալթու սևին էր տալիս, ձիու քամակիցը դես ու դեն թեքվում, երեսի, քամակի վրա շուռ գալիս, էլ եդ գլուխը դզում. օրզանգուն ու դանթարդեն ժաժ տալիս, ձիուն քացի տալիս, յա դամշով խփում, որ ոտները մի քիչ եզին փոխի, թեզ տեղ հասնի: Բազին էլ ձեռն անկաջի քոքին դրած՝ տխուր, բարակ ձենով մեկ բայաթի էր քոքել, քթի տակին, ձիու ջիլավը գլխին քցած՝ ինքն իրան բզզում, գնում էր, որ տուն հասնի, ու իր բեզարած, ջարդված ջանը՝ կամ մեկ շվաքի տակի դինջացնի, յա իր տան դուռը, իր օղլուշաղի երեսը, քանի որ դեռ մութը վրա չէ՛ր հասել, տեսնի ու սիրտը բաց ըլի:

Հողաղներն (մեխրե) էլ իրանց գութանի տավարը բաց էին թողել լուծը եդ արել ու մեկ քոլգի տակի՝ գութանը մեկ կողմը, եզըները մյուս՝ ջրերի դրադին վեր էին թափել, քաղցր քուն մտել: Նախիրը մեկ դզում, ոչխարի սուրուն մյուս՝ շվաք տեղը՝ նստել չանեն չանին էր քսում, փնչացնում, արոն անում: Չոբանն էլ գլուխը մեկ քարի վրա դրած՝ նդդել, աչքը կպցրել էր, որ շոքը քաշվածին պես վեր կենա, սուրուն իրիզնահովին մեկ լավ խոտավետ տեղ տանի, արածացնի: Օյաղ շներին մեկը է՛ս ցցի վրա, մեկը մյուս թափի ծերին, յա չոբանի ոտի տակին՝ գլուխը դրել, նոթերը կիտել, մարաղ էր մտել, որ թե գող, գել կամ գազան սիրտ անի, մոտանա, թիրդանիթիր վրա թռչի, թիքա թիքա անի, իր տիրոնչ ոչխարները պահի: Մեկ կանանչ խոտ, դալար թուփ, կամ մեկ ծաղիկ, մեկ տեղ էլա չէր երևում, որ մարդ հոտն առնի, կամ երեսին մտիկ տա, սիրտը բացվի ու իր ճամփի երկարությունը մոռանա, կամ շոքի ձեռիցն էրված, խորոված ջանին հովություն տա, էնպես էր սար ու ձոր, դաշտ ու հանդ չորացել, խանձվել, պապանձվել: Միմիայն խոտերի չոփերն ու քոլերի սուր սուր ծերերն էին էտեղ, էնտեղ՝ ցից ցից գլուխ բարձրացրել, տխուր, տրտում, մոլորված, պաշարված կանգնել, մնացել:

Սև սև ջամդաքակեր ակռավները, յա փախլուկ տոլաշներն էին հենց մենակ մնացել, որ էստե, էնտե մեկ քարափի ծերի, յա մեկ բրջի գլխի, յա թե չէ մեկ ճամփի միջում, իրար գլխի հավաքվել էին, նստել, կամ պտիտ էին գալիս, իրար կտցահարում, իրար թևերից քաշում, որ մեկի գտած որսը ձեռիցը խլեն, փայ անեն, իրանց ձագերին էլ տան, կամ հետըները տանին: Օձ, կարիճ, խլեզ, բզեզ ու ինչ կերպ ջանավար ասես՝ մորեխ, մժեխ՝ մեյդան էին բաց արել: Որը մեկ քոլի տակից, որը մեկ քարափի բաշից, որը խոտերի միջին, կամաց կամաց ժաժ գալով, պոչ ու գլուխը իրանց քաշելով, կամ ծլունգ ըլելով, էլ եղ տաք անելով, կամ գետնի ապառաժի վրա սողալով, փշտացնելով, շվացնելով, փշշացնելով, ծվալով, ծղրտալով՝ ոնց էին էլել, ուզում էին իրանց արևի ձենն ածեն: Որն էլ իր բնի առաջին արևկող անելով, գլխըները հանել, մունջ մունջ անկաջ էին դրել, սուր սուր աչքըները ցցել, պելացել, շլացել՝ էս կողմն էն կողմն մտիկ էին տալիս, որ ոտքը խաղաղվելիս դուս գան, մի քիչ շունչ քաշեն, իրանց քեփն անեն. իրանց ռզղը ճանկեն. էլ եղ իրանց բունը մտնին, էլ եղ գնան քնին, դինջանան:

Բազի պատածակի արանքից, կամ քարի ծերից էլ՝ մեկ նաչար բայղուշ (բու) գլուխը խոր վեր թողած, քիթ ու պռունկ կիտած, ծանրացած, գետնին նայում էր, իր սև օրը լաց ըլում: Հավի թշնամի ուրուրն էլ՝ (ձերեն) թևերը փռած, չանգերը սրելով, բաց ու խուփ անելով, կտուցը սրբելով կամ դոշը քուքուջելով, երկնքի տակին գլուխը դոշի տակին քաշ քցած, սուր աչքերը էս դեհն, էն դեհն էր քցում, պտտում, հազրվում, որ թիրդանթիր ական թոթափել վեր վազի, մեկ լխպոր ճտի գլխի, որ իր մոր թևերի տակին, կամ մոր գլուխը քորելով, թևը քաշելով, ծվծվալով, կտկտալով՝ կամ կտուց կտցի տալով, մոր կրխալուն, ծվալուն անկաջ դնելով, սուս փուս նստում էին իրար հետ, կամ քուջուջ էին անում, կամ մեկ խեղճ, անճար լորի քամակի խփի ու ճվճվացնելով, ծղրտացնելով՝ վեր քաշի, քրքրի, թեթռի ու իր ագահ փորին մատաղ անի: Ահա՛ գեղեցիկ, անզույգ օրինակ՝ անսիրտ, բարբարոս Պարսից՝ ժանդ բռնակալաց, մաշողաց ազգի, երկրի Հայկա զավակաց:

Էսպես մեռել, լռվել էր բնությունը ու մեկ շփլթու էլա մեկ տեղից չէր լսվում: Միմիայն հեռու տեղից մեկ բարակ քամի՝ բազի բազի վախս փչում, ծառերի տերևները սլացնում, ժաժ էր քցում ու զոլ զոլ մարդի երեսին, բերնին՝ ձեռը նազուք քսում, շուտով անց էր կենում ու փշերի, խոտերի, քարափների, ձորերի մեջը մտնում: Ինչպես ծխի մեջը խրված՝ հեռու տեղից՝ դաշտի գեղերը, հանդերը, փոսերը՝ մթնած, լռված՝ ինչպես սև ամպի կտորներ, կամ էրված, խանձված տեղեր՝ էս տեղից էն տեղից սևին էին տալիս ու խառնիխուռն երևում: *Արազը* ինչպես մեկ նետ օձ, կամ էրծաթի գոտի, արևմըտյան կողմիցը, ձորերի միջիցը՝ իր սուր լուսափայլ ճակատն ու գլուխը բաց էր արել, ու մրմունջ, հանդարտ, լուռ գալիս՝ Մասսա փեշին մի քիչ

թևով խփում էր, շփում ու էլի ծուռն աչքով նայելով. նրան հաթաթա տալով, ձենը ձոր անելով. գլուխը պտտելով՝ գնում Զանգվին ու Գառնու գետն իր ծոցն առնում ու խաղալով, խայտալով, վռվռալով՝ հեռանում քվերտանից հետ ու պռունկ պռնկի, դոշ դոշի, քամակ քամակի տված, իրար գլխի, երեսի ձեռները քսելով, փաղաքշելով, հանաք անելով, աչքըները խփում, նղղում ու Շարուրի դուզ ծոցումը՝ ծեծված, ջարդված քուն մտնում:

Էս տխուր մեյդանի չորեքշուրջը՝ աչքդ որ բաց չես անում, մեկ էլ էն ես տեսնում՝ որ բազի վախս երկինքն ամպակալած՝ ուզում ա, որ սար ու ձոր ոտնատակ տա, Ալագյազը, Մասիս ու մյուս սարերի գլխին բամբաշի, պոկի, նրանց գետին խցկի, որ համարձակում են՝ իրանց գագաթը էնպես բարձր վեր քաշել, որ բոլոր ամպերը վերևը ո տ ի բռնելու տեղ չունենալով, իրանց երկինք մորիցը խռոված, վեր են գալիս ու նրանց գլխին քուլա քուլա դիզվում ու էնպես իրար վրա նստում, որ շատը տեղ չունենալով՝ մյուսների քռիչ ա տալիս, բոթբոթում, դուս ա քցում ու նրանց տեղը բռնում:

Էս հաղաղին էր, որ մեկ սև ղարալթու՝ բարակ օձի պես կամաց կամաց գլուխը դուս քաշելով, ղզվելով, աջ ու ձախ ծանր մտիկ տալով, մեկ բարձր մինարեթի ծերի պտիտ տալով, քնահարամ մարդի պես ձեռը ուսուլով բարձրացրեց, անկաշին դրեց, գլուխը քամակի վրա թեքեց ու ճլերք ընկած հիվանդի պես՝ սկսեց ձենը ծոր քցել և ինչպես մեկ խոր ձորից կանչել՝ Ալլահո՛ւ-Ալաքբա՛-րո՛ւ (բարձրելույն Աստուծո):

Էս ձենը հենց դուս էկավ թե չէ, հենց իմանաս՝ մեկ ամպ տրաքեց ու ձենի տուտը՝ հազար կտոր ըլելով, գետինը ժաժ տալով, սար ու ձոր իրարոցով քցելով, քարափների, էրերի արանքներովն անց կացավ ու քիչ քիչ ձգվելով՝ բարակացավ, խզվեցավ, կտրվեցավ: Ինչպես մեկ բունը քանդված մեղրաճանճի թաբուն, էնպես դուս թափեցան ուղղափառ մահմեդականքը, որն իր դուքանիցը, որը բաղիցը, ձորիցը, որը քնաթաթախ, որը սովու աչքը կուլ գնացած, ձենը փորն ընկած, ռանգը սպրդնած, ունքեր, նոթեր կիտած, գլուխը կախ քցած, որը մեկ ավթաֆա ձեռին, փեշերը վեր քաշած, զոտիկը խրած, Խորասանու սև մորթի երկար գտակը ունքերին քաշած, միջի վրա կոտրած, թուխ հալվերը (քոչորը) երկու տակ՝ անկաչների էս կողմն, էն կողմըն ոլորած, քցած, գլուխը պլոկած, կլեկած, վեր առած, վիզն ու բուկը կեղտոտ, քրտնքով սևացած, կոշտացած, տարթի պես բասմա ընկած՝ երկար, բարակ միրուքը հինա դրած, սևացրած, կոկած, մեկ սև կամ մուզ կանաչ լեն բորանի փարաջա՝ անյախա, անկոճակ՝ ուսերին քցած, փեշերը դայիմ բռնած, երկու տակ կապի, չիթ արխալուղի բաղանները (չաքերը) բդիցը մինչև ոտը ճղած, անթիվ դուզմեքով (կոճակ) թև, դոշ իրար հետ սխ, պինդ կոճկած, կպցրած, շապկի բահաձև սպիտակ յախեն, ինչպես մեկ ղաշղա եզան ճակատի խալ՝ թամուզ դուս թողած, բգին կպցրած, որը թիմա

շալի կամ սիպտակ կտորի մեկ բեռը գոտիկ՝ ինչպես մեկ մարգի (կվալի) թումբ, կամ մեկ բոչքի կապ մեջքովն ոլորած, բիրգ կապած, մեկ ոսկո-ռագլուխ ծուռը խանչալ, կամ մեկ հատ, սրած կոլոր թուղթ, թեք մեջը խրած, կապած, մեկ չվալի ղդար բերանը բաց արած, ղրաղները սիպտակ դերձանով՝ մանր մանր կարած լեն, կարմիր ղատար, կամ մուգ մավի սաղա փոխանն ու շորերի փեշերը գաբերին (լուլա) տալով, քարերին խփե-լով, հող ու թոզ սրբելով, քամու առաջին, ոտների արանքին դես ու դեն ծալվելով, բացվելով, ֆռֆռալով, ոտները կապ քցելով, գորդի բերանի նման սաղրի քոշերը՝ ծերը նեղ, բերանը լեն, նոթռած, կրունկը՝ սուր, բարձր, երկաթով նալչած՝ ոտի տակին քտքտացնելով՝ ծլփծլփացնելով— չալ, ճիտը կարն, թրթի, հաստ գյուլբեքանից հետ, սև, բաց բաց գափերի հետ՝ հանաք անելով, խաղալով, կռնգին ծեծելով, թոզ, ավազ գետնիցը հավաքելով, անոշ անոշ կուլ տալով, դուս ածելով, էլի հատիկ հատիկ բերանը քցելով, չարազ անելով, ոտների տակը ծակելով, թզելով: Որը մեկ փալան սիպտակ կտավե չալմա (գլխի փաթաթան) գլխին փաթաթած, որը մեկ շիլա թասակ անկաջները պրծացրած, որը մեկ ոչխարի քոսոտ փոքր կատարին կպցրած, որը մեկ գելի քուրք ուսերին քցած, որը մեկ իծի յափնջի, կտրատված, քըր-քրված, բուրդ ու մազը զզզված, դուս դառած, նոլոլակ կախ էլած, հա-զար տեղից նղված, նոթռած, հազար թելով, դազլով շուլալած, կարկատած, տոպրակի պես ծակած, շլնքովը քցած, չարվի կտորով բողազի տակին պինդ դայիմացրած, չարմխած, զոմշի կամ եզան տրխըները հաքին, զանգալները կամ մաշված պանունները վրեն, երեսին ու միրքին հազար տարվա կեխտ, ախպ, տարթ դառած, նստած՝ *Թարաքյամա*, յա *Ղարափափախ*, մեկ չաթու ճտին, մեկ մոթալ փափախ գլխին, տոպրակն էլ հո յափունջին էր, դուս թափել գնում են:

Մե՛ր տղա՝ չծիծաղաս. լավ չեն ասիլ. ամոթ ա. կարելի ա մեկ քացա-խած համփորթի քեֆին դիպչի, Տրտինգ անի, փալանը շուռ տա, հետո տուր ու դմբոց քո գլխին գա: Տե՛ս, ես իմ պարտքիցը դուս էկա, կուզես ծիծա-ղի, կուզես պա՛ր արի, չունքի հանաք մասխարություն չի՛, էսքան հրաշք տեսնիլ, աչք ու բերան բռնիլ, ո՛չինչ չասիլ. կամ սուս ու փուս կշտովն անց կենալ: Հմիկ դու գիտես:

Էսպես, ինչպես տեսանք, մեր ուղղափառ, աստվածապաշտ, նամազա-սեր, այլ ո՛չ Քրիստոնեասեր մոլլեքը, Ախունդները, Հաջի, Թաջիր, Արախլու, Ղզլբաշ, Թարաքյամա, Ղարափափախ, Մսկլու, չոբան, Քուրդ, Պարսիկ, բեկ, խան, սարից, ձորից, տանից, հանդից, գեղերից, յայլաղից, բազարից, առից, տրից, ինչ ունին, չունին, վեր ածած, ղուրանը հանդումը, ոչխարը սարումը, տավարը նախրումը, ջուր, վար, ցանք, տեղն ու տեղը երեսի վրա թողած, ինչպես մեկ թունդ կռվի ժամանակի՝ իրար գլխով դիպչելով՝ Երե-վան էին թափում: Մեկը ուղտի վրա նստած տմբտմբալով, մեկը իշի քամա-

կին բազմած՝ չո՛շ, չո՛շ անելով, մեկը յաբվի վրա ուռած՝ դա՛հ, դա՛հ անելով, մեկը գոմշի մեջքին հա՛ տպռո՛ւ կանչելով, մեկը եզան պոչի տակին հո՛ հո՛ ձեն տալով, մեկը ղաթրի ուսին բզելով ը՛մ, ե՛րի գոռալով, մեկը արաբում, մեկը քեչավում հազար տեսակ ձենով իր ուլախին քշելով, որը քյահլան ձիու վրա նստած, յարաղ, ասպաբը կապած, զարդարված, թվանքն ուսին դրած՝ ծվծվացնելով, օրզանգուն զընգզնգացնելով, որը ոչխարի, իծի սուրուն առաջին, որը մեկ զառն ուսին քցած, որը մեկ գիլի պարկ վզաքոքին կապած, յա թվանքը միջովն անց կացրած, որը մեկ առջի մորթի շուռ տված հաքած, մե՛ր տղա՝ տե՛ս ու քե՛ֆ արա— էս բամաշեն բանկ աժի— որը գոմշի կաշի, որը իծի մորթի, որը մեկ շան բուլա եղեվին քցած, որը մեկ առըխ բազի ձիու կողքին կապած, որը մեկ գոմփոռ շուն սելի ականը բոզած, էնքան վազել, հեբեբացել էին էս խեղճ գազանքը, որ լեզվըները մեկ գազ կախ էր ընկել, աչքները դուս պրծել—որի արաբումն խնոցի, օրորոց, աման, չաման, ամա բոլորը դարդակ. որն իր լազոտը քամակին խազլով, կամ փալասով կապած, չունքի շատի հաքին էնքան շոր չի կա, որ երկու աբասով առնեն, էն էլ կեխտով, ծխով սևացած, մուր դառած: Որի սելումն կամ ծոցումն մեկ կտոր հազար տարվան ժանգոտած, բորբոսնած, քարացած նաթ (այսինքն կորկի հաց), որը քթոցով, յա քաղալագով՝ հավ, ճիվ, ձագ, բուխը, ձագեր, ճուտեր, չալ չալ վառկըներ մեջն արած: Հիմիկ ով մարդ ա, չծիծաղի բարաքյալլա կասեմ. չունքի էս լավ, հնազանդ անասունքն ու թռչունքը՝ իրանց տիրոջ տվածը կամելով էլ եղ տալ, հեսաբը դրսիլ, գոզ ասես, թե չեր, խուրջին, սուփրա, աման, մարթաբա, միրուք, երես էլ չէին խնայում, չունքի տերերի շատը՝ շոքի ձեռիցը անոշ անոշ քնած ա սելումը ու երազ ա տեսնում:

Էսպես մեկի ձեռին ղամշի, մյուսի դագանակ, մեկի ուսին մանգաղ կամ երկար ձողի չաղրի համար. մեկի գտակի արանքումն ղազիլ ու մախաթ կամ թալսման կարած սուրբ մոլլի բաշխած. որը մեկ փորթի բոզ, որը մեկ շան բհիր, որը մեկ ձիու նոխտա, որը ձիու կամ իշի փալանը քամակին դրած. շատ տեղ խեղճ Հայերի կալն ու դեզը տաղըթմիշ անելով, կամ ձին խլելով, կամ բաղը քանդելով, խոռը վեր ածելով, բաշը ցրվելով, տնքալով, նռռալով, ննջելով, բուղուրմիշ ըլելով, բայաթի ասելով, խաղ կանչելով, քյալլեի զլելով, մինչև գազանների քեֆն էլ բաց էլավ, որը վնգվնգում էր, որը տրլնգում, որը բղղում, որը խրխնջում, անջախ մի անջախ մեկ ջրի դրաղ հասան, հենց էշը զռռաց—շ ո ւ ն ը մ ռ ռ ա ց , փառք հավիտյանս ամեն, մոլլա Մասրաղնի առակը տեղն էկավ, մեր ուխտավորքն էլ վեր էկան, որ ոտ ու ձեռք լվանան, հետո մտնեն Երևան, չունքի էսօր նրանց *Մհառյամն* էր:

«Ալլա՛-հո՛ւ, բս՝—մլլա՛հ... ըլռա՛հ-մա՛ն—ըլռա՛-հի՛մ... չախսե՛-վախսե՛... Հասա՛ն Հյո՛ւ... սեն, Աղա՛մ...վա՛յ... յա՛ Ալի՛...չախսե՛, վախսե՛...» «Հերիք

ա, ճերիf, ճամազ ճո չի՛ պիsի անենf», ինձ աստղ կըլի: Ո՛վ ա ասում, թե ճամազ անենf. միsfս էն էr, որ ցույց sամ, թե մեր դրացի Պարսիկfը ինչ-պես են սկսում իրանց աղօթfը: Հմիկ գնանf Երևան, որ *Մհաղլամը* sեսնինf, ի՞նչ կասես, էս ձենըձօրը էն sեղանց ա գալիս, էս սաս ու մարա-fեն էնsեղ ա. ամա ծածուկ պեsf է մsնինf, չունfի ինչ ունինf չունինf, կառնին, մեզ էլ Եզըդի կըինեն, որ իմամներին սպանեցին, էsօւր ճամար էսօr օրըեղ որ մեկ Հայ ձեռf են fցում, օsն ու ձեռը կապում են, լավ շօrեr ճաfցնում, ձի, յարաղ, ասպաբ sալիս, ընչանf որ սուf ու շիվանն անց կենա, Հասան Հուսեյնի կարգը կաsարեն, կsակը կարդան, ճեsօ վա՛յ fօ օrին, արևին, շօrեrդ ճանում են ու օsիդ գլխիդ sալօվ դուս խռկում, ճեs ածում. ո՞վ կարա խօսալ, sերութjունն իրանցն ա:

«Սվանզուլի-խանը, յա Ջաֆար խանը իմ փիrս ա, իմ sեrս. իմ աղեն». մեկ Երևանցի Հայ ասում ա fեզ, «գնանf նրանց sունը ու էնsեղանց գնանf, թամաշ անենf»: Ի՞նչ անես, մարդի փիրն Աsdած ա, ու իր sղամարդու-թյունը, ամա սրանf փեsի sակին են մեծացել, էսպես որ չասեն, բանը բան չի՛ դառնալ. էս անզամ էլ մեր Երևանցու խօսfին անկաչ անենf ու գնանf որ էս ճանդեսը sեսնինf, թե չէ՝ ժամանակն անց կկենա: Աչfդ սառչի ո՛չ. սrsիդ ու թեrնիդ ճօ՛ւփ sօ՛ւr՝ որ չծիծաղիս, թե չէ գլուխդ կկըs-rեն, աղիfդ վեr կածեն: Քուչեf, փողոց, մեյդան, բազար, ճայաբ, կsուr՝ մարդի ձեռիցը ղվլում են: էս ո՛չինչ. կարելի ա fեփ են անում. դու ո՛չ մեռնիս. սև ըլի էնպես fեփը, իրանց սպանում են. մեկը դօշին ա խըփ-փում, մեկը գլխին վեr ճասում. մինը թօղազը դուս նօթռում, մյուսը՝ մի-րուfն ու մազեrը պռնօկում, սուf անում, օs ու գլուխ fաrեrին ծեծում, վա՛յ, ճարա՛յ sալիս, զօռում, բղավում, էս պաsին, էն պաsին fօռի պես գլուխը խփում: Ախr ընչի՞, ընչի՞. էս ի՞նչ խաբար ա. դասաsանի օrը ճօ չի՛ ճասել, ո՞վ ա սրանց sունը fանդել: Հլա ճամբեrի՛r մի fիչ, fօ ցավը sանիմ, sռճաչութjուն ի՞նչ ճարկավօr ա, լօթի ճօ չե՞ս կեrել, մի fիչ ձե-նըդ փօrդ արա՛, ճեsօ կիմանաս. գնա՛նf մեչիդը, մեr Երևանցին մեզ ձեռաց չի՛ թօղալ, մի՛ վախենար:

Վա՛յ fօ sղիս sղա. էս ի՞նչ բան ա. sօ մի մsիկ արա՛, sօ՛ էյ՛, fե՞զ չեմ ասում, շլնfիցդ ճօ ջաղացաfար չի՛ կապած: էս մարդը գժվե՞լ ա. է՛ս ինչ մարաfյա ա. կա՛ց, կա՛ց, մի մsիկ անենf, ճեsօ բանի զօրութjունն իմանանf. մեզ ո՞վ ա ճեs ածում, կրակ չի՛ վառվել ճօ օsըներիս sակին. մի fիչ ճամբեrենf:

Մեկ ճասsափօr Թուrf, մեկ դաբա միrուf, վrեն իծի fուrf, բալfի առ-ջի ա, ճլա դրանf fննելու վախsը չի՛.— Եrեսը եղ fսած, մաsնեrը ճինա դրած, կեղsօs շօrեrօվ վզին ճօ՝ Աsdած ո՛չ շճանց sա, sարօվ ջրի եrեսը չի՛ sեսել.— մեկ եfա ձօղի ջուխs ձեռօվ դայիմ թռնած, կօթը դօշին կըպ-ցըրած, գլխին Ալու փանջեն (ձ ե ռ ը) ցցած, լալօվ, սfալօվ, իրան կsրաsե-

լով, պատմություն, նաղլ անելով. մեկ սուրու խալխ հետը, ի միասին գըլխըներին թագելով, նամազ անելով, չախսե՛, վախսե՛ ձեն տալով, թոզ, թափրաղ կուլ տալով, շորըները վեր քաշած, կամըներն առել, դռերն են ընկել ու ուզում են մինչև Մեքքա մեկ գնան։ Բանն էն ա, որ մեր բարեպաշտ ուխտավորը է՛նպես ա կրակվել, էշխ ընկել ու յա ոտը քարին դեմ անում, յա գլուխը եղ քաշում, յա դոշը դեմ տալիս, քամակի վրա ծռվում, ձգվում, ոլորվում ու դեմն էլ վազում ու Ալու զորությունն ու հրաշքը գովում, որ տեսնողը հենց կիմանա, թե թոզ են դրել վզին ու քաշում։ Բայց ո՞վ չի գիտի, որ անիրավ չար սատանեն հենց բարեպաշտ ուխտավորների ճամփին ա թոզ ու դուման անում, աչքները հող ածում։ —Զրխկ, թրխկ. մեր տղա՝ հեռու կանգնիր. մեր ուխտավորը մուրազին հասավ, սատանեն քոռանա. աչքդ հո ձենով չի՛ ընկել՝ ա՛յ տնաշեն։ Տո՝ մի մտիկ արա՛, տե՛ս՝ ինչպես ա նա պատի տակին արինը սրբում, գլուխը կապում՝ է՛։ Ախր պատի հետ հանաք անիլ՝ ո՞վ ա լսել։ Դու էլ գլուխդ խփիր պատին՝ թե կարաս, տեսնիմ արին դուս կգա՞, թե մեկ անկաջ էլ կավելանա։

Տո էս փոսիցն ո՞վ ա ձեն տալիս, բղղում, հարայ, մաղաթ անում, որ խալխը դեն կենան, եղ քաշվին. տուն քանդվե՞ց. էս ի՞նչ խաբար ա։ Տուն քանդվե՞ց... Տո բաս տունը, որ լեզու չունի, էրթիկ է՞լ չունի, որ քոռըքոռ գնացողի հախիցը գա։ Տան դարդը թողանք. քանդվեց, էլ կշինեն. բանն էն ա, որ մեկ ուխտավոր էլ մեկ հորից ա իր սև օրը լաց ըլում։ Անջախ մի անջախ խալխը եղ քաշվեցին.—հավատը սուրբ ա, աղոթքը զորավոր, ո՛վ չհավատա, նա մնա պարտավոր—էլի մեր աղոթքի պարկը տեղիցը վեր կացավ թե չէ, ոտն ու գլուխը դզում, սրբում ա ու տնքալով, հազալով, ճռռալով, մռռալով, անկաջները թափեթափ տալով, ուսերը քաշելով՝ չուլ ու փալասը հավաքում, քափ ու քրտինք երեսը, փրփուրը բերանը կոխած, աբեն մեկ կողմը, չալմեն մյուսը ցխակոլոլ ընկած, տլոտ քոշերը չխպչըխպացնելով, ծլփծլփացնելով, ծլունգ ըլելով, իր կոտրած ձողին էլ եղ պաչում, սրբում ու էն հալին՝ էլ եղ ճամփա ընկնում։ Քո տունը չքանդվի. էս ի՞նչ անսիրտ մարդիք են տո, գլուխ առնի՛նք, կորչի՛նք. Տո մեկ ֆորթ որ ցխումը խրվում ա, պոչիցն էլա բռնում, քաշում են, որ հանեն, մեր համշարիքը բոլորեշուրջ կանգնել՝ փառք են տալիս Աստծո՝ որ իրանց կարդացողը՝ էս փառքին հասավ, էս դինումը պատժվեց, որ էն դինումը պաակվի։ Խաչը տերը զորավոր կանի, բան չի՛ կա. մոտանաս ո՛չ, թե չէ մեծ թիքեղ անկաջդ կմնա։ Իր հավատին պինդ մարդի գլխին քար էլ աղա, հենց կիմանա՝ թե դափ ու զուռնա ես ածում։ Քո քիսիցն ի՞նչ ա գնում, որ գըլուխ են ջարդում, դու քո գլխի դարդը քաշի՛ր. վա՛յ նրան, որ գլուխը հաստ ա, ծուծը բարակ։

Տո ճանճերն էլ են էս օր գժվել, կ ա տ ա ղ ե լ, էնպես հրա՞շք կըլի։ Շները հո՝ էլ ճամփա չեն տալիս. ընչի՞.—ո՛սկոռ կա, ոսկո՛ռ, խա՛նի խարաբ։ Ծըղ-

unbu kę 112:

վըղոցն ընկել ա դուքան, բազար: Խորովածի, խաշլամի, փլավի, սանգակի (հաց) հոտը աշխար ա բռնել: Հլա մեկ մտիկ արա՛ քո Աստվածը կսիրես, էս սիպտակամիրուք ծերերն էլ չեն ամաչում, որ իրանց տունը թողել են ու էս մեյդանումը որը սանգակն ա մեկ կտոր խորոված մեջին դուրում արել՝ մշրում, որը շերեփով ա փորի կամքը կատարում, որն էլ մեկ թիքա չիլ միս կիսաեփ էնպես ատամի տակն ա քցել, ծամում, ծամլամորում, եղը շորերին քսում, դմակը միրքին, փորը նեքսևիցն ա ձեն տալիս, ղվըլացնում, բողազը մեկ կողմիցն ա իր գլուխը լալիս բաց ու խուփ ըլում, աչքերումը հո՝ էլ լիս չի՛ մնաց, ամա նա հենց զոռ ա անում ու թիքեն դարիվեր թոթում. Աստված բարի ճանապարհ տա՛, թե կերպա նեքսև, ես գիտեմ, թե ո՛ր էշը նախրումը կզռա: Տո զռաց էլ, պրծավ էլ: Մհառլամ բայրամը կերան. գնա՛նք, էս թամաշեն ուրիշ օր էլ կտեսնինք: Ջիուղ դամշի՛ր. ղո՛չա բաբա՝ ալլա՛հ սախլասն: Տո նա իր փորի դարդն ա քաշում, քո ի՞նչ բանդ ա, գնա՛նք, նա քո դնչիդ չի մռռալ, գնանք:

Մեչդի մեջը մտնիլ կարելի չի՛, մարդի միս են ուտում. պետք է մոտիկ տներից, կամ մոլլեքանց օթախների կտրներիցը՝ խալխի հետ խառնվիլ ու հեռըվանց թամաշ անել: Լավ սիրտ պետք է՝ որ դիմանա, լավ աչք որ տեսնի ու լաց չըլի: Մեչդի աղոթարանի առաջին՝ մեծ բազմություն կա թոփ էլած. թե նրանք, թե մյուսները՝ էնպես են լալիս ու դոշըներին վեր հատում, որ հենց իմանաս՝ թե Հուսեյնի նահատակության օրը է՛ս ա, որ էս ա: Ախունդը մեկ բարձր աթոռի վրա բազմել, մոլլեքը իր չորս կողմը բռնած, էնպես ա Ալու, Մահմադի ու Ալու որդի Հասան, Հուսեյնի պատմությունն անում, լալիս, իրան կտրատում, որ քարերն էլ ձեն են տալիս, մղկտում: Նրա առաջին մեկ քանի ջահել աղչըկերք մազըները ցրված, խըճըճած՝ կեսն երեսներին, կեսը դոշըներին քցած՝ մեկ ղրաղում կուչ են էկել ու իրանց մոր հետ սուք են անում: Մեկ քանի ջահել տղա էլ՝ աղխողորմ ձենով իրանց խեղճ մոր մահվան սուքն են եղ ասում. մեկ քանի ձիավոր էլ՝ թուրըները հանած, պլոկած՝ ձի չափ քցում, նրանց վրա վազում, որ նրանց սպանեն: Սրանք էլ Եզըդեքանց օրինակն են՝ որ վրա պրծած գալիս են, որ իրանց խալիֆի հրամանը կատարեն: Ձիու վրա նստած՝ դես ու դեն են վազում ու կամենում են որպես թե Հուսեյնի ընտանիքը, կամ սուրը քաշեն, կամ եսիր անեն: Բոլորն էլ խոսում են, բոլորն էլ է՛նպես կենդանի իրանց խաղը խաղում, որ տեսնողը հենց կիմանա՝ թե հենց է՛ս օր ա Հուսեյնը մեռել: Օրինակի խաթեր մեկ քանի խոսք էստեղ գրենք, որ կարդացողը իմանա, թե ի՛նչպես են մեր համշարիքն իրանց սուքն ասում:

ՄՀԱՌԼԱՄԻ ՍՈՒԲԸ

ԱՌԱՋԻՆ ԲՈԹԱԲԵՐԸ

Աչքս խավարի, լեզուս կարկամի,
Ոտներս կոտրվեր, ա՜խ՝ ջանս դուս գար,
Որ սկի նայաս ձեզ մոտ չգայի,
Ու ձեզ չտայի էս դառը խաբար:

Էլ ի՞նչ եք մնացել էս տեղ լուռ նստած,
Ձեր արևն հանգավ, ձեր աստղը թառավ:
Ձար ունիք, տեսե՛ք, ի՞նչ եք օվարած.
Թև առե՛ք թռեք, թշնամին հասավ:

Եզիդ խալիֆեն Դամասկոսի մեջ
Չի՛ ուզում գլուխ տա մեր սուրբ իմամին,
Զորքն էկավ անթիվ, չորս կողմներս բռնեց.
Կրակ է տալիս մեզ չար հարամին:

Մեր քաջ Արաբի ազգի՝ էս յաղին
Շլինքը ծռեց, հրես մոտացավ.
Մեր զորքի տուտը Հալեբ հասցրին,
Իմամ Հուսեյնը ղրղու չանկն ընկավ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳՈՒԺԿԱՆ

Հարա՛յ, մադա՛թ վա՛յ՝ թուր խփի սրտիս.
Ամա՜ն՝ Ֆաթմա ջան՝ քո գլխիդ դուրբան.
Հասան, Հուսեյն վա՛յ, վա՛յ իմ արևիս,
Հասան, Հուսեյն վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ, վայ, ախ, ջան:

Աչքս դուս գա՝ վա՛յ... խանում ջան՝ վա՛յ...
Երեսիդ մեռնիմ՝ օ՛խ... ըմբրիդ դուրբան՝ ա՛խ...
Երկի՛նք քանդվի՝ վա՛յ... մեր գլուխը տարան՝ վա՛յ...
Գլխիդ հարը տե՛ս՝ ա՛խ... իմամին տարա՛ն. Աստված ջան...
Վա՛յ՝ ես քառանամ՝ վայ... վա՛յ՝ ջանս դուս գա՝ վա՛յ...
Վա՛յ՝ օրս խավարի՝ վա՛յ... վա՛յ գեսին պատռվի՛ր, վա՛յ...
Վա՛յ... ամա՛ն... մադա՛թ... հարա՛յ... ջան դուրբան...

ՄԵՐՆ ՈՒ ԴՍՏԵՐՔԸ

ՄԵՐԸ

Ա՜խ՝ ի՞նչ եմ ասում, էդ ի՞նչ եմ պատմում.
Կրակ եմ բերել որ օջաղս էրեմ:
Լռվի էդ լեզուն, չորանա բերնումն:
Տունըս քանդեցին՝ ջիվա՛ն երեխեք:
Հող ըլի գլխիս, ըմբրիս, արևիս.
Վա՜յ իմ անցկացրած, իմ սև օրերիս.
Վա՜յ՝ ես ի՞նչ կանեմ, ո՞ր ջուրն ես ընկնիմ.
Ո՞ւմ դռանը մնամ, ո՞ւմ ձեռին նայիմ.
Ցարաղանդ խռով՝ իմ բա՛խտ անիրավ.
Ոտս ընչի՝ չկոտրվեց, էս ի՞նչ եմ լսում.
Ա՜խ՝ իմ ծուխս հասավ, օրս խավարեցավ.
Ինձ ո՞վ անիծեց էս դառն աշխարքումն:
Քո սուրբ իմամի նամազիդ ղուրբան՝ վա՜յ...
Քո Ալու փանջի գլխին ես մատաղ՝ ամա՛ն...
Արդար պատկերիդ՝ ա՜խ ես մեռնիմ՝ ջան...

Ջանս քեզ ղուրբան, աղա ջա՛ն...
Երեսս ոտիդ տակը փիանդազ, մաղա՛բ...
Երմներիդ գլխովն պտիտ կտամ, ա՛ղա ջան...
Հասան, Հուսեյն՝ իմ սա՛ր, իմ գլուխ՝ ա՜խ...
Սրանց ի՞նչ ջուղաբ տամ՝ ջա՛նմ ջան՝ վա՜յ...
Ախր էս ի՞նչ բերիր էս օր մեր գլխին՝ ա՛զիզ ջա՛ն...
Կրակ ածեցիր մեր սրտին, ջանին, բա՛ռլան ջան...
Ի՞նչ կըլեր, մեկ ձենդ էլա լսեի, ա՜խ...
Ի՞նչ կըլեր մեկ երեսս երեսիդ դնեի, ա՛յ իմ օրս խավարի:
Ի՞նչ կըլեր հոգիս ոտիդ տակին
Քո հոտն առնեի, շունչս փչեի:

Ա՛յ իմ երկնքի հրեշտակ, իմամի որդի,
Երկրի թագավոր՝ Աստուծո՝ սիրելի:
Մեկ թևդ երկնքումն, մեկ թևդ գետնում,
Սարերն էին թրիդ առաջին դողում:
Արարած աշխար ոտիդ տակ տվիր:
Բյուր ջամհաք, օլքյա ձեռիդ տակը բերիր:
Ոտդ փոխելիս՝ դող էին ընկնում.

Սարերն իրանց գլուխն ու ֆեզ ցածացնում։
Ծով, գետ ու ցամաք երբ ֆո ձենն առան,
Իրանց ոտվն ա՛խ՝ ֆո դուռը եկան։
Աչֆդ ֆցելիս՝ ամպերն էն սհաթին
Թև էին առնում, գոռում, սասանում։
Ոտդ թափ տալիս՝ գետինն իր տակին
Լերդը պատռում էր՝ սասանած մնում։
Արեգակն իր գլուխը ֆեզ տվեց,
Լուսինն իր մազերն ոտիդ տակն փռեց.
Երկինքն ֆեզ համար ծոցը բաց արեց.
Ամպերով տարավ ու մեզ որբ թողեց։
Էլ ո՞վ աշխարհս տերություն կանի.
Էլ ո՞ւմ երամի տակին կհովանաս։
Քյուլ աշխար, ջամհաթ ֆեզ կկարոտի,
Քո ձեռն էր պահում, էդ ձեռիդ դուրբան։
Քյաբ ու Մեքենն մեր գլխները ծեծում.
Ծով, ցամաք, աշխար ֆո սուֆն են անում.
Հող տալիս գլխին, հիմիկ էրվում են.
Անուն հիշելիս՝ մաշվում, տոչորվում.
Քո եբմների պետֆ է ձեռը բռնած՝
Գլուխս առնիմ, կորչիմ, ես խեղդվիմ.
Անտեր մնացինք՝ արտրներս մեռած.
Էս դառն աշխարհումն էլ ի՞նչ որ կտեսնիմ։
Իմ տե՛ր բազավոր, լուսին, արեգակ,
Իմ գլխի դու թագ, իմ հոգուս հրաց.
Ամենն փչացան, բայդուզս մնացի,
Որ իր սև օրը՝ ա՛խ՝ միշտ լաց ըլի։
Թե բուր կոխեմ սիրտս, սրանց ո՞վ պահի.
Թե լերդս հոթռեմ, սրանք ի՞նչ անեն.
Ո՞վ սրանց կաթ կտա, ո՞վ կմեծացնի.
Թե ծծերս էլ կտրեմ, սրանք ու՞ր կորչին։
Աչֆս լալուցը ֆոռացավ, մաշվեց.
Շատ սալուցը ջիգյարս խորովվեց։
Ա՛խ՝ ի՞նչ կըլեր՝ որ մեկ երեսդ տեսնեի,
Հետո հազար բուր սիրտս խրեի։
Ընկե՛ֆ իմ գլխիս՝ սա՛րեր ու ձորեր,
Ինձ տակով արե՛ֆ, կերե՛ֆ, մաշեցե՛ֆ.
Թո՛ղ՝ ես մեռնեի, չմնայի անտեր։
Ջա՛ն՝ դո՛ւս արի՝ ջան, դժո՛խֆ՝ ինձ կերե՛ֆ,

Անհեր իմ եթիմ դստե՛րք խղճալի.
Ձեզ ո՞վ էլ դոշին, զոզումն կդնի.
Ա՛խ ո՞վ էլ սիրով ձեր խաթրն առնելով,
Ձեր դարդը կքաշի դուրքան ասելով:
Ո՞ւր ա էն աչքը, որ ձեզ տեսնում էր,
Խնդում, զմայլում, ձեզանով փարվում:
Ո՞ւր ա՛խ՝ էն ձեռքը, որ ձեզ զգվում էր,
Համբուրում, սիրում, ձեզ մխիթարում:
Ձեր ծովն հավիտյան ցամաքեցավ՝ վա՛յ...
Շլինքը ծուռը, ձեզ դարդավարամ
Թողեց ու գնաց, ձեռք վեր առավ՝ վա՛յ...
Ո՞ւր ա ձեր հերը, ո՞ւր էլ նրան ման գամ:
Սիրտս յարալու՝ կրակ է ընկել,
Ո՞ւր ա ձեր տերը՝ քա՛ղցր բալեք ջան.
Թախտը փուլ էկավ, ո՞ւր կտեսնիք էլ,
Որ քաղցր լեզվով ձեզ մեկ բարով տան:
Հուսեյն աղամ ջան՝ ջանս քեզ դուրքան.
Մեր տունը քանդեցիր, մեր սիրտն էրեցիր.
Ո՞վ մեզ նար կանի՝ գլխովդ տամ ման,
Ո՞ւմ դուռը գնանք. մեզ էլ տանի՛ր...

ԱՂՋԿԵՐՔ (ԴՍՏԵՐՔ)

Աքա՛մ, անա՛մ՝ վա՛յ... բաբա՛մ, ջանմ՝ վա՛յ...
Հերնեռս ո՞ւր ա՝ վա՛յ... նա ե՞րբ կգա՝ վայ...
Ո՞ւր է գնացել՝ վա՛յ... էլ ես չի՛ գալ՝ վա՛յ...
Աքամ, ջանմ՝ վա՛յ... նանա՛մ, գյոզմ՝ վա՛յ...
Ա՛խ՝ լաց մի՛ ըլիլ վա՛յ... Աչքիդ մեռնիմ՝ վա՛յ...
Մեզ տա՛ր, ջուրն ածի՛ր, մեզ եսիր տո՛ւր՝ վա՛յ.
Բիզունը կգա, օրը կբացվի,
Մեր դուռն բաց անող ա՛խ, էլ ո՞վ կըլի.
Մեզ բարով տվող՝ ա՛խ էլ ո՞վ կըլի.
Բաբա՛ ջան՝ վա՛յ... աղա ջան՝ վա՛յ. վա՛յ...
Անա ջան՝ վա՛յ... գյոզմ, ջանմ՝ վա՛յ...
Մեր աղեն, խալիֆեն—էլ չի՛ գա՛լ...
Մեզ բարով ա՛խ՝ սիրով էլ չի՛ տալ...
Մեզանից խռովել ա, ձեռք վերցրե՛լ...
Մեր երեսն, մեր տունը չի՛ տեսնիլ...
Ախր ո՞ւր գնաց նա, մեկ բան էլ չասեց...

Ախր ի՞նչ արինք՝ որ մեզ դեն քցեց։
Մեր աչքը հանեիր՝ ախր ինչ կըլեր։
Մեզ սաղ մորթեիր՝ քեզ ո՞վ բան կասեր,
Ղրդի ու ազատ թո՛ղ մեր միսն ուտեր.
Մեզ սուր քաշեին, մեզ կրակ քցեին.
Ախր ի՞նչ կըլեր, դու էն չար մարդին
Մեզ տայիր, որ ա՛խ՝ տարավ մեր աղին.
Բաս նա էլ չի՞ գալ, մեզ աչքից քցի՞լ.
Բաս նա մեր դարդը իմանալ չուզի՞լ.
Բաս որ լաց ըլինք, սիրտը չի՞ ցավիլ.
Մեռած վեր ընկնինք, չի՞ գալ, մեզ օգնիլ.
Մեզ եսիր տանին, չի՞ պրծացնիլ։

ՈՐԴԻՔԸ, ԱՂՋԿՆԵՐՔԸ Ի ՄԻԱՍԻՆ

Ախր ի՞նչ արինք նրան, որ էսպես խռովեց.
Ընչո՞վ կոտրեցինք սիրտն՝ որ մեզ թողեց.
Էլի որ վազինք, եղնիկը հասնինք,
Ոտի տակն ընկնինք, սուրուբմիշ ըլինք,
Փեշը համբուրենք, ոտները լիզենք,
Ծնկներն խտտենք, լանք ու վեր ընկնինք,
Ասենք՝ կմեռնինք, թե տուն չգաս, մեր ջլինքն
Կտրի՛, դուս հոթռի՛, էլ տուն մի դրկի,
Էտեղ սպանի՛, մեր հոգին հանի՛,
Քեզ մատաղ կըլինք, ոտիդ հող կդառնանք,
Մեզ մի՛ կորցնի, գլխովդ ման տանք.
Բաս նրա սիրտը ա՛խ՝ գութ չի՛ ընկնիլ.
Բաս մեր սուքն ու լացն նրան քյա՞ր չանիլ.
Կասենք՝ հետդ տա՛ր, ուր որ գնում ես.
Մերներս մեռավ, բաս դու ցավում չե՞ս.
Բաս եդ չի՞ դառնալ, սիրտը չի՛ ցավիլ.
Բաս մեզ չի՞ խտտիլ, հողից վեր քաշիլ.
Երեսներս սրբի՞լ, աչքներս պաչի՞լ,
Գոգին նստացնիլ, դոշին կպցնի՞լ,
Ղանդ ու շաքար տալ, զուրզուրիլ, ասի՞լ.
«Գլխովդ ման տամ, երեսիդ մեռնիմ.
Էլ մի՛ լաց ըլիլ՝ քո չարը տանիմ,
Աղեն նոքարդ ա, քեզ ղուրբան ըլիմ։
Սիրտը քեզ կուտա, անումիդ ղուրբան.

Դուք որ լաց եք ըլում, ձեզ մատա՛ղ գնամ.
Աչխս փուշ ա ցցվում. ձեր փուշն աչխս ըլի»:
Բաս մեզ աղեն, էլ չի՛ գալ... վա՛յ...
Բաս մեզ բարով էլ չի՛ տալ... վա՛յ...
Բաս ձեն տալիս, ջա՞ն չասիլ... վա՛յ...
Մեռնում ըլինք, լաց չի՛ ըլի... վա՛յ...
Սոված ըլինք, դարդ չանիլ... վա՛յ...
Անումը տանք, տուն չի՛ գալ... վա՛յ...
Հեսը վազինք, եդ չի՛ գալ... ա՜խ...
Բաս մեր աղեն ո՞վ կըլի... ա՜խ...
Բաս մեր տունը ո՞վ կպահի... ա՜խ...
Ո՞վ մեր դարդին դարման կըլի... ա՜խ...
Մեր հավարին ո՞վ կհասնի... ա՜խ...
Մեզ որ տանին, ո՞վ կփրկի... վա՛յ...
Զէ՛. մեր աղեն բարի ա,
Դուս ա գնացել, տուն կգա...
Նրա ջիգյարն ազիզ ա.
Նրա սիրտը մեզ վրա յա,
Նա մեզ աչխից ավելի
Ուզում, սիրում, պաշտում ա,
Նա մեզ անտեր չի՛ թողա.
Մի՛ դարդ անիր՝ ջան ա՛նա.
Քո ցավը տանինք՝ ա՜խ ա՛նա.
Մեզ մի՛ սպանիր՝ մատաղ գնամ.
Մեզ տա՛ր, բաղի՛ր՝ քեզ դուրբան.
Ա՜խ՝ անա ջան՝ ջանմ ջան.
Մենք ո՞ւր կորչինք՝ ա՛զիզ ջան,
Ո՞ւմ ասենք, լաց մի՛ ըլիլ.
Քեզ դուրբան՝ հոդդ ըլինք.
Երեսիդ մենք մեռնինք.
Ձենդ թո՛ղ չլսենք, լացդ չտեսնինք,
Քեզ տխուր չիմանանք, քեզ դարդոս չգտնինք.
Ջուրն ածի՛ր մեզ խեղդի՛ր.
Սուրը քաշի՛ր, մեզ սպանի՛ր.
Առաջ մեզ քո ձեռովն
Հողը դի՛ր, դու պրծի՛ր,
Հետո դու մեր կեսին,
Մեզ վրա լաց ըլի՛ր.
Անա՛ ջան վա՛յ. հրես էկան... վա՛յ...
Մեզ կտանին, կսպանեն... վա՛յ...

Տարե՛ք տարեք, ահա ջան—բաբա ջա՛ն, բա՛ջի ջան, դովում ջան... Ալա՛հ, Ալա՛հ... վա՛յ... ա՛խ վա՛խ... մեռա՛... հասի՛ր, հասի՛ր... հարա՛յ... դա՛դ... բեդատ... վա՛յ... վա՛յ... հը՛-հա՛, հը՛-հա՛. հը՛ հը՛ հը՛ հը՛—հո՛... հը հո՛ւու. Սասն քյասս — վե՛ր ջանն — իմամ ուշաղի. սանն նա՞ հաղղն վար, քի դհա ուզըն բզդան դոնդարխան, աղլիրսան, բաղրիրսան, դու՛րն, դո՛ւրն գեդա՛խ (Ձենդ կտրի՛ր, ջանդ տուր, իմամի որդի, քո ի՞նչ հաղղն ա, որ էլի երեսդ մեզանից քաշում ես, լալիս ես, ձեն տալիս):

Հենց էն ա՝ սուքը պրծնելով էր, որ բեղափիլ թամաշաչոց աչքը մեկ կողմով ընկավ ու ամենն էլ սկսեցին փախալ, իրար երեսի մտիկ անել: *Ուչթափալարի* (երեք սարի) գլխին հանկարծ մեկ քանի ղարալթու երեվացին, որ ո՛չ Արախլվի (Պարսիկ) նման էին, ո՛չ հասարակ նամփորթի: Հենց իմանայիր՝ թե նրանք զու են թռնել, որ զան Երևան չափմից անեն, տանին: Չին քշելիս՝ սուր զտակների ծերերը թռանց էին երևում: Էնպես գիտես՝ թե ամեն մեկի գլխից մեկ մեծ մահրամա կապած, ծերը մախսուս բաց թողած ըլի, որ քամու հետ խաղա, ու ամեն մեկը մեկ աժդահի նման էին աչքի առաջ գալիս, էնպես էր քամին նրանց ծոցը մտել, շորերը եդ տարել ու չափ քցելիս, ձիու վրիցը դես ու դեն տանում, փռռացնում: Էն էլ էր լավ պարզ երևում, որ էս էկողները ո՛չ թվանք ունեին, ո՛չ թուր, ո՛չ ջիրիդ: Հենց ձիանը բաց էին թողել ու իրար եդևից՝ դարիվեր, դարիդուս իրանց քեփին քաշում: Տեսնողը մնում էր սառած՝ թե ի՛նչպես են նրանք սիրտ անում՝ էն սուր սարերի ծերիցը դարիվեր էնպես չափ քցում, որ մարդ ոտով էլ չի՛ կարող վազել, էնպես դիք ա էն սարերը: Փոքր ժամանակից հետո բոլորն էլ գյում էլան ու ընկան *Դալմեքա՛նց* ձորերի, բաղերի մեջը: Ամենն էլ ուզում էին իմանալ՝ թե էս զարմանալի նամփորթները ո՞վ պետք է ըլեին: Կարծեմ, որ մինչև չասեմ, դու էլ չե՛ս իմանալ: Մեր երկրացոնց աչքը էնպես սուր ա, որ շատ հեռու տեղից՝ ղարալթուն իր շարժմունքիցն են ճանաչում, բայց էս միջոցին՝ հենց թռնի՛ր՝ բոլորի աչքերն էլ կապվել էին: Ով ա գիտում, բալքի թե շատ էին լաց էլել:

Կես սհաթ չքաշեց Գյորխանենքանց կողմիցը վեղարների սուր սուր ծերերը ափաշկարա ցույց տվին, որ էն Ուչթափալարի՝ ղոչաղ ձի խաղացողները՝ մեր սուրբ Աթոռից էկող եպիսկոպոս, վարդապետներն էին, որ էնպես հանդիսավոր օրերը միշտ պետք է գային, լավ լավ փեշքաշներ բերեին, որ Երևանի Սարդարի, Խաների խաթրը առնեն, տոնըները շնորհավորեն ու իրանց ծառայությունը ցույց տան, որ նրանց աչքը մեր ազգի ու մեր աշխարհի վրա քաղցր ըլի: Իրանք էլ՝ դորդ ա, խալաթ էին ստանում էնպես եդ գնում, ամա մեկին տասը քթըներիցը, ջանըներիցը հանում էին հետո ու շատ անգամ շաբթով, էրկու, իրեք հարիր մարդով գնում Էջմիածին՝ նստում, քեֆ անում, վարդապետներին մզում, քամում, էնպես դուս գալիս: Ցավն էս ա, որ Սարդարը կամ Հասան-խանը գալիս՝

բոլոր միաբանքը պետք է խաչով, խաչվառով. զանգակ տալով, շարական ասելով առաջ գնային ու նրանց տուն տանեին:

Քյահյան ձիանոնց վրա նստած՝ մեր փառահեղ հոգևորականքը, փոքրավոր, տիրացու, թվանքի՝ եղևներին քցած՝ մեկի ձեռին գավազանը բարձր բռնած՝ մյուսները՝ որը առաջ էր վազում, որ նամփա բաց անի, տեղ պատրաստի, որը աչքը իր մեծավորի աչքին քցած՝ մտիկ էր անում, որ նա աչքը թերթելիս՝ իսկույն հրամանը կատարի: Կանդի, Շնարի տերտերներն էլ՝ որ տիրացրվերով, խաչով, խաչվառով՝ դուս էին էկել ու սաղ օրը բերդի մոտին չորացել, սպասում էին, որ նրանց առոք, փառոք տուն բերեն, էնքան ահ ու դող էին քաշել անց կենող անհավատների ձեռիցը, որ թուրքները բերնընեռումը սառել էր: Ամեն անց կենող մեկ բան էր ասում՝ որը մատներն էր իրար վրա խաչաձև դնում, ափեղցփեղ գլխիցը դուս տալիս, բերանը հոտացնում, որը շարականի հանքով բան էր ասում, մառում, տերտերների վրա ծիծաղում, որը դունչը ծռում, ձեն տալիս՝ «ֆեշիշ բելա ի՞շ» (տերտերն ու էսպես գո՞ռծ): Բազի թաչիր ու ախունդ էլ անց կենալիս հո՝ Աստված ազատի, աչքերը առաջը քցած, նոքերը կիտած, էնպես մեկ խորդ ձևով տակնրհանց նրանց վրա քիթ ու պռունգը հավաքում, խոժռառած, քափը բերանը կոխած՝ մտիկ էր տալիս, որ թե ձեռին նար ըլեր՝ կուզեր, որ հենց է՛ն ռոպեին նրանց արինը ծծի, սաղ սաղ ուտի: Էս էր, որ հենց էս օր էլ Երևանումը շատ եկեղեցու սրբերի՝ որի աչքերն ա հանած, որի բերանն ա քերած, որի կես երեսը պոկած, շատ եկեղեցու՝ գլուխը քանդած, դռներն ու սեղանը խարաբա, շատի միջում ոչխարի տարքը՝ մեկ գազ բարձրացել բեմ ու դուռը ծածկել ա, ամեն ծուռ դնողի, յա մեջը մտնողի հոգին էրվում, խորովվում ա, որ միտք ա անում, թե որ անշունչ պատկերների, քարերի գլխին էս օյինն են բերել, տե՛ս՝ թե կենդանի քրիստոնեից հալը ի՞նչ կըլեր: Անտեր երկրի, անօգնական ազգի կամ անհար մարդի՝ ցավն ո՞վ կքաշի, թե ինքը չքաշի:

Եպիսկոպոսին տեսան թե չէ՝ խեղճ տերտերները դողդողալով՝ ամենը մեկ պունախից դուս էկան, շուրջառները քցեցին, տիրացուքը շապիկ հագան, խաչփառները բարձրացրին, գտակները վերցրին, խոր խոր գլուխ տվին, եպիսկոպոսն էլ մեկ ծանր ծանր խաչակնքեց ու հետո առոք, փառոք շարական ասելով, երեսները դեպի Անապատը շուռ տվին, ուրտեղ որ Երևանու առաջնորդը նստում ա: Հայոց միջումը, ինչպես որ հայտնի ա, ամեն տեղ էս սովորությունը կա, որ նվիրակին, յա եպիսկոպոսին էսպես պատվով ճերս տանին: Շատ անգամ խալխն էլ ա առաջները դուս գալիս, փեշերը, աչը համբուրում, օրհնություն առնում ու էսպես նամփից էկած բեզարած էկողին մեկ քանի վախտ էլ քաղաքիցը դուս կանգնացնում, որ ինչ ա, իր մուրազն առնի, բայց փառք Աստուծո՝ որ էսպես անկարգ սովորությունները հմիկ քիչ քիչ վերանում են ու էլ եկողին չեն ինչքիս անում:

Մեր եպիսկոպոսունքն էլ՝ խոր հոգոց քաշելով, մեկ աչքերը գցեցին Մեչբդի կողմն ու անսաս գնացին Անապատը, ուր հեղխուդեքը, իշխանք, էկան, հավաքվեցան, ձեռքները համբուրեցին՝ գտակները վեր կալած, օրախը ներս գնացին. մեկ քանի աղքատուղքուս էլ տերտերների ու թվանքչոց հետ մնացին դուռը ու փիլոնները կռնատակներին զրից էին անում, իրանց աղի հրամանին սպասում: Եպիսկոպոսունքը հենց ներս մտան, չամքերները հանեցին, շորները փոխեցին, վեղարների ծերը եդ քաշեցին, խալըչի վրա նստեցին, բարձին թիկը տվին, իշխանաց որը երևելիքն էին, էս կողմն, էն կողմը պատի տակին չոքեցին, վարդապետ, տիրացու, փոքրավոր՝ աչքները իրանց աղի աչքին գցած՝ ձեռքները դոշներին առաջին կանգնած, իշխաններին համար յա արաղ էին բերում, յա մազա բաժազա անում: Ամենի աչքն էլ էկողների բերնի վրա էր, ներսիք եռալիս՝ իրանք էլ բարձր ու ցածր էին, անում, ներսիք երեսները շրջելիս՝ իրանք էլ հետքները շրջում, մեկ բառով՝ էնքան էր իշխանաց պատիվ տալը ու եպիսկոպոսաց ահարկությունը, որ հենց կիմանայիր՝ թե ներանց հոգին սրանց ձեռին ա:

«Հլա գալուստդ շնորհավոր՝ հա՛յր սուրբ՝ մեր գլխին, մեր երեսին, Աստված ձեզ՝ մեր գլխիցը չի՛ պակսացնի: Մեր աչքը հենց միշտ ձեր ճամփին ա. Աստված մեր սուրբ Աթոռը դաղմի հաստատ ու պայծառ պահի», սկսեց իշխաններին մեկը գլուխ տալով ու տեղը դրստելով՝ բերանը բաց անիլ: «Ծառա եմ աջիդ, ի՞նչպես ա մեր հոգևոր տիրոնչ քեֆը, ջանը սա՞ղ ա, դամաղը չա՞ղ ա, լավ դրի՞ ա, թե ոտից ձեռից ընկել ա: Աստված ներան իր թախտին հաստատ պահի, ներա սուրբ աղոթքը մեր գլխիցը անպակաս ըլի. քանի որ ներա շունչը կա, Աստված մեր ազգը միշտ կհաստատնի: մեկ Աթոռ ունինք, մեկ Հոգևոր տեր, էլ հո ուրիշ բան էս աշխարհումը չունինք: Գներ, ցերեկ մեր խնդիրքն էն ա, որ Աստված մեր Աթոռը շեն ու պայծառ պահի, մեր հոգևոր տիրոնչ կյանքը երկար անի, ինչ ունինք, ձերն ա, մեր որդիքն էլ տեղն ընկած տեղը ձեր ուղուրին կծախենք, թաք ըլի ձեր աչքը մեզ վրա քաղցր ըլի»:

«Օրհնյալ լինիք, Աստված ձեր հավատն օրհնի, Աստված Հայոց ազգը միշտ շեն ու պայծառ պահի», պատասխանեց եպիսկոպոսը, «դուք որ կաք, Լուսավորիչ պապի զառներն եք, հալբաթ, որ ձեր եղը պետք է ուտենք, ձեր կաթը կթենք, ձեր բուրդը խուզենք, շոր կարենք, թե չէ հո՝ մերն ա էն սև քարը, ո՛չ թուր ունինք, որ չափիշ անենք, ո՛չ իշխանություն, որ զոռով խլենք: Ինչ որ կտաք, մենք էլ պետք է աչքներս խփենք, ձեռքներս դեմ անենք, էն առնինք, ձեզ օրհնող ըլինք, ընդով յալա գնանք: Վանառականություն ասես՝ թե ռաչպարություն, ջուլհակություն, թե բաղմանչություն՝ դուք էլ գիտեք՝ որ մեր ձեռիցը չի՛ գալ: Սևազլխի փիրն իրան խռով ըլի, ընչի՞ ա պետքը էս աշխարհումս, օղուտաղի երես չի տեսնում, մարդամեջ չի՛ դուս գալիս, ի՞նչ ա մեր կյանքը, մենք հո մարդի կարգում

չենք: Դուք մեզ կտաք, Աստված էլ ձեզ կտա, մենք էլ մեր մեղավոր բերնովը Աստված կաղաղակենք՝ գիտեր ցերեկ, որ դուք միտս բախտավոր ըլիք, ձեր միները հազար ըլի, ու որդով, զավակով ծաղկիք, ծլիք, զորանաք»:

«Հա՛յր սուրբ՝ գլխիդ դուրբան, քո ոտի հողն եմ, լավ ես հրամանք անում, ամա ի՞նչ անես՝ որ ընչանք բանը բանին ա հասնում, դանակն ոսկոտին դեմ ա ըլում, էլ հանիլ չի կարելի», էն դիցը քյոնդալանա մեկը ձեն տվեց ու փափախը դզեց: «Մենք էլ ենք լավ գիտում՝ որ խաչն էլ ա մերը, ավետարանն էլ, մենք էլ գիտենք՝ որ տասն էրկու խաչապատի եբմիտ իքի միլլեթի գլուխն Հայն ա, Հայի ժամի արարողությունն ու շարականը, Հայի մեռոնն ու Հավատամքը՝ մեկ ազգ էլա չունի, ամա էս անօրենքները մեզ հավատից էլ են քցել, հալից էլ, մալ են տեսնում մեզանում՝ խլում են, աղջիկ են գտնում՝ քաշում են, մեզ կրակն են դրել, սաղ սաղ էրում են, փոքոքում, թե մեկ խոսք էլ ասում ես հա՝ վա՛յ քո օրին, արևին՝ գլխիդ էնքան բռնցկում են (մուտում), որ աչքդ բուդ ա ընկնում: Տունդ էլ որ քանդեն, ձեն չպետք է տաս. ախր որ մեր միսն էսպես գազանի պես ուտում են, սրա չարեն ի՞նչ կըլի: Տեղից վեր կենողը ոչ մեզ վրա յա բարձրացնում: Ձիլում՝ որ մեկ օր գնանք, ջուրը թափինք, պրծնինք: Ախր էս հա օր չի՝ որ մենք քաշում ենք: Մնացել ենք եբմի պես ելինքներս ծռած. սրա վերջն ախր ի՞նչ պետք է ըլի, գիր չե՞ք բաց արել, ի՞նչ ա ասում. էս աշխարքս քանի՞ տարի էլ պտի մնա, վախտը հասել չի՞, որ մեկ Գաբրիելյան փողը փչեր, աշխարքս հայլու պես դզվեր, էնպես որ մեկ պստիկ ասեղ էլ՝ մեկ օրվան ճամփից էրևեր, անուն պանունը, Եղիա մարգարեն գային, մարդիկ մեկ թզի չափ դառնային, մեր սուրբ էջմիածինը ու Երուսաղեմը մնային, մեր ազգը զորանար, էս անհավատ անօրենքները մի կորչեին, ջնջվեին ու մենք սկսեինք երկնքի ու երկրի փառքը վայելել, ինչպես որ հրեշտակը երազումը մեր սուրբ Լուսավորչին պատմել ա: Մենք էլ ասողից ենք լսել, հա մեր գլխիցը չենք ասում: Ախր աբադան, բաբադան էսպես ենք իմացել՝ թե Աստված պետականը՝ որ մեր սուրբ Լուսավորչուն էնքան չարչարեց, տասնը չորս տանջանք տալ տվեց, տասնը չորս տարի Խոր Վիրաբումը՝ ծառա եմ նրա սուրբ զորությունին՝ (ասեց ու հրեսին խաչ հանեց) պահեց մե՛ր խաթեր էնպես արավ, որ մեր ազգն էլ տանջվի, չարչարվի, էլ էս աշխարհին քամահ չանի, որ Աստուծո մոտ պարզերես գտնվի ու երկնային թագավորությունը վայելի: Ա՜խ՝ ի՞նչ կլեր որ էս օրը մի ըստով զար, մեր աչքն էլ մի լիս տեսներ. երկրի թագավորությունը մեր ընչի՞ն ա պետքը. երկնքումը պտի մեր ասողը բանի, որ ամեն ազգ էլ տեսնին ու մեզ էրնակ տան: Մեր գլխին թաց, իրանցը բաց տեսնին ու ամաչին, փոշմանին, որ երկրիս մեծությանը էնքան եսիր էին էլել: Տերտերներն էլ են գիր բաց անում, ղորդ ա, ամա շատը իրանցից են ասում. նրանց ասածը ո՞վ մեկ չվանի կդնի. սուրբ աթոռն էնտեղ էլած տեղը, մենք նրա՞նց մունետիքը պտի ընկնինք:

Մեկ ջուղաք տո՛ւր՝ է. աչիդ դուրբան գնամ. ձեր ոտը շատ գիտի, քանց մեր գլուխը: Մենք որ կանք՝ սարի հայվանի պես առավոտները վեր ենք կենում երեսներս լվանում, խաչ հանում, մեկ քանի խոսք էլ գլխընեերիցը դուս տալիս, ու գնում մեր բանը: Գիրն էլ ա ձեր ձեռին, գրի բալանիքն էլ: Ձեր մեկ մազը աշխարքի բարեբար բան գիտի: Ասում են՝ թե ընչանք աշխարքս չվերջանա, մեր ազգին ո՛չ թագավորություն կըլի, ո՛չ թախտ, հենց էսպես պտի չարչարվինք, մենք դատենք, ուրիշներն ուտեն: Ղորդն ու սուտն Աստված գիտի, պարտական մնա ասողն էլ գրողն էլ: Ասում ա՝ մեկ գիժ մեկ կարաս կոտրեց, հարիր խելոք վրա թափեցին, չկարացին սաղացնիլ: Բանն ընկել ա բերնեբերան, սատծդ հո չես կարալ եդ ուտիլ: Մեր պապերիցը մեր անկաջն ա ընկել, մեզանից մեր որդիքը կիմանան: Վա՛յ հախին, վա՛յ նհախին: Լավ արիններս էլ են ա գալիս, լավ սիրտ էլ ունինք, տղամարդություն էլ՝ որ մեր դուսմանի հախիցը վեր գանք: Մեկ Հայ՝ տեղն ընկած վախտը՝ լավ տաք Թուրքի էլ տակն ա դնում ու միսընեերը բերանները տալիս: Ղորդ ա, նրանք պաս չեն պահում, միշտ եղ ու կարաք ուտում, ու մենք շատ վախտ շաբթով, ամսով՝ հենց ցամաք հացով, ու խոտով, բանջարով ենք յոլա գնում, ամա՝ դուրբան ըլիմ մեր սուրբ մեռոնի ու Լուսավորչի լիս հավատին, նրանց զորությունը շատ շատ ա: Փի՛ր ըլին մեր արքերն ու մեր ամենափրկիչ սուրբ Գեղարդը. մեկ բան ըլելիս, յա ղոնշուն դուս գնալիս, մեր մի Հայի մեկ դագանակով էլ՝ շատ անգամ տաք Թուրքի գլուխը կջարդի, մեկ մատով որ խփի, տեղնուտեղը բանհոգի կըլին, Հայի փիրն ու սոյը Ա՛ստված օրհնի: Ամա ի՞նչ անենք, որ մեզ հրաման չկա բուր բանացնել: Քրիստոս իսքը Պետրոսի ձեռիցը թուրն առավ, որ Հայ քրիստոնեն՝ էլ թուր չի՛ վերցնի: Քրիստոնեի թուրը՝ աղոթքն ա, ժամը, պատարագը, պատը, ծոմը, ողորմություն տալը: Ասիլը հեշտ ա, անիլը դժար: Թո՛ղ ժամ, պատարագն էլ ըլին, ո՞վ ասում չըլի, լեզուն քրքվի՛ ասողի. ամա թրի ու թվանքի փիրն օրհնած ա, թեկուզ բողազս էլ դուս կտրեն, ես դրուստն եմ ասում: Թուր որ չունիս՝ գլուխդ կտրում են, օղլուշադդ քաշում, կերածդ հարամ անում, դատածդ խլում, քեզ էլ եսիր անում. աշխարքն էսպես ա, ի՞նչ կարաս անիլ: Տո՛ւր էն աչը, որ բռնի էն խաչը: Աղոթքն իր տեղը, թուրն իրը: Աստված ղշին, հայվանին էլ յա չանկ ա տվել, յա պոզ, յա ատամ, որ չանկռի, հարու տա, կծի, իր գլուխը պահի: Ես մեղա Աստծու: Սիրտս էրվում ա, էնդուր համար եմ ասում, թե չէ ինձ նման շատերն էկել, ա՛խ, վա՛խ քաշել իրանց սև օրը լաց էլել ու էլ եդ ա՛խ, վա՛խ քաշելով հողը մտել, ես էլ նրանց մեկը, թե մենակ իմ դարդն ըլիմ քաշում, թո՛ղ աչքս հանեն: Թողություն արա՛, ծառա եմ սուրբ աջիդ, գիտում եմ՝ որ դուք էլ կցավիք, էնդուր համար եմ ասում, թե չէ մեկ պունահ էլ ե՛ս կնարեմ, որ միջումը ձգվեմ, մեկ բուռը հող էլ հալբաթ կըլի, որ մեկ օր՝ աչքս խփելիս՝ երեսիս քցեն»:

«Լա՛վ ես հրամայում, լա՛վ՝ Ա՛ղա Պետրոս, պատասխանեց արբազանը, ամա ի՞նչ անես, որ մենք Քրիստոսի ծառեն ենք, և ո՛չ աշխարհի: Երկնքի որդին ենք և ո՛չ երկրի: Քրիստոս Տերն մեր՝ սի՛րելի (երեսներին խաչակնքեցին) երկնի և երկրի Արարիչը՝ եթե կամենար, որ իր սուրբ տնօրենությունը հեշտությամբ անց կենար, ու ինքը չչարչարվեր, չխաչվեր, էլ չէ՛ր գալ էս փուչ աշխարքը ու մարմին առնիլ, որ մեզ ազատի: Մեկ որ հրամայել էր, ամեն բանը թամամ կըլեր: Ամա չէ՛. Ադամա մեղքը մնացել էր մեր վրա, մինչև էն մեղքը չջնջվեր, դժոխքը չքանդվեր, մեզ ազատություն չէ՛ր ըլիլ: Մենք սուրբ ավետարանի աշակերտն ենք. սուրբ ավազանի որդիքը, էդպես մտքերը չար սատանեն ա ձեր սիրտն ածում, որ գիտեր ցերեկ մեր շվաքի եղևիցը ման ա գալիս: Ինքն տերն մեր էկավ մեր մեջը, խոնարհեցավ, մեր մարմինն ու արինն առավ, մեր խաթեր խաչվեցավ, մեռավ, թաղվեցավ, որ մեզ, մեզ օրինակ ըլի, թե ով կամենում ա երկնային փառացը, Քրիստոսի սուրբ արքայությանը արժանանա, ընչանք չխաչվի, չչարչարվի, չանջվի, իր գլուխը մահու չտա, Աստուծո սուրբ տեսուն չի՛ կարող արժանանալ: Ավետարանն ինքն ա ասում. *Որ ո՛չ առնու զխաչ և ոչ եկեսցէ զկնի, որ ո՛չ թողցէ զհայր, զմայր զկին, զորդիս և ո՛չ եկեսցէ զկնի իմ՝ նա չէ՛ ինձ արժանի։ Եվ թե՝ յարիցեն ազգ յազգի վերայ և թագաւորութիւն ի թագաւորութեան վերայ, նեղեսցեն, տանջեսցեն, հալածեսցեն զձեզ վասն իմ, այլ դուք ուրախ լերո՛ւք, զի վարձք ձեր բազում են յերկինս և մազ մի ի գլխոյ ձերմէ ո՛չ կորիցէ առանց հօր իմոյ՝ որ յերկինս է։ Այսպես հալածեցին զմարգարէս՝ որք առաջ քան զձեզ էին* և այլն: Տե՛սեք սի՛րելիք՝ էս էլ ավետարանի խոսքը, ինչ գրվածն ա, պտի կատարենք: Առաքյալք, Մարգարեք, Մարտիրոսք էսպես արին, իրանց արինը թափեցին, ինչպես ամեն օր լսում, կարդում ենք, որ այժմ Աստուծո աջակողմյան դասումը նստած, իրանց վարձն ստացել, փառավորվել, երկնային ուրախությունը վայելում են, մենք մեկ սնաթի հետ՝ հավիտենական կյանքը պտի փոխե՞նք: Էդ ո՞ր գիժը կանի: Փառք աշխարհիս իբրև զծաղիկ խոտս, այսօր է և ի վաղիվն ցամքի: Մեզ պես մեղավոր անարժան մարդիկը պետք է Աստծուն ընդիմանա՞նք: Էդպես սարսափելի չար միտքը ձեր սրտերովն էլ չի պտի անց կենա, ո՞ւր մնա բերան բերեք, յա լեզվով էլ ասեք: Ինչ Աստուծու կամքն ա, էն պտի ըլի: Պողոս Առաքյալը չի՞ ասում, թե *«Հնազանդ լերուք թագաւորաց, զի յԱստուծոյ են կարգեալ»*. պրծա՛նք, գնաց. ով այլ տեսակ կմտածի, անհավատ ա ու դժոխքի բաժին, մեր պարտականությունն ա՝ որ ասենք, ձերը՝ որ լսեք: Ձե՛ք լսիլ, պարտականը դուք մնաք»:

«Բաս թե իմանամ՝ մե՛ր գլուխն ինչ են բերում էս հավատի թշնամիքը, էն ժամանակը դուք ձերը կմոռանամ: Ամեն մեկ բեկ, մեկ խան սուրբ Աթոռը գալիս, մեզ կրակն ա դնում, էրում, շամփրի պես պտտում: Ո՛չ հաց ու ջուրն ա նրանց փորը կշտացնում, ո՛չ պտտիվն ու փեշքաշները նրանց

աչքը բռնում: Շաբբով նստում ենք մեզ վրա, ինչ որ ուզում ենք, տալիս ենք, էլի ռազի չե՛ն ըլում: Սարդարն ու Հասան-խանը գալիս են՝ երկինքը մեր գլխին փուլ ա գալիս, աշխարքն աշխարքով դիպչում. էլ շունը տերը չի՛ ճանաչում. էնքան գել են մեր գլխին թոփ ըլում: Քչիցը, քչիցը, ամեն մեկ գալիս՝ չորս, հինգ հարիր մարդ եղնիցն ընկած՝ տուն են թափում, ո՞ւմ առաջը բռնես: Խան, բեկ, ծառա, մեհտար, աշչի, ղուշչի, ղալյանչի, էրկու էնքան էլ ձի, ջորի, ուղտ, բարգ, բարխանա՝ նետըները քցած՝ գալիս են մտնում վանքը, դե արի՛, նրանց կառավարի՛: Ինչ օր որ նրանց ոտքը մեզ մոտ պետք է մտնի, հացըներս էլ ա հարամ ըլում, ժամըներս էլ: Սաղ օրը յա ժամի ծերին, յա համփի մեջտեղը՝ շոքում, անձրևում, թոզում պտի կանգնինք, մտիկ տանք, որ նրանք գան: Իրեք, չորս եպիսկոպոս պտին առաջը գնալ: Բոլոր միաբանությունը դուս ա գալիս, մեկ վերստաչափ տեղ էլ՝ գլխաբաց, խաչով, խաչվառով, շուրջառով, բուրվառով, խնկով, մոմով առաջ գնում ու շարական ասելով, վազելով, ձիանոնց առաջին քափ ու քրտինքները կոխած՝ նրանց ներս բերում: Շատ անգամ վանքի դուռը մտնելիս՝ պետք է զառ-նոթից, դումաշից, խասից փիանդազ քցած՝ որ էս անօրենների ոտը խերով ըլի, մեկ վնաս մեզ չհասնի, թե չէ՝ ամենիս էլ կկոտորեն: Փիանդազը ֆառաշների փայն ա, դե արի՛, նրանց սիրտը շահի՛: Էսպես գալիս են վանքը լցվում: Վեհարան, խցեր, Ղազարապատ, էլ տեղ չի՛ մնում, որ միջումը կուչ գանք: Հլա սարդարի, խաների սիրտը փեշքաշներով, փողով ենք առնում, ու կաթողիկոս, եպիսկոպոս՝ գիշեր, ցերեկ գլուխըներովը պտիտ գալիս: Ամա ինչ որ մեր խեղճ միաբանի ու նոքարների գլխին ա գալիս, դուշմանիդ չտեսնի: Փետի, թրի առաջ արած, սաղ օրը ուշունց տալով, ծեծելով՝ հազար մեկ բան են ուզում: Յա ձիանոնց տեղն ու խոռակը լավ չի՛, յա իրանց սրտի ուզածը բանի պետքը չի՛: Մեր ձիանքն էլ են դուս անում, տավարն էլ: Խոզերին հո՝ վա՛յ նրանց օրին, որտեղ որ տեսնում են, թրատում, միջիցը կես են անում, ախր խոզի թշնամի են, բաս ի՞նչ կըլի: Մեր թխած հացը, էփած կերակուրը, մորթած միսը, ձեռը տված զատը հարամ ա ու հարամ: Իրանք են ամպարը մտնում, մառանը ընկնում, դռները կոտրատում ու ինչ սիրտըներն ուզում ա, շատ փայը շաղ տալով, ոտի տակ քցելով, կոտրելով, ջարդելով, փչացնելով՝ իրանց ձեռովը դուս բերում, ուզածները շինում, էլի մեր յախիցը կպչում»:

«Էսպես՝ մոյդա ասես՝ ղարաչի, քյամանչի, սազանդար՝ սաղ գիշերը՝ որը պար ա գալիս, որը փալ բաց անում, որը բերնին զոռ տալիս, որը գլխին, որ էս անիրավի սիրտը շահվի: Գինի խմելն էլ հո՝ նո՛ր են սովորել, էլ ի՞նչն ա պակաս: Աստված ո՛չ շհանց տա, մենք էլ ձեռըներս դոշըներիս՝ սաղ գիշերը նրանց առաջին, յա պետք է չոքենք, կանգնենք, որ քեֆըները թամամ ըլի: Շատ անգամ վարդապետ էլ ա թրատվում, յարալու

ըլում: Էսպես ընչանք մենք նրանց մեր հասարիցը դուս ենք տանում, մերը մեզ ա հասնում»:

«Ախր մեզ որ է՛ս են անում, ձեզ ի՞նչ կանեն: Պտի համբերենք, համբերությունը կյանք ա: Կարելի ա, որ մեկ օր Աստուծո ողորմության դուռը բացվի, յա էն ա, բոլորս էլ կկոտորվինք, կփչանանք ու Աստուծո սուրբ տեսությանը կարժանանանք, կամ թե չէ մեկ ճար կըլի մեզ: Քրիստոնեն սըրով չի՛ պետք է՝ իր բանը յոլա տանի: Նրա թուրը իր համբերությունն ու հավատն ա: Էսպես արեց մեր էն էշ գեղըցի հիմար Աղասին էլ, որ մեկ աղչկա խաթեր սուր քաշեց ու խեղճ քանաքռցիք էնքան ջարդմա տվին ու նրա հալևոր հերը ու գեղի քեղխուդեքն՝ էս ա, հինգ տարի ա, բանդումը, քոթկումը չորանում, մաշվում են ու Աստված գիտի՝ թե վերջըները ի՞նչ կըլի: Ո՛չ մելիք Սհակի, ո՛չ Կարողիկոսի մուննաթը մեկ օգնություն չարին: Ինքն էլ գժի պես ընկել ա սարեսար, չափմիշ անում, ճամփա կտրում ու իր թշվառ օրը էսպես անց կացնում: Ո՞վ ա գիտում, թե ո՞ր քարի վրա գըլուխը վեր կդնի ու ի՞նչ տեղ շներոց, գելերոց կըլի: Լավն է՞ն չի, որ մարդ գլուխն իրան քաշի ու տաք անի: Ձէ՛, չէ՞՝ սի՛րելիք. քանի կարանք, մեր գըլուխը պահե՛նք. հա կասեն, հա ասենք. չէ՛ կասեն, չէ՛ ասենք. կասեն՝ նըստի՛ր, նստի՛նք, վե՛ր կաց՝ վե՛ր կենանք. մինչև տեսնինք՝ թե բանն ի՞նչ տեղ կհասնի: Ասում են՝ թե Ռուսներն էկել՝ Ապարան են հասել. ո՞վ ա խաբար, բալքի նրանցից մեկ ումուդ ըլի, Աստուծո բանն անքննելի ա: Աստված նըրանց թուրը կտրո՛ւկ անի, թե մեկ նրանց ոտը մեր հողը կմտնի—էն ժամանակը թո՛ղ՝ մեզ էլ տանին, մատաղ անեն: Շտապիլ հարկավոր չի՛: Ցիցխանովն ու Գդովիչը Երևան չառան, բալքի թե Աստված չէ՛ր կամեցել, որ մեզ էլի փորձի: Շատը տարել ենք, քչին էլ համբերենք, տեսնինք, վերջըներս ի՞նչ կըլի: Ամա էլի եմ ասում, քրիստոնեն թրի կոթն էլ ձեռ չի՛ պետք է առնի, կարճ, որ քար էլ աղան գլխին[ա]: Իրիգնաժամի զանգակը տվին, գընա՛նք ժամ, աղոթք անենք, հլա շատ կխոսանք. ա՛յ տղա՝ վեղարս տո՛ւր, մաշիքս դի՛ր. ժամիցը ետը՝ գիշերն երկար, մենք պարապ, էնքան խոսանք, որ քուններդ տանի»: «Աստված բարի ճամփա տա՛, հա՛յր սուրբ. էդ բերանդ լիս դառնա. էդպե՛ս պետք է քարոզել խալխին: Աշխարքումը կենալը ի՞նչ լազաթ ունի. Անապա՛տը պետք է գնացած՝ Անապա՛տը, որ Աստված երկնքիցն ուրախանա, երկիրս քիչ քիչ քանդվի, Սատանեն ճաքի, տրաքի. հրեշտակները մեզ շուտով տանին, մեր փառքին հասցնեն: Ազգն ի՞նչ ա, աշխարքն ի՞նչ: Բոլոր սուտ բան ա: Ամեն մարդ իր հոգու ճամփեն պտի գտնի: Քանի կարաս, օր առաջ թադարեքդ տե՛ս, որ եդ չընկնիս»:

Տիրացուն իսկույն վեղարը տվեց, փարաչեն հաքցրեց, վարդապետը մաշիքը դրսեց, առաջը դրեց, իշխանքը գլխըները տմբացնելով, քուրք ու

ա) Էս խոսակցությունիցը իմացողը կիմանա, թե ի՞նչ էր մեր խեղճության պատճառը: Էլ ես չեմ ուզում բերանս բաց անիլ- ինչ ավետարանի կողքին գրած ա, սուրբ ա, թե՞ր ճանկացողը, էն ժամանակը գլխիս խփի՛ր:

աբա ուսրներին քաշելով. գտակները դգելով՝ եդ կանգնեցին ու արքազանը դուս էկավ։ Նրանք էլ եղևիցը մեկ մեկ նամփու ընկան, քոբները հանան, որ դռանը թողել էին, մեկ սարկավագ փիլոնը վերցրեց, մեկ վարդապետ գավազանը ու դռանը ձեռը տվեց. տերտերները հո՝ փիլոնները ուսրներին դռանը էնքան կանգնել, վրվրացել, դողացել էին, որ դատաստանի օրն էլ՝ էն մահվան քրտինքը չեն տեսնիլ։ Եպիսկոպոսը դուս էկավ թե չէ, երկու կարգ դառան, փիլոնները քցեցին ու եպիսկոպոսին հանդիսով՝ տիրացու, սարկավագ, վարդապետ, իշխան, թվանքի քամակիցն ընկած՝ տարան ժամը։ Ներս մտնելիս՝ տիրացուն հողաթափը առաջը դրեց, սարկավագը փիլոնը քցեց, մեկ տերտեր էլ՝ մեկ խալիչա ծալած՝ ձեռին բռնած՝ հենց եպիսկոպոսը ժամը մտավ, սեղանի առաջը հասավ, մեկ քանի խաչ հանեց երեսին, մեկ խոր գլուխ տվեց, խալիչեն բաց արեց եդ, կանգնեցավ. եպիսկոպոսը մեկ քանի խոսք իր մտքումն ասեց, սուրբ սեղանին գլուխ, երկրպագություն տվեց ու փառահեղ կերպով գնաց ձախու դասումը, իր աթոռումը բազմեց. ժամն օրհնեց, Հայր մերն ասեց, ժամը կանգնեց։

Ժամը դեռ կես չէ՛ր էլել, հարայ հոցն աշխարքս բռնեց. սար ու ձոր իրարոցով ընկան։ Թուրք, Սարվազ, Արախլու եկեղեցին լցվեցին, ժամ ասողների ձենը փոքրներումը մնաց. էլի մեծի, պստկի չի՛ մտիկ արին. ով ոտումը հարաքաթ ուներ ու ջանումը ղվաթ՝ դուս թռավ, գլուխն առավ, կորավ. ով չէ՝ տեղն ու տեղը մնաց քարացած՝ սառած։ Գլուխ ասես՝ որ պատռվում էր, ատամ ասես՝ որ ջարդվում էր։ Անիրավ Արախլուն ո՛չ ժամի էր խնայում, ո՛չ մարդի. թվանքի ռոքով ամեն մեկին մեկ պատի կրպցրին, վրա թռան, եկեղեցու ինչ զարդ, զին զինաթ, խաչ, ավետարան կար դես ու դեն դաղրթմիշ արին, շուրջառ, բուրվառ, ինչ տեղ մեկ էրծաթի նշան էր երևում, բոլոր քանդում, ջախջախուրթ էին անում, վերցնում, ոտի տակ տալիս։ Մեկ քանիսն էլ եկեղեցու դուռն ու շեմը բռնեցին, որ դուս գնացողին ձեռք քցեն, թալանեն։ Էսպես՝ ում վրա մեկ նոր շոր էլ որ տեսան, հանեցին, զավթեցին։ Ինչ կնանոնց հալն էր, Աստված ո՛չ շհանց տա. երեսի ոսկի ասես, ձեռի մատանիք, դոշի շարք ու քորոց, զառ միներանա (լենին), դիբա արխալուղ, սամուր քուրք, ինչ կար չկար՝ բռնցկելով, ոտի տակ տալով էին հաքրներիցը հանում։ Ծերունի եպիսկոպոսը մեջ ընկավ, որ մեկ քմակ անի, բռնեցին, կռները կապեցին. տերտերներն էկան, ամեն մեկին մեկ պատի զարկեցին, ու ով կար չկար՝ ոչխարի պես բրի առաջն արած՝ դուս քշեցին, հետ ածեցին։ Լացի, սքի ձենը երկինքն էր հասել, բայց էս անողորմ ազգի համար՝ հենց իմանաս քյամանչի, սազի ձեն ըլեր։ Եկեղեցուցը դուս էկան թե չէ՛, աչքդ ո՛չ տեսնի էն օրը։ Մհառլամի ձենն էլ էր կտրվել, Հասան Հուսեյնինն էլ. սար ու ձոր ոտն էր առել՝ փախչում էր, աչք առել՝ լալիս էր։ Զորագեղի ու Կոնդի քուչեքումը որ ասեղ քցեիր, գետինը չէ՛ր հասնիլ, էնքան Արախլու, Ղարափափախ, Քուրդ, Սարվազ էին

unbu kę 120:

լցվել, որ գետինը սևացել էր։ Բերդի չորս կողմն էլ տեղ չկար. դուքան էր՝ որ թարաշ էին տալիս, տուն էր՝ որ թալանում, կրակ տալիս ու տան տիրոնչը չիփ չիփլախ իր ողորմելի օղլուշաղի ձեռը բռնած, դառ ու դարդակ դուս խռկում, թրի, թվանքի առաջն անում։ Ով շուտով մեկ բան տեսել, թաղել էր, յա հացի, այրի ջվալում մեկ բան թաքցրել, էն մնաց իրան։ Քուչե-քանց միջին՝ երեխեքանց, հարսների ու աղջկերանց ձենը՝ քարերը մղկտաց-նում էր, լացացնում։ Շատը ձիու ոտի տակին էր հոգին տալիս, շատը անիցն ու դողիցն էր լեղապատառ ըլում, շատին երեսի վրա էին քաշ տալիս, ո-րին մազերիցն էին ձիու ետևիցը սուրութմիշ անում, քարեքար տալիս, էն օրը գնա, ո՛չ ետ գա, ինչ Երևանի հայն էր։

Շատ ներ, շատ տղամարդ կամ հանդումն էր, կամ քաղումը, կամ ու-րիշ տեղ գնացել ու չիմացել, թե ի՞նչ կրակ ա գալու իր տան ու աշխարքի վրա։ Նորագեղի դուզն ու կարմնջի ճամփեն, Կուզեռան դոշը ձիավորնե-րով խլխլում էր։ Մեկի տեղակ, հազա՛րն էին դուս թափել՝ որ գնան՝ խեղճ գեղցոնց էլ էս դառն ավետիքը տան։ Ղուշը գլխըներովն անց կենալիս՝ վեր էին քցում, թեփռում, պլոկում. մարդ չէ՛ր կարում՝ տեղիցը եռա։ Էսպես որը ունևոր էր ու ջահել՝ շոր ու փալաս, բարգ ու բարխանա շալակները տվին, տարան, բերդն ածեցին, որը հալևոր էր ու աղքատ՝ օրվան հացի կարոտ՝ ծե-ծելով, ջարդելով տանից դուս արին, որ հենց էն սհաթին տունը, տեղը թո-ղան, երըմիշ ըլին, որ գնան, գնան, մյուս գեղցոնց հետ խառնըվին, որ *քոչեն*, չունքի *ղալաբանդըլ էր*, Ռուսը գալիս էր։ Երանի նրան, որ մեկ սել, ձի, կով, եզը կամ մեկ էշ էլա ուներ։ Էնքան կարացին՝ որ մեկ քանի կար-պետ, խալիչա, յորղան, դոշակ, աման, մի քիչ ալիր, յա չալբուկ հետընե-րը վերցրին, որ անձրևի ու արևի տակին՝ սովի ձեռիցը չմեռնին։ Բայց քաղաքումը շատը ո՛չ գրաստ ուներ, ո՛չ մարդ, սել, հո սկի լսված չի՛։ Անի-րավ թշնամին էնքան ժամանակ էլա չէ՛ր տալիս՝ որ էսոնք էլա վերցնեն։ Ինչ ուտելիք կար՝ ձուկն ասես՝ եղ, պանիր, հաց, գինի, տան բոլոր տարվան թաղարեքը՝ կամ ջարդում էին, դեն ածում, կամ էրում, ջուրը քցում, տըն-ները կրակ տալիս, փետ ու միս անում, որ շուտով ճամփա ընկնին, քոչին։ Եկեղեցքանց, տների, ջաղացների դռները մնացին կրնգների վրա բաց կանգնած։ Տանող տանողի էր, քաշող քաշողի, շունը տեր չէ՛ր ճանաչում, հերը որդուն ուրացել էր։ Էս սարսափելի ձևովն ընկան գեչդանգեչ ճամ-փա, օձերը ծնեցին, քարերը պատռվեցին, քոչը երմիշ էլավ։

Շատ ողորմելի՝ երկու հոգիս մեր կինարմադ՝ շունչը բերնին դեմ ա-ռած, մեկ քոռփա ծծին ուներ բռնած, մեկը քամակին կապած, որի էլ ձեռիցը բռնած՝ հազար տեղ չոքում, հոգին՝ ուզում էր՝ տա ու իր սև սհա-թիցը պրծնի։ Չէ՛ր գիտում, ի՞ր գլուխը լաց ըլի՝ թե ողորմելի երեխեքանց ձենը կտրի, որ սոված, ծարավ, շոքի ձեռիցը թուլացած, ոտները յարալու, փարալու, չունքի շատը բոբիկ էր գնում, իրանց մոր ծնկներովն էին փա-

թաթվում, ճտվվն ընկնում, որ իրանց կտոր հաց, յա մեկ պուտ ջուր հասցընի: Շատ հեր՝ երեխեն ուսին, յա շալակին, խալիչա, խուրջին քամակին՝ դեմը գնում, դեմը լալիս. հենց որ ուզում էր՝ մի քիչ նստի, շունչ քաշի, բրի ոտքն, յա թվանքի լուլեն էին աչքը բուռը քցում, որ տեղիցը վեր կենա, վազի, որ եդ չմնա: Որի հերն էր մեռնիման տանը մնացել ընկած, որի հարսը կամ կնիկը, կամ պառկած ծննդկանը, կամ ծծկեր երեխեն օրորցումը: Տեսնողի սիրտը կրակ էր ընկնում, բայց անողում Ղզլբաշի թուրն ու արինաթաթախ ձեռը՝ ո՛չ հեր էր հարցնում, ո՛չ հիվանդ, ո՛չ ծեր, ո՛չ տղա, ո՛չ մեր, ո՛չ աղջիկ: Որին քարով էին սպանում, որին բրով, որի ոտիցը քաշում, ջուրը քցում, որին բանհոգի անում, որ մնացողները ձեռք վերցնեն, գնան: Անբան հայվան ճները շատ էին ցավում, կսկծում էս դառն, սոսկալի տեսարանի վրա, քանց բանական մարդիկը: Ա՛խ՝ ո՞վ կարա՝ էն ողբը, էն կսկիծը, էն սուրն ու արտասունքը պատմել, ինչ որ էս ողորմելի խալխը վեր էին ածում ու քաշում: Մարդի սիրտ պատռվում ա, բայց երկինք, գետինք, մեկ փուլ էլ չէին գալիս՝ որ նրանց տակով անեն, մեկ չէին էլա նստում, սիրտրները բաց անում՝ որ նրանց կուլ տան, պրծացնեն:

Ինչ որ գեղցոնց հալն էր, Աստված հեռու տանի: Շատի տավարը հանդումը մնաց, մալը չոլումը, ոչխարը սարումը: Ում ձեռը հասավ, էնքան արեց՝ որ արաբեն լծեց, երեխեքը մեջն ածեց, մեկ քանի փալաս փուլուս էլ վրեն քցեց, ու լալով, ա՛ղի արտասունքով նամփա ընկավ: Տուն, տեղ, բաղ, մասիլ՝ մնացին Աստուծո ապով: Որդին հորն ուրացել էր, բայց էլի էս օրհնած գեղցիքն էին, որ նամփի կիսին բազի քաղաքացու երեխա, բարգ, օղլուշաղ իրանց սելումն էին դնում, կամ նրանց հիվանդներին տիրություն անում, չունքի լավ օսալ՝ էլի գրաս, ուտելիք, տավար՝ սրանք ունեին, նրանց ո՞վ կտար, ու ինչքան ձեռքներիցը գալիս էր, ճամակ էին անում նրանց: Շատ ողորմելի հերնըմեր՝ հենց նամփին՝ մեկ սովամահ, ծծկեր երեխա՝ էրկու, երեք օր ձեռքներին պահում, ուզում էին՝ որ մեկ էնպես տեղ հողի տակովն անեն, որ բալքի թե գազան չդիպչի ու իրանք՝ էլի եդ գան, իրանց ջրատար մեռելի ոսկորները հանեն ու տանին իրանց հետ, ժամով, պատարագով թաղեն: Բայց որ նարքները կտրվում էր, գլխքներին կրակ էին վառում, երեխեն կամ ջուրն էին քցում, կամ մեկ քարի տակ դնում, իրանք էլ վրեն էրվում, խորովվում ու մյուս օրը լալով կիսամահ նամփա ընկնում: Շատ հոր մեր՝ հենց նանապարհին՝ կամ մեռած էր ծնում իր ինն ամիս դառը ցավով արգանդումը պահած, հասցրած մանուկը, կամ թե չէ՝ սաղ էլ որ ըլում էր, մերը բարուրում, ուզում էր, որ կամ ինքն էլ հետը մեռնի, կամ մանուկը չթողա, տանի, բայց ա՛խ՝ անաստված Ղզլբաշի թրի բերանը՝ կամ երկոքին էլ ի միասին էր կտրատում, կամ բարուրը մոր ձեռքից առնում, կամ սպանում, կամ ջուրը քցում, կամ քարին տալիս փչացնում:

Շատ հալևոր կամ ոտից, ձեռից ընկած պառավ՝ որ էլ չէին կարում ոտը ոտի առաջ դնեն ու կիսաշունչ մեկ քարի տակի նստում էին՝ որ բալքի թե գազանք գան, նրանց կտրատեն, ուտեն, որ գլուխները բաց չէին անում, լալիս, մղկտում ու իրանց որդոցը օրհնում, բարի ճամփա, բարով մնա ասում ու ձեռաց գնում, յա Արախլվի ոտներն ընկնում, աղաչում, պաղատում, որ իրանց էնտեղ թողա, հենց խոսքը բերնըներումն էին բրախո-րով ըլում, ո՛չ որդու ձեն լսում, ո՛չ թոռի երես տեսնում ու թ ա մ ա ւ զ ո ւ աչքը խփում: Շատ որդի՝ իր հալևոր հորնըմոր՝ շատ փեսա՝ իր նշանածի, կամ նորահարսի, շատ ախպեր՝ իր քվոր, աներ զոքանչի՝ հալը տեսնելով՝ որ էլ ջան չունին, որ տեղըներիցը շարժին, իրանք էլ կիսաջան՝ էլած ղվաթներն էլ՝ որ ատամների տակը չէին առնում ու իրանց անգին բեռը շալակում, որ յա իրանք էլ մեռնին, յա նրանց չթողան, մեկ էլ էն էին տեսնում, որ քամակները թեթևացավ ու իրանց քաղցր, ազիզ բեռան արինը՝ շլընքներով շառալով ծոր ընկավ, գետին ժաժ էկավ, ի ր ա ն ց գլուխները, աչք ու լիս, ուշ ու միտք կորցրեց, դժժաց: Շատի բախտն էնքան բանում էր, որ թուրը իրան էլ էր զոռը ցույց տալիս, իր սիրելու հետը տանում, պրծացնում: Բայց ա՛խ՝ իրանք՝ ղորդ ա պրծնում էին՝ բաս իրանց քոռփա մանուկների՝ էրեխեքանց ցավն ու հոքսը ո՞վ պետք էր քաշեր, ո՞վ նրանց մեկ պուտ ջուր, մեկ կտոր հաց տար, սովից, մահից ազատեր: Վա՛յ նրանց օրին՝ յա անիրավ Արախլուն էր նրանց զավթում, յա սովը իր ճանկը քցում: Բոբիկ ոտները քարերն էին ճղում, բաց գլուխները արևգակը էրում, փոթոթում: Շատ մոր երեխեն գրկիցը խլում էին ու կտոր կտոր անում, որ եզին գնա: Ո՛վ՝ երկինքը աչքը բաց, հանդարտ՝ մտիկ էր տալիս, երկիրը բերանը փակ՝ անկաջ էր դնում, ում տալիս էին էնպես անմեղ քոռփին, դեն էր քցում, մեկ բուռը հողի էլա արժան չէ՛ր տեսնում: Վա՛յ նրան՝ որ կամ սելի ակն էր կոտրվում, յա ձին սովի ձեռիցը բեզարում, կամ գրաստը՝ ծարավի, շոքի ձեռիցը թուլանում, վեր ընկնում. կամ տիրոնչն էլ անասունի հետ էին սպանում, կամ սել, մանր երեխեք, միջումը վեր ընկած, յա քնած թողում ու տիրոնչը թրածեծ անելով, առաջ քշում, հետ ածում, շատը ղորդ ա՝ վազում գնում էր, չունքի ջանն ազիզ ա, բայց շատը գլուխը դնում սելի վրա, աղաչանք էր անում, որ կտրեն, մեռնի, պրծնի ու իր ողորմելի զավակները չոլումը չթողա:

Ա՛խ՝ ո՞ր մեկն ասեմ. սիրտս արին ա դառնում, ձեռներս դող ընկնում, աչքերս սևանում: Երանի՛ նրան՝ որ էսպես բան ո՛չ տեսել, լսել ա, ո՛չ էլ կտեսնի, կլսի. բայց մեր ողորմելի ազգը՝ հազար անգամ ա տեսել, լսել, քաշել: Քար չկա մեր երկրումը, քոլ չկա, որ Հայի արնով ներկած չըլի: Դու էլ սրանց հետ գնացիր, սի՛րելի եղբայր իմ Մոսի, իմ գառնուկ ախպեր: Ա՛խ՝ հենց մանուկ երեսիդ էի կարոտ, էն էլ չտեսա: Մորս ծոցին, իրեք տարեկան՝ սովը քեզ տարավ՝ էդ լիս երեսիդ ղուրբան: Գերեզմանդ ինչ տեղ

ա, չգիտեմ. բայց երկնքումն էլ ա ե ր ա ք մի քեզ կտեսնի՞մ, մի հոտովդ կընկնի՞մ, ա՜յ քո անմեղ ջանին մեռնիմ:

Ա՜խ՝ սի՛րելի Հայ՝ էս բաները լսելիս, ինչ ունիս չունիս, տո՛ւր, որ քո ազգը քիչ քիչ մ ե կ լավ օր քաշի: Սրանք են՝ որ դռնեղուռն ման են գալիս, ողորմություն խնդրում, որ գնան՝ իրանց գերիքն ազատեն, որ էս դառն ժամանակին Բայազիդ կամ Ղարս ծախել են, որ մյուսներին պահեն: Որդուդ նայի՛ր, Աստուն փառք տո՛ւր, որ քո առաջին խնդալով, խաղալով խաղում են. ա՜խ՝ քո դուռն էկողի ցավն իմացի՛ր, մի՛ երեսդ դարձնի՛ր: Սրանք տանից, տեղից ընկած, որդուց, օղլուշաղից զրկված՝ սոված, ծարավ՝ քե՛զ են ապավինել: Մի՛ ասիր՝ թե թամբալ են, բանից փախչում են, սրանց ամեն մեկի սրտումը հազար թուր կա ցցված: Սրանց ուտելիքն էր խոտը, ծառերի կեղևը, թուփը ու իրանց սատկած տավարի ջամդաքը, չունքի մորթիլ չէ՛ր կարելի էսպես ժամանակին: Մեկ արտ ռաս գալիս, կամ մեկ խարաբա գեղ տեսնելիս՝ հենց իմանում էին՝ թե դրախտն են գնում. չունքի լավ օսալ՝ էլի մեկ բուռ ցորեն, յա մեկ պտղունց գարի հարում էին ու հենց էնպես բովում, աղանձում, հասիկ անում. աղը հո ղհաթ էր: Էսպես էին քոչում մեր խեղճ, ողորմելի խալխը, չունքի Ղզլբաշն իմացել էր, կամ հենց էր ուզում Ոսի հետ կռիվ բաց անի, ուզում էր՝ որ թե երկիրն առնեն, խալխն էլ չի կորցնի, որ տանեն Թեհրան, իրանց ծառա շինեն, յա թուրքացնեն, յա հողի հետ հավասար անեն: Ա՜խ՝ հոգիս դուս ա գալիս, ընչի՞ հին դարդերս էլի նորոգեցի, ընչի՞ էս բանին ձեռք տվի:

Էսպես տասը, տասնը հինգ օր քաշեց՝ որ Երևանու էլլիզը կեսվեկես էլած, ծեծված, ջարդված, կոտորված՝ որը Քրդի, որը Ղարափափախի ձեռը եսիր գնացած՝ կեսը Ղարսա հողը մտավ, կեսն էլ Մասսա սարի էն կողմըն անցկացավ, Բայազիդ գնաց, բայց ո՞ւմ մոտ, ո՞ւմ տունը, Աստված ո՛չ գիտե: Էչմիածնա միաբանքն էլ ցրվեցան: Առաջին եպիսկոպոսքը՝ Եփրեմ, Բարսեղ, Հովհաննես՝ այժմյան կաթողիկոսը ու այլք՝ վանքի զարդն առան էկան բերդը: Հինգ վեց օր էլ է՛ս քաշեց, ընչանք Թուրքի մհասիլը նրանց կցրվեր: Գրքատուն, ամբար՝ որը դարդակեցին, որը փակեցին: Էրկու հարյուր ջանիցը հինգն էլ չմնացին, որ սուրբ տաճարին ու աթոռին պահպանություն անեն, էն էլ ծերացած, ոտից, ձեռից ընկած հաբեղա, վարդապետ էին, որ լավ համարեցին՝ իրանց չ ո ր գլուխը է՛նտեղ վեր դնեն, ուր տեղ որ էնքան տարի ծառայություն էին արել, քանց աշխարհե աշխարհ ընկնին, կամ ճամփին մեռնին:

Բազի խեղճ մարդ էլ՝ էսքան հեռու տեղիցն ու էնքան վտանգավոր ճամփերով՝ գլուխը փեշն էր դնում, օղլուշաղն ուրշի, յա Աստուն պահ տալիս, եդ դառնում, գալիս, որ համ իր բաղերին ու հանդին, համ իր հարևանների մ լ ք ի ն, օրոն անի, ջրի, պահի, որ չի՛ չորանան: Էս խեղճերն էլ՝ ցերեկը փշերի տակին, քոլերի միջումն, յա քարափներումն էին տափ

կացած, ու գիշերը մութը գետինն առնելիս, ոտ ու ծփլթու կտրվելիս, մահվան դողով ու քրտնքով դուս էին գալիս, իրանց բաղերը, հանդերը ջրում, իրանք էստեղ հալվում, մաշվում ա՛խ ու վա՛խ քաշելով, իրանց ողորմելի օղլուշաղն էն ղարիբ երկրներումը: Շատը հենց իմանալով՝ թե ոտը խաղաղվել ա, որ դուս չէին գալիս, իսկույն հարամին բգին չոքում, գլուխը կըտրում, հոգին առնում էր: Գլուխը դառել էր մեկ սոխի գլուխ, ինչպես որ ասում են: Սար ու ձոր հարամով, գողով, ավազակով լցվել էին. ղուշը երկնքիցը վեր էին բերում: Օդը ապականվել էր ջամդաքի հոտով, ու հարամի ղշերը, ո՛ր աշխարքի տակիցն ասես՝ թռել, էստեղ էին հավաքվել՝ որ իրանց փորը կշտացնեն: Ջուր ասես՝ մարդ էր բերում, քամի ասես՝ մարդահոտ, քար չկար, որ արինաթաթախ չըլեր էլած, երկինքը պելացել՝ մտիկ էր անում, որ տեսնի, թե ի՞նչքան չարություն մարդ կարա անիլ՝ որ էնը գյորա նրա պատիժը տա:

Էս ժամանակին էր հունիսի —ին 1825-ին՝ որ արինակեր *Հասան-խանը*, սարդարի փոքր ախպերը՝ որ հազար անմեղ գլուխ կերել, հազար տուն քանդել, քաղաք, գեղ ավերել, Ղարս ու Բայազիդ հինգ վեց անգամ ոտի տակ տվել, Արզրումա սարասկյարին խղճացրել՝ աշխարհ ձեռին գզիրն էր բերել, ոտը բարձրացրեց՝ որ գնա՝ Պետերբուրգն էլ առնի, ավերի, Թիֆլիզու սիրուն օղլուշաղը՝ իրան զազան զորացը մատաղ անի, հրամայեց Նաղիխանին՝ որ իր Ղարափափախները և Մոկլուն վերցնի, գնա Ղազախու բերանը բռնի. Քրդերի գլխավոր Օքյուզ աղին էլ դրկեց Ղարսա սնոռը, ու ինքը իր սարվազներովը, ղոնշունովը գնաց Ապարան՝ որ Փամբակու վըրովը՝ փռսանդ հարածին պես՝ Ռուսի սահմանը անց կենա: Քրդերը բոլոր ղայիմացրին, Երևանումն ու Սարդարաբադումը՝ որքան հարկավոր էր՝ զորք ու ջաբախանա թողին, ու մնացածը հետները վերցրին:

Ով էս սհաթը Երևան էր մտել՝ հենց կիմանար՝ թե ջհենդեղը նոր ա էկել, աշխարհս քանդել: Ապարան դառել էր դասաբխանա: Օր չէր ըլում՝ որ սարից, չոլից մարդ չի բռնեն ու Հասան-խանի առաջը չբերեն: Ամեն գլուխ բերող՝ նրա աջու ձեռն էր դառնում, փեշքաշի տուտը Ղարս էր հասել: Առանց մարդ սպանելու մեկ օր աչքը չէր կպցնում: Տեղիցը վեր կենալիս՝ նամազը պրծածին պես՝ առաջին գործն էն էր՝ որ ջրատար, մոլորած եսիրների՝ որ էստեղ էնտեղ հանկում, բերում էին՝ կամ աչքերները հանի, քիթ ու պռունկը կտրի կամ ոտն ու ձեռները կտրիլ տա, կամ կտրատած ձեռները դաղած եղի պղնձի մեջը կոխել տա, որ արինը կտրվի, կամ իրանց սաղ սաղ փարչալամիշ անի: Նաղի-խանի ու Օքյուզի ղոչախ ծառեքը հրաշք էին գործում: Բոլոր Ղազախ, Բոռչալու դոնիմիշ էր էլել, շատ եսիր սրանք էին բռնում, իրանց միջիցը ու Ղզլբաշի ձեռը տալիս. համփա ասես, վելադություն ասես՝ սրանք էին անում, ու թշնամուն կամ իրանց մեջը բերում, կամ իրանք խեղճ Հայերի տունն ու տեղը թալանում: Շատ

անգամ էն մարդի, որի հետ որ աթադան բաբադան մուղարար տարիներով հետրները նստել, վեր էին կացել, հացը կերել, հարևանություն արել, գալիս էին ափաշկարա օրը հաշին տունը կտրում, ունեցած չունեցածը վերցրնում ու հետն էլ ասում, որ «մենք տանիքք լավ ա, քանց բշնամին, մենք ձեր դոսքն ենք. մենք ուտենք ձեր մալը, թե չէ՛ բշնամին կգա, կտանի»:

Էսման բանն անց էր կացել, խորամանկ Պարսիկը իրանց բանը էնպես էին գողի պես սկսել, որ մեր կողմը ո՛չինչ խաբար չկար: Էսպես անօրենություն ա՞ս էր պատահում: Շատ տարի՝ Ղարսա կամ Բայազդու վրա գնալիս՝ էս օրը հազիր էր: Ապարանը ամեն տարի էր դուս գալիս Սարդարը իր դոնշունովը, իրեք ամիս մնում, Փամբակու մեծավորին փեշքաշ ուղարկում, իր մոտ հրավիրում ու հազար օրթումով հավատացնում՝ թե Ռուսը քանց նրանն էլ մեծ բարեկամ չունի: Էս էր պատճառը՝ որ Փամբակու իշխող՝ մեծավոր իշխանն և զորապետն *Սավարզամիրզա*՝ ո՛չինչ կասկած չէ՛ր տանում: Ղորդ ա, էս տեղ, էն տեղ տավար, եսիր տանում էին, ամա էս բարի սովորությունը՝ էս օր էլ ունին մեր պատվական դրացի Ղազախ, Բուչալուն: Էս օր էլ են մարդ սպանում, թալնում, կոտրում, նրանց բան ու գործն՝ է՛ս ա միշտ: Էստուր համար զարմանք չի՛ որ ո՛չ ոք մեկ չար բան չէ՛ր մտածում՝ թե Երևանը քոչում էր, նրանք հավատացնում էին՝ թե Սարդարը ուզում ա գնա Արզրումու վրա: Ղալաբանթլի հազար անգամ էր պատահել, էս նոր բան չէ՛ր ու նրանց Աղալարները էնպես էին Սավարզամիրզի սիրտը ձեռ քցել՝ որ ինչպես ուզում էին էնպես էին շուռ տալիս: Բազի Հայ էլ՝ որ Երևանիցը իր բարեկամներիցը գիր էր ստանում ու գիտեր՝ թե բանի զորությունն ի՞նչ ա՝ ձեն հանելիս՝ Ղարաքիլիսումը վրեն ծիծաղում, ախին խփում էին ու վախլուկ Հայ կանչում: Աղալարները մեծավորի դուռն ու շեմը էնպես էին բռնել՝ որ մեկ Հայի չէին էլ թողում՝ որ շունչ էլա հանի: Էլ Փամբակու Հայերը Պարսից խորամանկությունը լավ իմանալով և իրանց քաշած դառն օրերը միտք բերելով՝ ամեն տեղ պատրաստություն էին տեսել: Պարնի գեղը, Գյումրի՝ որը բերդ ուներ, պատերը շինել, մեջն էին մտել: Խլղարաքիլիսեն բերդ ու էր չունենալով՝ սելեր ու գութան իրար վրա էր դրել, սանգար կապել, ունեցած չունեցած էնտեղ դայիմացրել՝ գեղարենքն էլ իրանց մեջ առել, ինչ հին ժամանակից թուր, թվանք ունեին՝ հավաքել, տղամարդիքը գիշեր, ցերեկ ասպաբաժորած, օղլուշաղը էնտեղ էին հավաքել, տավարը բերդի տակն արել, որովհետև նրանց մեծ հարստությունը տավարն ա, գիշեր, ցերեկ դարավուլ էին քաշում: Հանդրն էլ բազմությունով էին գնում. ճամփեքը՝ համարյա թե՝ փակվել էին. շատ գիշեր, շատ վախտ էլ՝ Քրիստոսի խոսքին չէ՛ին մտիկ անում, մեկ Թուրք աչքը թեքելիս, գլուխը հետն էր թեքվում: Զունքի յայլաղի ժամանակն էլ էր, Թուրքերը լավ էին իմանում՝ թե էսը ո՞ւրտեղ ա կորել, ու ինչ տեղ ուզում էին՝ որ իրանց գազանությունը բանեցնեն, իրանց արինը իրանց

սիրտն էր թափում, չունի թե քիչ՝ թե շատ՝ էլի Փամբակու, Լոռվա, Ղարաբաղու, Մշու, Բայազդի Հայերը՝ սարում, չոլում մեծանալով, շատ տերտերի ու ժամի ձեն չլսելով՝ մինչև էս օր էլ իրանց սրբության հետ՝ էն քաջ տղամարդության հոգին էլ ունին, որը որ ունեցել են մեր անհաղթելի նախնիքը: Ու տեղն ընկած վախտը՝ էլ ավետարանի ու վարդապետի խոսք նրանց չէր վախացնում՝ թե որ արին վեր ածեն, դժոխքը կերթան, ու մտքը բարձրացնողի՝ սաղ ձեռն էին բերանը կոխում, համ թռցնողի՝ գըլուխը թռցնում: Էս էր պատճառը՝ որ Թուրքերը՝ էս օր էլ էս ձորերովը անց կենալիս՝ էնքան քարափի լեռ քարիցը չեն վախում ու գետի կատաղությունիցը՝ որքան քարափների բերնիցը՝ որդիանց որ քաջ լոռըցոնց թվանքի գյուլլեն, կամ մեկ լղրանի թուրը անցկենողի գլուխը սոխի պես էին թռցնում, ու իրանց թշնամու մարմինը, իրանց ձորերին մատաղ անում:

Մենակ Դսեղեցի Մեհրաբյան Թումանյան Հովակիմի անունը՝ քարերը սասանացնում էին: Սարերի, ձորերի միջում մեծացած, գազանի ու հարամու արինը թափելով էր նրա ոսկորները հաստացել: Երկու տղամարդ նրա մեջքը չէին կարող խտտել, հինգ մարդ նրա մեկ ձեռը չէին կարող ոլորել, նրա գլուխը մեկ օր չէր ցավել: Կերածը մեղր ու կարաք էր, հաքածը շալ, կոխածը ծաղիկ ու չիմանի. աղբրների վրա, մեշի միջումն էր նա օրորոցումը աչքը բաց արել: Նրան ի՞նչ կդիմանար: Աժդահա, ու ոչ տղամարդ: Չորս գազ ու կես բոյն էր, գազ ու կես թիկունքի լենությունը, դոշը ապառաժի պես հաստ, ամեն մեկ ձեռը մեկ սնի դաղար, ամեն մեկ ոտքը մեկ կաղնու նուխկը, շլինքը մեկ ծառի քոքի հաստությունով, երեսը՝ մազն էկել, կոխել՝ երկու թիզ ճակատի տակին՝ սև սև ունքերն է՛նպես էին թռնել ու նրա արծվի աչքերն ու քիթը կոխել, ինչպես կարկըտախառը ամպը՝ գիշերվան աստղերը: Քիթ ու պռունկն էնպես էին մազի միջումը կորել՝ ինչպես մեկ ապառաժ քար ջանջալի, թփի միջումն: Ութ ախպեր ուներ, մեկը քանց մեկը աժդահա. ամեն մեկը հինգ, վեց որդի ունեին, շատի չէ թե հարսանիքն էին մենակ նրանք տեսել, թոռներն էլ մեծացել, առաջներին խաղում, սարն էին գնում: Վարսուն ջանից ավելի հոգի՝ հարս, փեսա, թոռը, ծոռը՝ առավոտը՝ նրանց տանիցը դուս էին գալիս, ռիզունը մթանը նրանց օնորքի տակին քնում ու նրանց հարյուր տարեկան հերը դեռ երեկվան երեխի պես՝ բեղերն օլորում, միրուքը սանդրում, փափախը կոտրում, նրանց հետ՝ պար գալիս՝ պար գալի, խաղալիս՝ խաղում, սազ ածելիս՝ շատ անգամ ինքը սազը ձեռներիցը խլում, ածում, խաղում, քսան տարեկանի պես ձիու վրա նստում, ասպաբը զգում ու սարերում, ձորերում, չաղրի տակին՝ պարզիկա գիշերը՝ որդվոցը իրան արած քաջությունները, լոռըցոնց տղամարդությունը, հին հին բաներից, Լազգուց, Թուրքից հազար բաներ պատմում ու նրանց էլ ասում, որ քնած վախտին էլ թուրը ու թը-

վանքը բարձի տակին, ոտը գերեզմանումը՝ թուրը կողքին քաշ, յա պատանի հետ՝ պե՛տք է հողը տարած՝ որ անբան քարն էլ իմանա՝ թե ո՞վ ա իրան տակին թաղած։

Էն Հովակիմը՝ որ մեկ օր լեղանալիս՝ մեշիցը հանկարծ՝ որ տասնը հինգ Լազգի չե՛ն դուս գալիս, ինքն էլ կամաց կամաց ջրիցն ա դուս գալիս, ու որպես թե նրանց բանի տեղ չի՛ քցում, սկսում ա շորերը հանել։ Լազգիքը սովորաբար մարդ չեն սպանիլ, սաղ սաղ կբռնեն, որ տանին, ծախեն։ Հենց որ մոտանում են, ձեն ա տալիս էս աժդահեն՝ որ կանգնին, ու ասում, որ տղամարդություն է՛ն չի՝ որ տասնըհինգ մարդ մեկի վրա թափին, բռնեն. թե սիրտ ունին, իրանք մեկ կողմը կանգնին ու ինքը մեն մենակ, թե որ հաղթեն, թո՛ղ էն ժամանակը բռնեն տանին։ Լազգիքն էլ իրանց գլուխը էնքան ցած չհամարելով, համաձայնում են։ Ասլան Հովակիմը թվանքը քցիլն ու առաջի մարդին սպանիլը մեկ ա անում։ Էս ղզղուն վախտը՝ էլ գյուլլին չի մտիկ անում, թուրը հանում ա, մեջներն ընկնում թշնամին երեսը եղ ա շուռ տալիս, տասնըչորսին էտեղ, էնտեղ որը թրով, որը փշտովով սպանում, աղցան անում։ Վերջին տասնըհինգերորդն էլ՝ որ էսրի պես չոքում, գլուխը դեմ չի անում քաջին՝ նա թևիցը բռնում, վեր ա կացնում ու ասում. «Քեզ քո կյանքը կբաշխեմ, որ գնաս ձեր երկիրն ու ձեր քաջ ազգին պատմես. որ իմանան՝ թե մենակ իրանք չի թուր խփիլ գիտեն, թե Լոռու Դսեղ գեղումը էնպես ինձ նման հազարավորները կան, որ թե ուզենան, ձեր երկիրը ոտի տակ կտան, կչնչեն։ Ամա Հայ քրիստոնեին մեղք ա էնպես բանը, մեր օրենքը չի՛ հրամայում»։

Է՛ս Հովակիմը, է՛ս Լոռու ձորերի Աստվածը, է՛ս սարերի արծիվը, է՛ս մեշեքանց ասլանը՝ մենակ հերիք էր՝ որ մեկ քարի քամակից ձեն տալիս, մեկ չոլում ռաս գալիս՝ հարյուր Թուրքի լեղին ջուր կտրի, աչքերը սևանա։ Էն սևացած, արևի, անձրևի տակի մուր դառած՝ ունքերի տակիցը՝ որ աչքը չէ՞ր ընկնում մարդի երեսի՝ էնպես էր իմանում, թե կայծակն ա խփում, ու սար ու ձոր սևանում էր գլխին, գետինը պտտում, ու ինքը քար դառած մնում առաջին կանգնած։ Քանի՛ քանի էնպես ղոչաղ տղերք քամակին քցած՝ գիշեր ցերեկ՝ էս ահագին հսկայն վիշապի պես պտտում ու Լոռվա ձորերումը ու սարերի գլխին ղուշը երկնքիցը վեր էր բերում, ձիավորի ոտի իզը բռնած՝ ձորե ձոր ընկնում, փորսի քամակիցը հասնում, ու տասը ձիավորով՝ հարյուր ձիավորի մեջը ճղում, ջախըփուրթ անում, ու էլի Թուրքերի օբեքանց միջովն անց կենալիս՝ մեկն էլա չէ՛ր սիրտ անում, որ աչքն էլա խեթի։ Ինչպես ինքն էր մեծացել, էնպես էլ իր բոլոր ընկերքը. ամեն մեկ տան հինգ վեց տղամարդ կար, զարթնե մեծն ու պստիկը ու սարի չայիր չիմանը, ծաղիկն, աղբյուրը, ձոր ու էրն էին նրանց ջանը, նրանց հոգին, նրանց կյանքը։ Տաք յորղան դոշակում, բուխարու առաջի, շկոլում կամ եկեղեցում չէին մեծացել՝ որ նրանց սիրտը կամ ահ ունենա կամ թու-

լություն: Շատ անգամ անձրև, կարկուտ գալիս էլ՝ նրանք չոլումը, կամ սարումը քնած տեղը՝ գլուխ չէին բարձրացնում, որ քունը չփախչի: Նրանց բուխարին, նրանց փեչը իրանց տան մեջտեղն էր, ուր տեղ որ երկու, երեք ահագին ծառ իրար վրա քցած, առավոտից մինչև մութն էրվում ա, ու իրանք էլ դռները բաց՝ շատ անգամ շապկանց, գլխաբաց՝ կրակի չորս կողմը կտրում, խմորը գունդ են անում, միջումը թխում, միս են խորովում, հաց են ուտում ու իրանց ձորերի պատմությունն են անում ու որդին նոր նստվն, ախպերը քվորը խսսած՝ անմեղ գառի պես բոլորեշուրջը վեր թափվում քնում: Մեկ ղալմաղալ ընկնելիս՝ իրանց այրանքը օղլուշաղը տանում էին էնպես քարափների մեջ պահում, որ ղուշը սիրտ չէր անիլ մոտ գա: Հազար գազ բարձր, սուր քարափների դոշին մարդ մտիկ անելիս՝ աչքը սևանում էր, սրանք էնպես էին ման գալիս, էնպես էին էս քարափի ծերիցը էն քարափի ծերին թռչում, որ հեռըվանց տեսնողն էլ մնում էր քար դառած, աչքերը կալնում էր ու դուզ գետնի վրա չէր կարում անիցը կանգնիլ, նստում: Տավար, ոչխար, իլխի մեշեն էին քշում ու իրանք թվանքները ուսըներին՝ սար ու ձոր ոտի տակ տալիս:

Ա՜խ՝ ի՞նչ տեղ են կենում՝ որ էնպես չանեն, էս սիրտը չունենան, վարժատան չէին՝ մեռած բառով, անհոգի շնչով, թույլ լեզվով լսել՝ թե Հայք էլ վաղ թագավորություն ունեին, որ կամ չհավատային, կամ քունները վարպետի անսիրտ պատմության վրա տաներ: Ամեն քար նրանց համար գիրք ա, ամեն ապառաժ նրանց համար պատմություն, ամեն հին բերդ, քանդված մատուռ կամ եկեղեցի, որ սար ու ձոր լիքն են էս տեղ, նրանց համար կենդանի վարժապետ: Ամեն գերեզման, ամեն արձան նրանց համար կենդանի վկա, ու պատմագիր: Լոռվա անառիկ բերդը, Սանահնա և Հախպատի վանքերի պատերը, տաճարները, սրահները, նրանց համար վարժատուն: Իրանք ղորթ ա՝ կարթալ չեն գիտիլ, ամա սրտներումը երկաթի պես ա գրված՝ թե էս է՛ն սուրբ հողերն են, էն սուրբ դաշտերն են, ուր մեծն Շահն-շահ, Աշոտ Բագրատունի, Սմբատ... Զաքարե սպասալար, Արղությանց երկայնաբազուկ նախնիք, Հովհան Օձնեցի իմաստասեր, Հովհան Երզնկացի՝ արծվի պես խոյանային, առյուծի պես մռնչային ու հրեղեն սերովբեի ու քերովբեի պես թուրը ձեռ առած՝ երկրումս Օմարի, Հոնաց, Չինգիզխանի, Թամուրլանգի՝ հոգին քաղեին, երկնքումը իրանց համար անմահության բարբոն, անթառամ պսակ պատրաստեին: Նրանց ծընկները՝ սրանց գերեզմանի վրա չոքում, նրանց երեսը՝ սրանց սուրբ հողին ա քսվում, նրանց ոտը՝ սրանց երեսին ա կանգնում, նրանց արտասունքը՝ սրանց հողի հետ ա խառնվում: Նրանց սերմը՝ սրանց հողիցը դուս գալիս, իրանց պահում, նրանց տան հիմքը՝ սրանց գերեզմանի վրա շինած: Նրանց մեռելը՝ սրանց միջումը պառկած:

Քնից են՞վեր կենում, սրանց գերեզմանը տեսնում,
Թե քուն են մտնում, սրանց երազումը տեսնում,
Թե օրթում ուտում, նրանց անունը տալիս,
Թե նամփա գնում, նրանց աղոթքն հիշում,
Թե կռիվ անում, նրանց հիշում, հաշտվում:
Ո՛վ սուրբ լերինք, ձորք, Հախպաս, Սանահին.
Ձեր սուրբ դաշտերումը, սարերի գլխին,
Հազար արձաններ անմոռուց կանգնին:
Կենդանի լեզվով խեղճ անցավորին
Կանգնացնեն, ասեն, էլ լռվին կրկին.
Լա՛ց քո տարաբախտ արևդ ու օրերդ,
Լա՛ց քո խեղճ գլուխը՝ բա՛ց էդ ձեռներդ.
Տո՛ւր հոգիդ անտեր, ողորմելի Հայ՝
Էլ ու՞ր ես գնում, գլխիդ չտալիս վայ.
Կա՛ց, մեռի՛ր էստեղ. թո՛ղ քո ոսկերքն էլ
Էս սուրբ հողումը կարենաս թաղել,
Որ մարմինդ էլա էս աշխարհումը
Քո թագավորաց հետ ու միջումը
Էս տեղ դինջանա. չունի՞ քո աչքը
Կարոտ մնաց, տեսնի՞ քո ազգի փառքը:
Նրանց սուրբ հողն էլա՝ թո՛ղ երեսդ ծածկի.
Նրանց կոխած թուփը՝ քո գլխիդ ծաղկի,
Թողե՛ք արքազան նախնիք մեր հզոր՝
Ձեր սուրբ երեսին զոհ լինեմ մեկ օր:
Ա՜խ՝ ծունչս քաշելիս՝ կրակ է դուս գալիս,
Աչքս խփելիս, բերանս բանալիս՝
Ա՜խ ու ո՛խն ու լաց ամպի պես խառնվում՝
Էրում, խորովում, օրս խավարացնում:
Ա՜խ՝ ի՞նչ օգուտ՝ որ սիրտս ա իմանում,
Աչքս չի՛ տեսնում, հոգիս մխիթարվում.
Ընչի՞ ձեր թևի՛ տակին չծնեցի,
Ընչի՞ ձեր ծունչը ես էլ չլսեցի,
Որ վեհ Շահն-շահն, կամ մեծն Սմբատ
Ինձ էլ ասեր թե՝ որդի հարազատ,
Տե՛ս՝ է՛ս հողումը ես քեզ պահեցի.
Տե՛ս՝ է՛ս հողումը քեզ մեծացրի.
Ծունչդ տու՛ր, հոգիդ, բայց քո հայրենիք
Մի՛ տար թշնամյաց, ու անաշխարհիկ
Ընկնիլ սարե սար, լինիլ չարաչար

Ծառա օտարաց, կամ գերի անիար.
Փակիր երեսդ՝ Աստվածասեր Հա՛յ,
Վա՛յ մեր խեղճ օրին, մեր արևին վա՛յ.
Ամպել ա երկինքը, կայծակին տալիս,
Սար ու ձոր գոռում, հառաչում, լալիս:
Էլ ի՞նչ ես կանգնել՝ ձեռդ ծոցումդ,
Մնացել եվարած ընչդ բերնումդ:
Փախի՛ր, ա՛խ՝ գլուխդ ա՛ռ, կորի՛, որ պրծնիս:
Էս հեղեղին դու ի՞նչպես դեմ կընկնիս.
Ա՛խ՝ ի՞նչպես էս օր դու գլուխ բարձրացրիր՝
Բարի՛ արեգակ՝ երեսդ հանեցիր:
Ա՛խ՝ ի՞նչպես սիրուն աչքդ չխփեցիր,
Ու էդպես հանդարտ էկար, կանգնեցիր,
Որ վկա լինիս անիրավ գործքի,
Որ լիս տաս խավար, անողորմ արքի
Ու խեղճ Հայերի արինն ու ջանը,
Էրված տան ծուխը, փակված բերանը,
Կտրատված լաբը, սուգ ու ցիվանը
Լսես, տեսնես, գնաս էլ եդ քո բանը:
Անողո՛րմ երկինք՝ ի՞նչպես դուք թողիք,
Ո՞ւր ձեր ամպ, կայծակն էսօր պահեցիք,
Զարի սուրը տեսած՝ դուք պապանձվեցիք,
Ու փուլ չի՛ էկաք, ձեր տակով չարիք.
Ապառա՛ժ, գետին, անկո՛ւրտ հողի փոր՝
Հենց անմե՛ղ արին կուզեիր էս օր՝
Հենց անբու՛նչ մեռել ծոցդ կտանիս,
Ծնողաց սուգ, ցիվան ո՞չինչ համարիս:
Աչքերդ կխփես, բերանդ կբանաս՝
Թշվառ դու զազան՝ որ ոչ կբանաս.
Ի՞նչ կըլեր՝ էս օր մեկ գութ շարժեիր,
Անմեղի լացն, սուգն դու մեկ լսեիր,
Քո չար որդիքը հրով խրատեիր,
Բարի որդիքդ սիրով պահեիր,
Քեզ քանդողի դու տունը քանդեիր,
Քեզ ցինողի դու տունը ցինեիր
Ու հազար անմեղ հոգի գառի պես
Սրի չտայիր, խնամեիր մոր պես:
Եդ դա՛ռ՝ անցավոր՝ ա՛խ՝ ու՞ր ես գնում.
Մի՞թե արյան ծովն՝ առաջիդ չտեսնում,

Քո խեղճ ազգի ջանն առաջիդ ընկած,
Արինաբաղախ հողումը քցած։
Մանուկն մոր դոշին, աղջիկն մոր ծծին
Կաթը բերնումը ձեռը նրա ծոցին,
Արինն, արտասուք, մազ ու հող, երես
Իրար շաղաղված՝ հնձած ծաղկի պես՝
Քուչա, հանապարհ բռնել են, փակել,
Քար ու դաշտ ու հող արնով լվացել.
Քեզ ձեն են տալիս՝ թե որ աճց կենաս
Խլղարաքիլիսեն մտնես, կամ դուս գաս,
Աչքդ մեկ գեսնին քցի՛ր ու ասա՛,
Աղլուխն ա՛ռ, ձեռդ արքի՛ր ու մեկ լա,
Զոքի՛ր էն հողի, էն դաշտի վրա,
Նայի՛ր երկինքը ու լա՛ց, սուգ արա՛,
Հիշի՛ր նրանց հոգին, պահի՛ր քո մտքում,
Թե մեկ ազգ իրան որ էս աշխարքում
Չի՛ պահի, բշնամուն ինքը գերի կըլի,
Ասված էլ նրան աչքից կըքցի։

«Տղե՛րք՝ օյաղ կացե՛ք, թվանքներդ հազրեցե՛ք, երեխեք, օղլուշաղ բերեք՝ մեր տունն ածեցեք»։ Ասեց Խլղարաքիլիսի իշխան պարոն Աղա *Սարքիսը*։

Փառք Աստուծո՝ տունս հացով լիքն ա, գոմեշներս կքի, ինչ ունիմ ձերն ա, ձեր տավարն էլ՝ որքան կարեք՝ գեղին մոտացրե՛ք. սիրտներդ պինդ պահեցե՛ք, քանի իմ ծուխս չի՛ կտրվել ու շունչս բերնումս, ջանս ձեր ուղուրին դրած ա։ Մենք Քրդերի ու Օսմանլվի հետ ենք քյալլա տվել, էս անսիրտ Աջամն ի՞նչ ա, որ մեր առաջին դիմանա։ Երկինքն էլ որ թռչին, տեղվեսեղ կրակ դառնան, մեր մազին չե՛ն կարող դիպչիլ։ Մեր ոսկորները Ղարսա սարերումն ա պնդացել, սրանք ո՞վ են, որ մեզ դեմ կենան։ Թո՛ղ մեզ բարութ ու թվանք չտան, մեր տղամարդությունը մեզ համար բարութ էլ ա, պարիսպ էլ։ Լավ նայեցե՛ք, որ սելերը դայիմ ըլին։ Մեկ դասքեղ գնա գեղի էն կողմը, մեկ էս կողմը, թե կարաք մեծ ու պստիկ խառը կանգնեցե՛ք, որ բշնամին հենց իմանա, թե մենք շատվոր ենք ու սիրտ չի՛ անի մոտանա։ Ես իմ դասքովը նամփի առաջը կկտրեմ, առաջի դուս էկողի նակատը՝ էս գյուլլին դուրբան կանեմ, որ հրես քցում եմ։ Ղորդ ա, շատ որ մտիկ արինք, չեկան, ամա էս գիշեր ինձ սուրբ Սարքիսն երևաց՝ ծառա եմ նրա սուրբ զորությունին ու ինձ ասեց՝ որ մեր գլխի թաղարեքը տեսնինք։ Սուրբ Սարքսի անունը տվե՛ք, աղոթք արե՛ք, հրես աղոթարանը որտեղ որ ա, կբացվի։ Նրանք մեր ազգի արինը շատ են վեր ածել, մեկ որ էլ մենք նրանց արինը վեր ածենք։ Հայ չե՞նք, Հայի

Արարչին մեռնիմ, նրա ամեն մեկը մեկ սարի բարբառ ա։ Էլ փախտ մե՛ք կորցնիլ. կապրինք, էլի մեր հողումը, մեր օղլուշաղի հետ կխնդանք. էլի մեր ննջեցելոց հողի վրա արին կթափենք։ Վարթանա թոռները չե՞նք։ Տրդատա արի՛նը չի՞ մեր սրտումը. Տիգրանի շո՞ւնչը չի մեր բերնումը։ Սար ըլեր կհալչեր, էլի մենք, Հայերս չե՞նք, որ ամեն տեղ անուն ունինք, մեր հավատը ամեն տեղ գոված ա. մեռնի՛մ ձեր արևին՝ էնպես մեկ քաջություն անենք էս օր, որ աշխար ամենային իմանա։ Դե՛՝ էլե՛ք, Սմբա՛տ, Աշո՛տ, Տի՛գրան. էլե՛ք՝ ձեր խոքուն (հոգուն) ղուրբան՝ տեսնիմ՝ թե ինչպես էս օր ձեր անունի լայաղ՝ ձեր հունարը նշանց կտաք։ Էդպես անուն ունեցողը՝ սար ըլի առաջին, պտի վրովը թռչի. ծով ըլի, պտի ոտնակոխ տա՝ ու՞ր մնա էս քյամալուզ, թուլ Աջամը, որ ո՛չ հոգի ունի, ո՛չ հավատ, ո՛չ օրենք։ Մեկ մարդ որ մեռոն չունենա ճակատին, նրանում ի՞նչ զորություն կըլի։ Մեր ձեռը որ թուլանա, Աստուծո հրեշտակը, սուրբ Լուսավորչու բարեխոսությունը մեզ քոմակ կըլին, է՛նքան ա մեր հավատի զորությունը։ Տե՛րտեր ջան՝ վեր կա՛ց, ամենին էլ սրբություն տո՛ւր, դրա զորությունին ղուրբան, մեռնինք, հոգու փրկություն ա, ապրինք, մարմնի առողջություն։ Խոստովանության փախտը չի՛. Աստված ինքը գիտի, որ մեր սիրտն արդար ա։ Թե մեռնիմ, ինձ թաղեցե՛ք, իմ հոգուս հացը տվե՛ք ու էս ջիվան որդուս պահեցե՛ք։ Հինգ որդի ունիմ, իրեք ախպեր, վեց, օխտը՝ ախպեր զավակներ, հարսն ու թոռը, ամա իմ աչքի լիսը սա յա էլել։ Ամենից ավելի սրան եմ ուզել՝ սիրել։ Ա՛խ՝ թե գիտենաք՝ սա ի՞նչ ցեղից ա։ Վա՛յ ի՞նչ ասեցի, դուք լավ գիտեք։ Սա մեր քաջ Վարդանի Մամիկոնյանի արնիցն ա։ Երեխա էր, որ հերնըմերը մեռան, ես սրան վեր առա, ինձ որդի շինեցի, ու ինձ որդուց ավելի համ տվեց։ Ջուրը որ քցեի, կընկներ. կրակը քցեի, երեսը եդ չէ՛ր դարձնիլ։ Տեսնո՞ւմ եք էս լեն ճակատը, էս պարթև բոյը, էս արծվի աչքերը, էս գեղեցիկ պատկերը. լսե՞լ եք սրա անուշ լեզուն։ Եկեղեցին մտնելիս՝ հենց իմանաս՝ հրեշտակ ա մտնում. մեր մեջը դուս գալիս՝ հենց բռնես՝ արեգակ ա ծագում։ Ա՛խ՝ ամեն մեկ սրան մտիկ տալիս, ամեն մեկ սրա ձենը լսելիս, էնպես եմ իմացել՝ թե սուրբ Վարդանն ա առաջիս կանգնած։ Տե՛րտեր ջան՝ սրան օրհնի՛ր, ձեռդ դի՛ր գլխին. ո՞վ ա խաբար, աղոթարանը բացվում ա, արնով լցված. սրտովս դառը մտքեր շատ ա անց կենում, ամա մեր հավատը զորավոր ա»։

«Վա՛րդիկ ջան՝ արևի՛դ մեռնիմ՝ քանի շունչս վրես ա, ա՛րի, մեկ քեզ համբուրեմ, արի՛, էդ սուրբ երեսիդ ղուրբան ըլիմ։ Թե հողն էլ մտնիմ, էդ արդար ձեռովդ իմ աչքս խփի՛ր. իմ հողը դո՛ւ քցի՛ր. իմ մեծ որդին դո՛ւ ըլի՛ր, իմ տեղը դո՛ւ բռնիր. իմ տունը դո՛ւ հովվի՛ր։ Քանի ոտդ իմ շեմումըն ըլի, իմ տունը կծաղկի, քարերն էլ ինձ պտուղ կտան։ Ա՛րի, երեսիդ մեռնիմ, իմ երկրո՛րդ Վարդան, իմ ազի՛զ Վարդան. գերեզմանումն էլ որ ըլիմ, որ դու գաս, երեսս կոխես, հենց կիմանամ՝ հրեշտակ ա թևերն վրես փռել։

Արի՛, արի՛, երեսս ոտիդ տակը, բալքի թե՝ էս ձեռը, որ հիմիկ քեզ խտտում ա, էս աչքը՝ որ սուրբ երեսդ տեսնում, էս լեզուն՝ որ հետդ խոսում, էս օր բոլորն էլ լռվին, ու մարմինս քո առաջին՝ անշունչ, անլեզու ընկած ըլի։ Լաս՝ ես չլսեմ, սքաս՝ ես չտեսնիմ, չիմանամ։ Վարդանի՛ Աստըված, Վահանի՛ Աստված, ո՞վ սուրբ Լուսավորիչ՝ թե էս ծերացած գլուխը՝ էլ ջեր օր չի՛ պտի տեսնի, թո՛ղ սրա ոտի տակին մեռնիմ։ Թե էս հալեվոր աչքը՝ էլ արեգակի լիս չի՛ պտի տեսնի, ա՜խ՝ Աստված— Քո հողն եմ ու մոխիրը. թո՛ղ՝ սրա ձեռն իմ երեսիս մեկ բուռը հող քցի։ Վա՛րդան ջան՝ արնիդ մեռնիմ, մի՛ լար, քո արտասունքը սիրտս էրում, խորովում ա։ Մի՛ լար՝ էդ քո հրեշտակի աչքերիդ ղուրբան. քո սուրբ պապի օրհնությունը մեզ վրա յա, սրբի՛ր աչքերդ։ Մկամ քեզ որ օրհնեմ, ես պտի մեռնի՞մ, քեզ ո՞ր օրը չեմ օրհնել, ո՞ր օրը չե՛մ գովել ու երեսդ երեսիս՝ աչքերս երկինքը քցել, քեզ ումբր ու արև խնդրել։ Արի՛՛ ո՛րդյակ իմ. արի՛՛ հո՛գի իմ. իմ տան սին, իմ կենաց գավազան, իմ օրհնությունը՝ հոր օրհնություն ա։ Հոր ձենն Աստված թեզ կլսի։ Արի՛՛ քեզ օրհնեմ. վախտը հասել ա, գնա՛ մորդ մոտը. մյուս տղերքանցս սիրտն ա՛ռ, քեզ պահիր։ Աստված էս ձեռը՝ որ մինչև էս օր մեկի մազի չի դիպել, չի՛ թուլացնիլ։ Դուք ինձ համար աղոթք արեք ձեր արդար բերնովը։ Էս քան տղերքանց ջանն ըլի սաղ. առծիվը երկնքիցը վեր կբերենք։ Տե՛րտեր ջան՝ Պահպանիչդ ասա՛, ավետարանը կարդա՛, մեկ կարն աղոթք անե՛նք, Աստուծո էս սուրբ երկնքի տակին, բալքի թե դհա շուտով մեր ձենը առ Աստված հասնի։ Երեխե՛ք, չոքեցե՛ք. ծունր դրե՛ք. ձեր՝ էս սհաթի ամեն մի շունչը՝ Աբելյան պատարագի պես երկինքը կվերանա. հանեցեք թրըներդ, թո՛ղ տեր հայրն օրհնի»։

Տան կտրներին, հայաթի միջին, դաշտի երեսին, հողի բաց դոշին, երկընից առաջին, աստղերի տակին նրանք չոքեցին, նրանք կանգնեցին։ Էրեխանց ձենը, տղայոց լացը, ծնողաց սուքը, նրանց մաղթանքը, իրար հետ խառը երկինքն վերացան։ Հերը որդին օրհներ, մերը զավակն հանձներ։ Մութըն ու խավարը քիչ քիչ հեռանար, լիսն ու արևը՝ ծանր մոտանար։ Երկիրը նրանց արտասունքը սրբեց, երկինքը նրանց աղոթքը լսեց. ուրախ երեսոք տեղից վեր կացան. տերտերի ձեռը, խաչն, ավետարան ճակատին դրին նրանք, համբուրեցին. ձեռ ձեռի տված՝ իրար սիրտ դրին, աչքները սիրով երկինքը քցեցին. թե մահ էլ, թե կյանք նրանց հանդիպին, իրար հետ ապրին, իրար հետ մեռնին, իրար հետ արին թափեն ու կռվին, իրար հետ թաղվին, իրար, հետ պսակվին։ Ահ ու տխրություն էլ չէ՛ր երևում, երեսն արև, լիս դառած՝ փայլում, արինն սրտիցը կրակի պես վառվում, հոգին մարմնիցը ձեն տալիս, ասում. էլ մի՛ կորցնեք դուք ձեր ժամանակն, գրվեց երկնքումը ձեր սուրբ հիշատակն։ Սար ու ձոր հրեն ոտն են վերցրել, գալիս ձեզ վրա՝ ոտնատակ անել, բայց ձեր քաջությունն՝ երկնից զորությունն կարեն աշխարքումս թողալ ձեր անունն. թե սերն ու հավատն, հայրենյաց նախանձն

որքան զորավոր են ու շնորհապանծ, որ մինն հազարին կարա խորտակել, երկուսը բյուրին կոտրիլ, նվանիլ: Չեն տվին միմյանց, սիրտ տվին միմյանց՝ օրհնություն առան, գնացին ի բաց:

Բայց անմեղ Վարդանն միևչև էն վախտը, ելինքը ծուռը, աչքերը գետնին՝ մեկ հորը նայելով, մեկ լացը արբելով, մեկ ախ քաշելով, մեկ սիրտը բռնելով, խալխին նայելով, սուքը կուլ տալով, երկնքին աղոթքը, երկրին արտասունքը՝ տալով, հանելով: Մեկ ձեռը թրին, մյուսը հոր ուսին, հոր հետվն ընկած՝ լար ու մղկտար՝ աչքերը լցրած: «Անուշ իմ դու հա՛յր, անգին բարերար, իմ կենաց տվող, իմ հոգուս դու հար: Մկամ տո՞ւնն կարա իմ ոտը փակել, մկամ չե՞մ կարա իմ աչքը կապել: Մի՞թե էս արինն՝ ինձ դո՞ւ չե՛ս տվել, մի՞թե էս ջանը՝ ինձ դո՞ւ չես բաշխել. կարե՞ն դինչանալ, ինձ հանդարտ թողալ: Բանդումն էլ ըլիմ՝ ոտս բխովումն, մահն իմ առաջիս, սուրն իմ դոշումը, էլ քեզ կուզեմ, որ ես իմ հոգիս տամ, քո ոտիդ տակին մեռնիմ, հող դառնամ. որ ես քո կոխկումն ա՞խ՝ չըլիմ կանգնած, իմ կյանքը քեզ չտամ, հոգիս քեզ առաջ: Հետո քո ոտը երեսս կոխի, հետո բերանդ իմ հոգիս օրհնի: Ա՛խ՝ հա՛յր իմ, հա՛յր իմ՝ քո ըմբրիդ մեռնիմ, առանց քեզ մեկ օր թո՛ղ ես լիս չտեսնիմ. մեռնիմ՝ ինձ թաղի՛ր, ապրիմ՝ ինձ պահի՛ր. ինձ տա՛ր քո հետը, ինձ մի՛ սպանի՛ր: Տե՛ս՝ էս սուրը որ ձեռիս բռնած եմ, առանց թրջնամու՝ իմ սիրտս կխրեմ. մինչև քո աչքի, քո տան առաջին հարիր թշնամի քեզ մատաղ չըլին. մինչև էս ձեռը՝ քեզ գյուլլա քցողին՝ հավի պես չմորթի քո վոտիդ տակին, մինչև էս թուրը հարիր թրավորի՝ ելինքն առաջին կամ ձիու փորի տակին չջարդի էլ ո՞ւր ես ծնա. իմ կերած քրտվս չի՞ դուս գա»:

«Զէ՛՝ հա՛յր իմ, հա՛յր իմ՝ քեզ մատա՛ղ ըլի՛մ, ինձ էլ տար հետդ՝ որ ես էլ կռվիմ: Աշխարք իմանա՝ թե քաջ Վարդանի ցեղն ու բոլոր ազգն՝ անմահ, անվանի՝ Հայրենյաց սիրուն, հավատի խաթեր, պատրաստ են զոհ տալ իրանց կյանքն, օրեր»:

«Սելավն վրա պրծավ, գլուխդ պահի՛ր, Վա՛ղդ ջան. տուտը բաց էլավ՝ մնաս բարով՝ դո՛ւրբան»: «Ինձ ո՛չ սելավի, ո՛չ թրի, թվանքի, ո՛չ ամպի կայծակ, ո՛չ փրթնա ծովի՝ չե՛ն կարող հաղթել, քեզանից խլել: Տե՛ս՝ սփթա էկողն ի՛մ փորուս պտի ըլիլ. թե սելի տակիցն՝ չե՛ս ուզում՝ կռվիմ՝ դուս կգամ դաշտը, մենակ կկանգնիմ, կընկնիմ նրանց մեջը կեծակի նման, դաղթմիշ կանեմ, ինձ կտամ դուրբան: Ցա՛ արագահաս զինավոր Սարքիս՝ քեզ եմ կանչել, դու ղվաթ տո՛ւր ձեռիս»: Ասեց պատանին Վարդիկն Հայկազուն, ոտը վեր քաշեց թվանքի ու իսկույն ական թոքափել՝ թշնամու գլուխն ձիու ետվն ընկավ, լիսը բացվեցավ:

Կամեցավ երկինքն՝ ամպերն հավաքի, որ էս դառն վինակն բնավ չտեսնի, բայց արեգակի լիսն, քամու թևն առան, տարան նրանց սարերի եղևն, որ տեսնին Հայոց քաջությանն հանդեսն, թշնամու հաղթվիլն ու նրանց

սև երեսն։ Ինչպես կատաղի գազան՝ Հասան-խանն՝ թափի տակիցն դուս պրծավ, հասավ. Ծորագյալի դոշն մթնեց, սևացավ. Խլղարաֆիլխեն մխու-մը կորավ. հենց բռնես՝ երկինքն հանկարծ փուլ էկավ, ամպ ու կայծա-կով քանդեց սար ու ձոր. էնպես էր նրանց խեղճ հալը էս օր։ Տավարը մեկ կողմից քշեցին, տարան. գեղը մեկ կողմից կրակ տվին, առան։ Ինչ-պես մեկ կաթիլ գարնան անձրևի՝ սաստիկ մրրկի, քամու ձեռ ընկնի, կամ մեկ անմեղ գառը հարիր գազանի ռաստ գա ու մնա կանգնած նրանց միջի, էնպես մնացին չորս կողմը պատած, վերևն երկինքը, ներքևն հողը սառած։ Բայց քաջ Հայկազունք սիրտ սրտի տվին, Վարդանն մեջ արած՝ իրար կանչեցին. «Մեռնի՛նք, թո՛ղ էս օր մենք էլ միասին, որ սուրբ Վար-դանի հասնինք ա՜խ՝ փառքին։ Ընկե՛րք՝ մի՛ վախիք, դուք ղոչաղ կացե՛ք, քամակ քամակի տվե՛ք, միացե՛ք, թո՛ղ՝ մեկ հող, մեկ սուր փրթի, մեզ թաղի, մինչև եղին մարդն, մեկն էլա չփախչի»։

Արեգակը կրակ դառած՝ Ալագյազի կողմիցը բարձրացավ։ Աչքերը սրել՝ երկրի մեջն էր ուզում մտնի, քարերը հոթռի, որ պարզ տենի մեր ազգի քաջահաղթությունն ու տղամարդկությունը։ Ամպերի գլխին բոց էր վեր-ծում, որ չհամարձակին նրա երեսը կալնին ու իրանց տեղը տազարած մնան։ Սար ու ձոր սիրտ ու գլուխ բաց էին արել, ու իրանց խոնարհու-թյունը, իրանց ծառայությունը ցույց տալիս. Բայց Խլղարաֆիլխեն՝ էն խավարն էր բռնել, էն շամանդաղն էր պատել, ու աչքը իր առաջը բռանց էր տեսնում։ Թվանքի ձենը, թշնամու զոռոցը, ձիանոնց խրխինջը, տավարի բառանչը, գետնի թոզը ու տումանը Ծորագյալու դաշտը բռնել՝ կապել էին։ Քրիստոսի խաչի ու Ալու փանջի հոգին ո՛չինչ օր էնպես իրար չէին դիպել՝ ինչպես էս սհաթը։ Հարյուր անգամ Պարսից սևազունդ զորքը զու արին, երբ քաշեցին, ամեն անգամ էլ հարյուրով կոտորվեցան. իրանք իրանց լա-շերի վրովը էլի եդ փախան. շունչ առան՝ էլի կրկին էկան, էլ կրկին մեկ բուռը խալխի թվանքի համն առան, էլի ամոթով եդ դարձան։ Ո՛չ Նադի-խանն էր կարում իր հունարը ցույց տալ, ո՛չ Օքյուզ աղեն, ո՛չ Սվանդուլի-խանը։ Ղազախ, Քուրդ, սարվազ՝ ինչ տղամարդություն ունեին՝ թափեցին՝ ո՛չ նիզամով կարացին, ո՛չ երշով մեկ քանի հողագործի տուն առնեին։ Որ-տեղ մոտանում էին՝ տան դռներիցը, սելի արանքներիցը թվանքները էնպես էին ճռռում, որ շատ Պարսիկ իր ընկերին էր ոտնատակ տալիս։ Տավար, ոչխար գնացին. արտերի կրակի բոցը և ծուխն երկինք էր հասել։ Հասան-խանը հուսակտուր սկսեց Սահակ Աղին դրկել, որ նրանց սիրով հորդորի, գան, նրան գլուխ վեր բերեն, Ռսիցը դոնմիշ ըլին, իրան հնազանդին, նա նրանց մազին չէր դիպչիլ. բայց Սահակ Աղեն՝ էս Երևանցվոց փրկիչը՝ որ օրը հարիր մարդի գլուխ պրծացնում, գազանի ձեռիցը իր ազգին խլում, պահում էր՝ օրը հարիր աղքատ Հայի՝ դարդին հասնում ու Թուրքիցն ազա-տում էր, ի՞նչ սրտով պետք էր նրանց խոսք տա, որ Աստված թողան, սատա-

unbu kę 133:

նին հնազանդին: Բայց հրամանը ծանր էր, չանեն, հազար Հայի սարվազ ու ձիավոր՝ որ ղոնշունումն էին, մեկ ռոպեումը սուրը կքաշեին: Աղլուխը աչքին դրած՝ մոտացավ էս պաշտելի իշխանը: Նա չէ՛ր արտասվում, թե զան հնազանդին, նա լաց էր ըլում՝ թե իրանց գլխի ճարը տեսնին ու զազանի ձեռը չընկնին: Հենց Հայի ղոնշունը մոտացավ՝ Սահակ Աղեն նրանց գըլխին: Հենց բերանը բաց արեց՝ որ խոսի, ոչ թե նրանց դարցնի, այլ խրատ տա ու մխիթարի, հարիր թվանքի բերանը ցցվեց՝ «Գնա՛ Աջամի Հայ, էդ երեսիդ մեռոնին ենք խաթր անում, թե չէ՝ վաղուց ձեր արյունը մեր հողը կներկեր, վաղուց ձեր հոգին մեզ ղուրբան կըլեր: Լուսավորչուն գնացե՛ք խունկ ու մոմ վառեցե՛ք՝ որ ձեզ սաղ սաղ եդ ենք դարձնում: Մենք Աջամի հացը չե՛նք կերել, Աջամի ձեռի տակին չենք մեծացել՝ որ նոքար դառնանք: Դուք մեր թրի հունարը լավ գիտեք, դուք դրաղ կացե՛ք. ձեր ի՞նչ գործն ա. թող մեր թշնամին մեր առաջը գա, սիրտ ունի՝ մոտանա, սովորել ա գողի պես գեղեր քանդի, տավար հետ ածի, թե կտրիչ ա, թող իր հունարը ցույց տա: Մենք հազար մարդ չե՛նք ըլիլ. ձեր ղոնշունը քան հազարից էլ ավելի ա. քանի շունչ ունինք մեր հողն ու օղլուշաղը ձեզ չե՛նք տալ, ե՛դ դառ»:

Ինչպես մեկ կատաղած դաբլան (վագր)՝ էս բանը որ լսեց Հասան-խանը՝ հրամայեց զորացը՝ որ թրի, թվանքի մտիկ չանեն, յա էն օրը մեռնին, յա իրանց ամոթը ծածկեն, յա Խլղարաքիլիսեն տակն ու վեր անեն, յա՛ իրանք տակովն ըլին. ինքը թուրը հանած՝ ուզում էր՝ որ նրանց առաջին գնա ու առաջին թուրը ինքը խփի, սելի սանգարը ինքը կոտրի, ավալի եսրի գլուխն՝ ինքը թռցնի, Օքյուզ խանը մեկ կողմից, Նաղի-խանը մյուսից՝ հազար մուննաթով նրան կակղացրին՝ որ իր անօրեն կենացը խնայի, իր գլխի պատիվը չկորցնի. ինքը չադրումը նստի, սարիցը նայի՝ տեսնի թե ի՞նչ հրաշք կգործեն նրա ծառեքը. երբ իրանք կմեռնին, էն ժամանակը թո՛ղ գա՝ որ նրանց արընի ջառմեն հանի: Խնդրները կատարվեցավ, երեսը մի քիչ դինջացրեց, քոսա միրուքը սղալեց ու քավթառքոսի աչքերը դես ու դեն քցելով, անասամ չանեքը իրար խփելով՝ նոքերը կիտեց, ղայլանը քաշեց, որ քիթ ու պռունկը դեռ ծխով լիքը՝ իր դժոխքի բերանը բաց արեց, որ ինչ Հայի ձիավոր ու սարվազ կան՝ առաջ քցեն, իրանք եդևիցը գնան՝ որ սրանք կոտրվին փարութը հատնի, որն էլ իրանք եդևիցը սպանեն՝ թե իրան հավատակցին դիմիշ անի ու երըմիշ չըլի. կամ թե Խլղարաքիլիսեցիք՝ իրանց դավանակիցը տեսնելով՝ թուլանան, թվանք չքցեն՝ որ հետո իրանք հանկարծ վրա թափին, սելերը դաղրմիշ անեն ու նրանց ապավինողներին կամ սրով ջարդեն կամ սաղ սաղ կրակը դնեն, էրեն:

Հասան-խանը մեկ քանի ձիավորով նի էլավ սարը, դուրբինը առավ ձեռքը, մեկ քարի վրա պըպզեց ու ձեռով արեց: Օքյուզ Աղեն իր քրդերովը, Նաղի-խանը ղազախները աջ ու ձախ բռնած, Սվանղուլի-խանը իր սարվազներովը, Ջավար-խանը, սարդարի մեծացրած փեշղամաթը (փաքրավորը)

իր դոնշունովը՝ Հայերին ինչպես մեկ սուրու ոչխար մեջ արած՝ ծեծելով, ջարդելով՝ սկսեցին առաջ խաղալ: Քաջածաղիկ պատանին Վարդան՝ որ հինգ սհաթումը քառասնից ավելի մարդ կամ սպանել էր կամ յարալու արել, որ արծվի պես էս կտրից էն կտուրն էր ընկնում ու որին բարութ, որին սիրտ տալիս՝ մխիթարում, լեղապատառ վազեց, հոր անկաջը մտավ ու լացակրկնած՝ մազերը պոկելով հորն ցույց տվեց, հտովն ընկավ, երեսը համբուրեց, ոտները պաչեց՝ որ չունքի մեկ օր պետք է մեռնեին, սել ու տուն կրակ տային, օղլուշաղներն էրեին ու իրանք ընկնեին թշնամու մեջը, որ որտեղ թուրը կոտրվեր, բարութը հատներ, իրանք էլ էնտեղ նահատակվեին, որ իրանց ազգի վրա ո՛չ թուր քաշեն, ո՛չ թվանք քցեն:

«Ամեն մարդ իր գլխի տերն ա». գոռաց էս անսիրտ հալևորը էնպես՝ որ աչքերիցը կրակ էր վեր թափում. «ընչի՞ են էնքան խղճացել, որ իրանց թուրը իրանց սիրտն են կոխում: Մարդ որ իր տանը, իր աշխարքին մուղայթ չի կենա, իր հողի ղադրը չգիտենա, մեռնի մեկ օր հառաջ լա՛վ ա, քան սաղ մնա. հողն էլա հո կդինջանա: Նրանք էն վախտը կրին մեր ազգը, Հայ քրիստոնյա, որ թե էս սհաթին դոնմիշ կըլին ու համ իրանց կազատեն, համ մեզ քոմակ կանեն: Գլխիցս ձեռք վերցրու, դու դեռ ջահել ես. հալա մեծացի՛ր՝ եդո ինձ խրատ տո՛ւր: Աշխարքը դեռ փակ ա քո աչքին»: «Հա՛յր, հա՛յր, նրանք ի՞նչ մեղավոր են, գլխիդ մեռնիմ, էդ սիրտը մի՛ ունենար. մեր ազգին խեղճ արի. թո՛ղ մենք մեռնինք, նրանք ապրին: Մեր օղլուշաղը մեր մոտին ա, նրանց աչքը ճամփի, մի՛ անիլ»: «Ձեռք վերցրո՛ւ ասում եմ՝ հեռս էկան. տղե՛րք, էլ մե՛ք մտիկ անիլ»: «Ադա, ձեր ազգն եմք. Ադա, քո արևի սաղաղին ամեն մեկս տասը քան գլուխ քյուլֆաթ տանը վեր ածած թողել՝ էկել ենք. թրով են բերել. մենք չէինք գալիս: Ա՛դա, գլխիդ ղուրբան՝ տեսնում ես, որ մեզ զոռով կրակն ենք ածում, յա՛ բաց արեք ձեր սանգարը, որ մենք էլ ձեր մեջը գանք, ձեզ հետ թուր տանք, մեր օղլուշաղի տերն էլ Աստված, յա՛ թող Հայի թրով մենք չմեռնինք: Մեզ մորթի՛ր՝ գլխիդ մեռնիմ, չէ՞ մենք էլ քո ազգն ենք, մեկ ավազանում ծնված, մեկ խաչի պաշտող. մեզ ջուրն ածի՛ր, խեղդի՛ր, մեզ մի սպանի՛ր, մեր դառն օրը մեզ հերիք ա: Մեր փրկիչն էս օր դու դառի՛ր: Թուր էլ ունինք, թվանք էլ. ամա հազար թուր մեր գլխին սրած, հազար գազան չորս կողմներս բռնած: Ի՞նչ անենք, ո՞ր ջուրն ընկնինք»:

Ամպերն սկսեցին սարերիցը գոռալով բարձրանալ. երկինքը երեսը եդ դարձրեց, արեգակը աչքը խփեց: Արին էին ուզում Հայոց հսկայքը պրծացնիլ. իրանց ազգի արինը պետք է թափեին. հազար մարդ էին ուզում պահպանել, հինգ հազար ջիվան տղերք սրախորով անիլ. տասը հազար մանր երեխա, մեծ, պստիկ, անհեր, անախպեր թողալ: Մեկ գեղ էին ուզում շինիլ, մեկ սաղ աշխար քանդիլ. իրանք բոլոր մեռնեին, եղի էկողները կասեին՝ թե թշնամին նրանց կոտորեց. բայց թե իրանք իրանց ազգի վրա

սուր քաշեին, հազար բերան ազգե ազգս պետք է նրանց անիծեր՝ թե Հայը Հայի տունը քանդեց, Հայը Հային կոտորեց: Ծղամարդություն էին ջանք անում հարեն. ամոթ նախատինք պետք է նրանց հավիտյանս հավիտենից մնար: Շատ էլ ուզեց, որ Աղա Սարգիսը աչքին սրտին հուփ տա, բայց արինը եդ դառավ, արտասունքն եկավ լցվեց, կրակը հանգավ, դող ու սրսուռ ընկավ ջանը: Առաջին էր նայում՝ իր ազգն էր լալիս. եղևն էր նայում՝ գեղը վայ տալիս. երեխեն գոռում, օղլուշաղը մեռնում. «Էկան, էկան՝ վա՛յ մեր օրին»: Բայց ո՛չ էրեխեքանց սուգը, ո՛չ կնանոնց լացը, ո՛չ մանն ու կյանքը՝ էլ նրանց աչքին չէկան: Երկնային հրեշտակն անմահության պսակը ձեռին՝ էկավ նրանց վրա կանգնեց, նրանց ձեն տվեց. «Հազար ու բիլոն ձեր ազգիցը էս օրը քաշեցին. թե ազգ եք ուզում պահել, ահա՛ ձեր առաջին, մեռե՛ք նրանց ուղուրին, որ քանի աշխարհս կա, ձեր անունն հիշվի՝ թե դուք ձեր ազգի արինը լավ համարեցիք, քանց ձեր իսկ կյանքը, քանց ձեր որդիքը: Էլ ի՞նչ եք կանգնել. կրակ տվե՛ք, տուն, օղլուշաղ էրեցե՛ք ու վրա թափեցե՛ք»:

«Կրա՛կ տվեք, տուն օղլուշաղ էրեցե՛ք, վրա թափեցե՛ք. տղե՛րք-էրեխեք — մնաք բարով. ամպեր թափեցե՛ք, երկինք գոռացե՛ք, հողե՛ր, դաշտե՛ր, ձորե՛ր, սարե՛ր, սուգ արե՛ք, վկա կացե՛ք: Ո՛վ անց կենա էստեղ՝ ասեցեք թե մենք մեր ազգի համար մեզ մատաղ արինք. մեզ գերի տվինք, սուրը քաշվեցինք. սելավ ըլեր՝ մեզ տանիլ չէ՛ր. դժոխք ըլեր՝ մեզ մոտենալ կարող չէ՛ր. երկիր բացվեր՝ մեզ կուլ տալ կարող չէ՛ր, սաղ Պարսկաստան պոկ գար՝ մեր մեկ մազը թեքել չէ՛ր. Հասան-խան՝ քո ամեն մեկ թիքեդ հազար սատանի ձեռք ընկնի. քո ջիդեն սրտումդ ցցվի: Որդիք, բալա, օղուլ, ղովում, ղարդաշ՝ էլ սուգ մե՛ք ա՛նիլ: Մեր տները թո՛ղ մեզ գերեզման ըլին, մեր արինը մեզ մեռլաջուր, մեր հողը մեզ պատան, մեր ձենը մեզ ժամ, պատարագ: Սուրբդ Վարդան քաջ նահատակ՝ դո՛ւ տուր մեզ պսակ»:

Խոտի դեզերի կրակն ու բոցը՝ խեղճ օղլուշաղի հարայ հրոցը, դարմանի ծուխը, կալերի մուխը՝ ամպի պես ելին, օրը խավարացրին, գեղի չորս կողմը առավ ալավը, տների մեջ ծով դարձավ լացը, էլ ո՛չ հեր կարաց որդուն համբուրի, էլ ո՛չ մեր կարաց տղին մեկ տեսնի: Հարսի սրտումը իր սերը մեռավ, փեսի բերնումը լեզուն չորացավ: Քիրն ուզեց ախպորն ջան էլ ա ասի, ախպերն քվորը իր խտիսն առնի: Մեր ու խեղճ հարսներ՝ իրանց էրեխեքն՝ տղերք ծերունիք իրանց սուրն ու գենքն դռանն կպցրին, երկինքը նայեցին, աչքերը խփեցին ու ա՛խ քաշեցին: Մեկը դուռը փակեց՝ որ կրակումն էրվի, մեկն աչքը խփեց՝ որ ցավ չտեսնի: Տղերքը գեղիցը դուս թռան դաշտը. տանրցիք փախան՝ որ ընկնին կրակը: Էլ լաց չէր գալիս նրանց կարոտ աչքը, նրանց բուրջ, բաղան մնաց երկինքը: Տունը քանդեցին տանրցոնց գլխին, սելը քանդեցին, վրա թափեցին: Զայն տվեց Վարդանն հզոր պատանին, Աշոտն քաջասիրտ, Մուշեղ Արծրունին՝ մեկն Նաղի-խանի,

մեկն Օքյուզ Աղի, մեկն Ջաֆար-խանի քամակը բռնեցին, երկուսն հրեշտակի պես թռան, գնացին, բայց սուրն Վարդանի Օքյուզ աժդհին, որ սաղ առյուծին թե խփեր գլխին, իսկույն կատկեր, կճապաղեր գետնին, միջին երկու կես արեց էն սճաթքին. կեսն ձիու էս կողմը քաշ էլավ, կեսն մյուս կողմին դիպավ ու կպավ: Իսկույն սարիցը ամպը տրաքեց, երկինքը բաց էլավ, թե հողը պատռվեց. քանի ձիավորով հսկայն Աղասի Պարսի սարերիցն թռած իր ղշի ձիու անկաջումն մտած՝ վեր էկավ: Քրդի շորերով սա՛րին վրա պրծավ: Գազան Հասան-խան, նրանց քուրդ կարծելով՝ հենց որ մոտացան, ընկավ քարերով: Փեշղամաթքյարի, խանի, բեկերի գլխներն՝ ինչպես մեկ անջան ծտի՝ թռան առաջները, ձիանոնց տակերը: Հարամու գլխին ջուր, կրակ մաղվեց. ձին էլ տիրոջ վրա ոտը բարձրացրեց. Գյումրու դզիցը Ռուսի բալաբան, քաջ սալդաթների դաստեն, կապիտանն արծվի պես հասան, թշնամուն մեջ առան: Թոփը մեկ կողմիցն, թուրը մյուսիցն, մինը առաջիցն, մինը եդևիցն հնձեցին թշվառ թշնամու զորքը, ջարդեցին, թերին էլ թոփի կողքը: Արինը ծովի պես գնում էր, կանգնում, Հայերն լաշերի վրեն անց կենում՝ նոր հոգի առած՝ իրա՛նց տունն ընկան. հեր ու մեր, որդի՝ դոշ դոշի կպան, հարսն ու փեսայի ջուր դառած աչքը երկինքն վերացած հոգին ու կյանքը՝ էլ աշխարհ էկան, էլ իրար քթան, իրար գրկեցին, իրար մոռացան, իրար ձեռք տվին, բայց դեռ չիմացան՝ երկնքո՞ւմն են՝ թե աշխարքիս վրա, երազո՞ւմ քնած՝ թե աչքները բաց: Հազար անգամ էն սուրբ հողին, գետնին ընկան, համբուրեցին ու ծունր դրեցին, աղոթք, պաղատանք Աստծուն մատուցին: Սար ու ձոր նրանց վրա խնդային, դեզերի բոցը դառավ չրաղդան: Որդի ու ծնող իրար հետով ընկան, ինչ որ ունեին՝ առան ու էկան՝ որ թոփի տակին սալդաթի մոտին հավաքվին՝ որ էլ վնաս չտեսնին, մինչև թշնամիքն գնան ու կորչին. բայց էս հաղաղին քաջն Աղասին հազար աչք ուզեց՝ որ տեսնի նրան, գյում էլավ խպառ, կորավ նա անձայն:

Արեգակը դեռ երկնքի մեջտեղը չհասած՝ ուզում էր, որ կրակ վեր ածի, սար ու ձոր խորովի: Հյուսիսային կողմիցը մեկ մթնած, սևակոլոլ ամպ, երկնքի երեսը ջարդելով՝ վազում էր՝ որ նրա առաջը բռնի: Ալագյազի գլխիցը մեկ դառնաշունչ բորյազ վեր կացավ ու քար ու հող իրար գլխի տալով՝ էկավ Թլղարաքիլիսի վ ր ա դահիճի պես բռնեց: Արինակեր Հասան-խանը՝ որ էս օր ավելի իր ձիուն քանց իր քաջության հունարովը գլուխը պրծարեց՝ կատաղած գազանի պ ե ս հոգին բերանն առած՝ որ ետ չի՛ մտիկ արեց, Աստված ո՛չ շնանց տա. զորքը ամեն մեկը սար ու ձոր ընկած, շատի ձիանն՝ որը լկամը կոտրած, որի թամքը փորի տակին, որն էլ իր տերը էնքան էր գլխի վրա քաշ տվել, քարեքար տվել, որ գլուխ, երես ջարդվել, կոտրատվել՝ ոտներն էին օրզանզումը մնացել ոլորված՝ կախ ընկած, կամ կես մարմինը ջախըփուրթ էլել, սիրտն ու թոքը արինքամ էլել, փորիցը դուս թափել, ու խրտնած ձին քանի ոտներին էր դիպչում՝ էնքան խրխնչում, սար ու ձոր

ընկնում: Ղուլ ու նոքար Աղասու թրին էին՚ղուրբան էլել, որ էս միջոցումը Ղարսա սարերի վրա՝ մեկ քանի ղոչաղ քրդստանցի Հայ եղևն էր քցել՝ ու արծվի պես՝ որտեղ մեկ փորս ճանկում էր՝ ական թոթափել վրա էր հասնում, ցրվում, փարա փարա անում: Հարիր տեղ նրան Ղզլբաշի ղոշունը՝ Մաստարա, Գոշավանքի դզերումն ռաստ էին բերել, հինգ հարիր մարդով վրա տվել ու քառասունով, հիսունով ջարդվել՝ էլ եդ դառել: Սուղազյան մեկ օր Նաղի-խանին՝ էն ահագին զազանին՝ որ հարիր մարդի չէ՛ր ասիլ թե՝ Աստված ա ստեղծել, էն տեղը քցեց՝ որ իր մարդկերանցովը մեկ բարձր թափից վեր ընկավ ու ղզլբաշի հողը մտավ՝ որ պրծավ. թե չէ՝ Աղասու ձեռին պետք է իր բոլոր սպանած անմեղ Հայերի արնի ջառըմեն տար: Բայց Աղասու արածները թողանք ուրիշ ժամանակի ու գնանք մեր բանը: Հասան-խանը՝ որ աչքը չի՛ բարձրացրեց ու Աղասուն ձիու անկաջը մտած եղևիցը քշելիս տեսավ, ոտն ու ձեռքը թուլացան. ուզում էր՝ ձին բաց թողի ու քարափնիվեր՝ Արփաչայի ձորն ընկնի, ուզում էր՝ որ ինքը իր թուրը իր սիրտը խրի, որ չասեն՝ թե Հասան-խանին սպանեցին, քարին իր գլուխը մատաղ տա՝ քանց մեկ ռհաթ Հայի՝ որ հազարներով հենց էն տեղարենքն էր սուրը քաշել, տանով, տեղով էրել, գերի արել. բայց էլի ռաշդի սիրտը ոչի՛նչ տեղ էնքան դայիմ չի՛ ըլիլ՝ որքան եղին սհաթումը, կյանք ու մահ կռվելիս: Մեկ չարեք վերստաչափ տեղ էր մնացել, որ շունչը քամուն տա, հենց էն ա՝ թուր, ասպար ուզում էր՝ որ եդ անի, ձին բաց թողա, մեկ քարի տակ չոքի բալքի իր թշնամուն գյուլլով էլա վախացնի կամ սպանի՝ վախտն անց էր կացել: Հսկայն Աղասի թուրը սրտին դեմ արեց. «վե՛ր քցի թուր ու թվանք ձեռիցդ՝ որ էս սհաթիս փարչալամիշ կանեմ: Դու էստեղ չի՛ պետք է սատկիս՝ Հայակեր շո՛ւն. իմ թուրն ափսո՛ս ա, որ քեզ պես թշվառ ճիճուն սպանի, չէ՛, ամոթ ա իմ տղամարդությանը, որ քեզ քարի տակի կամ չոլումն սատկացնեմ՝ որ ղշերը ջամդաքդ ուտեն, քարերն ու հողը քո մուռտառ արինդ ծծեն, ու լողը էնպես կարծի, թե կռվումը մեռար. է՛դ անիրավ լաշդ չի գտնի, մեռած հողիդ վրա էլ չի՛ թքի, ու ամեն անց կենող մեկ քար չի՛ վրեդ քցի ու գյոռիդ ուշուց տա՝ թե քո անաստված ոսկերքն են էնտեղ հող դառել: Հլա քանի Երևան չե՛ն առել, քեզ հետս շան պես քաշ կտամ, սարե սար կքցեմ: Ճանճը սպանիլ ի՞նչ տղամարդություն ա: Հլա շատ օր պետք է Հայի հաց, խոզի միս ուտես, Հայի մեծահոգությունը ու մարդասիրությունը տեսնիս, որ նեղ օրվան ղադրը իմանաս, իմանաս՝ թե տնաքանդությունը, մարդասպանությունը ի՞նչ զատ ա, իմանաս՝ թե Քրիստոսի օրենքն ո՛րքան սուրբ ա, ու կամ մեր խաչին ղուլ դառնաս, մեր հավատը պաշտես, որ հոգուդ փրկություն ըլի, յա թե չէ՝ որ էդ արյունաթաթախ ձեռներովդ, էդ սատանի փայ հոգովդ ուզենաս ձեր ջհանդամը գնալ՝ քեզ էն Հայերին տամ, որի որդիքը կոտորել, տները քանդել, աչքերը քոռացրել, որ միսդ դիմա դիմա, արինդ շանը տան ու գլուխդ գեղե գեղ,

աշխարհ աշխարհ ման ածեն, առաջիդ մատաղ մորթեն Աստծու համար. չունի մատաղի ու մարդի արնի էդման ծարավ էր ֆա հարամ սիրտը, որ բալի թե իմ խեղճ ազգի սիրտը հովանա: Հազար հազար գլուխ ես կտրել, Ղարս ու Բայազիդ խանդել, ավերել, ափսո՞ս չի՞ էդ ղոչ գլուխդ քարի տակի մնա: Չէ՛, չէ՛, Հասան ջան, Հայի սիրտը մեծ ա. ֆեզ վրա պետք է գյոռ ջինած, քար կաղնացրած, անուանդ ու պատմությունդ վրեն գրած, որ մեր որդիքն էլ ֆա տղամարդությունն իմանան, ու ձեզ պես ջան ձեռին գերի չընկնին, ձեզ գերի անեն, ձեզ կոտորեն, ձեր հոգին հանեն: Էս էն քարերն են, որ ոնցատակ էիր տալիս ու հազար գերի վրնեռովը տանում կամ սպանում. որ հմիկ ոտդ բռնել են, ֆեզ ուզում են կուլ տան, ֆեզանից վրեժ պահանջեն, բայց ես չե՛մ տալ, ես ֆա արինը էդպես էժան չեմ ծախիլ, էդ բանգ ջանդ ի՞նչպես ջուտով վարքարաֆ կանեմ. հլա ինձ ջաս պետք է տեսնիս, որ արածներդ միտքդ բերես դու, ամաչես, որ Հայի դուլ ես դառել, ես ուրախանամ, որ ֆեզ լավություն կարողացա անիլ, ու մեկ քանի ժամանակ էլ կյանքդ երկարացրի: Երեսիդ խաչ հանի՛ր, երեսդ մեր աղոթարանը դարձրո՛ւ. դու մեր անտեր Հայերին ջաս ես ֆա քյաբի կողմը դարձրել, ու ելինքը կտրել, էս որ էլ դու մեր աղոթարանը հանաչի՛ր, մերիցն արեգակն ա դուս գալիս, մեր դաշտերը ծաղկացնում, ձերիցը տաք քամի գալիս, հանդերը էրում, չորացնում: Զոքի՛ր, Հասան-խան՝ տերտեր չե՛մ, ամա գետը մոտիկ ա, ջուրը կքաշեմ, Հասան անուանդ կդնենք Օհան: Մեր պասը դեռ չես պահել, չունի միս ուտելու սովոր ես: Օ՞ մեր արքությունը, որ էնքան ոտի տակ ես տվել՝ թե որ Աստված տա՝ համն առնես՝ էն ժամանակը էդ սև երեսդ կսպիտակի, էդ գելի աչքերդ գառնի կդառնա, էդ հոտած բերանդ կդառնա Աստուծո տանար. մինչև մեր Քրիստոսին չպաշտես, մեր արքերի առաջին հազար անգամ չչոքես, մեր մեռոնը երեսիդ չքսվի, մեր տերտերի ձեռը չպաչես, Աստված երկնքիցը ձեն տա, ֆեզ չէ թե բաց կթողում, փառչա փառչա կանեմ, էդ փիս հոգիդ սատանեքանցը կտամ: Շուտ չոքի՛ր, չոքի՛ր. թե չէ տեսնո՞ւմ ես էս թուրը, գլուխդ սոխի պես կթռցնեմ — չոքի՛ր»:

Քար ըլեր՝ կպատռվեր էս խոսքերիցը, ի՞նչ թե Հասան-խանը, աշխարքի տերը, երկրի քանդողը. ամեն բանը տարավ համբերությամբ, ձեն չի՛ հանեց: Քուրդ ասեր, Օսմանցի ասեր նրան էս խոսքերը՝ ե՞րբ էնքան կցավեր. Հայից էսպես թուք և մուր սատնա, որ մինչև էն օրը խոտ, աղբ էր համարում: Հայը նրա հավատը ոտի տակ տա՞: Արինը կոխեց աչքերը, մեռած հոգին՝ հենց գիտես՝ նոր ջունչ առավ, ատամները դրնատրեց, աչքերը կայծակին տալով՝ տեղիցը վեր թռավ ու կատաղածի պես դամեն հանեց, վրա պրծավ. «Հայի ջուն՝ դո՞ւ մնացիր, Հասան-խանի վրա ոտ բարձրացնես, դո՞ւ մնացիր՝ ձեր հոտած հավատի լափն իմ գլխիս ածես. գյոռդ պատռվի. Հասա՛ն-խան, հողը գլխիդ՝ էս ի՞նչ ես լսում: Գլխիդ փափախը քամին տանի, քառանայիր, ո՛չ լսեիր. էս ի՞նչ իմացար: Հազար հազար մարդի փոր վեր ածես,

մեկ Հայի կտորի առաջին էապես կո՞ւչ գաս, էլ ո՞ւր եմ ուզում աշխարհներ առնեմ, որ էս խոսքը պետք է լսի: Ընչի՞ չի պետք է՝ ես Հայ օլանի քոքը կտրեի, որ ձեր անհավաս հոգին երկրի վրա էլ չլիներ», ասաց ու կատաղությամբ դամեն էնպես Աղասու վրա շպրտեց՝ որ թե ձին չէ՛ր խրտնել, ու Աղասին գլուխը կռացրել, դամեն ուրտի մեջտեղը պետք է ցցվեր: Աղասին քարիցը կկարծեր, նրանից չէ՛ր կարծիլ էս բանը: «Խա՛ն՝ կատաղած գիլի կերած մսի համը դեռ ատամների տակը կըլի, արինակե՛ր զազան՝ էդպես հո չեն խփիլ, կամ զոդի պես վրա պրծնիլ, ձեռս ափսո՛ս ա՝ որ քեզ դիպչի, զազանին զազանով պետք է պատժած: Խան՝ հլա ձիուս հունարը տե՛ս, հետո կիմանաս, թե ի՛նչ բուր ա վրեդ խաղում». ասաց հսկայն ու ձիուն դամբեց, կատաղած ձին բերանը փրփուրը լիքը՝ առաջին ոտները որ չի բարձրացրեց ու թռավ, Հասան-խանի լեղին ջուր կտրեց. բայց բաղդը բանեց, ձին որ թռավ, նա մնաց մեջտեղը անվնաս. մինչև Աղասին ձիու ջիլավը կխաբեր ու եդ կդառնար, Հասան-խանը հոգի առավ, փեսովը հանեց, ձիու ճակատը եդ դարձնիլը ու փեսովի տրամիլը մեկ էլավ. հայվանը փռնչաց, երկու քթիցը արինը պրծավ. առաջի ոտների վրա էնպես չոքեց ու գետնին դիպավ՝ որ Աղասու ոտի մատները օրգանգվին կպավ. աչքը կեծակին տվեց, սևացավ, արինը ուրտումը թան դառավ: Մինչև Աղասին ոտը օրգանգվիցը կհաներ, մինչև ձեռը թրին կհասներ, ու ձիու տակիցը կբարձրանար, Ասլան Հասան-խանը վրա հասավ, երկու լտրանոց թուրը շողաց. քար ու ձոր սկսեցին էն ա՝ էլի իրանց գլուխը լալ — Ասլան Աղասին գլուխը որ սասիկ թափ չի՛ տվեց, էլ եդ փոքր արինը տափացավ, մեկ ոտը օրգանգվումը, ձախու ձեռը թրին դուրբան տալով, բենամու դեմը բռնելով, աջու ձեռը որ Հասան-խանի գլխովը չի պտտեց, քաֆուլի կամ միրքի մազի տեղ՝ չանեն ընկավ ձեռքը. մատները բերնումը, բիքը բողազի տակին՝ չանեն որ հուլի չտվեց, էն թամ թամ հին ատամներն էլ որ էստեղ, էնտեղ երևում էին՝ ճռռացին, իրար կպան ու փշուր, փշուր էլան, գլուխը հազի գլխի պես պտտելով, էնպես սասիկ ոլորեց, որ բոլոր տամարները ճռճռացին ու Երևանու Աստծու՝ գլուխը Աղասու մեկ ոտի տակին մնաց, փարը մյուս, ու էապես կաղնած վրեն՝ ինչպես սուրբ Գևորգ իր վիշապի գլխին՝ սկսեց մեր հսկայն մուշամբեն հանել, որ միշտ հետը ման էր ածում, դեմն ատամով ու աջու ձեռով յարեն կապիլ, դեմը էլ հավատի քարոզ կարթալ: «Հայի ձեռի դու չե՛ս արժան, ոտը համբուրի՛ր՝ հայակե՛ր զազան. Հայի արնի ծարավ էիր, դե՞ կշտացի՛ր, ա՛նհոգի», ասաց ու մինչև կուռը կկապեր, արինն էնպես էր վեր ածում, որ խանի աչքին ու բերնին թափի. «Քեզ ասում եմ, մինչև Հայ չի՛ դառնաս, մինչև երեսիդ խաչ չի հանես, չե՛ս պրծնիլ, չե՛ս, ի՞նչ ես մտածում. ես էս օր քո լուսավորիչը պետք է դառնամ»:

Բայց ա՛խ, երանի թե հավատը էսման չլիներ մեր Աղասուն մոլորացրել ու վիշապն ընկել էր ձեռքը, տար, վարքարաք աներ: Սատանեն իր պոչը

մի բանում չի խառնի, մինչև դու խաչը կհանես, նա իրան բանը կհոգա: Հենց յարեն կապեց, պրծավ, մեր կտրիչը ու ձեռը շարժեց՝ որ արինը էլ եղ իր տեղը գնա ու ուզում էր՝ որ թշնամու չար ձեռները կապի, ու էնպես նրան հավատ բերի, աչքը որ բարձրացրեց՝ Աստված ո՛չ շհանց տա. իր ընկեր-տիքը ամեն մեկը մեկ սարի ծերից թռած էկան, վրա հասան. «Աղասի ջան՝ գլխից ճարը տես, քեզ ման գալով հոգիքս թռավ, ախր ո՞ւր մնացիր. Հասան-խանը նոր ղոնշուն ա հավաքել գալիս ա, Խլղարաքիլիսեն էլ եղ կոխեցին. Բոռչալվի Թուրքերը կապիտանին գլխից հանեցին՝ թե ղզլբաշը Գյումրու բերդը կառնի, թոփ ու թոփխանա հետըներն առան, եղ դառան, ջրատար, ղորմելի խալխը մնաց չոլումը ոչխարի պես սառած, ոտը ո՛չ առաջ կարաց փոխել, ո՛չ եղը. որը ձի ուներ, էլ ո՛չ բարեկամի մտիկ արեց, ո՛չ ազգականի, վեր էկավ, փախավ. Գյումրի մնացածները՝ Աստված ո՛չ շհանց տա՝ իրար ճտով ընկած՝ մնացին գառն ու ոչխարի պես բղղալով կանգնած: Ի՜նչ նրանց հալն ա, Աստված ո՛չ ն շ ա ն ց տա, սար ու ձոր սուգ են անում, լալիս»:

«Ձեր տունը չքանդվի՝ ի՞նչ եք ասում: Հասա՛ն-խան, տասը Հասան-խան հո չկա աշխարքումս. հրես ոտիս տակին ընկած, հոգին տալիս ա. դուք երազ եք պատմում, թե գինովացել եք: Հասա՛ն-խան, Հասա՛ն-խան, տո հրես գլուխը ճտի պես ձեռումս, դուք ինձ պառավի հեքա՞թ եք ասում: Ամոթ ձեր փափախներին, տո մեկ մտիկ արե՛ք, է՜»: Ո՞վ կհավատար ապա, թե էն ահագին ասլանը՝ մեկ գառի ոտի տակի ըլի. որ աչքները չի առավ նրա զարհուրելի կերպարանքին, արինը աչքները կոխեց. բոլոր էլ բուր հանեցին՝ որ նրան թիքա թիքա անեն. էլի մեր խաչապաշտ Հսկայն իր սազն ածեց. «Ո՛վ իմ գլուխը կտրի, թուրը էլ տեղը դնի. էդ ոչինչ տղամարդություն չի՝ չոլումը մեկ ու մորթել: Թողե՛ք հալա սրան մեկ հավատ բերենք, եսո ի՛նչ ուզում ա ամեն մարդ՝ թող է՛ն անի»: «Տո տու՛ր, գլուխը ջնջխի՛ր, դրա հոգին Աստված առնի, դրա ամեն մեկ շունչը յաղու ա. օձը քանի շուտ սպանես, էնքան քո խեր ա: Դա էլ օ՞ր պիտի տեսնի. չէ՛, դրա օրը պտի խավարի, դրա գլխին քար ընկնի: Քարը քցի՛ր գլխին՝ դրա արինը մեր վզին: Տո մեր ազգի տունը քանդողին՝ էլ ռոպե պետք է կյա՞նք տված, շունչը բերնումը թողա՞ծ. սպանի՛ր ասում ենք, թե չէ՝ քեզ էլ հետը կըսպանենք»:

«Ինձ սպանեցե՛ք, սրան ձեռը մեք տալ, թո՛ղ սրա մահը մեկ քանի մարդ էլա տեսնի, որ սրտները հովանա»: Էս խոսք ու զրուցումն էին՝ որ բիրդանբիր ձիավորի տոզը նրանց վրա բաց էլավ: Ընկերքը վրա թափեցին՝ որ անօրենի թոզը քամուն տան. անփորձ Աղասին՝ որ մինչև էն օրը նհախ տեղը մեկ արին չէ՛ր վեր ածել, նրանց դեն արեց, խանին քաշեց մեկ քարափի գլուխ իջը գլխին կանգնեց՝ խանի ձեռները կապած ոչխարի պես առաջին վեր դրեց, ընկերներին հրամայեց՝ որ ձիանը ձորն անեն ու թվանքնե-

ubu ky 158:

րը հազրած ձորի բերնումը կանգնին, ու երբ գազաչափի խանիցը հեռու կանգնած՝ դոշը քարափին դեմ տված՝ էնքան մնաց՝ որ ձիավորների տուտը մեկ թվանքի մանզիլ էկավ մոտացավ։ «Գլխներդ ոտիս տակին ա, ա՛յ Թուրքեր՝ ձեր ճակատը գյուլլիս առաջին, քանի ինձ նման իգիթ (դոչաղ) տղերք քամակիս, ամեն մեկս մինչև ձեզանից քսանը չսպանենք, մինչև մեր բարութը չհատնի, կրակ դառնանք, մեզ չեք կարալ մոտենալ։ Հինգ սհաթ ա ձեր հոգին, ձեր գլուխը իմ ձեռիս ա էլել. էն Հասան-խանը՝ որ սարեր էր դողացնում՝ ոտիս տակին ընկած. սրան նայեցե՛ք, ձեր սև օրը լաց էլե՛ք։ Խա՛ն՝ հրամայի՛ր՝ որ Ալղարաքիլիսեն ազատեն՝ կյանքդ էլ ազատ ա, թե չէ՝ հավի պես կմորթեմ. իմ ձեռի հունարը դու լավ փորձեցիր։ Մարդ ղրկի՛ր, որ ղոնշունդ եդ դառնա, թե չէ՝ քարափիցը վեր կքցեմ, հազար թիքա կը-լիս։ Ինչքան որ ըլի՝ մեկ հողում ենք մեծացել. Խա՛ն՝ կռիվ ունիս՝ դուշ-մանիդ հետ արա՛, խեղճ Հայերը քեզ ի՞նչ են արել։ Էն ժամանակը քեզ խան կասեմ, թե որ էս տղամարդությունն անես։ Մեծություն ունիս, բա-նագրո՛ւ»։

Ջանն ազիզ ա։ Հասան-խանի նամազն էլ էս էր՝ որ մեկ պրծնի. հա-զար Առախլու ու Թուրք սպանեին նրանք, ի՞նչ հոջաթ։ Իրան դարդը քաշե-լով՝ իսկույն հրաման տվեց, որ մեկ քանի ձիավոր հասնին, ղոնշունը եդ քաշել տան, մինչև ինքն էլ գա։ Բայց դեռ կիսանամփի՝ Աղասու սիրտը գնաց, քաջ հսկայն չէ՛ր իմացել՝ թե մհլամը յարի վրա կդնեն։ Կտրած տեղը մնացել էր բոշ. արինը թևերովը գնացել՝ ջանը բռնել էր. արեգակի շոքը մեկ կողմիցը, սովածությունը մյուս, արինն էլ հո՝ հենց բռնի ցամաքվել էր էն հաղաղին՝ որ զորքը եդ դառնան, ու նա էլ սկսեց կրկին Հասան-խանին հավաս բերի. քիչ քիչ աչքերը շաղվեցավ, գլուխը պտտեց, ուզեց՝ որ՝ մեկ բարձրացնի, տեղիցը վեր կենա ու ընկերներին իր գլխի էկածը պատմի, թուլացավ, քամակի վերա վեր ընկավ, աչքերը խփեց, մեկ բարակ ախից ավելի՝ էլ ոչինչ չկարաց ասել։ Սար ու ձոր ձեն տվին, Աղասու ա-նունը որ տվին, քարափները զարզանդեցին. ողորմելի ընկերքը քար ու հող գլխներին տալով՝ որ վրա չի թափեցին ու հարայ տվին, ձենն ընկավ ձիա-վորների անկաջը. լացի, սգի ձենը որ իմացան՝ հենց գիտես՝ արեգակը նոր ծագեց. ական թոթափել թև առած՝ եդ դառան. էլ ու՞մ գլխումն էր մնա-ցել խելք։ Թշնամին էն ա մեկ թվանքի մանզիլ մոտացել էր. հարիր տեղից թվանքները բաց էլավ. Աղասին աչքը բաց արեց կամաց, ա՜խ քաշեց ու ձեռով իշարաթ արեց՝ որ ձորը թափին. ընկերքը իմացան նրա միտքը. սուր-ներին դրին իրանց թանկագին բեռը ու ձորը թափեցին։ Հենց ոտն ու ձեռ բաց էլած որ տեսավ իրան՝ ,արինակեր Հասան-խանը թուրը ավալ ինքը ձեռն առավ, մինչև ղոնշունը ձորի բերանը կհասներ, Աղասու ընկերքը Անի քաղաքի բուրջը մտան, ու էնտեղ, ուր հարյուրավոր եկեղեցի, հազա-րավոր տներ, քոշք ու սարեք դիմացի սարերին ամաչացնում՝ վախացնում

էին, ուր ըստ ասության ռամկին՝ այնքան էր հարստություն և ճոխություն դիզել, մինչև մեկ հովիվ տեսնելով մեկ զատկի՝ թե կնիկը եկեղեցումը տեղ չէր ճարել, էս պատճառով էլ մեկ ահագին տաճար շինեց, ու մեկ անսիրտ վանքականի խաբեր՝ Աստված Հայոց վերջին կենաց ճրագը փչեց, թագավորաց թախտը կործանեց, իրանց սրո. հրո գերի արավ. ա՛խ՝ անմեղ սնապաշտություն, թագավորաց աբեղայից մատաղ տվինք, որ էստեղ ընկա՛նք, է՛: Ու էն հիանալի ավերակքը, եկեղեցիքը թողեց մեզ սգո և լացի տեղեր, էս բրչերի ծոցն էր, էն սրբոց աղոթքը, ու մեր թագավորաց Գագկի... երկնային հոգին՝ որ Աղասուն պահեցին: Մինչև նրան հինգ ընկերքը խտտած գետնի տակի ճամփովը գետի դուռը հանեցին, մինչև ընկերտանց հինգը թաղուն էս կողմից, հինգը էն՝ անց կացան, որ ձորից սարից ձեն տան, հարայ հրոց անեն, մյուս հինգը բրչի ծակերիցը քսան ավել մարդ սպանեցին: Նրանք լավ գիտեին՝ թե հենց էսօր էլ Թուրք, Քուրդ, Հայ ո՛չ ոք սիրտ չի անում Անու միջովն անց կենա, որովհետև կարծում են՝ թե մեջը քաջերով լիքն ա, որովհետև Աստված մեկ անգամ անիծեց, էս իրանց պատճառ շինեցին, առաջուց էլ էնտեղ էին նրանք շատ Քրդի ու Թուրքի միսը խորովել ու ամեն ծակ ու խոռ էնպես իմացել՝ որ սատանեն նրանց չէ՛ր գտնիլ, մեկ կողմից Ղզլբաշի սնապաշտությունը գիտելով՝ որ ձորից, բրչից՝ սարի թվանքները չնռռացին, Հայերը չգոռացին, ձորերը, խուլ խուլ էրերը, խոր խոր եկեղեցիքը, մատուռները նրանց ձենը եղ չի՛ կրկնեցին, Հասան-խանի շլինքը թեքվեց, էնպես կարծեց՝ թե հազար մեռել, հազար հրեշտակ, հազար սատանա ոտն են առել՝ գալիս են: Էլ ձեն չկարաց հանել. խելագարի պես ձեռով արեց, ինքը թռավ, իրան դասթեն քամակին, երեք չորս վերստ հեռացած՝ որ մեկ քանիսը էլ եղ սիրտները պնդացրին՝ որ մեկ տեսնին, թե ախր էս դիվանը ո՞րտեղանց դուս էկան, ու՞ր մնացին, գալի՞ս են թե չէ՛, մեկ չոբան, Աստուծո ողորմությունիցը՝ որ մինչև հիմա մեկ եկեղեցում դողալով՝ ջանն իրան էր հասել, ոտը խաղաղված տեսնելով՝ իծանը, սեիզները դուս արեց՝ որ շուտով գնա, ձորը թափի ու թշնամու ձեռք չընկնի. սատանի պատկեր սեիզների գլուխը որ չտեսան Պարսիկքը՝ որ իրանց սատանեքը միշտ իծի են նմանություն տալիս, հենց իմացան՝ թե սաղայելի բոլոր զորքը աշխարհ են եկել. իրար գլխով ընկան, թոզն աչքերն առավ, ամեն մեկ ձիու ոտը փոխելիս՝ հենց իմանում էին՝ որ հմիկ որդի որ ա, գլուխները կերթա. էնպես որ աչքերը բաց չարին, Աստված ո՛չ մեր թշնամու առաջը բերի, իրանց դժոխքի փորը սկսավ բաց ըլել. իրանց զորքն սկսավ Ղարաքիլիսեն մտնիլ, որ իրեք սհաթվան ճամփա յա էստեղանց. քյաբի առաջին էնպես հավասով չէին չոքել, որ էստեղ չոքեցին, նամազները արին, ձեռները լվացին, միրքները սանդրեցին, չունքի ճաշը հասել էր, թըրըները սրբեցին: Ալուն իրանց շնորհակալությունն արին, քյաբին իրանց երկրպագությունը ու թամուզ ձեռներով,

մուռտառ սրտով վեր կացան՝ որ իրանց Աստուծո տված մատաղը կտրեն, տոն կատարեն՝ որ ջաննաթի դուռը շուտով բաց ըլի նրանց առաջին։

Բոլոր տիեզերք, հորիզոնք երկնից, գագաթք լերանց, սահանք բարձանց սկսեցին տապալիլ. թխպագին, արչնաթույր, սևաթև ամպն՝ որ բարձրացել էր, հասած արեգակի մոտ, ու արյան ծովի պես՝ առաջ փոքր ժամանակ կարմրատակեցած, ապա կուտակվելով, ծավալվելով՝ էնպես այլագունեցած, սևացած, մինչև հեռի տեղից տեսնողք էլ՝ էն օրը էնպես էին կարծել՝ որ մեկ տեղ աշխարհ ա կործանվում. օրը դառավ գիշեր։ Հավ, ճիվ, թռչուն, անասուն՝ վաղուց փախել՝ քարափների արանքը, մեշեքանց ծոցն, էրերի պուճախն էին մտել, ու դողալով ճեթեթում, ճեթեթալով շունչ քաշում։ Խլղարաքիլիսո խոտերի, արտերի բոցը քամին քշելով՝ տարել էր մեշեքն էր քցել. դուզ, չոլ, դըռ, քոլ, յավշան, բուփ, խուփ, ծղնոտ, տերև, ծառ, ինչպես ամառվան գիշերը կրակ տված չոլ՝ սարերը աստղեր էին շինել, ձորերը՝ երկինք. որ պարզիկա փախտը ամեն գիշեր մեր գլխին էրվում են։ Կատաղի քամին բոցին առաջն արած, որ չէր դամշում ու քացի տալիս, հենց իմանում էր մարդ՝ թե Ճորագյալու դաշտը հրեղեն ծով ա դարձել ու կրակի, բոցի ֆրթենն (ալիքը) քուքուրթ, կայծակ ածում դաշտերի գլխին։ Խուլ ձորերը, խոր էրերը՝ բողազները եղ ճոթռած՝ որ կուլ տված քամին՝ էլ եղ չէին քշում, տալիս քարափների ճակատին՝ քարերը, ծառերը՝ ուզում էին անկաջները կալնին, ոտ առնին, փախչին. ու նրանց դողի ու զրզըն-դոցի ձենի մեկ տուտը երկինքն էր հասել՝ ամպերն իրարոցով տալիս. մյուսը գետնի գլուխը, մեջքը ոսկոռները ջարդելով՝ անդունդը խրվում ու հազար տեղ գոռալով, ջարդվելով գնում, կորչում, լռվում, պապանձում։ Կայծակի ամեն մեկ ճամպարակը, ճոպանը՝ ինչպես մեկ հրեղեն սուր՝ որ երկինքը չէ՛ր ճղում, ամպերի մեջքը կտրում ու Ալագյազի, Մասսա, Դվալու գլխին թափին տալիս, ուզում էին՝ որ էս ահագին երկրի գլխըները, իրանց աչք ձորերը տակ ու վեր անեն, քոռացնեն, իրար սպանեն ու սաղ սաղ անդունդը խրվին, բաթմիշ ըլին։ Ամպերը օխտը գլխանի վիշապի նման՝ երկընքիցը ճոլոլակ էլած՝ որ բերանը չէին բաց անում, խփում, ուզում էին որ սաղ երկինքը կուլ անեն, ծամեն, փշուր, փ շ ո ւ ր անեն. ու էլ եղ հազար թիքա արած ածեն անիրավ մարդի գլխին՝ որ ո՛չ երկնքիցն ա պատկառում, ո՛չ Աստվածանից վախենում, ո՛չ ջուր իրան օրինակ առնում, ո՛չ հողից մեկ խրատ վերցնում, ո՛չ իր խեղճ հոգու ներքին ձենը լսում, որ գիշեր ցերեկ լալով, արտասվելով, քնած՝ թե զարթուն՝ ձեն են տալիս, գոռում. «երկնքի արեգակի պես, երկրի հողի պես՝ դու Աստուծո պատկեր՝ բարի կա՛ց, բարություն արա, քեզ պահիր, լավություն արա՛, Աստծուն նմանի՛ր, ընկերդ պահպանի՛ր, Աստուծո աշխարքը շինի՛ր, նրա ձեռագործը մի՛ քանդի՛ր, որ դու էլ մնաս շեն, դու էլ չի՛ քանդվիս, հողին չի՛ հավասարվիս»։

Երկինք, երկիր, սար, ձոր, անկաջ, աչք խփել, լալիս, սուգ էին անում, դոշներին ծեծում, գլխներին տալիս, երեսները պոկում պռնոկում. ամպք ուզում էին Խլդարաքիլիսեն վերև բաշեն, անդունդք՝ իրանց ծոցը բաշեն, պահեն. քար ու հող իրար կտրատում, սպանում էին. բայց Աստուծո պատկեր մարդը՝ աչքը բաց, անկաջը սրած, կռները վեր բացած՝ կայծակի թուրը՝ իր գլխին էր խփում, նա իր թուրը ողորմելի խլդարաքիլիսցվոց գլխին: Ամպի կարկուտն իր դոշին էր վեր հատում, որ Աստվածանից վախենա, նա իր թվանքի կարկուտը՝ անհար Հայերի էրեխեքանց, անմեղ մանկանց, նորահաս հարսների գլխին էր վեր ածում: Երկիրն իրա՛ն էր ուզում քարի, հողի տակով անի, նա մեր ազգի ողորմելի ջիվան որդիքն էր արյան ծովումը խեղդում, ջախջախուրթ անում: Սարերն ուզում էին Պարսից գլխին բափին, խոր տանին. նրանք մեր անտեր խալխի տուն, տեղ կրակում, իրանց արի բերնով դիմա դիմա տալիս: Ա՜խ՝ սիրտս կտրատվում ա. լեզուն ի՞նչ ա, որ բառով կարողանա՝ էն սարսափելի տեսարանը պատմել, որ լսողը կամ կարդացողը իմանա, թե իր խեղճ ավազանի քիր ու ախպերը ի՞նչ հալումն էին էս սնաթին, ի՞նչ էին քաշում, ի՞նչ էին տեսնում, ո՞ւմ առաջին, ո՞ւմ ձեռին, ո՞ր աշխարհում, ո՞ր հողում: Ա՜խ՝ ջինիդ չկոտրի՝ Ա՛ղասի. ա՜խ՝ ո՞ւր էիր էս սնաթին: Թազավո՛ր, Հայոց՝ որ Անու միջումը անուշ ելած՝ ձեր որդիքը հարամու ձեռին, դուք մեկ գրուխ չի՛ բարձրացրիք, որ նրանց հավարին հասնիք. է՛ն որդիքը՝ որ մեկ սնաթից առաջ աշխարք զարմացրին իրանց քաջությամբը, երկիրը սասանացրին իրանց տղամարդությամբը ու ինչպես դուք հսկայաբար պահպանեցին իրանց աշխարհը, ձեր հողը, ձեր հայրենիքը, ու դուք անզուրք՝ բողիք նրանց էսպես փորձանքի միջում, բռնամու, բրի առաջին:

Բայց վա՛յ ինձ՝ ո՞ւր հասա, ո՞ւր տարավ ինձ իմ կսկիծը, իմ էրված սիրտը: Լեզուս չի՛, որ խոսում ա, հոգիս ա, որ զգում ա, ազգիս արինը առաջիս բափում, իմ հայրենիքն առաջիս քանդվում, իմ սիրելի ախպոր աղի արտասունքը ու դառը սուքը՝ սիրտս էրում, խորովում: Ի՞նչպես բերնիս հուփ տամ. արինս քրտվա ա դուս գալիս, աչքս կայծակին տալիս. ջանս էլ տամ, էլի իմ թանկագին ազգի արինն ու ոսկերքը, Շորագյալու հողումը չորացած՝ կարելի ա՝ թե մեկ մարդի չէրևեր, մեկ մարդ չիմանար, թե ես էլ էստեղ պետք է զսն ըլեի[ա]), չիմանայի, չտեսնեի, չլայի ու աղի արտասունքով չխնդրեի: Ով Խլդարաքիլիսու պատմությունը կարդա, ինչ

ա) Էս ժամանակին վարժատանիցը դուս էկա ու Թիֆլիզուցը գնացի Հախպաս Եփրեմ կաթողիկոսի մոտ, որ բուդր առնիմ, գնամ, իմ ծնողացը հասնիմ. նրանց հետ գոյիմ ու գնամ Վենետիկ: Ամեն բանս նազիր էր. Ծամանլվիցն էլ մեկ տեսար էր էկել իր որդվը, ուզում էր եղ դառնար: Ուրանց հետ էի ուզում նամփու ընկնիմ, բայց դերձիկը դեռ ստոս չէ՛ր հասցրել: Արանց նեղացա՝ որ նրանք գնացին, ես մնացի: Էրկու օրից հետո հենց մտա Ղարաքիլիսեն, Խլդարաքիլիսու խարներն էկան: Ողորմելի տեսարն իր որդվն էնտեղ էր սպանվել:

աստվածասեր Հայ նրանց տարաբախտությունն իմանա, գլուխը պահի, նրանց հոգին հիշի, իր հոգին ու մարմինը՝ էլ թշնամու ձեռք չտա, չտա, ջուրն ընկնի, կրակումն էրվի, բայց իր յախեն Պարսից ձեռը չի՛ քցի, չի քցի. գլուխը ծախի, իր ազգի դարդին հասնի, իրան գերի չանի, չանի: Ա՛խ՝ երաբ ասածս տե՞ղ կհասնի, թե հետս գերեզմանը կերթա, ու հողումն էլ ոսկերքս կմաշի կտանջի, դրախտն ինձ դժոխք կշինի, գերեզմանն՝ ինձ գեհյան (քուրա):

Էրեխե՛ք, ձեր ջանին մեռնիմ. ձե՛զ եմ ասում իմ դարդը. ձեզ համար եմ գրում. ձեր երեսին ղուրբան՝ հողումն էլ ըլիմ, էկե՛ք, վրես կանգնեցեք. թե ազգասիրությունն ու հայրենասիրությունը ձեզ վնաս տա, անիծեցե՛ք ինձ, թե օգուտ, օրհնեցե՛ք ու լսեցե՛ք ձեր ընկերների լացն ու սուքը, նրանց հորնըմոր կսկիծն ու ձեր հորնըմոր ծոցումը դինջ հանգստանալիս՝ ասած-ներս մտքներդ բերե՛ք: Խլղարաքիլիսեցոց ա ն մ ե ղ էրեխեքանց ձենը քանի անկաջներդ ընկնի, փառք տվե՛ք Աստուծուն, որ էնպես երկնքի տակի ծնվե-ցի՛ք, որ ձեր աչքը էսպես բան չտեսավ, նրանց ծոցումը մեծացաք, նրանց կաթովն ապրեցիք ու նրանց արինը չխմեցիք, նրանց դոշի վրա քնեցիք ու չմորթվեցիք. նրանց կռան վրա խաղացիք, ու ոչ նրանց մեռած, կտրտված, թիքա թիքա արած, արինաթաթախ լաշի վրա ընկաք, ու լալով, արտասուն-քով նրանց արինը չծծեցիք, կենդանի մոր փորից դուս էկաք, նրանց սերը վայելեցիք ու ո՛չ թե նրանց ճղած փորը դուք կենդանի մտաք, ու ձեր գլուխն էլ նրանց սրտումը՝ արինաթաթախ ցցվեց: Բարձի վրեն, յորղան, դոշակի տակին նրանց խտտեցիք, խնդացիք, ու ո՛չ հողի միջումը, քարերի վրա, նրանց արնումը թավալ տալով ձեր արինն էլ հետը խառնեցիք:

Ա՛խ՝ մի՛ լաք, մի՛ նախատեք ինձ, որ ես ձեր առաջին դժոխք եմ բաց անում. իմ սիրտս էլ՝ որ դժոխքումն էրվի, էսքան չե՛մ կսկծալ, չե՛մ մոր-մոքվիլ, չե՛մ տանջվիլ, ինչպես Խլղարաքիլիսու պատմությունը միտքս բերե-լիս: Զարկանա՛ք ինձ վրա, չասեք՝ թե երազ եմ պատմում. հազարիցը մեկը չեմ ասում, որովհետև ձեռքս թուլանում ա, աչքս սևանում: Իմ լեզուս ի՞նչ ա, հարցրե՛ք էնտեղ ըլողներին, նրանք հազարապատիկ լավը կասեն՝ թե ինչպես էին անողորմ՝ Պարսիկքը մոր փորը ճղում, երեխեն հանում, թիքա թիքա անում, առաջ ոտները կտրում, հետո ձեռները, ապա մզրախի, թրի ծերը հանած՝ նրա մղկտալուն՝ թպրտալուն երկար ժամանակ մտիկ տալիս, իրանց դժոխային քեֆն անում, ասում, լսում, խնդում, ծիծաղում ու հետո, ա՛խ՝ հետո էնպես անմեղ քռփին կամ հորնըմորը տալիս, կամ նրանց գլուխն էլ սրանցի հետ մասաղ անում: Թո՛ղե՛ք, թողե՛ք անց կենա՛նք, հերիք ա. բայց ի՞նչ անեմ, հենց գիտեմ՝ էս օր ա Սահակ Աղեն առաջիս կանգնել՝ աղլուխը աչքին դրել, աղաչանք անում, որ Հասան-խանի սիրտը ռահմ ընկնի, էս օր են Հայ սարվազներին էն էրեխեքանցը տալիս՝ որ նրանք թռնեն, իրանք փառչալամիշ անեն: Էս օր են տասը Պարսիկք Վար-դանի քիր ու ախպերը, հերնըմերը առաջիս սաղ սաղ քերթում, կաշիները

հանում, ոտ ու ձեռ՝ քարով, թոխմախով ջարդում, քացով ներսներին տալիս, ու Վարդանը, էս հրաշագեղ պատանին՝ ձեռները կապած, էս երկնային հրեշտակը նրանց վրա կանգնած, ոտն ա կամենում շարժի, նոպանը չի՛ թողում, ձեռն ա ուզում մեկ բանի հասցնի՝ չվանն ա դայիմ, թրի առաջն ա ուզում ընկնի, Թուրքը չի՛ թողում, սիրտը պատռում ա, ձեն չի՛ կարում հանի, չունի նրա հասակի ջահել տղա, աղջիկ հավաքել, ձեռ ոտ, բերան կապել՝ տանում են, որ իրանց դնին մատաղ անեն: Ողորմելի պատանին ուզում ա, որ եդ էլա մտիկ տա, իր ծնողաց սուրբ արիները ու կրտրատված լաշը մի տեսնի, փափագն առնի, մեկ կաթ արին էլա՝ վրեն խի, մեկ բուռը հող էլա՝ ծոցը կամ ջեբը դնի, որ հիշատակ մնա, մեկ համբուրի էլա, ու եդին բարովն ասի, մեկ չոքի էլա, նրանց օրհնությունն առնի, բայց ա՜խ, ա՜խ, հարիր սուր գլխին պլոկած, աչքերը կապած՝ իր ընկերների հետ քսում են, անկաջները փակ՝ որ նրանց ձենն էլա իմանան, բերանները կապած՝ որ իրար հետ խոսին. ձիու երքմիշ ընելուցն են իմանում, որ շարժում են, բայց չգիտեն, ո՞ւր. դժոխքը, թե դրախտը. դժոխքը՝ սի՛ռելիս՝ դժոխքը. սրանց տանում են, որ թուրքացնեն, իրանց դնին մատաղ անեն:

Եդ դառնա՛նք. պրծանք. հազար ծեր ու պառավ, հազար տղա ու աղջիկ, մանուկ, ծծկեր իրար վրա փրթած՝ վաղուց ձենրները կտրեցին, երկնային քունը մտան: Ժահահոսությունը քիչ քիչ սկսում ա բարձրանալ, հարավի չոր քամին փչում, ամպերն էլ եդ սարերի գլխներին հավաքվեցան, նրանց աղաղակը Աստված չիմացավ: Արեգակը վազում ա արևմուտը հասնի. ղզլբաշը Ապարան քաշվում, Խլդարաքիլիսեցոց հոգիքը ո՞ւր — դրախտը. արդարը դժոխքը ե՞րբ կերթա: Խլդարաքիլիսեն էրվեց, ամպերը քաշվեցին, սարերը դինջացան, հարիր տասը, տասնրինգ տարեկան տղա, աղջիկ Հասան-խանի օրդուն մտան: Ղոնշունը նաղրախանեն ածելով, պար գալով՝ եդ ա դառել. դահիճքը իրանց թեթն են հագրում, մոլլեքը իրանց լեզվները սրում, որ Քրիստոսի որդիքը Ալուն մատաղ անեն: Վա՛յ. վա՛յ. Հայոց ազգ ջան. է՞ս օրին էիր դու արժան: Իրիզունը որ գա, ա՜խ՝ գել, արջ, սարերի գազանները պտի գան՝ ձեր կացած տեղը իրանց ուրախությունն անեն. էլ ո՛վ կլսի մոր ձեն, հոր աղոթք, էրեխի խաղ ու ծիծաղ, ժամի ու զանգակի ձեն, ձեր լաշերի վրեն: Գազաններին կմնա բոլոր մեյդանը. նրանք պետք է էս գիշեր մարախյա անեն էստեղ. գնա՛նք, գնա՛նք, միաս սրտում ա. օ՛հ՝ ո՞վ սիրտ կանի, մոտանա. բաս էրեխեքանց հարն ի՞նչ կրլի. նրանք կերթան Հասան-խանի օրդուն, լաց կրլին՝ ջան ասող չի՛ ըլիլ, կ.ր-վին, կմորմոքվին՝ մեկ ցավող չի՛ ըլիլ: Ամեն մեկը մեկ խանի, կամ Արաբլրվի ձեռի՝ հավի պես կծվա, կամ լեղապատառ կրլի, կամ սուրը իր դռը կխրի, իրան կսպանի, կամ տանջանքին չդիմանալով կթուրքանա ո՛վ՝ լսողը ինչպես չպտի սարսափիլ:

Տեսի՛նք, ո՞ւր գնացին էն անմեղ գառները: Մեր բախտիցը, թե տարաբախտությունիցը՝ մութը գետինն առել ա. էլ մեզ մարդ չի՛ տեսնիլ, որ եսիր անի: Մթնագիշերը քեզ մեկ ղարալթու ա երևում, գլուխը ցից. պատերը քանդված, հազար կայծակի ու երկրաշարժության երեսը դեմ տված, դռներն ու փանջարեքը խարաբա, խորան ու սեղան ավերակ՝ կանգնել ա տխուր՝ եկեղեցին Ապարանու: Ուր հազար գող ու ավազակ՝ աղոթքի ու պատարագի տեղ անմեղ Հայերի որդիքը՝ ձեռքները կապած, բերան ու աչք խուփ՝ իրանց չար կատաղությանը պատարագ արին: Ուր հայոց բագավորքը, իշխանքը ու պայազատքը՝ Ապարանի բյուրատեսակ ծաղկների հոտը, էն պատվական աղբրների համն առնելով, իրանց ամառվան օրերը հովացնում, իրանց հովացած, զովացած սիրտը՝ Աստվածային սիրովը վառում, իրանց սուրբ սրտի աղոթքն ու մաղթանքը՝ ծաղկների հոտի հետ խառը, թռչնոց ձենի հետ համասար՝ մեկ բերնով՝ իրիգուն, առավոտ երկինքն էին ուղարկում, ուր էս սհաթին էլ՝ մեկ ահագին չորս ջաղացի ջուր՝ մեկ քանդված բլրի տակից, ուր տեղ որ Վաղարշակա, Տիգրանա, Տրդատա ապարանքն էին, երկրի երեսը նոթռելով, Ալագյազի սրտիցը գետնի տակովը ճանապարհ բաց անելով, բերանը փրփրով լիքը, աչքերը խռոված՝ դուս ա պրծնում կատաղած, որ իրան պառկողների երեսը տենի, նրանց սիրտը հովացնի, քնելիս, զարթնելիս՝ երկնային ցողը նրանց երեսիցը զողանա, իր ցողը նրանց վրա թափի, բայց ա՛խ՝ գլուխը քանդված տեսնելով, վրի շինած ապարանը՝ բրիշակ, եկեղեցին՝ ավերակ, չորս կողմը նրանց հմքի, սեղանի քարերը՝ արնաքարաքախ, մամռապատ, փշրված ընկած, բերանը կրկին բաց ա անում, որ արտասունքը կուլ տա, էլ եդ իր փորը տանի, բլրի չորս կողմը պտտում, ոլորվում, խոտ ու ծաղիկ պռճոկում —սուս մունջ՝ իր ձենը փորը քաշում, աչքը խփում, ջուրը հողի, քարերի տակին գրվում, էլ եդ գետինը մտնում ու կես փայը առու դառած՝ գնում Երևանու դաշտը՝ որ նրա էրված, խորոված սիրտը հովացնի էլա, Ապարանու սուքը, տարաբախտությունը էջմիածնին, Վաղարշապատին, Արմավիրին, Երասխին, Մասսին պատմի, ու նրա *էն ջրի* դառը արտասունքը իր հետ խառնի, որ Արարատի սրտիցն ու աչքիցն՝ ահագին գետի պես, լուռ, հանդարտ դուս ա գալիս, Արարատյան դաշտի քանդված, ավերած երեսը տեսնում, վրքները սուք անում, ու քիթ ու պռունգ աղի արտասունքով լիքը, տխուր երեսը՝ անհոգի դամշով ծածկած, քամու առաջին, թշնամու ձեռին ծալվելով, չոքելով, կանգնելով՝ մյուս սարերի աչքի ջուրը՝ որ էստեղ էկել, ծովացել. կանգնել են, դամշի ու իլղունի միջումը կորել, վերցնի, գնա Խոր Վիրապ, Արտաշատա դզովն անց կենա, ու տրտում Երասխի հետ՝ Ջանգին ու Գառնու գետն էլ մեջ անեն, որոց մինը Սևանա աչքիցն ա կաթում, մյուսը սուրբ Գեղարդա սրտիցը բղխում, երեսները կալնին ու սուք անելով, զռալով, Նոյան, Նախիջևանի, Մարանդի գերեզմանի, Նարեկա

վանքի. Սյունյաց դաշտերի սրտները հովացնելով՝ աչքերը սրբելով՝ գնան, Քուռն էլ մեջ անեն, իրանց արտասունքը նրանի հետ խառնեն ու տանին, Կասպից ծովի սիրտն ածեն, նրա աղի ջուրը կորչին, Պարսից նավերը ջախր-փուրթ անեն, Ռուսաց նավերը իրանց քամակի վրա տանին ու բերեն, որ ճամփին չհուսահատվի, չբեզարի ու էն իր բարի ոտը մեր աշխարհիցը չկտրի, որ բալքի մեր հայրենիքը՝ նրանց արծվի թևերի տակին զորանա, մեծանա, դարերը մոռանա ու էլ եդ՝ իր առաջին փառքին հասնի:

Է՛ս եկեղեցումը, է՛ս քարերի տակին ու աղբրի մոտին քոլումը կուչ գա՛նք՝ որ մեզ չբռնեն: Գիշերն էս ա, հասել ա, որդուն մեզանից մոտիկ, ու Թուրք ազգը ցերեկն էլ՝ էս կողմերովը չ՛ի անց կենում, որովհետև Քրիստոսի թշնամի ա, ու անկաջ դնենք գիլանոնց ոռնալուն, Պարսից զոռալուն, Հայոց լալուն ու սգալուն ու էն անմեղ էրեխեքանց էրվելուն, ծեծվելուն, մղկտալուն, չունքի էս տե՛ղ պետք է՝ նրանց աչք ու բերան բաց անեն, որ նրանց զարշլի երեսը տեսնին, իրանց ծնողաց երեսը, իրանց քաղցր հոր տունը մոռանան ու նրանց արհնաթաթախ չանգերումը իրանք մրմըն-ջան, նրանք փրփնչան, իրանք մղկտան, սրանք վխկտան, իրանք գլուխ ու երես ծեծեն՝ խորովվին, սրանք միրուք ու հալվեր սղալեն ու փառավորվին, իրանք հերնըմեր, քիր ու ախպեր ձեն տալով՝ դոշըները եդ հոթռեն, նվաղին, սրանք նրանց իմամ Հուսեյինի անունը հիշելով՝ յա ծոցըները ուզենան նրանց առնեն, յա դանակները, թրերը սրելով՝ նրանց սրտներին դեմ անեն, որ լռվին:

Ա՜խ՝ չէ՛, չէ՛, անկաջդ կա՛լ սի՛րելի՝ մարդի միտը սրռում ա, գլուխն կրակ վառվում: Աստղերը դուս են էկել, պելացել. ցավակից լուսինը՝ տխուր դառնավարամ հենց աչքը ապարանի երեսին առավ թե չէ, էլ եդ չոքըչոք արևմուտն ա փախչում, որ անկաջները կալնի, էս ողբալի աղաղակը չլսի. երկիրն իր սև սգի շորը հագավ, աչքերը խփեց, որ էս դառը տեսարանը չտեսնի. միմիայն անսիրտ, անգութ սարերը՝ սիրտ ու բերան բաց արած՝ չար հրեշտակ քամու ձենովը՝ խաբար են իմանում, խաբար տալիս, ծիծաղելիս՝ ծիծաղում, հռհռալիս՝ հռհռում, հառաչելիս՝ հառաչում, զոռալիս՝ զոռում, լալիս՝ լաց ըլում ու մեկ րոպեում հազար տեսակ ձեն իրար հետ խառնում ու մեկն էլա իրանք չիմանում:

«Նա՛նի ջան. ջա՛նի ջան... ախպե՛ր ջան... Աստված ջան... բաբա ջան, հո՛գի ջան... վա՜յ. վա՜յ. վայ մեր սև օրին, արևին, վա՜յ մեր ջրատար գլխին: Ա՜խ՝ ի՞նչ կըլեր, ձեր ձենովը մեզ ջուրն ածեիք, ի՞նչ կըլեր, մեզ չէ՛իք ծնել. ընչի՞ չի՛ մեզ էլ ձեր սրտի վրա մատաղ արին, ընչի՞ չի՛ մեզ էլ դիմա, դիմա տվին, էս ո՞ւր են հասցրել մեզ. էս ո՞ւր բերել. գետինը չի՛ պատռվում, մեզ ներս տանում. երկնքի աչքը քոռացել, մեզ չի՛ տեսնում: Ա՜խ՝ ո՞ւմ ծոցից զրկվեցինք, ո՞ւմ ձեռն ընկանք: Ա՜խ՝ տեր Աստված՝ ընչի՞ մեզ էսպես պատըժեցիր, քեզ ի՞նչ էինք արել, որ մեր աչքը էսպես հանեցիր. ո՞ւմ մեկ վնաս տվինք, որ մեր գլխին քար քցեցիր: Մեր հորնըմորը, մեր քիր ու

unbu kę 181:

ախպերը մատաղ արիր, ախր մեզ էլ նրանց հետ տանեիր, ի՞նչ կըլեր: Մութն էկել ա, գետինն առել, նա՛նի ջան, սար ու ձոր խավարել, փակվել. մենք մերը կորցրած հավքի ճտերի պես ընկել ենք չոլ ու դուզ. ո՛չ աչքներս ա քուն գալիս, ո՛չ սրտներս՝ դադար, ախ քաշելիս՝ կրակ ա դուս գալիս լերդըներիցս. ո՞ւմ երեսին մտիկ անենք, որ մեր սուքը տեսնի. ո՞ւմ ճտովն ընկնինք, որ մեր արտասունքը սրբի, ո՞ւմ մոտ գնանք, որ մեզ գոգն առնի, մեր սիրտը մխիթարի, մեր դարդն իմանա: Քարերը անկաջ չունին, որ մեր ձենը լսեն. սարերը սիրտ չունին, որ մեզ վրա ցավին. երկինքը հեռու, որ մեզ քաշի, տանի, երկիրը թուր չունի, որ մեզ էլ փրթի, կոտորի. ո՞ւմ ասենք մեր դարդը, ա՛խ, ո՞ւմ. ընչի՞ մեզ աշխար բերիք, ընչի՞ մեզ կաթ տվիք, պահեցիք, դուք շուտով պրծաք, երկինքը գնացիք, մեզ որբերիս էս փո՛ւչ աշխարքի վրա թողիք, որ դհա ավելի տանջվինք, դհա ավելի չարչարվինք, ձեր կարոտը մեկ կողմից քաշենք, մաշվինք, մեր ցավը մյուս կողմից սրտներս անենք, էրվինք, փոթոթվինք»:

«Ձեռըներս կապած, գլխըներս բաց, երկնքի տակին, Աստծու չոլումը՝ ձեզ ենք կանչում, ձեզ ենք ուզում, ձեր անունը տալիս, ձեր խաբեր լալիս՝ ա՛յ մեր ազիզ ծնողք՝ երկնքումն ա ձեր հոգին. թողե՛ք՝ մեկ սհաթ գա, վըրըներս պտիտ տա. երկրումս ա դեռ. մեր աչքին մի երևի, հասրաթներս առնինք ու հետո, ա՛խ՝ հետո մեր հոգին էլ ձեր հոգուն տանք, ձեզ հետ թռչինք, ձեզ հետ միանանք, դժոխք, թե դրախտ միասին տեսնինք, ուր որ ըլիք, առանց ձեզ չմնանք. ա՛խ՝ ի՞նչ կըլի, ի՞նչ... ա՛խ՝ ի՞նչպես չի մեր սիրտը պատռվում, մեր ջանը էրվում, մեր բերնիցը կրակ դուս գալիս, մեզ խորովում, ի՞նչպես ա մեր լեզուն խոսում, ու չի՛ քրքրվում՝ մեր աչքը տեսնում ու չի՛ դուս տրաքում, մեր շունչը դուս գալիս, ու չի կտրվում, մեր արինը եռում ու չի ցամաքում, մեր անկաջը լսում ու չի քառանում, մեր ոտները փոխվում ու չի մեր տակին փշրվում, խուրդուխաշ ըլում. էս ի՞նչ օր ա, որ մենք քաշում ենք»:

«Նանի՛ ջան, ա՛խպեր ջան. բաբի ջան. վա՛յ. վա՛յ... է՞ս օրվան համար մեզ օրորոց դրիք. է՞ս օրվան համար մեզ սրից, ջրից, ազատեցիք, մեր ցավին դարման արիք, մեզ ջան ասելով, մեր աչքը սրբելով, գզըներդ առնելով, դոշըներիդ կպցնելով, քրտինք թափելով, անքուն մնալով, սար ու ձոր ընկնելով մեզ ապրուստ ճարեցիք, ձեր կյանքը խավարացրիք, մեզ ծաղկացրիք, դուք թառամեցիք, մեզ դալարացրիք, ձեր ումբրը չորացրիք, մեզ տանը քուն դրիք, դուք հանդում, չոլում, արևի, անձրևի տակ ջանըհան էլաք, որ մենք զորանանք. աչքըներիդ լիսը սպիտակացրիք, որ մենք մեծանանք, հասնինք, ձեզ քոմակ ըլինք. է՞ս ա մեր քոմակ ըլիլը, է՞ս էր ձեր մուրազը: Էսո՞ւր համար Աստծուն՝ լիսը բաց ըլելիս, մութը մթնելիս՝ գիշեր ցերեկ աղոթք էիք անում, որ մեր ոտին քար չդիպչի, մեր մատը փուշ չըլի, մեր գլխին կարկուտ, արև չխփի, մեզ իր աչքի առաջին, իր

թևի տակին ցավից, չոռից ազատի, որ մենք բարի զավակ ըլինք, Քրիստոսի խաչի դուլ դառնանք, ավետարանի ծառա, եկեղեցու հոդ, ազգի պարծանք, աշխարհի օգնություն: Ա՛խ՝ ո՞ւր էս սնաթը Աստուծո անկաչը, որ ձեր արդար ձենն մեկ էլ ա չլսեց, ձեր հազար մուրազի մեկն էլ ա չկատարեց ու մեզ էսպես քարին տվեց, ու մեր հոգին էլ ա չ'ի առնում, որ պրծնինք, ա՛խ կորչինք էս անօրեն աշխարհիցը»:

«Սրբություն էիք առնում, մեզ հեսընեղդ տալ տալիս, ժամ էիք գնում, մեր ձեռը մոմ տալիս: Զատիկ էր գալիս, Զորհնեք ըլելիս, կիրակու ժամին, սուրբ պատարագին՝ մեզ խտիս անում, կամ ձեռով տանում, քար, ավետարան, սեղանի, բեմի, խաչի, պատկերի առաջին, սրբերի ոտի տակին, գիրքը կարդալիս, սկին դուս գալիս՝ մեզ տերտերի ոտը քցում, խաչի առաջը դնում՝ մեզ համբուրիլ տալիս, դուք էլ համբուրում, աղաչանք անում, որ սուրբ ավազանի, մեռոնի ջուրը մեզ վրա մնա, ջուրն ընկնինք՝ մեզ պանի, կրակն ընկնինք՝ մեզ պրծացնի, մեզ զորացնի, որ էս օր, է՞ս կրակումը, է՞ս բոցումը էրվինք, տանջվինք, մեր ձենը չիմա՞նաք, մաշվինք, փչանանք՝ մեր սուքը չանե՞ք. թրով մեզ կտրատեն, մեզ դուք չազատե՞ք: Ո՛վ Արարիչ, մեր հոգու տվող Աստված՝ ինչպես մեզ ստեղծեցի՛ր, էլ եդ մեզ սպանի՛ր, ինչպես կյանք տվիր, էլ եդ դու խլի՛ր, հող էինք քեզ մոս, էլ եդ հող ջինի՛ր, ջունչ տվիր, ապրինք՝ էլի ջունչդ եդ ուզիր: Ի՞նչ ենք անում մենք էլ փառքն ու կյանքը. մեզ ի՞նչ հարկավոր երկիր, աշխարքը: Մեր չունենաս, լա՝ դու լաց ըլելիս, հեր չունենաս գա՝ դու կսկծալիս, քիրդ մոտիդ չըլի՝ դու սուք անելիս, ախպերդ ձենդ չլսի, սիրտդ պատռվելիս: Ո՛վ մեր Արարիչ, մեր տե՛ր ու մեր հե՛ր. հերնըմերընեռս տարար, մեզ էլ տանեիր. քիր, ախպեր առար, մեզ էլ սպանեիր. էլ չենք ուզում քո սերն ու խնամքը, էլ չենք խնդրում, որ պահես մեր կյանքը. հրեղեն սերովբեդ թո՛ղ մեզ սպանի, բոցեղեն քերովբեդ թո՛ղ մեզ էրի, խորովի. մեզ դրախտը մի՛ տանի՛ր, դժոխքը ուղարկի՛ր. հրեշտակի մի՛ տար, սատանեն թո՛ղ գար. մեր ծնողքը մի տեսնինք, թող դևը մեզ կո՛ւլ տա՛ր, նրանց սերն առնենք, մեր հոգին տայինք, նրանցն ստանայինք. ու էս դառն օրը հե՛չ չտեսնենք, ա՛խ չտեսնենք»:

Էսքան մեծամեծ մարդիք, խաներ, բեգեր, աղեք, փառաք, մոլլա, ախունդ՝ էս ի՞նչ են էստեղ կանգնել, հավաքվել. չե՞ս ուզում, դու էլ մի աչքդ քցես, նայե՞ս: Հայ սարվազները աչք ու բերան կալել՝ փափախով են անում, որ հեռանանք, մոս չգնանք: Սաքի մոս էլ գնացիր, ի՞նչ օգուտ, միդ ջանումդ կմաշվի, կքրքվի: Եդ դա՛ռ, ես քեզ կասեմ: Քաղաք, երեսուն էրեխա փարչալամիշ արին: Մոլլի թույնը քյար չարեց, չեն թուրքանում, պտի մատաղ ըլին: Դահիները մեկը մեկի եղևիցը շախկա տալով՝ կոտորում ա, *Վարդանը*՝ էս թագավորածին պատանին՝ երեսը լուսափայլել՝ հրեշտակի պես կանգնել ա, ո՛չ Հասան-խանի պարգևին ա մտիկ տալիս, ո՛չ ոսկուն, մարգարտին, ո՛չ ալվան ալվան շորերին, ձիուն, յարաղին, ո՛չ մոլլեքանց խրատին, ո՛չ հա-

յերի աղաչանքին, ո՛չ թշնամու ահ տալուն, ոչ թրին, սրին, վառած կրակին, տաքացրած շամփրին, որ պտի միսը կոխեն, ո՛չ քարփչին, որ պտի ոտների արանքը դնեն, ո՛չ քյալփաթնին՝ որ հենց էն ա բարձրացնում են՝ որ միսը քաղեն, ո՛չ կրակած պղնձին, որ պտի գլխին դընեն. սարի պես դոշը դեմ ա տվել, ո՛չ պատժիցը վախում, ո՛չ՝ պատվիցը խաբվում, իրանց կսկիծը մոռացել՝ ընկերներին էլ ձեն ա տալիս, սիրտ դնում:

«Էս է՛ն անիրավ թուրն ա՝ սի՛րելիք՝ որ մեր հօրնըմոր սիրտը էս օր մեր առաջին դուս ճոթռեց: Էս է՛ն անաստված ձեռներն են՝ որ էս օր մեր մանուկ, ծծկեր քիր ու ախպոր մարմինը թիքա թիքա արին, կտրատեցին: Էս է՛ն անողորմ ազգն ա, որ մեր նաչար ազգի արինը մինչև էս օր էլ խմում ա. էլ ի՞նչ ենք կանգնել սրանց միջին ու սրանց զարշելի երեսին նայում: Ձեր ջանին մեռնիմ՝ էրեխե՛ք ջան՝ մենք ո՞ւմ որդիքն ենք, որ թրից վախենանք, ո՞ւմ զավակներն ենք՝ որ կրակը մեզ թուլացնի: Մեր ծնողք ու ախպերները չէի՞ն՝ որ էրեկ էնպես քաջությամբ մեռան, որ արարած աշխարքը զարմացավ, ու հուրն հավիտենական պտի զարմանա:

Մտի՛կ արեք, ձեր երե՛սին ղուրբան՝ էն պայծառ երկնքին, է՛նտեղ, է՛նտեղ են մեր սիրելիքը, մեր ազիզ բարեկամքն ու ազգականքը մեզ սպասում: Մի՛տք արեք՝ թե գլխըներդ ցավի, ո՞վ պետք է ձեզ մեկ ջան ասի, հիվանդ ըլիք, ո՞ւմ կռան վրա պետք է քնիք, լաք՝ ո՞վ ձեր արտասուքը կսրբի: Մեռնիք, ո՞վ ձեզ կթաղի: Մեր սուրբ լեզուն պետք է հարամ լեզվի հետ փոխենք. մեր սուրբ պատարագն ու ժամը թողանք, ազանի ձենին անկաջ դնենք, մեր սուրբ մեռոնը մոռանանք, մեր խաչ ավետարանը մտքից հանենք, Ալուն, ղուռանին հետևինք: Մտի՛կ արեք սրանց էս դժոխք, ժանգ մրրած, կեխտոտ երեսին. դժոխքը սրանից լավ կըլի՞. սրանց աչքերիցը կրա՞կ չի վեր թափում: Վա՜յ մեր գլխին ու արևին, էնքան պետք է խղճանանք, որ մեր հորնըմորը սպանողներին, մեր ժամն ու աշխարքը քանդողներին նոքար դառնա՞նք: Ա՜խ՝ թե էս փուչ փառքիցը խաբվենք, էս անպիտան պատժիցը վախենանք, ու մեր սուրբ հավատն ուրանանք, որ մեռնենք, ի՞նչ երեսով պետք է գնանք մեր ծնողաց մոտը, ի՞նչ աչքով պետք է նրանց նայենք: Ասենք՝ թե էս աշխարքումը նրանցից զրկվեցանք, բաս չե՞ք ուզիլ, որ երկնքումն էլա նրանց հետ միանանք, նրանց երեսը տեսնինք, նրանց սերը վայելենք»:

«Չէ՛, չէ՛, մեռնի՛նք միասին, երթա՛նք միասին, հասնի՛նք մեր ծնողաց փառքին, պսակին: Երկինքն մեզ համար է իր սիրտը բացել, հրեշտակք մեր գլխին թևները փռել. նահատակք, կուսանք, սուրբք և մարտիրոսք մեզ ձե՛ն են տալիս, մեզ կանչում ամոք: Նրա՛նց մոտ գնանք, նրա՛նց սիրուն մեռնինք, մեր մարմինը տանք, որ հոգով ծաղկինք: Ձեզ մոտ ենք գալիս՝ ծնողք սիրելիք, ձեր տեսուն կարոտ՝ դուք մի՛շտ պաշտելիք՝ ձեր արդար կաթը, ձեր սուրբ խրատը, մենք ե՞րբ կմոռանանք, որ մտնինք կրակը:

Արի՛ երկնային հրեշտա՛կդ լուսեղեն՝ տա՛ր մեր աղաչանքն Աստծուն էս կողմեն: Բարո՛վ մնաք՝ դուք լերի՛նք, հող, աշխար. բարով կացեք դուք՝ ծառք ու ձորք, անտառ: Մենք չէինք արժան ձեր սուրբ երեսին, մեր ոտն անիրավ դիպավ ձեր դոշին: Քանի՞ցս ձեր պտուղն, ձեր համն ու հոտը, ձեր օվաքի տակին՝ ձեր ծաղիկն, խոտը մենք հարամ ձեռով քաղեցինք, առանք: Կոխեցինք ձեր սուրբ երեսն ու դոշը, ձեր ղաղրն ու խաթրը մենք բնավ չիմացանք: Աղբրի գլխին, առվի դրաղին, սիրելյաց միջին, ծնողաց գոգին՝ սեր վայելեցինք, մեր օրն անց կացրինք: Աստղերն մեր գլխին քաղցր ծիծաղեցին, լուսին, արեգակ իրանց լիսը տվին. թռչունք երգելով, ծաղիկք հոտ տալով՝ մեզ քնացրին, մեզ զարթեցրին. բայց ա՜խ՝ անիրավ մեր ձեռն, երեսը քնով ծածկեցինք, ձեզ մտիկ չարինք: Քո սուրբ հողին՝ մեր քա՛ղցր Հայրենիք՝ ծունր չդրինք, մենք չպաշտեցինք, սիրուն վաթանին մենք կյանք չտվինք, մեզ մատաղ չարինք, մենք չսիրեցինք: Թշնամուն հիմիկ մենք եսիր դառանք. թե որ ուզենան էլ որ տան մեզ կյանք, էլ չի հարկավոր, դո՛ւ ա՛ռ մեր հոգին՝ ո՛վ բարի հրեշտակ՝ որ կաս մեր գլխին»:

«Մնացե՛ք բարով՝ հողեր ու դաշտե՛ր. ա՜խ՝ թող վայելեն ձեր սերն ուրիշներ, *Վաթդանի* աչքը, էս մանկանց ոտքը էլ ձեզ չե՛ն տեսնիլ, ձեր վրեն շրջիլ, ձեր հոտովն զմայլիլ, ձեր գրկովն փարվիլ: Ո՛չ հոր ոտ կգա մեր գերեզմանը, ո՛չ մոր արտասուքք կթափի մեր տանը. ո՛չ ժամ, պատարագ, ո՛չ խունկ, կամ բաժակ՝ մեր հոգուն տվող կըլի մեկ ժամանակ: Ո՛չ քիր ու ախպեր կգան մեր քովը, ո՛չ մեկ անցկենող կըլի մեր մոտովը. մեր ծնողաց մարմինը՝ մեր գեղի չոլումն, մեր փուչ ոսկորներն էս օտար հանդումն՝ չեն միմյանց տեսնիլ, իրար հետ թաղվիլ. նրանք գազանի, մենք գիլի, ղշի փայ կըլինք, մեզ վրա մեկ ասող չի ըլիլ. Աստված ձեր հոգին միշտ լուսավորի, իր սուրբ երեսին արժանի անի»:

«Կըլի՝ որ դուք մեկ էլ եդ հոտ տալիս, գարունքը գալիս, դաշտերն ծաղկելիս՝ մեր երեսին էլ ծաղկիք, կանաչիք, մեր հողիցն էլ դուք դուս գաք, զարդարվիք, ձեր ցողն մեզ վրա թափեք, հովացնեք, ձեր հովն մեր դոշին փչեք, զովացնեք, ձեր պարզ ջրի հետ մեր արինը խառնեք. մեր տված ջունչը առնիք ու պահեք, ձեր քաղցր հոտի հետ երկինքն ուղարկեք: Ա՜խ՝ թե մեկ նամփորք էս կողմովն անցնի, ձեր միջին վեր գա ու էստեղ քնի, ձեր հոտն առնելիս, ձեր ջուրը խմելիս, բալքի թե հոգին իմանա, ասի, միտքը բերի՝ թե էս է՛ն դաշտերն են, որ էս օր մեր՝ չար թշնամու ծառեն ուզում ա, որ մեզ խաչին մատաղ տա, մեր ջանը խլի, մեզ անի դիմա: Ի՞նչ կըլեր՝ ա՜խ՝ որ մեկ օրինած հողում, մեր ազգ ու տակի, սիրելյաց միջումն մեր հոգին տայինք, նրանց խառնըվեինք»:

«Ա՜խ՝ խաչ զորավոր՝ քո հրաշիդ դուրքան. մինչև ե՞րբ մեր ազգն, աշխարհն Հայկական՝ էսպես կտանջվի, էսպես կմաշվի, էսպես կքանդվի, էսպես կխաշվի: Խա՛չ՝ քեզ պաշտողին ընչի՞ չես պահում. խա՛չ՝ քեզ բռնո-

դին ընչի՞ սպանում, քեզ անարգողին էսպես դժար տալիս, քեզ պարսավողի սիրտը ո՛չ խըրժիս: Ա՜խ՝ տե՛ր իմ Աստված՝ թե մենք առաջին մեղավոր էինք, քո պատվիրանիդ չհնազանդեցանք, անիրավ էինք, մեզ սպանեիր, ընչի՞ մեզ թողիր, մեր խեղճ ծնողացը թրի տակ տվիր. մեզ կրակ տվին, ընչի՞ չէրեցիր. թողիր՝ որ էսպես տանջվենք չարաչար, անհեր ու անտեր, անմեր, անհավար մնանք էս չոլումն, գազանաց միջումն, մեր լաշը թռչնոց, մեր արինը հողին մատաղ տանք, մեր ջանն դնենք էս գետին:

Մնացե՛ք բարով՝ ա՜յ մեր խեղճ ազգ Հայ, էլ մի լաք, ողբաք, ցավիք մեզ վրա: Սրբեցե՛ք աչքներդ, տեսե՛ք մեր հալը, էլ ի՞նչ օգուտ մեզ ձեր սուքն ու լալը: Թուրը գլխներիս, մահն առաջներիս, կրակն էրելիս, շամփուրն ծակելիս, բոցն խորովելիս, մեր հոգին տալիս, մեր կեսն փորփրված, կեսն անձող դառած, մեր ոտներն մոխիր, շնչերս կրակված, մեկ ձեռը կտրած, մյուսը քերթած, պղինձն գլխըներիս, քարփիչն ոտներումս, սրտներումս արին, արտասունքն աչքումս. ո՛չ երկինքն փուլ գա, ո՛չ հրեշտակ տեսնի, ո՛չ դահինն ցավի, ո՛չ երկիրն ճղվի: Դուք ո՞ւր եք լալիս, որ մենք չենք լալիս, դուք ո՞ւր մղկտում, որ մենք չենք խնդրում: Պահեցե՛ք ձեր սուքն սև օրի համար. ձե՛զ վրա լաց էլե՛ք, ու տեսե՛ք ձեր ճար: Մենք մեր ծնողաց հետ կմիանանք, էս օր նրանց տեսուն մենք կարժանանանք, էս դառն աշխարքիցս կհանգստանանք, դրախտը կերթանք ու միշտ կխնդանք:

Բայց վա՜յ ձեր օրին, ձեր օղլուշաղին, թե դուք կենդանի կանգնիք՝ ձեր աչքով տեսնիք սիրելյաց տանջանքն՝ մղկտալով. ձեռներդ խաչած՝ ձեր դոշը ծեծելով հող տաք ձեր գլխին, թաղեք ձեր որդին, ձեր սիրտը հանողին, կյանքը քանդողին եսիր դառնաք ու էլի չպրծնիք, էլի միշտ տանջվիք ու ձեր հողի վրա դուք մատաղ ըլիք ձեր աշխարքումը էսպես դուք մաշվիք ու դեռ սիրտ չանեք, դուք չմիաբանիք, մեկ օր էս սուր, բուրն, էս կրակն ու բոցը, էս պղինձն, շամփուրն, էս վառ հնոցը դուք ձեր թշնամուն միշտ հազիր չպահեք, նրան դուք չէրեք, նրան չկոտրեք, ձեր ազգն, աշխարքը դուք ազատ չանեք ու էսպես թշվառ, տարաբախտ մնաք:

Մնա՛ք դուք բարով. տարե՛ք ձեր ողոցն մեր կարոտ սերը, մեր ազիզ բարովն, պատմեցե՛ք նրանց մեր խեղճ օրերը. թո՛ղ պահեն նրանք իրանց գլխըները. էս օրին չհասնին, էս ցավը չտեսնին, տան իրանց կյանքը ու պահեն աշխարքը. մնա՛ք բարո՛վ. բարո՛վ....

Վա՜յ... վա՜յ... ա՜խ... նա՛նի ջան... բա՛բի ջան... Աստված՝ քե՛զ ղուրբան... ամա՛ն... ամա՛ն... ամա՛ն... մեռա՜նք... էրվեցի՜նք... խորովվեցի՜նք... ամա՛ն... վա՜յ... Հրես պրծա՛նք, հրես էկա՛նք. ո՜վ Վարդան նահատակ, սուրբ ծնողք՝ ձեր զավակք գալիս են, մոտ էկեք, կյանք տվին, մահ առան, ձեզ չթողին, ձեր հավատն, ձեր սուրբ խաչն չուրացան: Թրի բերնին, վառ կրակին, տանջանքին դիմացան»:

«Փարեցե՛ք, ջարդեցե՛ք, ոտն ու ձեռ կտրեցե՛ք։
Առաջ փորն, հետո գլուխն էրեցե՛ք, շամփրեցե՛ք։
Մատները հաղրհան, ձեռները կաբրհան
Արե՛ք, մեջքն կրակին դեմ արե՛ք, խանձեցե՛ք։
Կտրած ձեռն, ոտն ու մատն եղումը դաղեցե՛ք։
Ով շուտով սպանի, իր գլուխը կթռչի։
Ուսուլով ու յավաշ կամ կաշին հանեցե՛ք,
Կամ գլուխը ֆերթեցե՛ք, կամ աչքերն փորեցե՛ք։
Թո՛ղ՝ ոտներն էրվելիս՝ աչքը տեսնի, սիրտն էրվի.
Թո՛ղ ձեռներն կտրելիս՝ բալքի թե ահ ընկնի
Սիրտները ու դարձ գան, մեր հավատն ընդունին։
Խաչը թողան, դուռանին գլուխ տան, մերն ըլին»։
Հասան-խանն անիրավ՝ էս հրամանն ասելով՝
Կրակին էր տալիս սուրբ մանկանցն՝ տանջելով։
Բայց արդարքն՝ վաղուց էր՝ տվել էին սուրբ հոգին,
Սուրբ արյան պատարագն նվիրել երկնքին։
Ողջակեզ, անուշ հոտն բարձրացել առ վերինն։
Սև ամպերն հեռացավ, երկնային լիսն իջավ,
Ներանց մարմինն ամփոփեց, պսակեց, բարձրացավ։
Ու հանկարծ՝ սոսկալի վերևիցը ձեն էկավ.
«Հասան-խան՝ դու գազա՛ն, անօրե՛ն, դիվական.
Բա՛ց չար սիրտդ, կա՛ց, կանգնի՛ր, որ ինձ տաս պատասխան։
Ո՛չ գեսինն քեզ կպանի, ո՛չ անդունդն քեզ կքաշի.
Ո՛չ դժոխք թուլ կտան, ո՛չ գեհյանն սոսկալի։
Կենդանի՝ դու պետք է քրքվիս ու տանջվիս,
Մինչև էդ անմեղաց սուրբ արինն վճարես։
Թե շանք քեզ հանդիպի, թե կայծակ քեզ էրի,
Իմացի՛ր, որ ե՛ս եմ, որ քեզ տա՛մ տանջանքի։
Երեյա՛լ մնացես, տատանյա՛լ մաշեցիս,
Փուշ, տատասկ քեզ պատի, թե հողն էլ դու մտնիս»։
Հանգիստ ու խաղաղ մնա՛ք՝ սիրելի՛ք,
Մինչև օրն վերջին, լիսն գեղեցիկ,
Անմե՛ղ երեխեք՝ արդա՛ր դուք հոգիք։
Քանի Ապարան տեսնիք, անց կենամ,
Քանի շունչս առնիք, ձեր անունը տամ,
Ա՜խ՝ ի՛մ ազգի դուք հրեշտա՛կ սուրբ որդիք,
Որ էդպես կանուխ դուք թառամեցիք,
Երբ երեսս հողին, ծնկներս չոքած,
Աչքս ծով դառած, սիրտս արնով լցված

Ընկնիմ՝ ա՛խ՝ գլուխս բաց ձեր առաջի,
Համբուրեմ ձեր հողն, մնամ վրա գեսնի,
Քաղեմ ձեր ծաղիկն, հիշեմ ձեր հոգին.
Ո՛վ սուրբ հոգիք ջան՝ երկնային բեմին,
Աստուծո ատենին, արքոց խորանին,
Տարե՛ք իմ խնդիրս, տարե՛ք արտասունքս,
Որ մեր խեղճ ազգը, մեր սուրբ աշխարքը,
Որ ձեզ պես մատաղ տվեց Աստծուն,
Էլ չի՛ ավերվի, չմնանք գերի.
Սրի մատաղ ու եսիր բենամուն,
Անտեր ու անճար, անտեղ ու անտուն:

Վախճան երկրորդ մասին

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Հայաստան աշխարհը շատ վախտ էր նեղության, ավերման տակ ընկել, ամա էս ամենիցը անց կացավ: Սար ու ձոր դառել էր զոռի, ավազակի բնակարան: Ամեն կողմից Պարսիկք է՛նպես ոտը բարձրացրին հանկարծ, որ էլ դեմ կենալու ճար չկար: Բայց է՛ս նեղությունն էր, որ Հայոց էլ է՛ն հոգին էր տվել, որ թե մեկ կողմից իրանց ազգին ոտի տակ էին տալիս, մյուս կողմից իրանք էին թշնամու արինը ծծե՛լով ման գալիս: Սաղ Պարսկաստան պոկ էր եկել, սաղ Կավկազ դոնմիշ էլել: Էրակլի որդի Ալեքսանդրեն՝ որ Վըրաստան առնելուցը եդը՝ փախել, Պարսից դուռն էր ընկել ու հարիր անգամ գլուխը քարեքար տվել, որ իր աշխարհը էլ եդ ձեռք քցի, էլ սար չէր մնացել, որ անց չկենա, որ բալքի թե սրտի մուրազը կատարի: Լազգի, Չաչան, Չերքեզ, Ղազախ, Բոռչալու, Շամշադին, բոլոր Կասպից զավառները՝ ձեռըները հինա էին դրել, թև առել, որ թռչին ու Ռուսի իշխանությունը տանեն: Հայ ազգին յա կրակ էին խոստանում, յա սուր, յա կտորում, յա թալանում: Ինչքան թույն ունեին՝ մեր ազգի գլխին էին թափում: Յա պատիվ, մեծություն խոստանում, որ խաբեն նրանց, յա պատիժ, պատուհաս տալիս՝ որ վախենան, Ռուսիցը ձեռք վերցնեն: Շահիցը, սարդարիցը փարման փարմանի վրա էր գալիս, բայց Հայոց արդար սիրտը, ուղիղ սերը՝ որ Ռուսաց հետ ունեին, է՛ն ժամանակն էլ նրանց չթողեց, երբ թուրը գլխըներին

ubu by 190:

խաղում, որդի ու զավակ ղոշըններին, առաջներին սուրն էր քաշվում, յա կրակումն էրվում:

Ինչ որ պարսից կռվի ժամանակին Հայք արին, Աստուծո է հայտնի, ու ամենաողորմած Կայսրն էլ շնորհակալությունով ու հրովարտակներով, խաչով ու նշանով էս արած լավության տեղը շատ անգամ լցրեց: Թող բազի հիմար, անաստված մարդ Հայոց ոտը ձգի, թե մարդ չիմանա, քարերը վկայություն կտան: Հալբաթ որ մեկ օր մեկ արդար, անաչառ մարդ Վրաստանու պատմությունը կգրի, էն ժամանակը կերևի, թե Հայք ի՞նչ արին, ի՞նչ հավատարմություն են ցույց տվել տերությանը, ի՞նչ արին են վեր ածել:

Ո՞վ չգիտի, որ էս հաղաղին, ինչ ժամանակ Հասան-խանը արևմտից, Աբաս-Միրզեն արևելքից՝ ավազակի պես հանկարծ էկան, մեր սահմանը (սնռը) կոխեցին, մեր կողմը ամենևին խաբար չունեին: Ընչանք Ռուսք իրանց զորքը կհավաքեին, Ղզլբաշը կարող էր սաղ Վրաստան ոտի տակ տալ, եթե Հայք չէին ամեն տեղ նրա ճամփեն կտրել: Միմիայն *Ներսես* ու *Գրիգոր* եպիսկոպոսաց, *Մատաթովի* ու *Բեհբութովի* արածը բավական է, որ աշխարք իմանա, թե ի՞նչ հոգի ուներ էն ժամանակը մեր ազգը: Առաջինը՝ խաչը ձեռին՝ Հայոց քարոզում, զորք էր հավաքում, որ գնան, արին վեր ածեն իրանց ազգի համար. երկրորդը՝ Երմալովի խնդրքովը եպիսկոպոսության շորերը փոխած, չերքեզի շոր հագած, յարաղ, ասպաբ կապած, որ Թիֆլիզու Ղազախ, Բոռչալվի միջովը չէր անց կենում, նենց իմանում էր խալխը՝ թե իրանց փրկիչն էր գալիս: Էն ժամանակը՝ որ Շամշադինի մովրովը հարիր մարդով նենց հասավ Մատուշկի սառած կարմունջը ու սարսափելով էլ եդ՝ եդ դառավ, չկարաց առաջ գնալ, էս հսկա եպիսկոպոսը երկու մարդով, հազար արինակեր հարամու գլուխ ջարդելով՝ Ղազախ, Բոռչալու անց կացավ, հասավ Շամշադին՝ իր հայրենիքը, իր ընտանյաց մեջը, գրաֆ Սիմոնիչին՝ որ Գյանջուցը փախած գալիս էր՝ իր բոլոր զորքովը՝ իրանց տանը երկար պահեց ու Երմալովի թղթովը բոլոր կառավարությունն ստացավ, մինչև Թիֆլիզուցը օգնություն գար.... Գեղը ու Պարսիկք էկան, քանդեցին, գերի արին, ուր յոթանասուն տանից ավելի էր, երեսուն մարդով հինգ հազար մարդի մեջ մտավ, առյուծի պես իր ժողովուրդն ազատեց, նրանց եսիրը եդ բերեց: Էս միջոցին Երմալովն էլ էկավ, հասավ: Մեկ պաս օր եպիսկոպոսիցը խնդրում ա, որ կռվի ժամանակին էլ պասին մտիկ չանի, բայց նա հսկայաբար պատասխանն է տալիս. Պարսից միսը բռնած՝ ի՞նչ հարկավոր է տավարի միս ուտիլ: Էս միջումը Ալեքսանդր Վալին ու Ջոհրաբ-խանը էկան, Շամշադինը կոխեցին ու քիչ էր մնացել, որ բոլորը տակ ու գլուխ անեն: Քաջ եպիսկոպոսը իր ընտիր Հայերով նրանց քամակը կտրեց, զորքըները կոտորեց ու հինգ Պարսիկ իր ձեռովը բերեց ու Երմալովին փեշքաշ արեց: Սա էլ ճակատը համբուրեց ու շատ անգամ խնդրեց, որ իրան ասի, թե ի՛նչ պարգև ա ուզում թագավորիցը

բերիլ տա: Անման եպիսկոպոսը է՛ն խնդրեց, որ Շամբադինու ու Ղազախ, Բռչալվի Հայ ազգը Թուրքի ձեռքից ազատվի, չունքի մինչև էն ժամանակը նրանց ձեռին շատ նեղություն էին քաշում: Խնդիրքը կատարվեցավ ու ինքն էլ արքայական պսակին ու թոշակին (պենսիա) արժանացավ:

Ո՞վ չի զարմանալ, որ սրա ախպեր *Գալուստը՝* ինչ ժամանակ Հասան-խանի ձեռը գերի ընկավ ու ուզում էին, որ գլուխը տան, Նադիխանը մեջ ընկավ ու նրան արձակիլ տվեց: Սարդարն էլ էն պայմանով նրան թողեց ու փարման տվեց, որ Շամբադնու, Ղազախ, Բռչալվի մեծությունը որդոց որդիս նրան կբաշխեր, թե կարողանար Հայերի սիրտն առնիլ, նրանց դարձնիլ, որ ղզլբաշին ծառայեն: Հրամանն էնպես էր տրված, որ թե չորս օրվա միջի խաբար չբերի, գլուխը հազար կտոր պետք է ըլեր: Բայց նա էս բոլոր արինը աչքի տակն առած՝ էկավ ու թղթերը Մատաթովին տվեց: Հասան-խանը հազար ոսկի նրա գլուխը բերողին, երկու հազար՝ նրան սող սող բռնողին էր խոստացել: Շամբադնու սարերը, ձորերը գիշեր ցերեկ զող ու ավազակ ղլվլում էին, որ նրան բռնեն, իրանց պարգևն առնին, բայց շատին ինքն իր բրին պարգև արեց: Էսման անվանի, էսման քաջության տեր էր էս օջախը, բայց էլի ով Գրիգոր եպիսկոպոսին տեսներ, հոգին հետը կերթար. է՛ն զարմանալի ուրտի տերն էր, է՛ն քաղցր լեզուն, է՛ն անուշ բնությունն ուներ: Երեխի պես կնստեր, կպատմեր, ինչ գլխովն անց էր կացել: Բայց ի՞նչ հարկավոր է բանը երկարացնիլ: Քանի Կավկազյան սարը կա, Մատաթովի ու սրանց արածը հավիտյան կը նիշվի, կասվի:

Միթե Ներսես եպիսկոպոսը չէ՞ր, որ Գրաֆ Պասկևիչի հետ մտավ Հայաստան ու Հայոց մեծ մասը՝ քարոզելով, հորդորելով՝ Ռուսի ձեռի տակը բերեց: Քանի՞ քանի՛ քաղաքներ, գեղեր դարդակվեցան ղզլբաշի ու Օսմանցրվի երկրումը, ու քանիսն էր Հայաստան, Վրաստան նրանցով լցվել: Ո՞ւր թողանք էն մեր հոյակապ իշխանքը՝ *Բաբսեղ, Մանուկ, Մկրտիչ* աղեքն բայազդցի, աշխարհահռչակ տունն *Տիգրանյան դարբցի*, որ ինչպես հայր՝ իրանց բոլոր հարստությունը վատնեցին, փչացրին, ու, իրանց աղքատ ժողովուրդը պահելով՝ բերին էս կողմը: Էս օր էլ նրանց անունը տալիս՝ բայազդցիք ու դարբցիք ուզում են երեսներին խաչ հանեն, էնքան անթիվ է նրանց հերությունն ու լավությունը ազգի վրա:

Միթե էս բայազդցիք չէի՞ն, որ երբ մեր զորքը նրանց քաղաքն առավ, մեկ քանի օրից եղը՝ հանկարծ Վանա փաշեն մեծ ղոնշունով որ էկավ, Բայազդի չորս կողմը բռնեց, էս քաջ Հայերը հոգին ատամների տակն առած՝ է՛ն տղամարդությունը ցույց տվին, որ դեռ Երևան չեկած, շատը ասինան, խաչ սացավ: Էս օր էլ որ ողորմելիքը Թիֆլիզումը մտակություն անելիս, կամ բաղնսներումը ծառայելիս խոսք ա ընկնում, էն կտրտված շորընե-

ռիցը էլի՞ իրանց խաչերը հանում, գոռոզությունով ցույց են տալիս իրանց արնի գինը:

Կարելի է՝ թե պատմությունը՝ որ Հայի համար հոռացել՝ մեծ մեծ ազգերի ա դուլուղ անում, էլի մոռանա, բայց ազգասեր Հայն ի՞նչպես չպաշտի էն արծափեցի *Մանուկ* աղայի գեղորինակ քաջությունը ու հսկայությունը, որ դեռ Բայազիդ չառած՝ առյուծի պես քառասուն քաջ հայազգի քամակին՝ Մասսա սարին նայելով, իր ազգի մեծությունը միտը բերելով՝ թև էր առել, սար ու ձոր ոտնատակ տալիս, փաշին ու բոլոր Բայազդու գավառը պահում, հրդեհին քարեքար տալիս, հալածում: Տասը տարուց ավելի էսպես իր աշխարհին տիրություն էր անում, վաթսուն մարդով՝ շատ անգամ երկու երեք հարիր Քրդի մեջ մտել, ջախջախուրթ արել, դուս էր էկել ու ինչ ժամանակ Պարսից կռիվը բաց էլավ, արծվի պես ընկել էր Մասրսա էս կողմը ու Հասան-խանի ղոնշունը շատ տեղ կոտորել, ջնջել էր, էնպես որ խանը անճարացած՝ գրեց փաշին, որ յա Մանուկին կորցնի, յա թե չէ՝ հազրվի, որ վրեն կռիվ կգնա: Հսկա, բայց տարաբախտ Մանուկ աղեն՝ էն օրը, որ էս խաբարն ընկնում ա քաղաքը, գալիս ա որ բարութ առնի: Փաշեն, որ նրան աչքի լսի պես էր սիրում, կանչում, աղի արտասրնքով խնդրում ա, որ անպատճառ գլուխն առնի, քաշվի. բայց քաջասիրտն Մանուկ իր տղամարդությանն ապավինելով՝ ասածն անկաջըվեր անում ու գալիս, մեկ դուքանի առաջի գրից տալիս, որ տասը Ղզլբաշ հանկարծ վրա չեն թափվում, վեցին էլ սպանում ա, ու հետո ա հոգին տալիս ու խաչվում: Էս օր էլ ինչ բայազդցի նրա անունը տալիս ա, ծուխը քթիցը դուս ա գալիս: Լիս կտրի գերեզմանդ ու հողդ՝ ա՛նպարտելի հրսկա: Ա՛խ՝ երբ կրլի, որ քո հոգին գա, մեր ազգի վրա իջանի, որ մենք էլ մեր ազգին քե՛զ պես տիրություն անենք, քեզ պես մեռնինք:

Ո՞ւր թողանք դարաբաղցոց, երևանցոց ու լոռըցոնց արածնե՛ր, ո՛ր քար ու հող ղզլբաշի արնովը լվացել, արին են թափել: Ղարդ ա՝ էն վաղուցվան հիանալի մելիքները չկային, ամա նրանց հոգին շատ տեղ էր մնացել: Ղզլբաշի շատ ղոնշունի գլուխը սրանք կերան: Ա՛խ՝ ո՞ւմ մտքից կերթա էն հսկա կերպարանքը, էն գեղեցիկ պատկերը, էն անոշ լեզուն ու անօրինակ ռաշիդությունն ու սիրտը, որ շուլավերցի *Սասի* աղեն ու մելիք Հոհանջանն ունեին: Հրեղեն վիշապի պես ընկել էին Քաշվեթու ու Բոլնիսի սարերը, որ թշնամու առաջը կտրեն, տեղ չտան ու ինչ ժամանակ խաբարը նրանց է հասնում, թե Նեմեցի Կոլոնիեն տվին, քառասուն կըտրիչ տղերք քամակին, իրանց մովրովն էլ մեջքներումը՝ է՛ն վախտն են վրա հասնում, որ քուրդ Օքյուզ աղեն վաղուց Կոլոնիեն քանդել ու իրեք հազար մարդով ետևների կեսը կոտորել, կեսը առաջն արել՝ տանում ա: Արինն աչքներն առած՝ ընկնում են էս մեկ բուռը զորքը՝ էն անթիվ բազմությունի եղևիցը. Քուրդ ու Ղարափափախ՝ ետևները տալիս են մեկ քանի մարդի

ձեռք ու իրանք եղ դառնում: Էս միջոցումը մովրովը Հայի ղոնշունն առնում, փախչում ա, որ իր գլուխը պրծացնի, միմիայն քաջն *Սոսի* մեկ քըտրի տակի իր կտրիչ ընկեր մելիք Հոհանջանի հետ՝ դայիմանում ու մեկը մեկին ձեն են տալիս. «Նամարդությունն ու թուլությունն տղամարդի համար ամոթ ա. քաջությամբ մեռնինք, որ մեր որդիքն էլ իմանան, թե մենք էլ ենք սիրտ ունեցել ու մեր երկրի թասիբը քաշել, մեր աշխարհի սիրով մեռել: Էս մուրտառ արինն էլ ընչի՞ ա պետքը, որ էսպես օրը չենք թափիլ: Զոլումը մեռնիլը տղամարդություն է»: Ճանանչ Թուրքեր ձեն են տալիս՝ «Սոսի աղա՝ քո աղ ու հացը շատ ենք կերել, մեր աչքը կըռնի, թե քեզ վրա թուր բարձրացնենք: Մենք քեզ կտանինք, սաղ սալամաթ ճամփու կքցենք. մի՛ անիր, գլուխդ մահու մի՛ տար, քե՛զ ենք ափսոս գալիս, արի՛, քեզ խընայի՛ր»: Բայց հոկայն Սոսի՝ կասկած ունելով, թե իրանց կըռնեն, եսիր կանեն, նրանց խոսքին չի նայում ու առաջի թվանքը որ չի քցում, Օքյուզ աղի տղեն է սփթա ձիու շլնքովն ընկնում: Կատաղած հարամին ընչանք վրա կհասնեն, մեկ տասնհինգ մարդ էլ սպանում են էս կտրիչ հոկայքը ու թուրները հանած՝ երբ բարութները հատնում ա, ընկնում են գազանների մեջը առյուծի պես: Ընչանք իրանց հոգին կտային, մեկ տասը հոգի էլ թրի են մատաղ անում, ու իրանք Աստծուն մատաղ ըլում:

Հանգի՛ստ ձեր սուրբ ոսկերացը՝ ո՛վ քաջ նահատակք: Ձեր ջիվան ջանի արինն ա, որ էսպես սիրտս կրակում ա: Ի՞նչ Հայ ձեր անունը լսի ու ձեր լիս գերեզմանին ողորմի չասի, ձեր հիշատակը իր սրտումը չգրի: Մի՛ իմանաք, թե ձեր ազիզ արինը նահախ տեղը թափվեցավ. էդպես պատվական արին էր, որ Աստուծո սիրտը զութ քցեց, մեր աշխարհն ազատեց ու էսօր էլ՝ էն ձեր նահատակության քարի տակիցը ձեն ա տալիս: «Հա՛յք մե՛զ պես մեռեք, որ անուն հանե՛ք»:

Էսպես օրինակներ հազարները կան, բայց էլի մենք մեր պատմության տուտն սկսենք: Բարեխնամ կառավարությունը տեսնելով՝ որ աշխարքն էսպես ոտի տակ ընկավ, հրամայեց, որ Փամբակ, Շորագյալ քոչին, գան Լոռի, որ իրանց պրծացնեն: Աստված հեռու տանի, ինչ խալխի հալն էր: Որի ախպերը չկար, որի հերը, որի որդիքը, որի մերը: Ղարաքիլիսեն, ինչ տեղ որ իշխանն Սամվարզամիրզա կենում էր, դառել էր մատուն, գողդարան: Անօրեն Պարսիկք ու Թուրքերը ձորից, սարից օրը հաշին, մեր աչքի առաջին, մեկ թվանքի մանգզիլ տեղ՝ վրա էին տալիս գազանի պես ու տավար, մարդ եսիր անում, կամ տանում, կամ գլուխը կտրում: Ո՛չ ցերեկն ունեինք քուն, ո՛չ գիշերը: Մեկ ձիու ոտի կամ թվանքի ձեն մերուցը գալիս՝ աշխարքն աշխարքով էր դիպչում: Հերը որդին ուրանում էր, ու աչքը ջուր կտրած, շլինքը ծուռը՝ մտիկ անում, թե հրես որտեղ որ ա, հարամին կգա, նրան սուրը կքաշի: Մեկ դասթա սալդաթ ու մեկ քանի ղազախ՝ որ գնացել էին ճամփեն բռնեն, էնպես ջարդված, յարալու փարալու եդ էկան, որ մարդի

գլխին կրակ էր վառվում: Մեկ օր Նաղի-խանը էսպես վրա տվեց, Ղշլաղ ասած գեղն էրեց ու Ղարաքիլիսու վրա էկավ: Էլած չելած ղոշունը՝ թոփերն առած՝ քաղաքի առաջը կտրեց, խալխն էլ տուն ու տեղ բաց թողին, ու իրանց էրեխեքանց ձեռը բռնած՝ գնացին, թոփի տակը մտան: Ռուսաց քաջ հոգին էր, որ մեզ ազատեց:—Վաղուց էինք սրբությունն առել ու մեր սև օրին աչքըներս կպել: Խալխը քոչիլ չէր ուզում, չունքի սրի ձեռիցը սովի ձեռը պետք է ընկնեին, ու չէին ուզում էլ, որ իրանց քաղցր հողիցը բաժանվին: Մտքիցս չի գնալ էն դառն օրը, որ հրամանն էկավ, թե անպատճառ քոչին: Ո՞վ կուզեր ախր էն տունն էրել, որտեղ որ իր հերնըմերը կացել, իրան կարը տվել, պահել, մեծացրել, մեռել էին: Էն իգին իր ձեռքովը քանդիլ, որ դառը քրտինքով բհամ բերել, էն տեղն էր հասցրել: Հաջաթ, զարդ, տան կայենք, ինչ կար չկար՝ բոլոր կրակ տվին, ինչ ժամանակ Ռսի ժամի մուխը տեսան, որը որ մեծավորը ի՛ր ձեռովը կրակ տվեց, ու սկսեցին լալով, սքով, իր քաղցր, ազիզ սիրելյաց գերեզմանը համբուրիլ, բարով մնա ասիլ իրանց հողին, ջրին, թոփի, սալդաթի մեջն ընկնիլ ու Դվալի սարի է՛ն կողմն անցնիլ: Դեռ կիսանամփի էինք, որ Նագի-խանը իր ղոշունովը էկավ, մտավ Ղարաքիլիսա ու սարի դոշիցը՝ ամեն մարդ իր տան կրակի ծուխը տեսնելով, քթի ծուխն էլ հետն էր դուս գալիս, ու աչքը խփում էր, որ էս կսկիծն էլա չտեսնի: Քոչվորի մեկ տուտը Ջալալօղլի էր հասել, մեկը դեռ հլա սարի էն կողմն էր: Թուրքերը՝ ջամդաքակեր գիլի պես գլխըներիս պտիտ էին գալիս ու սարից, ձորից, թվանքները մեզ վրա կրակում: Էն օրը գնա, ո՛չ եդ գա՝ ինչ մեր հալն էր: Լացի, սքի ձենը երկինքն էր հասել, լողի, տեսնողի սիրտը էրում, փոթոթում: Խալխը սար ու ձոր լցվել, իրար վրա էր թափվել. ո՛չ տուն կար, ո՛չ տեղ, ո՛չ հաց, ոչ ապրուստ: Ով բարեկամ կամ ծանոթ ուներ Լոռի, գնաց, նրա մոտ վեր էկավ. ով հարուստ էր՝ գլուխը պահում էր. ով մեկ աստվածասերի ռաստ էր գալիս՝ գեղարենքումը իր քյուլփաթին մեկ տաք գոմ էլա՝ ճարում, նրանց տեղավորում էր, ով չէ՝ սարում, ձորում, էրում, քարափում բուն փորում, մեջը մտնում ու գլուխն ու մեջքը լեռ քարին տալիս: Լոռվա ձորի մեջը էս գլխիցը էն գլուխը՝ խալխ էր որ իրար վրա վեր էր թափել. շատը հողն էր ծակել՝ մեջը մտել. շատը փեղեր իրար վրա տվել՝ տակին կուչ էկել, բայց հաց, շոր, ապրուստ ո՞րդիանց ստանային ողորմելիքը: Հացի կոտը դառավ օխտը, ութ մանեթ, էն էլ չէր ճարվում: Սարերումն՝ էլ բանջար, խոտ չէր մնացել, քաղել, կերել էին: Ձուկ բռնելով, փորս անելով՝ ի՞նչպես կարելի էր տուն պահիլ. քչիցը ամեն մեկ տան տասը ջան կըլեին: Էլ սատկած տավար չմնաց, որ չմորթեն, չուտեն: Շատ հեր, շատ ախպեր իրանց օղլուշաղի, քոռփա էրեխեքանց ձենին չդիմանալով, տասնով, քսանով հավաքվում, գլխըները փեշըներն էին դնում, էլ եդ թաքուն Փամբակ գնում, որ հաց բերեն. բայց ա՜խ՝ որը եսիր էր ընկնում, որը գլուխը թշնամուն տալիս, իր տունը քանդում: Ձմեռն էլ էկավ, վրա հասավ: Մարդ,

անասուն սովի, ցրտի ձեռիցը ազատ ընկավ. Աստված ոչ շհանց տա, ինչ էս խեղճերի հալն էր: Քար էր որ գերեզման էր դառնում, հող էր, որ ջիվան, ջիվան երեխեք՝ իրեք չորս օր սոված, թաղաթը կտրած՝ տակովն անում: Մեկ հացի փոս դուս գալիս, հազար աղխաս՝ ելինքը ծուռը դուռդ կտրում, չտայիր՝ սիրտդ էր էրվում, տայիր՝ երեխեդ մնում սոված. կարոս էինք մնացել, որ ցամաք հացն էլա կուշտ փորով ուտենք: Ով ինչ զարդ, զինքս ու զարդարանք, արծաթեղեն կամ մարգարտեղեն ուներ, որը ծախեց, որը գրավ դրեց: Շատը որդիքը տարան Շուլավեր, Բռնչալու եսիր տվին: Իմ տան տերը դերձիկ էր. որ գնում չէր, բանում, ու մեկ քանի շաբթից եղը մեզ համար հաց բերում, հենց իմանում էինք, թե երկնքիցը հրեշտակ է գալիս: Էսպես հազարավորք մեռան, սովամահ էլան, ու շատ փայն էլ էկավ ընկավ Վրաստանու հողը ու գլուխը պրծացրեց: Էսպես ա Հայն իր խեղճ օրը հազար տարի պահել, իրան էստեղ հասցրել, մեկ թշնամի ոտը բարձրացնելիս՝ նրա գլուխը ջարդվել, նրա տունն ու տեղը քանդվել: Էլ ի՞նչ անօրեն, անգութ մարդ պետք է ըլի, որ Հայի միսն ուտի ու նրան չխղճա: Հմիկ էս թողանք, գնա՛նք էլի մեր սիրելի Աղասու մոտ, տեսնի՛նք ո՞ւր մնաց, ու ի՞նչպես պետք է նրա բանը վերջանա:

Էս խառը, դառը, ալեկոծյալ ժամանակին էր, որ մեր իգիթ Աղասին՝ հինգ տարի սարեսար, քարեքար ընկած, հինգ ընկերիցը երեքը կորցրած, երկուսը քամակին՝ մեկի անունը *Կարո*, մյուսինը *Մուսա*, մեկ տասը քսան Քրդստանցի Հայ էլ իր թրի տակը բերել, սար ու ձոր չափելով՝ ման էր գալիս: Մեկ օր Անի էր ըլում, մեկ օր Ղոշավանք ու էստեղ էնտեղ չափմիջ անելով, գլուխը պահում էր, որ յա ջիգրը հանի, յա մեկ հազար մարդ էլ ա սպանի, հետո հողը մտնի, որ ուրտումը դարդ չըմնա: Ավելի Անի էր նրա բնակության տեղը, որտեղ որ հարիրավոր Ղզլբաշի գլուխ էր թրին մատաղ արել: Էստեղից էր, որ վրա հասավ, ու իր չար թշնամի Հասանխանին հանկեց. ամա ջանքությունն ու խաչապաշտությունը նրան գլխից հանեցին, նա խաբվեց ու հազիր ձեռն ընկած փորը էլ եդ բաց թողեց:

Մեր կարդացողների լավ մտքին կըլի, որ նա՝ երբ Քանաքեռ Սարդարի փառաշներին սպանեց, ինքն էլ էնպես մնաց ազիզ Թագուհու ու իր արածի վրա սառած, կանգնած: Ընկերներն էլ ժամանակ չկորցրին. գիտին, որ բոլորի վերջը մահն է, էլ ո՛չ հոր մտիկ արին, ո՛չ մոր, Աղասուն կապեցին ձիու վրա ու ընկան Ապարանու սարը, որ կամ Փամբակ փախչին կամ Ախալցխա, որ իրանց գլուխը թափեն: Էրկու սնաթից եղը ինչ Քանաքռու հալն էր՝ Աստված ո՛չ նշանց տա: Սուք ու ջիվանն ընկավ գեղը. տուն էր՝ որ քանդում էին, մարդ էր՝ որ փեդ ու միս էին արել, փախածներին պտրտում, նրանց հերնքմերը, օղլուշաղը թրի տակ արած՝ մեկ սնաթի մի-

ջումն որի շլինքը թոք քցած, որի ձեռները ետևին կապած՝ ոչխարի պես առաջ արին, որ տանին սարդարի դուռը:

Որդի էր առաջները գալիս, որ հոր ոտովն ընկնի ու իր վերջին բարովն առնի. աղջիկ էր մոր դոշին ընկնում, որ հոգին տա, հարսն էր մեջ ընկնում, փեսա էր ոտներովը փաթաթվում, որին թրով էին յարալու անում, որին թվանքի ոռքով ջարդում: Քար էր ընկնում ձեռքները, վրըներն էին քցում, փետ էր պատահում՝ գլխըներին խփում: Շատին էլ տան սներիցը կապել՝ էնպես էին չիփ չփլախ ոտին, գլխին վեր հատում, որ մեկ ձենը երկինքն էր հասել, մեկը գետինը: Սաղ գեղը պոկ էր էկել. որը գլխաբաց, որը բոբիկ ոտով, որը յարալու, որը կուռը կոտրած՝ արնաթաթախ, երեսը պռնոկելով՝ գլխին, դոշին տալով, որը ջուրն էր ուզում ընկնի, որը քարափնըվեր: Քեդխուդեքն էլ հո՝ ձեռ ձեռի կապած՝ էնքան ոտի, թվանքի տակ էին ընկել, որ ջանըներումն էլ սաղ տեղ չկար:

Էս հալին մտան Երևան, գնացին բերդը: Կնանոնցը քարով, փետով դեն արին, մարդքերանցը ներս քաշեցին ու անկուշտ Երևանի բերդը ատամները սրեց, որ էս նոր էկած դոնաղներին էլ փորումը լավ տեղ տա, մ ա ր ս ի: Երկար վախտ դեռ նրանց ձենը բերդիցը, կնանոնցը դրսիցը իրար էին հասնում, իրար գլուխ լալիս, մինչև քամին բոլորի ձենն էլ կտրեց,—աշխարք դինջացավ, դահիճքը կատաղեցին: Էս միջոցին խաբար հասավ Սհակ Աղին: Էս Երևանու Հայերի փրկիչը՝ որ ազգով, պապով էնքան հոգի, տուն ազատել էին բանդից, մահից, սրից, թրից, որ թիվ ու համար չկա:—Ձին թամքած՝ տանը հազիր էր. թռավ ձիու քամակը ու նոքար, բեքար առաջն արած է՛ն սհաթին հասավ բերդի դուռը, որ կնիկ օղլուշաղ՝ քար, հող ուզում էին պոկեն, գլխըներին տան. բայց քարն էնքան անիրավ չէր, որքան անաստված փառաշները: Ձին որ չքշեց մեկի վրա ու ղամշով գլխին տրաքացրեց, տասը տեղ գունդ ու կծիկ անելով մնաց քամակի վրա ընկած:

«Հենց է՛ս սհաթին փորդ վեր կածեմ, ասեց, սատկած շուն, քո ի՞նչ հադդն ա կնիկարմատի ձեռ վրա բերես: Կապեցե՛ք էդ շներին, հենց էս սհաթին դրանց թոզը քամուն տալ տամ, դրանց սոյին նա՛լաթ»: Էս խոսքի վրա նոքարները էլ վախտ չի կորցրին, վրա թափեցին ու հենց էն ա՝ էստեղ, էնտեղ շատին բոզմիշ արել, ուզում էին ոտ ու ձեռ կապեն, որ բերդան Ավանդուլի-խանը բերդիցը դուս էկավ: Թուրքերի միջին՝ կարելի է մեկն էլա էնքան Հայի թասիբը չէր քաշում, ինչքան էս օրհնած խանը: Նրան էլ որ էն դռիցը դուս գալիս չտեսան՝ Թուրք, Հայ մնացին փետացած, կանգնած:—Բայց ո՞վ էր կարող էս հաղաղին էն նաչար, ջրատար եսըրների օղլուշաղի ձեռ ու **ոտ** կապիլ: Հարայ տվին ու ընկան ձիու ոտը. «Խա՛ն՝ գըլխովդ ման տանք, ոտիդ հո՛ղ դառնանք, մեր ձեռն ա քո փեշը. վերևումն Աստված, ներքևումը դու՝ մեզ տա՛ր ջուրն ածի՛ր, մեզ էս տեղ սպանի՛ր, սուրը քաշի՛ր, ձիուդ ոտի տակին մատաղ արա՛, մեզ մի ճար արա՛»:

Բարեսիրտ Խանը ձին եղ քաշեց, փառաշներին դամբելով՝ դեն արեց, որին իսկույն վեր քցիլ, բերանը նող ածել տվեց, որի ատամներն ու գլուխը մաշկի նալչով լավ տրորել տվեց, մյուսներին էլ բերդն արեց ու ինքը աղլուխը աչքին դրած՝ սկսեց ձեռը մեղիք Սնակի գոտիկը քցել ու ասել. «Ա՛խ՝ նամփեն փուշ ու տատասկ դառնար էս անիծած Ղաչարի, որ մեր նողը չմտներ: Աշխարքը քանդեցին, Աստված մեկ քար էլա, չի քցում սրանց գլխին, որ սատկին, փչանան: Էս ի՞նչ ա էս խեղն խալխի հալը: Մեկ աղջկա խաթեր էսքան տուն քանդիլն՝ Աստված ի՞նչպես ա դաբուլ անում: Աստված մեր բուրը մեկ օր մեր սիրտը կցցի, էս զուլումին քարը չի դիմանալ, ո՞ւր մնա մարդը: Գնա՛նք, մա՛լիք, գնա՛նք, կես սնաթ որ եղի վրա հասնինք, էն խեղն բռնվածների տունը կքանդեն, յա աչքները կհանեն, յա գլխները կկտրեն: Աֆարիմ՝ Ա՛ղասի՝ էս սնաթին էստեղ ըլի՝ աչքին պաչ կանեմ: Ռաբիդ տղեն էնպես կըլի, ամա ի՞նչ անես, որ անօրենի ձեռի տակ ենք մնացել: Գնանք՝ վախս կորցնիլ պետքը չի»:

Էսպես խոսեց էս արժանահիշատակ Թուրքը, որ ամեն սնաթի Հայերի համար գլուխը եղ էր դրած: Նոքարներին հրամայեց, որ էն կնանոցն ու Թագուհուն իր տունը տանին, ընչանք ինքը գա, ու ինքը Սնակ Աղի հետ մտավ բերդը: Ղարավուլները որ սրանց տեսան, մնացին, փեղացած կանգնած: Երևանու բնիկ Թուրքերը, որ Հայի հետ մեկ տեղ մեծացել՝ ախպոր պես էին վարվում, Սարդարին, Հասան-խանին անիծելով, թքելով, Ղզլբաշի վրա ատամները դրնտացնելով՝ ֆիչ ֆիչ քաշվեցին ու դեմը գնում էին, դեմը ասում. «Տե՛ր աստված, ե՞րբ կըլի, որ քո ողորմության դուռը բացվի ու մենք էս անիծած Ղզլբաշի ձեռիցը մեկ օր ազատվինք»: Զունֆի սրանք երլու ըլելով՝ չէին ուզում, մեկ օր էլա, նրանց ծառայեն ու շատ անգամ Հայերի հետ միացել, քշել էին նրանց, ամա թրի զոռով էկել, էլ եղ երկիրը զավթել էին:

«Սարդար՝ գլխի՛դ դուրբան»՝ ասեցին Սվանդուլի-խանն ու Սնակ Աղեն, ու ձեռ ձեռի տված՝ ընկան դիվանխանեն հենց է՛ն սնաթին, որ խեղն Հայերի կռներն ու աչքերը կապել՝ չոքացրել էին, որ գլխները տան: Դահիճները բուրքները սրել, գլխներին կանգնել էին: «Սա՛ղար՝ մեր գլուխն էլ սրանցի հետ տու՛ր», ասեցին, չոքեցին ու ուզում էին իրանց ձեռովն իրանց աչքը կապեն: «Տուն, մալ, դովլաթ, օղլուշաղ, դովում, դարդաշ՝ գլխիդ ետիր ըլին: Ձեռքներիցը բռնի՛ր, ջուրն ածի՛ր, մեր հոգին ա՛ռ, ու էս անմեղ խալխին սուրը մի՛ քաշիր: Սարը քո առաջին գլուխ չի բարձրացնիլ, ծովը՝ քեզ տեսնելիս՝ բերանը կփակի. ոտդ թափ տաս՝ երկիրը թև կառնի, կթռչի. արարած աշխարքը քրիդ առաջին դուլ ա դառել. անուանդ երկնքումն ա ձեն տալիս, ոտդ՝ որ տեղ դնում ես, ծաղիկ է դուս գալիս, աչքդ՝ որ տեղ քցում ես՝ արեգակ է բաց ըլում. ի՞նչպես ես մեկ լաչար աղջկա խաթեր, մեկ երկու նոքարի խոսքով՝ էսքան տուն քանդում. բաս ո՞ւր մնա քո ռանմն ու քյարա-

մաթը՝ որ պատմ աշխարհ տեսել՝ զարմացել ա: Ի՞նչպես ես էդ հալալ բերնիդ լայեղ տեսնում, որ սրանց արինը վեր ածիլ տաս: Քո հոգ ու սարերն ողորմության դուռն ա, ընչի՞ ես արնի տեղ շինում: Սրանց ծեր հասակին, սրանց խեղճ երրմներին խնայի՛ր: Սրանք ի՞նչ են արել, որ մեկ տղի, մեկ բուլի, հարամու գլխին եսիր ես անում»:

«Երկինքն էլ ա հոնը, ի՛նչ թե երկիրս: Արարած աշխարհս ֆե՛զ ա գլուխ վեր բերում, մեկ աղջիկն ինչ ա, որ նրա խաթեր քո խալխի տունն ուզում ես քանդես: Աղջիկ ես ուզում՝ հազարը կա: Ո՞ւմ աչքդ առնի, որ քեզ մատաղ չըլի: Մեր ջանն ուզի, որ քեզ տանք, աղջիկն ո՞ւմ հունն ա: Դո՞ւ չես, որ էդ հալալ բերնովդ ամեն օր ասում ես՝ Հայերը քո աջու թևն են, քո երկիրը շենացնողը, խազինեդ լցնողը, քո բուրը կտրուկ, երեսդ պարզ անողը նրանք են: Ի՞նչ կըլի, որ էս սհաթին քո ցասումը մեզ վրա թափես, սրանց խեղճ գաս: Ապանին ի՞նչ փառք, գառի գլուխը ջարդի: Ձէ՞ սրանք քո չրաղն են, քո ըմբրիդ դվաչին. ընչի՞ ես նհախ տեղը կորցնում: Անողը պետք է բռնած. սրանք ի՞նչ մեղք ունին: Ում ձեռն արնոտ ա՝ նրա աչքը պետք է հանած. սրանք ի՞նչ են արել, Սա՛ղար, երկնքի, երկրի տե՛ր, Սարդա՛ր՝ դու չես մեր շինքը տալ, մե՛նք մեր բուրը մեր սիրտը կխրինք: Թե մեր արինը քեզ համար թանկ ա, սրանց գլուխը մեզ բաշխի՛ր: Քո դռան շունն ենք, մեզ մի՛ կորցնի՛ր»:

Էսպես աղաչանք արին ու չոքչոք բրընները տարան, Սարդարի առաջին դրին, ոտի տակն ու փեշը համբուրեցին, երեսներին խեցին ու գլխընները գետնին կպցրին, որ տեսնին, թե բանն ինչպես ա վերջանում:

«Ձեռներս կապում եք Խա՛ն, Մալի՛ք...». սկսեց Սարդարը բերանը բանալ. «ի՞նչ անեմ. ի՞նչ կըլեր, մի քիչ եդի էիք եկել: Ինչքան բարկացած էլ որ ըլիմ, ձեզ տեսնելիս՝ բուրը ձեռիս՝ ձեռս թուլանում ա: Մինչև ե՞րբ էս կրակը մեր երկիրն էրի: Հայ ազգը ո՛չ թրից ա վախենում, ո՛չ թվանքից, ո՛չ թոփից: Կրակն ես քցում՝ էլի հավատն ա պաշտում, ծառին ես կախ անում՝ միսը պոկում, բերանը տալիս՝ էլի իր խաչն ա պաշտում, իր Քրիստոսի անունը տալիս: Էս մեկ կտոր փեղն ի՞նչ ա, ախր որ սրանք էսպես ապավինել են. որդին ես քաշում՝ ինքն ա հետը կրակն ընկնում. հորն ես բռնում՝ որդին ա գլուխը մահի տալիս: Սրանց մեկ կնիկ են տալիս, մեր օրենքը՝ քանի որ ֆեթդ ուզի: Ռահաթություն, մշակություն են անում, բուրդ հաքնում, ցամաք հացի կարոտ, մենք սրանց խանություն, բեգություն, աշխարհ, պատիվ, դոլվաթ, մեծություն ենք տալիս. ախր ընչի՞ համար չեն խելքի գալիս. մեր մասսաքին, օրենքին հավանում, մեր հավատը ընդունում, պաշտում: Բոլորը ջնջես՝ աշխարհը կքանդվի. չունքի երկիր շենացնողը, հաց տվողը սրանք են: Արևի, անձրևի, կռի, բեգլարի տակին չորացել՝ չոփ են դառել, էլի որ մեկի մազին դիպչում ես, ապան ա դառնում, մարդի պատռում: Էսքան մեր ազգը սրանց կոտորեց, եսիր տարավ, աշխարհը քանդ-

դեց, էլի խելքի չէկան: Շահություն էլ որ խոսանում ես իրանց գլուխն են դեմ անում, էլ ի՞նչ ասես: Մեկ մարդ փլավի, մսի տեղ՝ խոս, բանջար ուտի, ամսներով պաս պահի, ցամաք հացի ապով մնա, ախր էն գլխումն էլ ի՞նչ խելք կըլի: Ախր ի՞նչ սատանա է սրանց սիրտը մտել, սրանց համփից հանում: Մեր փեղամբար Մահմադն ասում ա՝ բենամուդ աչքը հանի՛ր, սրանց Քրիստոսն հրամայում, որ նրան սիրես, քո աչքդ հանես, նրան տաս, նրան օրհնես, թե քեզ հալածի: Էս խե՞լք ա: Հավն էլ իր նուտը ուրուրին չի տալիս. սրանք ո՞նց են իրանց որդիքը իրանց ձեռովը մատաղ անում: Մեկ սիրտ անեն, մեր հավատն ընդունին, տեսնին՝ մեր Շահն ի՞նչ փառքի սրանց կհասցնի: Ջաֆար-խանին թո՛ղ մտիկ անեն. մեկ դարաբաղցի հոդաղի տղա էր, որ եսիր արի, հմիկ աբխարքի տեր ա դառել: Խոսրով-խանն ո՞վ էր, ո՞ւմ որդի, էնպես էլ Մանուչար-խանը. հմիկ սաղ Իրանը զավթել են, շահն էլ են նրանք, շահզադեն էլ: Շահի հոգին նրանց ձեռին ա. ասեն, նստի՝ կնստի, վե՛ր կա՛ց՝ վեր կկենա. ինձ նման հարիր սարդար, խան, շահզադա՝ նրանց ձեռին են մտիկ տալիս: Ստամբոլ են գնում Հայի տղերքը, վազիր ու փաստա են դառնում. Թեհրան են ընկնում, նազիր ու խան. սրանից ավելի էլ ի՞նչ պատիվ կուզի մարդ որ ստանա, ու սրանք էսպես քարացել՝ ոչինչ չեն ընդունում: Մեր կուռը բեզարեց՝ սրանց կոտրելով, մեր թուրը գլացավ՝ սրանց սպանելով, սրանք էլի հենց գիտես՝ թե խիարի սերմ ըլին. մեկ դրաղիցը կտրում ես, մյուս դրաղիցը դուս են գալիս, էլի հասնում, էլի կտրածի տեղը բռնում: Մարդ կուզի որ քաշի, կյանք վայելի, սրանք իրանց կյանքը՝ իրանք են մահու տալիս, իրանց օրը՝ իրանք խավարացնում: Մեռնին իրանց հավատովը, դժոխքը պետք է գնան, սատանի ձեռքը: Մեկ կտոր պանիր ուտին, մեկ ուռուցց տալն, մեկ արած մեղքը չասին ի՞նչ գաս է, որ սրանք էնպես կարծում են, թե իրանք դևի փայ կըլին, թե որ չպահեն: Մեր հավատովը կե՛ր, քանդի՛ր, խլի՛ր, սպանի՛ր, հեթ արա՛, աբխարքի վայելչությունը քաշի՛ր: Կենիկդ փիս ա՝ դո՛ւս արա՛, ուրիշն ա՛ռ. ո՛չ պաս, ո՛չ ծում. աչքդ ի՞նչ սիրի՛ էն կե՛ր. էն հաքի՛ր, մաքի՛ր. մեկ չոռ ասողի աղիքը վեր ածա, քեզ ծուռը մտիկ անողի՝ աչքը հանի՛ր, էլի որ մեռնիս, գնաս էն կյանքը, ի՞նչ դժոխք, ի՞նչ պատիժ. առաջիդ էլի հազար մոյդա ու աղջիկ պար կգան, քեզ հեթ շհանց կտան: Վարդի ջուրն երեսիդ կթափի, ոսկեջուրն տակովդ կերթա. սրանից ավելի փա՛ռք: Էսոնք թողած՝ հոգի ու հավաս կորցրել են էս հիմարները, էս դինումը ջոկ են տանջվում, էն դինումը հա՝ էլ ի՞նչ ասիլ կուզի, չունքի դրախտի բալանիքը մեր փեղամբարի ձեռին ա: Ո՛չ արից են վախենում, ո՛չ փառքից խաբվում: Ծծկեր երեխեն էլ Թուրքի անունը տալիս՝ ուզում ա մարդի կտրատի: Էլ ի՞նչպես համբերես, համբերությունը մեկ որ կըլի, երկու որ: Սաղ Իրան հարիր անգամ սրանց գլխին փուլ էկավ, էլի տակիցը դուս եկան, ջունչ առան ու տեղն ընկած վախտը մարդի սաղ սաղ ուտում են. սրանց արածին ո՞վ կդիմանա: Հմիկ էլ մեկ

գյադա իմ դլերին (ծառա) ա սպանել, ախր ի՞նչ անեմ. սիրտս բերնովս դուս ա գալիս, ի՞նչպես չի սրանց դիմա դիմա անես: Ախր նա էս օձերի նուտն ա, ընչանք մորը չսպանես, ձագը ձե՞ռ կընկնի»:

«Խա՛ն, մա՛լիք էլի ասում եմ, սրանց արածը տանելու չի, ամա դո՛ւք եք էկել իմ դուռը, ի՞նչ անեմ, ի՞նչպես եդ դարձնեմ: Որ սիրտս ուզեք, գիտեք որ կըհանեմ՝ ձեզ կտամ: Սրանց գլուխը ձեր արևին սաղաղ. թո՛ղ, թխով քցեն դրանց ոտներն ու շլինքը, ու բերդումն ընչանք մնան, մինչև սուչյուն ինքն իրան եդ գա: Հորնըմոր արինը քաղցր ա, վաթանի հողն ու ջուրն անուշ: Թո՛ղ՝ սրանք գրեն իրանց տղերքանցը, խրատեն, որ եդ դառնան, թե չէ՝ բանը փիս կգա: Կուզեմ, որ է՛ն, է՛ն, է՛ն բեդովլաթ Աղասուն մեկ էլ տեսնիմ, մեկ էլ էն սուրահի բոյին նայեմ, հետո միսը բերանը տամ, որ սրտումս դարդ չմնա: Թո՛ղ՝ նա էլ, ուրիշներն էլ լավ իմանան, թե Սարդարի հրամանը գետինը չի պետք է քցած, սրբի պես պաշտած՝ որ մեկն էլա՝ չի համարձակի էսպես բանն անիլ: Թե չէ՝ Հայերը գել կդառնան, մեզ կուտեն: Էլ էս երկրումը կենալ չի՛ ըլիլ»:

«Ասում եմ ձեզ՝ ա՛յ աղսախկալուք (ծերունիք)՝ Ղուռանի զորությունը գիտենա, թե առնին ձեր որդիքը՝ երկինքը թռչին, էլի նրանց վեր բերիլ կտամ. գետնի տակը մտնին, յա ծովի, կհանեմ. թիխա թիխա կանեմ. նրանք որ չգան, սաղ Հայ ազգը թոփի բերնին կապիլ, քցիլ կտամ. թե խելք ունին, ձեզ խեղճ գան, եդ դառնան: Հազար ձիավոր՝ նրանց եղևիցն ընկած՝ սար ու ձոր ոտի տակ են տալիս: Ղազախ, Ղարափափախ նրանց արինը խմում, թե մեկ ձեռս են ընկել, մեծ թիքեն անկաջները կմնա. ձիու պոչից կապիլ, քաշ տալ կտամ, թո՛ղ ձեզ խաթր անեն, եդ գան, թե չէ՝ որ ես բերիլ տվի, ո՛չ դուք կպրծնիք, ո՛չ նրանք: Քյաբ ու Ղուռանով, Շահի գլխովն օրթում եմ ուտում, ասածս ասած ա, դուք գիտեք: Գնացե՛ք. էս օր կգան՝ ազատ եք, էքուց կգան՝ նմանանպես: Ձեր ու ձեր խալխի կյանքը՝ նրանցիցն ա կախ, թե եդ գան, բալքի թե սիրտս ռահմ ըլի ընկած, բարկությունս անց կենա, նրանց չսպանեմ: Սար ու ձոր առաջիս դողում են, նրա՞նք պետք է ինձ դեմ կենան: Գնացե՛ք միտք արե՛ք, ձեր գլխի դարդը քաշեցե՛ք»: Էս խոսքի վրա Սվանդուլի-խանն ու Սահակ Աղեն վեր կացան, աթոռի ոտն ու Սարդարի փեշը համբուրեցին ու հազար անգամ գլուխ տալով, ոռը ոռ անելով դուս գնացին:

Բանդը բաց արին ու մեր խեղճ քեդխուդեքը մտան ներս, դուռը վըրները փակեցին, նրանք աչքները բաց արին: Թագուհին էլ էնքան ոտին, գլխին տվել, երեսը չանգռել էր, որ էլ Սարդարի երեսը չկարացին բերել: Սվանդուլի-խանը տարավ իր տունը, որ նրա հոքսն էլ քաշի, նրան էլ նար անի:

Բայց ինչ մեր Աղասու հալն էր, Աստված ո՛չ շհանց տա: Ձեռն ու ոտը կապած՝ դժոխքը փորումը, սաղայելյան չար հրեշտակները գլխին պտիտ տալով, Զանգվի վրովն անց կացրին, ու հենց թռնես՝ սար ու ձոր բերան-

ները բաց՝ նրանց ոլին ուզում կուլ տան, էնպես փախցրին նրան՝ նրա քաջ ընկերը: Շատ տեղ իրանից գնում, ինչ էր մնում ձիուց վեր ընկնի, էլի ընկերը հասնում, երեսին ջուր էին ածում, անկաջները տրորում, եդ բերում. էլի նրա սիրտը գնում, ձիու գլխովն էր ուզում ընկնի: Բազի վախտ՝ որ բիրդանբիր՝ «Թա՛գունի, նա՛նի, բա՛բի, Նա՛զլու» չէր ձեն տալիս, քար ու հող ուզում էին կրակվին: Հենց մութը գեսինն առավ, նրանք նի մտան Ապարանու քանդված եկեղեցին, չունի օրն էլ կարն էր, արեգակը՝ ինչ էր մնացել մեր մտնի, որ նրանք գեղիցը դուս էկան: Ձիանքը որ ջունչ չէին քաշում, աչքները արին էր քցում, ինք ու բերան՝ կրակ: Ամեն մեկ ջունչ քաշելիս՝ փոր ու աղիք իրար էին կպչում, էնքան էին քեղ: *Վաթոն* սկսեց ձիանը ման ածիլ. *Կարոն* սար ու ձոր աչքի տակն առնիլ, դարավուլ քաշիլ, *Մուսեն*՝ Աղասուն ուսին դրած՝ մտավ եկեղեցու խարաբեն, գլուխը դրեց գոգը, ձեռը երեսին, ու աչքը երկինքը քցեց, որ իմանա, թե աստղերն ի՞նչ են ասում: Մեկելներն ընկան դես ու դեն, որ ձիանոնց համար մի ինչ եմ (ուտելիք) ճարեն: Բայց էն վախտին չոլումն ի՞նչ կրլեր. խոտի չոփերն էին մնացել տեղ տեղ ցից, ցից կանգնած: Երկինք՝ աչ ու ունք կիտած՝ իր չարխը պտտում էր. հանդարտ լուսինը՝ ամպերի տակիցն մեկ երեսն հանում ճանց տալիս, մեկ էլ ծածկում, կորչում էր: Գերեզմանատունն էնքան սարսափելի չէր ընիլ, ինչպես էս յաբանի չոլը: Ամեն մեկ սարի արտնիից կամ քարի տակից՝ դժոխքի ձեն էր գալիս: Գել, չարխալ, արջ մեկ կողմից, դառնաջունչ բորյազը, որ էս տեղ օրը ճաշին մարդի աչք ու բերան կալնում, խեղդում է, մյուս կողմիցը՝ Սանդարամեսը բաց էին արել, սար ու ձոր իրար գլխով տալիս: Ամեն մեկ քար, ամեն մեկ թուփ նրանց աչքին դև էր դառել, ու ձին՝ մեկ ոտը խփելիս, կամ փռնչալիս՝ քարերն ուզում էին ճաքին, ձորերը տրաքին: Աղասին՝ նաֆասը փոռն ընկած՝ որ բազի անգամ ա՛խ չէր քաշում, ու ոտին գլխին անում, գեսինն ուզում էր պատռվի, ընկերներին խոր տանի: Նրա հավատարիմ ջունը՝ գլուխը նրա ոտի տակը դրել՝ մնացել էր փեղացած: Ձին էլ բերին, գլխավերևը կապեցին, որ բալքի նրա ջունչն էլա՝ Աղասուն մեկ ճար անի: «Ջա՛նիդ դուրբան՝ Ա՛ղասի՝ էս ի՞նչ օրն ես ընկել, մեր աչքը պտեր դուս գար, որ քեզ էսպես չտեսնեինք, էս ի՞նչ ա քո հալը»: Ասում էր ջիվան Մուսեն ու գլխին տալիս, երեսն երեսին դնում, ձեռը դոշին, դամարի տալն ու ջանի տաքությունն էլ որ չէր տեսնում, գլխին կրակ էր վառվում:

Էն մեկել տղերքն էլ ձիանոնցը ջուր տվին, ձեռները քամակներին քսեցին ու էլ եդ թամքեցին, լգամները բերանները տվին: Թվանքների, փեշակների ոտներն էլ քաշեցին, աղոթին, թազացրին, ու ամեն մարդ՝ իր ձիու լգամը ձեռին՝ էկան Աղասու չորս կողմը կտրեցին: Աչքերիցը արտասունքը գետի պես էր վեր թափում: Հորնիմոր դարդը մեկ կողմից, իրանց սիրելուն սև օրը մյուս կողմից՝ իրանց սիրելուն էլ Է՛ն հալին տեսնելիս՝ ուզում էին,

քար ու քոլ պոկեն, գլխընեերին տան։ Մեկ սա էր ընկնում Աղասու վրա, մեկ նա։ Միսը ձեռն էր դնում բերնին, միսը գլուխը քաշում դոշին։ «Ցարադանիդ դուրբան՝ Աստված. փառքդ շա՛տ ըլի, հենց է՛ս առավոտ ամեն աչք մե՛զ էր էրնակ տալիս. ինչ արին՝ որ մեզ էս պատժին հասցրիր։ Վա՛յ մեր խեղն օրին՝ ա՛յ ազիզ ծնողք՝ յա՛ռաք սա՞ղ եք, թե քրի տակին մնացիք. երաք քո՞փ ձեզ գեսնին խփեց, թե զընդան ձեզ մեջն առավ. երաք մե՞ր ցավն եք քաշում, թե ձեր սև օրը լաց ըլում։ Տե՛ր Աստված՝ տե՛ր Աստված՝ ո՞ւմ մեկ չոռ ասեցիք՝ որ մեր առաջն էկավ։ Ո՞ւմ մեկ ծուռն աչքով մտիկ արիք՝ որ մեր գլխին էսպես բարկացար։ Արյան ծովն էկել, չորս կողմընեերս բռնել ա. ո՛ր կողմն էլ ձեռք եք ածում, կրակ է ընկնում ձեռընեերս։ Էս տեղ մեր բազավորներն էին վաղ ժամանակը հեթ անում, իրանց ամառը, անց կացնում, որդեղ որ հիմիկ մենք կրակումն էրվում ենք։ Էս ժամումն էին նրանք կանգնում, աղոթք անում, որ տեղ որ հիմիկ մենք՝ մեր հոգին ուզում ենք տալ։ Ա՛խ՝ ու՞ր էն ժամանակը, ու՞ր էն փառքը։ Ձեր հողը լիս կտրի՝ ա՛յ մեր ազգի բազավորք, իշխանք. երա՛ք դուք էլ միտք կանեի՞ք, թե ձեր որդիքը մեկ օր էսպես արին պետք է վեր ածեն ձեր գերեզմանի վրա։ Էս ի՞նչ չար լեզու մեզ անիծեց, որ մեր օրն էսպես սևանա, մեր ասղն էսպես թեքվի։ Ո՛վ արազահաս սուրբ Սարգիս. ո՛վ զինավոր սուրբ Գևորգ, էլ ո՞ր օրը մեր հավարին պետք է հասնի։ Դժոխքումն էրվում, տապակվում ենք, ախր ի՞նչ կըլի, որ մեզ մի չարա անեք։ Ա՛ղասի ջան՝ Ա՛ղասի՝ ի՞նչ կըլեր, որ ամենս էլ քո ուղուրին մատաղ էինք գնացել՝ ա՛խպեր ջան, մեր հո՛գի, մեր աչքի լիս։ Արին կապեցիր խալխի սիրտը, կրակ վառեցիր երկրի գլխին՝ ա՛յ աշխարքի աչք Աղասի։ Մեկ հանն էլա՝ նհախ տեղը չես սպանել, մեկ սառը խոսք քո բերնիցը չի դուս էկել՝ ա՛յ Աստուծո զառն ախպեր՝ ախր ընչի՞ պետք է Աստված քեզ էլ. մեզ էլ էս տեղը հասցներ։ Ո՞ւր գնանք, ո՞ւր, մեր գլուխը ո՞ր քարի առաջին լաց ըլինք, ո՞ր ջուրն ընկնինք, խեղդվինք, պրծնինք։ Ցո մեկ՝ բերանդ էլա՝ բաց արա՝ քո ջանին մեռնինք։ Ընչի՞ ես էսպես մեզ էրում, փոքոքում։ Ի՞նչ կըլի, որ էդ սիրուն աչքդ էլա մի բաց անես, մեզ էսպես չսպանես։ Աշխարքն էլ ի՞նչ պետք է մեզ համար, որ քեզ չենք ունենալ։ Մեր գլուխը քեզ դուրբան, ամենս էլ առաջ մե՛ր արինը վեր կածենք։ Կաթն ու ծիծ մեկ տեղ ենք կերել, որ քեզանից ձե՞ռ քաշենք։ Բախտ ու լավ օր մեկ տեղ էնդուր համար ենք վայելել, որ քեզ նեղ օրը բա՞ց թողանք։ Որիս ուզում ես, վեր կա՛ց, քո ձեռովդ մատաղ արա՛. ով երեսը եղ թքի, ելինքը տո՛ւր՝ քո ձեռին դուրբան. ախր մեկ խոսաս, ի՞նչ կըլի»։

Էս խոսքին բիրադի, մեկ ձիու ոտի ճիպոց էկավ։ Երկինք, գետինք գլխընեերին սևացավ. հենց իմացան՝ մեկ ամպ տրաքեց, մեկ սար գոռաց, փուլ էկավ։ Ցարաղ ասպաբ առան ուսընեերը, ամեն մեկը մեկ բուռը հող՝ արբությունի տեղակ՝ բերանը քցեց, մեկ քարի առաջի չոքեց, իր մեղքը խոստովանվեց, մեկ քանի ծուռ դրեց, երեսին խեչը հանեց, ժամի քարերը

պաչելով՝ տեղիցը վեր կացավ, ձիու աչքերը նմբռեց, մեջքը սղալեց, որ անկաջները սրել, խլացրել՝ էն կողմն էին մտիկ անում էնպես խլկոտալով, որդիանց որ ձենը գալիս էր։ Շունը դրաղ քաշեցին, մատով, ձեռով արին, որ ձեն չհանի, ու իրանք թուր ու թվանք հագրած՝ ձիու ջիլավը քցած՝ սկսեցին պատի արանքիցը անուսա անկաջ դնել, որ տեսնին՝ էկողներն ովքեր են։ Տամարները ուզում էր տրաքի, ոտքների տակին կրակ էր վառվել։ Անիծած բուքն ու քամին հյուսսի դնիցն էր գալիս ու ձենը փակում։ Ուզում էին իրանց կտրատեն՝ որ չէր թողում պարզ իմանան՝ թե ի՞նչ խաբար է։

Էսպես կես սհաթ քիմի մնացին փեղացած, էլ չէին ուզում, ծպտան։ Շատ մտիկ արին, ձեն չէկավ։ հենց էն էին ուզում, որ էլ եդ տեղքները նստին, ու թվանքները վեր դնեն, ու մեկ էն կողմիցն սկսեց բերանը բաց անել։ «Տղե՛րք, ինչ կըլի, ըլի, տղամարդությունն էն ա, որ մարդ իր գլուխը դուռմանի ձեռ չտա, դուք լավ գիտեք, որ մեր մեկ Հայը՝ տասը Թուրքի բարեբար է։ Երևում ա, եղևներիցս մարդ են քցել, մանն գալիս։ Թո՛ղ գան, դրանց փիրն իրանց խռով կենա։ Բոլորին յա կջարդենք, յա կջարդվինք։ Քամակ քամակի տանք, նամարդի մունդաջ չըլինք»։

Հենց էս խոսքն էր Կարոյի բերնումը, որ բեղաքիլ տեղիցը էրկու զազ ծուլ էլավ, թուրը դուս քաշեց ու ուզում էր, որ դուս պրծնի, ընկերները փեքիցը քաշեցին, ձեռնքները բերնքներին դրին, որ անուսա տեղը նստի, չունքի ձիանոնց ոտի բրխկոցն ու փռնչոցը էնպես մոտացավ, որ հենց բրռնես՝ թե անկաջների տակին ըլի։ Բայց նրանք լավ գիտին, թե գիշերը ձենը շատ թեզ տեղ կհասնի, ու չուզեցան, որ իրանց տեղը իմաց անեն, ու նրանք հագրված գան։ Քիչ քիչ էկողների խոսակցությունն էլ էին ջոկում, չունքի պարզիկա գիշեր էր, քարերն էլ էին խաբար բերում։

«Լավ հարաքյաք են արել», ասեց մեկը, «ա՛քարիմ, անիծած, բորանն էլ՝ իզրները կորցրել ա, գիշեր էլ ա, թե մարդ տեսնի. ամա ո՞ւր կկորչին։ Երկնքումն ըլին՝ վեր կբերենք. հլա քեզնք, էս չոլումը նրանք չէին մնալ»։ «Աչք ա, որ էքուց առավոտ յա կծիծաղի, յա լաց կըլի. Սարդարին էլ ընչո՞վ իմ հունարը ցույց տամ, որ նրանց սաղ սաղ չկալնիմ, չտանիմ, փեքքաշ չանեմ», ասում էր մյուսը։ «Ախպեր՝ ինչ առնինք հոր անենք։ Աղասուն թե կարանք սաղ-սաղ բռնենք, ոտ ու ձեռ կապենք, ու ձիու առաջն արած, յա կողքիցը կապած՝ տանինք որ իր լայաղ պատիվն առնի, չունքի ռաշիդ տղամարդ է. մեկելներին ապանենք էլ՝ ի՞նչ հաջաք»։ «Տղամա՛րդ՝ էս թո՛ւրը էս օր նրան իր տղամարդությունը կուտացնի Աստուծով, հլա մի ձեռս ընկնի, մեկ մեյդան դուս գա, հետո կիմանա իր ռաշդությունը»։ «Տո բերանդ քեզ արա՝ Մա՛մմադ. մենք գիտենք, ինչ պտուղ որ ես. նրան ապան ըլի՝ չի հաղթի. քանի մեզ նմանին առաջն է արել տասնով, քսանով ու ջանները հանել։ Բանն արա՛, հետո պարծեցիր։ Էդպես քամի տալով փորս անել չի ըլիլ»։ Էս խոսքը մեր տղերքանց սիրտը տասը թիզ բարձրացրեց։

«Թո՛ւր, թվանք հազիր պահեցե՛ք», ասեց Թուրքի մեկն էլ եդ. «սատանին նալաթ, կըլի՝ որ նենց էս քարերի տակին տափ ըլին կացել, ասածներս լենն ու թիրաղի էնպես վրա թափին, որ էլ չկարենանք ձեռըներ՛ս գլխը-ներս տանիլ: Որան Ապարան կասեն: Աղասու պես ասլանը էնպես տեղը՝ քանի ձիավորի մենակ չի ասիլ՝ թե Աստված է ստեղծել»:

«Տո քի՛չ գովիր էդ մուռտառ, անհավատ Հային. չէ՛, չէ՛ մեզ սաղ սաղ կուտի. Հային ի՞նչ ա, որ ինչ ջան ունենա: Մեռնիմ ոչ, ընչանք մի աչքս նրան հասնի, կտեսնիք, թե ի՞նչպես նուտ կդառնա առաջիս»:

Էս ասեցին թե չէ, մեկը. էն դհիցը ձեն տվեց. «ա՛յ աղա, ա՛յ աղա, ա՛յ աղա. էս ժամիցը հեռու կենանք, լավ կըլի. չունքի ասում են՝ թե փլան թարըղին մեկ խան էկել ա, թե քանդի, թիրաղի միջիցը կանաչ ու կարմիր ձիավորներ՝ է ն ք ա ն են դուս էկել, որ սար ու ձոր բռնել, խանի դոնըունը կոտրել, փախցրել, իրանք էլ եդ գյում են էկել: Որա միջումը՝ ասում են՝ սուրբ Մողնու մասունք կա թաղած՝ ու դուք լավ գիտեք, որ էս գիժ սրբի նետ քյալլա տալ չի ըլիլ: Մարդի շլինքը ծռվում, երեսն եդևն ա ընկնում: Հազար էնպես բան իմ աչքով եմ տեսել: Հայ, Թուրք, նասրանի՝ ամենն էլ նրա դուլն են»: «Բերնիցդ Հայի հոտ է գալիս՝ Մա՛շադի՝ ամոթ էդ մեծ միրքիդ, էլ ո՞ւր ես վրեդ պահում, հինա դնում. տղամարդի փափախ չի գլխի՞դ: Տո Հային ի՞նչ ա, որ իր փիրն ի՞նչ ըլի: Լեզուդ քեզ քաշի՛ր, էդ փափախիցդ էլա՝ ամաչի՛ր: Ես քո ջգրու՝ էս գիշեր ընչանք սրա միջումը քյաբաբ չանեմ, չուտեմ, ձիս միջին չկապեմ, չապականեմ, բաս մարդ չեմ: Էլ էս միրուքը վրես չեմ պահիլ: Քա՛նի էդպես ժամի պաս եմ՝ իմ ձեռ-քով քանդել, քա՛նի սրբերի աչք էս մատովս հանել. դու հիմի պառավի նաղլ ես գլխիս կարդում: Բյաբդ քեզ խռով, էլ նամազ ո՞ւր ես անում, որ էդ սրտի տերն ես: Քշի՛, քշի՛, գնա՛նք. քյաբաբի կեսն էլ քեզ կուտացնեմ»: Ասին, «Յա սուրբ Սարգիս» ձեն տալն ու թվանքների ճռռոցը մեկ էլավ:

«Տղե՛րք, ձեր ջանին մեռնիմ, էլ մտիկ մեք անի՛լ. մեր թուրը՝ նրանց գլուխը, էլ ո՞ր օրվա համար ենք կոխքըներիցս կախ անում»: Ձեն տվեց աժդահա Կարոն, «Իրեքի գլուխը գնաց, սրանց փիրն անիծած»:

«Էրկուսինն էլ՝ ի՛մ թրիս մատաղ արի, ղոչաղ կացե՛ք». էն դհիցը Վարոն գոռաց: «Երկուսին սպանել, մնի գլուխն էլ հրես ոտիս տակին է», ասեց Վանին: «Տղե՛րք, փախան, ձիանը նի՛ էլեք, սրանց էկած ճամփեն քոռանա. սովորել են գեղերումը հավի գլուխ թռցնելով՝ ման գան, Հա-յերի արինը խմեն, սրանց տունը քանդվի: Տղե՛րք՝ երըմիշ էլե՛ք, սուրբ Սարգսի ջանին մեռնիմ, մեյդանը մերն ա»: Ասեցին ու վիշապի պես ընկան հարամու քամակիցը, որին ինչ տե՛ղ հասցրին, էնտեղ փառչալա-միշ արին: Քար ու սար աչքներին լիս էր տալիս, կռըներին ղվաթ. նենց իմանաս՝ Հայոց մեծ զորապետքը կենդանացել՝ նրանց սիրտ ըլին տալիս: Էնպես միս ու աղցան անելով ընկան եդևներիցը:

Բայց ա՛խ՝ արինը աչքները կոխած՝ հենց քշեցին, գնացին, էլ միտք չարին թե Աղասին ի՞նչ նեղ սհաթի միջում՝ ընկեր ա ձեն տալիս՝ ընկեր չի կա, ախ՜ ա քաշում՝ ձենը լսող, իմացող չկա: Թվանքները որ բիրաղի ճռռացին, հենց իմանաս՝ թե հոգին եդ էկավ տեղը: Վրա թռավ տեղիցը, ընկավ ձիու քամակն ու խելքը կորցրածի պես էլ չիմացավ՝ թե ո՞ւր ա գնում: Թուրը որ մեկի քյալլին չհասցրեց, գլխի հետ երկու կտոր էլավ, ըն-չանք թուրը, յա դամեն կհանեն, պարանն ընկավ հտովն ու շատ էլ ուզեց որ ձին առաջ քշի, չէլավ. ձին տակիցը դուս թռավ, ինքը գետնին դիպավ ու չորս աժդահա տղամարդ վրա թափեցին: Նրա շանը վաղուց էին ուզում սպանել, որ ձեն չհանի: Բայց շունը, շունը՝ էս տիրասեր, հավա-տարիմ կենդանին՝ տեսնելով՝ որ իր տիրոջն՝ էլ խեր չի անիլ, ընկավ գնա-ցածների եդևիցը: Աղասու ձեռները կապեցին, բերանը բամբակով լըց-րին, աղլխով դայիմ հուփ տվին, ու աչքդ բարին տեսնի, մյուս օրն էր թոփն ու Աղասու ջանը:

Շատ ու քիչն Աստված գիտի, թե ո՛ւր հասան, տղերքը բիրաղի որ եդ դառան, գլխըներին կրակ վառվեց, երբ Աղասու շունը տեսան ճամփին: «Վա՜յ՝ մեր տունը քանդվեց՝ տղե՛րք», ձեն տվին, «էս ի՞նչ արինք, մեր ձե-ռովը մեր աչքը հանեցինք, գնանք. էլ ի՞նչ ենք անում մեր գլուխը, որ նրան կտանինք»: Բայց ո՞ւր Աղասին, ո՞ր քարի տակին, ո՞ր չոլումը, յա ձո-րումը: Մեկն է՛ս սարն ընկավ, մեկն՝ էն ձորը. քարը լեզու չուներ, որ՝ ասեր, ձին իմաստուն չէր՝ որ գտներ, շունն էլ առաջներիցը վաղուց կո-րել էր: Ո՞ւր գնային, ո՞ւր կորչեին. գետինն էլ՝ թե պատռվեր, ներս կերթա-յին, որ նրան հանեին: Լիսնյակ գիշերը շատ որ դես ու դեն ընկան, գատ չգտան, էլ եդ հավաքվեցան մեկ տեղ ու միտք արին: Սուս ու շիվան անե-լու վախտը չէր: Նրանք լավ իմանում էին, որ Աղասին՝ էն ձենի վրա՝ պետք էր որ զարթնած ըլի էլած, փորձանքի մեջ ընկած՝ որ շունը նրան թողել, էն հայվան տեղովը իրանց եդևիցը վազել, որ գան, նրան ազա-տեն: Էս էլ լավ էին իմանում, որ Աղասու բռնողները առաջ չէին գնալ, պետք էր, որ մեկ տեղ տափ կացած ըլեին, որ ոտը խաղաղվի ու էնպես ճամփա ընկնեին: Ի՞նչ անեն, մնացել էին մոլորած: «Տղե՛րք մնա՛նք էս տեղ՝ Աղասու շունը՝ տեսնում եք՝ որ կորել ա, նա իմաստուն հայվան է, ինչպես որ ըլի, հոտի վրա կարող է գտնիլ. թե հար կա, նրանից կըլի էս գիշեր, մենք ո՛չինչ չենք կարող անիլ»: Էնպես խելիմ վախտ տարակուսած նստած՝ միտք էին անում, որ բիրդանբիր խելոք շունը՝ լեզուն հանած՝ հե-թեթալով լիս ընկավ: Շունը վազեց. նրանք եդևիցը: Հենց մեկ խելիմ տեղ անց կացան թե չէ, շունը՝ եդի ոտը վեր քաշեց՝ կանգնեց: Շատ էլ զոռ արին, որ տեղիցը եռա, չէլավ: Իսկույն իմացան զգույշ հայվանի միտքը, ձիանոցիցը վեր էկան, մեկին տվին ու Կարոն՝ առաջները ընկած՝ կամաց կամաց ոտները փոխեցին: Մեկ թափի մոտացան թե չէ, էլի շունը կանգ-

նեց, հոտոտաց: Թվանքները առան ձեռքները: Աստուծո ողորմությունը հասավ՝ նրանք է՛ն կողմիցը գնացին, որ թափի շվաքը մնաց առաջներին: Քարերի տակով՝ փորսող անելով՝ էնքան գնացին, որ մտան մեկ քանդված փոսի մեջ: Ջուր չկար միջումը, բան չկար, անձրևի եղած էր: Թափի շվաքը՝ մեկ հինգ գազ էլ էն կողմն էր ընկել նրանց գլխի վրովը: Էս խանդակի միջովն՝ էնքան էսպես ուսուլով գնացին կռացած, որ հարամին մնաց դեմ ու դեմ: Լիսնյակը հենց ընկավ Թուրքերի ճակատներին, տեսան որ Աղասին մեջքներումը չի. սիրտները ընկան տեղ. մի քիչ էլ շունչ առան, ու ամեն մեկը մեկի ճակատին նշանիլն, թվանքների տրաքալն ու հարամիքանց բանհոգի ըլիլը մեկ էլավ: Հավի պես դեռ էնպես թպրտում էին, որ մեր տղերքը վրա հասան: Ա՛խ՝ ո՞վ է կարող նրանց ուրախությունն ու արտասուքը էս սհաթին պատմիլ, երկնքիցը իրանց հոգին եդ բերին, էլ նրանց բերանին ի՞նչ խոսք կգար: Որ էլ վախտ չկորցնեն, վերցրին իրանց կորցրած գանձը, հանեցին թշնամու յարաղ ասպաբը, շորերը, քաշեցին Թուրքերի ձիանոնց վրա ու երըմիշ էլան: Ո՞վ կզարմանա, որ լսի, թե Աղասին ամեն իր շանը տեսնելիս ուզում էր՝ կյանքը նրան տա: Վարավուրդով մինչև տասնըհինգ մարդ էն գիշերը սպանել էին: Եկեղեցու մոտ որ էլ եդ հասան, հանեցին՝ մեկ քանի շահի փող դրին սեղանի վրա, չոքեցին, Աստծուն փառաբանություն տվին, ու ճամփա ընկան:

Լիսաղեմը կարմրին էր տալիս, աղոթարանը՝ քիչ էր մնացել բացվի, որ մեր ճամփորդները մտան Ոսի հողը ու թուշ քշեցին Պարնի գեղի վրա: Աղասին չէր ուզում, որ մարդամեջ մտնի, ուզում էր՝ սարե-սար ման գա, որտեղ իր ճակատին գրած էր, էնտեղ մեռնի: Ինքն էլ ուրախ չէր, որ աչքը լավ օր տեսնի, բայց ձմեռվան ցուրտ եղանակը, դաշտերի սառնությունն ու չորությունը, ողորմելի ձիանոնց սովածությունը՝ ո՛չինչ կերպով չէր կարելի հաղթել:

«Է՛ս վախտին, է՛ս հալին աջա՞բ, աջա՞բ՝ Աղասի ջան, խե՛ր ըլի», ձեն տվեց Աղա Ն., որ նրա հետ միասին տարեով հաց էին կերել, ու ուրախ-ուրախ դուռը բաց արեց, ձիանը ներս քաշիլ տվեց ու ղոնաղների ձեռիցը բռնեց, տարավ սաքուն: Գոմի երկենությունը հարիր գազ կըլեր: Գոմեշ, ձի, եզը, տավար, ոչխար՝ էլ ոչ տուտ ուներ, ո՛չ տակ: Իսկույն շոր փռիլ, բուխարին վառիլ տվեց, հարսները էկան՝ հարգլոր, հարգլոր քիթ ու պըռունկ կալած, նրանց ոտները քաշեցին, ջուր բերին, ոտ ու գլուխ լվացին, ու ղոնաղները երկու կարգ սկսեցին նստիլ: Աղա Ն. ամենիցը ներքև էր նստել: Մեկ ութ ինը մեծ ու պստիկ դոչաղ տղերք էլ՝ անլվա, անլվա՝ որը խանչալը կողքին քաշ արած՝ որը մեկ կտոր հաց ձեռին՝ կրծելով, որը մեկ փեղ չանի տակին դրած՝ որը գլխաբաց, կամ փորաբաց, շապկանց կամ անփոխան՝ էկան, անկաջները խլշացրած՝ սաքվի չորս կողմը շարվեցին ու աչքները ղոնաղների երեսին կպցին: Հերը ծեծում էլ էր, դուս չէին

գնում: Դեռ բարիկենդանի մազեն, սուջուխ (չուչխել) ասես, ալանի, տանձ, խնձոր, փշատ, չիր՝ ջիբըներում ունեին մեր տղերքը—հանեցին, երեխեքանցը բաժանեցին. աչքները մնաց բաց, չունքի նրանց երկրումը էնպես արմաղան բաներ չկային: «Մեր կաղնին ու փոնն էլ էս համը չունին», մեկզմեկու ասում էին ու անոշ անում: «Ջնքան մածուն, կարաք, եղ, սեր ու մեղր ենք կերել՝ որ բերանն ու փոր հոտել են. աշխարք, աշխարք է՛ս պետքը ըլի, որ էսպես բաներ դուս են գալիս, մեր հավերիցն ու զոմիցն ի՞նչ լազաթ դուս կգա», ասեցին ու ուրախ ուրախ դուս թռան, որ գնան, իրանց հարևանների երեխեքանցն էլ՝ իրանց ճարած նուբարը ցույց տան: Ընչանք ծիտը ջուր կխմեր, զոմը երեխեքանցով լցվեց. մինը մնին բոթում էր, որ առաջ գնա, միրգ ուզի: Դոնաղների մեկը, որ ձեռը չէր շարժում, հազար տեղ զունդ ու կծիկ էին ըլում: Էսպես հլա խելիմ վախտ երեխեքը նրանց պարապացրին:

Տանուտերը քանի ուզեցավ բան հարցնի, նրանք մտքները բերնըներրին դրին, սուս արին, էստով իմացան՝ որ սրանում մեկ բան կա: Մեկ քանի սհաթ անց կացավ թե չէ, սաղ գեղն էկավ, հավաքվեցավ նրանց գլխին: Ով տուն էր մտնում, զդակը գլխին, յափունչին վրեն, չիբուխը բերնին կամ ձեռին, թութունի քիսեն ու խանչալը գոտկիցը քաշ արած, քոբաչի չուխեն հաքին, շալվարի ծերը պանունումը դայիմացրած, տրխըները կուփ կուփ հաքած, ամեն մեկը՝ մեկ սարի դդար տղամարդ: Էլ մեծ ու պստիկ չէին հարցնում: Գլուխ տալը հո ըսկի՝ աղաթ չի, որն էկավ, մեկ բարի լիս կամ ողորմի՛ Աստված ասեց ու նստե՛ց: Քսան, երեսուն՝ տարեկան ջահել տղերքն էլ՝ որը սնրդուս, որը պատնըդուս շարվեցին, ու, իրար անկաջում քփսալով՝ յա դոնաղներին էին մտիկ անում, յա նրանց յարաղ ասպաբին, յա մեկ բան ուզելիս՝ ամենն էլ իրար գլխով էին դիպչում, որ իրանց պարոնի պարոնների ասածը կատարեն: Տանու տղերքն էլ էկան, որը զոմն էր սրբում, որը ձ ի ա ն ը թիմարում, որը խոտ ու դարման բերում, որը մալը ջուրը տանում, որը չիբուխի կրակ դնում, ամենն էլ ուրախ էր, որ մեկ բան անի, մեծերի ու դոնաղների սիրտը շահի: Սրանք էլ՝ յարաղ ասպաբը հանել, պատիցը քաշ էին արել ու ծալապատիկ նըստած՝ զրից էին տալիս: Զիանոնց համար ամոթ էր հարցնիլ. նրանք լավ գիտեին, որ իրանց ուլախին շատ պատիվ կտան, քանց իրանց:

Որը հենց մի քիչ եղ բացվեց, շատն էլ հանդիցն էկավ, ձինն աչքըները առել՝ երկար վախտ չէին իմանում, թէ էկողները ի՞նչ մարդ են: Գոմն էլ հո՝ լիս չունեն, չունքի մեկ պստիկ էրդիկ ունեն: Ով ըլին, չըլին, բաք ըլի՝ ոտները խերով ըլի, նրանց աչքի, գլխի վրա, տարով կպահեն, պատիվ կտան: Հենց լիսը բացվելիս՝ աչքները էլ որ բաց էլավ ու տեսան ո՛չ, թե էկողները ո՛վքեր են, խելքըները էկավ գլխըները: «Բարո՛վ, բարո՛վ, մեր Աղասին բարո՛վ», ձեն տվին ամեն դհից, ու վրա թռան, իրար պաչ-

պրչորեցին: «Էդպես ա, ձեզ՝ յա ձմեռվան հոտանը մեզ մոտ կբերի, յա ամառվան շոքը: Խա՛նի խարաբներ՝ հա մտի՛կ արա, հա՛ մտի՛կ արա, էնքան մտիկ արինք, որ աչքներս ճամփին ջուր կտրեց: Մեկ դուռ որ գըլ-խըներովս անց է կենում, հազար անգամ փափախով ենք անում, որ ձե-զանից մեկ խաբար իմանանք: Մեր սարերը խոմ գել չեն, որ ձեզ ուտեն, ի՞նչ կըլի, որ մեկ օր էլ ճամփեն մեր դին վրա ծռեք: Բաղ բաղաթ չունինք, զինի, մազա չենք կարալ թավազա անիլ, մեր եղին, կարաքին ու մեղրին էլա՝ խեղճ էկեք: Փառք Աստուծո՝ տուններս լիքը, զոմներս լիքը, ցամաք հացով ճամփա կքցենք, մարդի սիրտն ա բանը, թե չէ, էս օր դաբլու փը-լավ էլ ուտես, էքուց փորդ՝ էլի իր ուզածը կուզի: Աղ ու հաց՝ սիրտը բաց: Տանտիրոջը տեր ողորմյա ասիլ չի ըլիլ: Քաղաքը գնում եք, սար ու ձոր ոտի տակ եք տալիս, հենց մե՞ր կողմն ա, որ ձեր աչքին փուշ ա դա-ռել: Ձեր հախը չի՞, որ էս սհաթին ոտներդ կապենք, մեկ լավ քոթակենք, ինչ ունինք չունինք՝ խլենք ու ձեզ էլ դարդակ ճամփու քցե՞նք: Էդենց եք անում, որ մենք էլ ձեր դուռը չի գա՞նք, ձեր հացը չուտե՞նք: Հա՛յ նա-մարդներ՝ չե՞ք գիտում, որ մեկ օր էս սարերումը թե ձեզ ճանկենք, էլ հա-զար տարի որ կուչ ու ձիգ անեք, ձեզ բաց չենք թողա՞լ: Ի՞նչ ա ձեր թունդ-րի ու քուրսու դրադը կտրել՝ ձեր կնկա առին նստում եք, էլ միտք չեք անում, թե գնանք, մեր դոստ ու բարեկամին էլ տենինք, հալըներն իմա-նանք, քանի մեռել չեն, մեկ բարով էլա՝ տանք, որ մեզ կարոտ՝ հողը չը-մտնին: Քա՛ր է ձեր սիրտը, քա՛ր, ձեզ հո մեր չի բերել: *Բիր գյորանդա յոլդաշ. իքի գյորանդա՝ ղարդաշ* (մեկ տեսնելիս ընկեր, երկու տեսնելիս՝ ախպեր): Տո ձեր տունը չծակվի, *էլա մուսուրման օլուբսագ քի աթարնգ խաչի թանրմիրսագ* (էնպես թուրք եք դառել, որ ձեր հոր խաչն էլ չեք ճա-նաչում): Քրիստոնեի երկիրը՝ մերը, մենք՝ ձեր ազգը, ձեր արինը. ի՞նչ եք էդ շան հողումը կենում, ձեր օրն ու ումրը խավարացնում, ի՞նչ համ եք առնում, որ էդպես ծանր ծանր նստել՝ տարենը մի անգամ էլա՝ երես-ներդ մեր կուռը չեք շուռ տալիս: Ձմեռը հո բան չունինք, վախիլ մեք, ձեզ չենք ուտիլ, ձի չունինք՝ ձի կտանք, կով չունինք՝ կով կտանք. էկե՛ք տարե՛ք, ո՞վ ա ձեր ձեռը բռնում: Կուզեք, մեր երեխեքանց ականջներիցը բռնեցե՛ք, տարե՛ք ծախե-ցեք. ով ձեզ ձեն տա, պարտականը ինքը մնա: Չունքի էսպես ա՞ քյո՛խվա, ուրանց մեկ լավ պատժենք, հազիր բարիկենդան օր էլ ա, էս շաբաթ ուրանց էլ չթողանք, աչքներդ հանենք, էնքան ուտացնենք, խմացնենք, որ էլ ճամփեն չգտնին: Ուրանց հախն ա. ով տարենը մի անգամ կգա մեր տունը, բոլոր տարվան պարտքը պետք է վճարի, քնի էլ, զարթնի էլ, պետք է ուտի, խմի, քեփ անի: Հաց ենք դասում, որ մենակ մե՞նք ուտենք ու չորս պատերը տեսնինք. էսպես հացը հարամ ըլի: Մեկ թիքեդ որ հազար կտոր չանես, հազար դուրդ ու դերդ չուտացնես՝ ի՞նչպես կուլ կերթա, յա կմարսես: Էստո՛ւր համար ենք արևի, անձրևի տա-կին՝ սարում, չոլում ջանըհան ըլում, որ մեզ մի բարի լիս ասող, մեր

դուռը բաց անող, մեր ննջեցելոց ողորմաթասը խմող չըլի՞: Ի՞նչ տուն, ի՞նչ օճաղ՝ որ օրը տասը աղքաս ու ճամփորթ չմտնին, չկշտանան: Էլ էն տանը բարաքյա՞թ կըլի: Էլ էն դաշտը պտո՞ւղ կտա: Չէ՝ քյո՛խվա՝ էս օր ամենս քո դռնաղն ենք, էգուց իմը, էլ օր սրանը. էսպես մեկ լավ քեփ անենք ու մեծ պապին սրանց ճամփու քցենք: Չենք ուզիլ մնան, ոտները կապենք, մինչև զատիկն ու համբարձումը էստեղ դուքսաղ անենք, պահենք: Ի՞նչ կասեք»:

«Հա՛յ բերանդ ապրի հա՛յ. ավետարանի կողքիցն ես խոսում, տանցին չորս կողմիցը, շա՛տ լավ, շա՛տ բարի, էդուր ո՞վ ինչ կասի. մեր սրտի ուզածն էլ՝ հենց է՛դ էր: Հա՛յդե՝ տղե՛րք՝ գնացե՛ք, աշըղին բերե՛ք», ասեց քյոխվեն ուրախ ուրախ ու գդակը մեկ լավ կոտրեց, աջու անկաջի վրա դրեց, «մեծ աչառը մորթեցե՛ք, ղավուրմա տվե՛ք, մեկ դոչ էլ հետը՝ ու կակող տեղերը, բդերն ու սուկին բերե՛ք, որ մենք մեր ձեռովը խորովենք, զուռնաչին էլ թո՛ղ գա, տերտերին էլ համեցեք արեք: Գինին դուքանումն ա, փողը ջիբումս, մեր ջամըհաթն էլի սաղ. եղն ու կարագը, սերն ու մեղրը ու պանիրն կճճներով տանըս դրած, ամբարս ու հորս լիքը: Շահն էլ մեր քեփը չունի, ուտե՛նք, խմենք, քեփ անենք, Աստծուն փառք տանք, մեր մեռելները հիշենք, մեր դռնաղների սիրտը շահենք, որ իմանան՝ թե սարի մարդն էլ՝ սիրտ ունի, քար չի: Աստված Ռուս թագավորի թախտը հաստատ պահի, նրա դովլաթիցը՝ ինչ ասես, ունինք. օձի ձու էլ որ ուզենամ՝ կճարեմ»:

Աղասին՝ էսքան խոսք ու զրից անց էր կացել, ոչինչ չէր իմացել, ինքը ճամփիցը բեզարած, ցուրտը մեկ կողմիցն էր թմրացրել, շոքն էլ՝ իր հարարաթը շհանց տվեց ու ջանն առավ: Գլուխը պատին դեմ տված՝ մնացել էր էնպես ցից քնած: Խոսողները՝ բոլորն էլ վարավուրդ էին անում, որ նրա երեսը հեչ ծիծաղ չեկավ՝ ինչ ասեցին էլ: Աջու կուռը մնացել էր գոգումը, ձախունը՝ էնպես թուլ՝ գետնի վրա ընկած: Շատն էնպես էին կարծում, թե ճամփի, յա ցրտի հարարաթն էր նրան էն տեղը քցել: Շոր պետք չէր որ ծածկեն, չունքի գոմը՝ առանց էն էլ՝ համամից տաք էր: Դռնաղները չէին վարավուրդ արել, որ էն գեղի Թուրքերիցն էլ մեկ քանիսը՝ խալխի հետ խառնըվել, ներս էին մտել ու շատը Հայերեն էլ հասկանում էին, ու էստեղ-էնտեղ՝ գողի պես նստել, աչքըները դռնաղների թուր ու թվանքին էին քցում, ատամները ղրճացնում, թե ընչի՞ չէին մեկ չոլում նրանց ռաստ բերել ու բոլորը թալանել:

Աղասու քափ ու քրտինքն էկել՝ ամպի պես աչք ունքի վրա կիտվել էին. երեսի ռանգը ամեն սհաթի փոխվում էր. բազի վախտ իրան իրան խոսում, բազի վախտ էլ՝ ձեռը բարձրացնում, ջիլ ու դամար քաշում, էլ եդ հանգստանում էր: Ամենից ավելի խալխը նրա վրա էին մնացել զարմացած՝ որ նրանք վեց հոգի էին, բայց քսան ավելի մարդի յարաղ, ա-

պար ունեին նետերը բերած: Էնպես տարակույս չորս կողմը կանգնած խոսում էին, որ Աղասին բեղափիլ ձեն տվեց. «թուրդ քե՞զ քաշիր՝ դժողքի պահապան. ընկնիք մեկնի՞ր. ափու ջան՝ էդ ու՞ր ես տանում քեզ»... Էս ասիլն, տեղիցը վեր թռչիլն ու թրին վրա փաթիլը, մեկ էլավ: Գեղըցիք՝ իրար ջարդելով՝ դուս թափեցին, որը երեսին խաչ էր հանում, որը տեր ողորմյա ասում: Մի քիչ որ դինջացան, էլ եդ դռնիցը անկաջ դրին, տե-սան՝ որ ձենը կտրել ա, ուսուլով ներս էկան, ու փախ-փախելով նստեցին: Էլ ո՞վ կարեր հիմիկ նրանց բերնին փակ դնել: Բոլորն էլ ուզում էին, որ իմանան՝ թե ի՞նչ ա անց կացել: Աղասու ընկերքն էլ նարակտուր՝ սկսե-ցին պատմիլ: Թանի զլուխն էր, ո՛չինչ, Էնպես բան ցաս էին լսել, ինչ ժամանակ խոսքն էն տեղն էկավ, թե ինչպես կոտորեցին, փախան, հարիր բերան ձեն տվեց. «Ջա՛նմ սան, ջա՛նմ Աղասի, օջաղի որդին, կտրիչ Հայն Էղպես կըլի: Բարիկենդան, բարիկենդան է՛ս ա. դե տղե՛րք՝ էլ մեք մտիկ անիլ, հացը հազրեցե՛ք, սուփրեն քաշեցե՛ք, հայր Աբրահամի հրեշտակն ա էկել մեր տունը, Էնպես իգիթ տղի գլխին ղուրբան գնամ, բարաքյալլա՝ տղերք՝ դուշմանի աչքն Էնպես պետք է հանած: Տեսնու՞մ եք՝ ա՛յ գյաղեք (իր տղերքանցն է ասում) ռաշիդ տղեն սրանց նման կըլի, ուտում եք, տա-նը նստում: Աֆարիմ տղերք՝ որ ձեր մեծին Էնպես պահել եք, ցուլն է՞լ Էտեղ ա»:

Մեծամարդիքը, ջահել տղերքն էս կողմից, էն կողմից վրա թափեցին, որ Աղասու ձեռին, ճակատին պաչ անեն, քյոխվեն չբողաց՝ որ քնահարամ չըլի: Մյուսներին ուզում էին սաղ սաղ ուտեն, Էնքան դոշըները կպցրին նրանց: «Օրհնըվի՛ էն կաթը՝ որ դուք կերել եք, էն հողը, որ ձեզ ծնել ա. տղեն Էղպես կըլի, թէ չէ քանի լեզուդ կարճացնես, գլուխդ կախ անես, ուսերիդ կնստին, դուդդ կքամեն, աչքդ կհանեն, ջիգյարդ վեր կածեն», ասում էին ամեն կողմից:

Սազ ու զուռնի ձենը որ վեր չելավ, գեջդանգեչ՝ Աղասին աչքը բաց արեց ու Էնպես էր զարմացած դես ու դեն մտիկ տալիս, ինչպես թե նոր ըլի աշխարք եկել: Ուզում էր էլ եդ աչքը խփի, բայց խալխը Է՛նպես վրա թափեցին, որ քիչ մնաց նրան ոտնատակ տային. փեշերն էլ էին համբու-րում. ո՞ւր մնաց երեսը: Էնպես՝ նրան էլ մեջ արին ու մինչև իրիկնապահը, ժամերի վախտը՝ էն քեփն արին, որ աչք պտեր, տեսներ: Ջենն ընկավ գե-ղըցոնց անկաջը, ով ասես՝ տուն էր ընկնում, որ նրան տեսնի, մուրազն առնի: Հենց իմանաս՝ ուխտ ըլեին գալիս: Տանուտերը Ղարաքիլիսա մարդ ղրկեց կնյազի մոտ ու բանի անվայն իմացում տվեց: Հրաման էկավ, որ մեկ քանի օրից եդը՝ Աղասուն վերցնեն, կնյազի մոտ գնան:

Փամբակու Թուրքերը տխրել, Հայերը թև առել, ուզում էին թռչին: Բարի-կենդանն անց կացավ, մեծ պասն էկավ: Աղասին՝ քսան ձիավորով որ Ղարաքիլիսա չմտավ, աշխարք ամեն առաջն էր էկել, որ նրան տեսնի:

Հազար բերան նրան գովում, բարաքյալլա էր ձեն տալիս: Կնյազ Ա. շատ ումուդ, շաֆաղաթ տվեց նրան ու խոստացավ էլ՝ որ բալքի մեկ կերպով Սարդարի սիրտն առնի, չունքի շատ բարեկամ էին իրար հետ: Ինչ հարկավոր էր՝ հրամայեց, որ նրանից տան ու լավ մուղայիթ կենան, որ նրանից վնաս չհասնի: Բայց Փամբակու Հայերը մե՛ռել էին, որ նրանից վնաս հասներ: Էսպես՝ սաղ ձմեռը՝ քսան, երեսուն ձիավորով՝ տնետուն, գեղեգեղ էնքան ման էին ածել ու օրով, շաբաթով պահել, որ իրանք էլ էին բեզարել: Քաջ լոռըցիք էլ որ իմացան, էլ դինջություն չունեին, սրանք էլ էին ուզում, նրանից իրանց մեջը բերեն, պատիվ տան: Մեկ ամսաչափ էլ էստեղ մնաց: Էս պատվական խալխի պարզ սիրտը, նրանից տաք ջիգյարն ու անոշ սերը, տեղի քաղցր համեն ու ջուրը, կնյազի տված ումուդը՝ Աղասուն մի քիչ եդ բերին, սիրտը բաց արին: Դորդ ա՝ ասում, խոսում, լսում էր, ամա տխրությունը՝ նրա երեսի ու աչքերի վրա էնպես էր կիտված, ինչպես սև ամպ: Շատ անգամ որ ա՛խ չէր քաշում, քար ու հող լաց էին ըլում: Ծիծաղելիս՝ բերնի չորս կողմը՝ էնպես գիտես թառոմած վարդի տերև ըլի, որ շաղը տալիս, մի քիչ զվարթանում, էլ եդ ճլորում, թուլանում է:

Շատ անգամ մեկ քարի ծերի նստած, կամ մեկ քարափի գլխի թինկը տված՝ աչքը ձորին, գետին քցած, գլուխը ձեռին. կամ մեկ աղբրի դըրադի՝ կողքի վրա ընկած՝ թփերի, խոտի, ծաղկի, ջրի հետ խաղալիս, լաց ըլելիս էին նրան ռաստ բերում: Բազի վախտ որ Նազլու չէր ձեն տալիս, յա նորնըմոր անունը հիշում ու ա՛խ քաշում, սար ու ձոր հետը ձեն էին տալիս, մնկտում: Ինքը որ տխուր ու մաշված էր, հենց իմանում էր՝ մարդիք սիրտ չունին, որ ուրախանում, ծիծաղում էին: Էստուր համար իր ընկերքը սար ու ձորն էր շինել, էնպես էր ծնողաց կարոտը, քիր ախպոր հասրաթը, դարդը նրա սիրտն առել: Երևանու մեկ ծուխն էլա չէր ընկնում աչքովը, մեկ սար էլա՝ էն կողմիցը չէր տեսնում, որ բալքի սրանով էլա՝ սիրտը մի քիչ հովանա:

Էս ժամանակին էր, որ մեկ օր ընկերներին հավաքեց, գնաց փորս, Համզաչիմանն ու Չրխլու անց կացավ. Դառնիյարաղ հասավ ու հենց Մասիս աչքովն ընկավ, ընկերներին ձեռով արեց, որ մի քիչ հեռանան, ինքը նստեց մեկ թփի տակի, գլուխը դրեց քարին, աչք ու բերան արտասունքով, ծխով լիքը՝ էս խաղն ասեց.

Սար ու ձոր ընկած՝ մեկ չոր թփի տակի
Գետին նայելով՝ մնացել եմ նստած.
Ձեռս ծոցումս՝ գլուխս մեկ լեռ քարի
Տված՝ լալիս եմ, օրս խավարած:

Ամպերն առաջիս, սարերն եղևիս.
Քեզ մտիկ տալով՝ ա՜յ իմ քա՜ղցր Մասիս.
Աղի արտասրնքով էրված, խորոված,
Երեսիդ նայիմ, մնամ քարացած:

Ծնո՛ղ, ազգակա՛նք հեռու ինձանից.
Լուսնին նայելով, ձեր սերն հիշելով,
Երաբ ե՞րբ կըլի, որ ես ձեզանից
Իմ կարոտս առնիմ, ձեզ ջան ասելով:

Երաբ ձեր ճտվն մեկ որ էլ կրնկնիմ,
Երաբ ձեր երեսն մեկ էլ կտեսնիմ,
Երաբ ծունկ ծնկի տված՝ ձեզ կասեմ.
Ա՜յ իմ խեղճ ծնողք՝ ձեր ջանին մեռնիմ:

Աչքս ծով դարձավ՝ նամփին նայելով՝
Մեկ դուռ որ գլխիս պտիտ ա գալիս,
Թե ե՞րբ մեկ խաբար կհասնի ինձ բարով.
Հոգոց հանելով՝ ասում եմ, լալիս:

Երաբ գետնի վրա դեռ սուք եք անում,
Ձեր կորած որդուն կարոտ մնալով,
Թե հողի տակը մտած՝ դինջանում,
Ինձ բողիք, տանջվիմ՝ ա՜խ, ո՜խ քաշելով:

Երաբ ձեր ամակն ինձ հալալ արիք,
Երաբ սուրբ բերնով ձեր՝ ինձ օրհնեցի՞ք,
Ծերունի՛ իմ հայր, տարաբա՛խտ իմ մայր.
Էլ իմ հավարիս ե՞րբ կհասնի ազխար:

Էն սուրբ, անարատ կաթնին ես դուրբան.
Ձեր լիս ձեռներին, ձեր անոռ լեզվին.
Մեկ բուռն հողի էլ ե՞րբ կրլիմ արժան.
Որ գամ ձեր հողումն, քնիմ ձեր միջին:

Էն ի՞նչ որ էր, որ ձեր քաղցր ծոցին,
Գլուխս ձեր դոշին, աչքս խուփ կամ բաց,
Ձեր սուրբ ձեռի վրա՝ երեսս բարձին՝
Կամ խաղում էի, կամ մնում քնած:

Է՛ն ի՞նչ օր էր, որ մեկ ծառի տակի
Ճոնումն ձեռներս ձեր նստվն էցած,
Ձեր սուրբ երեսին ես համբույր տայի.
Նանիկ ասելով՝ թողեիք էնած:

Ո՞ւր էն օվաքը, էն կանաչ՝ ջրի ափը,
Էն խոտն ու ծաղիկն, էն դաշտն ու տափը,
Որ ձեր առաջին անմեղ խաղայի,
Ու ձեր բարի սիրտն խաղով բանայի:

Լալիս՝ դուք լայիք՝ ինձ հետ ցավելով,
Ծիծաղս տեսնելով, կամ ձենս լսելով՝
Կանչեիք. «Արի՛ մոտս՝ Ա՛ղասի ջան,
Երեսիդ մեռնիմ, քո ջա՛նին դուրբան»:

Ա՞խ՝ էս խոսքերը ինձ կրակ են դառել,
Լերդս ու թոքս հիմիկ էրում, խորովում.
Ի՞նչ կլներ՝ ես էն վախտն էի մեռել.
Ձեր օվաքի տակին, ա՞խ քնել հողումն:

Մեկ բուռն հողի էլ կարոտ եմ մնացել,
Քարափից, թե ցած, կամ ջուրը ընկնիմ,
Ձեր սուրբ երեսը դեռ որ չեմ տեսել.
Ի՞նչպես ես հանդարտ էս հողը մտնիմ:

Նազլո՛ւ իմ՝ Նազլո՛ւ՝ աննմա՛ն Նազլու.
Սիրտս խորովի՝ անուշդ հիշելով.
Նազլո՛ւ իմ, Նազլո՛ւ, հրաշալի՛ Նազլո՛ւ,
Աղասին քեզ տա իր եդին բարով:

Սարերի դոշին, ձորերի միջին
Վա՛յ գլխին տալով քո խեղճ Աղասին,
Երեսիցդ զրկված, քո սիրովն մաշված,
Տատրակի նման փշի վրա նստած:

Լիզեմ հող, գետին, այրիմ, մոկտամ,
Կամիմ օր առաջ ա՞խ՝ որ հոգիս տամ,
Երբ մահն մոտանա սառը թևերովն՝
Հոգիս պահանջե, որ տանի շուտով,

Էս դառն աշխարհցս մի ինձ ազատի,
Ոսկերս գազանաց կերակուր անի.
Կամ երբ գետի ափն նստած, շվարած,
Աչերս նվաղին՝ թմբրած, սասանած։

Գլորիմ կատաղի գետի փրփրի մոտն,
Հոգոց քաշելով պարզեմ ես իմ ոտն,
Կամիմ գերեզմանս՝ որ էս ջուրն ըլի,
Էս սառը պատանն ինձ հողը տանի...

Կամ մեկ քարափի բաշից նայելով.
Աչխս մեր տան ծուխն հանկարծ տեսնելով.
Քո անուշ երեսն ինձ փակ մնալով.
Նազլո՛ւ իմ, Նազլո՛ւ՝ անոշ իմ Նազլու,
Թեքիմ ու հանդարտ գա ինձ քուն մահու,
Երևի աչքիս՝ թե անդունդը խոր
Մոտ է ինձ գրկել, տանիլ իր լեն ձոր։

Նազլո՛ւ իմ, Նազլո՛ւ՝ մեկ շունչս ա մնացել,
Ոսկերս քրքվել, աչխս խավարել.
Թո՛ղ մեկ շունչդ առնիմ, նեստ հողը մտնիմ.
Դժոխքն էլ տանին, ես հանգիստ կըլիմ։

Քե՛զ եմ մնում, քե՛զ՝ քո ջանին մեռնիմ.
Հող ու գերեզման ես վրես ունիմ.
Քանց իմ սառն մարմինը էլ ի՞նչ գերեզման
Ինձ պետքը կգա, երեսի՛դ դուրբան։

Ար՛ի, ասածդ արա՛, ինձ թաղի՛ր.
Բե՛ր իմ երեխեքս ու վրես կանգնիր...
Մեկ նրանց տեսնիմ՝ աչխս խփելիս՝
Մեկ նրանց ասեմ՝ լեզուս լռվելիս.
Մնա՛ք բարով՝ որդիք ազիզ, սիրեկան։
Է՛լ չէ՛ք տեսնիլ ինձ՝ ա՛խ՝ դուք հավիտյան.
Ձեր անբախտ հորը հոգին հիշեցե՛ք.

Մնա՛ք բարով՝ իմ քա՛ղցր, սիրուն երեխեք.
Ձեր հոր տեղակ՝ ձեր խեղճ մորն հիշեցե՛ք
Ու իմ ողորմին, ժամն կատարեցե՛ք։

Ո՞վ չի գիտի, որ մարդի սիրտը արնով լցվելիս՝ ո՛չ սուր էնֆան իյար կանի, ո՛չ դեղ, ո՛չ ֆուն, ինչֆան բառն ու խոսքը ու իլլանիմ խաղը, բայթին, էստուր համար Աղասու ընկերքն էլ դրաղ ֆաբվեցին ու հեռըվանց նրան մտիկ էին անում, որ գլխին մեկ փորձանք չգա, չունֆի սար ու ձոր նրա արինն էին խմում: Էնֆան անկաջ դրին, որ ձենը կտրեց, ֆունը տարավ, հետո էկան, մեջքներն առան ու էլ եդ Գարամիլիսա տարան:

Մեկ օր էլ էսպես էլի էս հալին դռանը մեկ ֆարի վրա նստած էր, որ մեկ դարիբ մարդ ֆիչ ֆիչ նրան մոտացավ, առաջին կանգնեց, երկար նրան մտիկ արեց ու հենց էն ա՝ Աղասին ուզում էր, նրանից հեռանա, որ իր դարդն օմին չտեսնի, դարիբը դոբը բաց արեց, վրա թռավ, նրան խսսեց ու հենց՝ «Ա՛դասի ջան» ասեց ու ձենը փորն ընկավ, լեզուն պապանձվեց ու էսպես մնաց յարալու, փարալու Աղասու դոբին փեղացած՝ ընկած: Աղասին գեջդանգեջ որ խելքի չէկավ, ու աչքը բաց արեց՝ Ասված՝ ո՞վ կարեր նրա արտասունքը բռնի, նրա ուրին մեկ նար անի: «Ա՛մու ջան, Ա՛վետիք ամու ջան, դո՞ւ ես», ասեց ու իրանից գնաց: Տեսնողներն էս դնից, էն դնից վրա թափեցին, երկուսին էլ էնպես մեռած՝ տուն տարան, ջրով, հոտով եդ բերին: Հենց աչքները բաց էին անում, իրար երես տեսնում, էլ եդ դուբարա ընկնում էին իրար ճտով, իրար անուն տալիս, գնում էին էն դիներն՝ եդ գալիս: Մոտներին կանգնողների աչքերիցը՝ արտասունքը գետի պես էր վեր թափում՝: Ճարքները կտրվեց, տերտեր կանչեցին, ավետարան կարդացին, խաչ ու մասունք գլխքների վրա դրին, որ անջախ մի անջախ ուզներն էկան:

Էս էկող դարիբը՝ սի՛րելի կարդացող՝ Աղասու հորախպերն էր, որ գլուխը փեշն էր դրել, էկել իր ազիզ կորածին գտնի, տեսնի, մուրազն առնի, էնպես մեռնի: Ո՞վ ըլեր՝ էնպես չաներ: Սիրտքները որ մի ֆիչ դինջացավ, ջանքները հովացավ, Ավետիքը գդակի ծալիցը մեկ թուղթ հանեց, Աղասուն տվեց, ինքը մհանով տանիցը դուս գնա՛ց, որ նրա աչքի արտասունքը չտեսնի, չէրվի, չփոթոթվի: Երկու թուղթ էր բերել հետը, մեկը Աղասու մերն էր գրել, մեկը նշանածը: Երանի՛ էն աչքին, որ էսպես թուղթ իր օրումը ո՛չ տեսել ա, ո՛չ էլ կտեսնի: Էլի Աղասին էր, որ դիմացավ, բայց վա՛յ էն դիմանալուն. հարիր անգամ թուլացավ, նվաղեց, թուղթը դրեց երեսին ու աչքերը փակեց, էլ եդ ջուր ածեցին, եդ բերին: Մոր թղթի խոսքերն էս ա.

«Ա՛դասի ջան, Ա՛դասի, գլխովդ փարվան ըլիմ՝ Աղասի: Ընչի՞ չեմ էս սհաթին կրակ դառնում՝ ինձ էռում, ընչի՞ չի լեզուս չորանում, աչքս խավարում, ընչի՞ չեմ թոզ դառնում՝ որ բալքի թե ֆամին բերի, գամ, ոտիդ տակին ցրվիմ, սարեսար ընկնիմ, ֆարեֆար, որ իմ երեսը կոխես, որդեղ որ մաս գաս, որ իմ աչքը հանես, որդեղ որ նստիս, որ ի՛նձ վրա գլուխդ դնես, որտեղ որ ֆուն մտնիս՝ նանն ըմբրիդ մեռնի, իմ թագավոր, իմ աղա՛ Աղասի»:

«Տնկած ծառերդ փուշ են դառել, ինձ սպանում. պահած ծաղկներդ կրակ են դառել՝ ինձ էռում, խորովում, մաս էկած տեղերդ՝ աչքիս լուսը

մզրախի պես ցցվում, սիրտս դուս հոթռում: Ո՞ւր կորչիմ, որ ձենս օքմին չիմանա, ո՞ւր գնամ, որ աչքս՝ քո տեսած բաներն էլ չտեսնի, միտքս քո ասած խոսքերն էլ չհիշի, ջանս քարանա, որ էլ անունդ չտամ, սիրտս ջուր կտրի, որ էլ քո սերը չզգամ, ումբրս փչանա, օրս խավարի, որ երկնքի տակին էլ չասեմ, թե ես է՛լ եմ մեր, ես է՛լ որդի բերի, ինձ է՛լ մեկ օր աչքալիս տվին, ես է՛լ մեկ օր որդու, զավակի արևի ձենը պեսք է ածեի, ես էլ որ աչքս խփեի՝ մեկ բուռը հող դո՛ւ պեսք է երեսիս քցեիր, դո՛ւ իմ նաշը խտտեիր, դո՛ւ իմ լաշը հողին տայիր, դու վրես սուք անեիր, գլխիս վրա կանգնեիր, ու էդ ազիզ, էդ սուրբ բերնովդ ասեիր. «Հոգիդ լիս դառնա՝ ա՛յ իմ մեր, ա՛յ իմ մեր, ի՞նչ կըլեր, որ մեկ էլ աչքդ աչքիս, բերանդ բերնիս առներ ու հետո Աստված հոգիս տաներ»:

«Հոգիս խոր է՝ թե հանեմ Աստուծուն տամ. սիրտս ձեռիս չի, որ կրակը քցեմ, էրեմ. երկնքին ձե՛ռս չի հասնում, անկաջդ ձե՛նս չի ընկնում: Դուշ ա գլխավերևս թռչում, քո անունն եմ տալիս, շունչս ա բերնիցս դուս գալիս, քո հասարթը ջիգյարս էրում, փոթոթում. աչքիս եմ հուփ տալիս, սիրտս ա տրաքում. բերանս եմ կալնում, միտքս ա ցնորվում, տունն եմ մտնում, պատերն են ինձ դժոխք դառնել. դուս եմ գալիս, սար ու ձոր սև օրս լաց ըլում, երկնքին եմ նայում, մեկ ձեն չի գալիս, երկրին եմ մտիկ տալիս, մեկ խաբար չիմանում: Բարձին եմ գլուխս դնում, շունչս ա ինձ խեղդում, քնած, թե զարթուն՝ դո՛ւ ես աչքիս առաջին պտիտ գալիս: Արտասունքս ծով ա դառել՝ Աղասի ջան. ախ ու ոխ քաշելուցը շունչըս կտրվել, հոգիս մաշվել՝ գլխիս էլ մազ չմնացել, որ քամու տամ, երեսիս էլ տեղ չկա, որ չըլիմ կտրատել, տան ու դռան էլ քար չկա, որ չըլիմ դոշիս խփել: Գլուխս ծեծելուցը ձեռներս բեզարեց. շատ լաց, ըլելուցը աչքս խավարեց, բայց ա՜խ..., ա՜խ... հոգիս իմ տված չի, որ ասեմ՝ դուս գնա. սաղ սաղ էլ գերեզմանը մտնիմ, ո՞ւմ ձենը լսեմ, ո՞ւմ երեսը տեսնիմ, ո՞ւմ հոգիս տամ, ո՞ւմ ոտի տակին գլուխս դնեմ, ո՞ւմ էս փեղացած ձեռներովս խտտեմ, ո՞ւմ էս չորացած լեզվովն ասեմ: Մեռնիմ էլ՝ Ա՛ղասի ջան՝ հոգիս գլխովդ պտիտ կգա, այրիմ էլ՝ ո՛րդի ջան՝ ջանս քո ուղուրին դրած ա: Հոգիս երկնքումն ըլի՝ մարմինս քո առաջին փիանդազ. շունչս վրես ըլի, դո՛ւ ես իմ սրտի մուրազն: Հող կդառնամ՝ հողս քեզ պտուղ կտա. ջուր կկտրվիմ, քո հանդի, ծաղկի վրա կթափիմ, դրախտումն ըլիմ, քո՛ ծառի նխկների վրա բլբուլի պես կկանգնիմ, քեզ անուշ քուն կդնեմ, աշխարքումս այրիմ, ջանս քեզ ղուրբան կտամ, թաք դու ծաղկիս, ծլիս զորանաս՝ անումի՛դ մեռնիմ»:

«Անումի՛դ մեռնիմ, արևիդ մեռնիմ՝ Ա՛ղասի ջան. մոր ազիզ պահած, հոր աչքի լիս՝ ո՛րդի ջան. ալամ աշխարքի գոված, Աստծու սիրեկան, մարդի դիրեկան. ջա՛նս քեզ մատաղ, Ա՛ղասի ջան, փուշ էիր տնկում՝ վա՛րդ էր քեզ դառնում, քարին էիր ձեռը տալիս, քարը հոգի առնում: Մեկ հոգի

ունեիր, հազար աղքատի սրտում. մեկ շունչ ունեիր, հազար հիվանդի բերնում: Մեկ անուն ունեիր, արարած աշխարհի միջում: Երկու ձեռք ունեիր, մեկը ողորմություն տալիս, մյուսը աչք սրբում: Երաբ ո՞ւմ մեկ թթու խոսք ասեցիր, որ ինձ անիծեց. ո՞ւմ վրա դուռը հետ արիր, որ ինձ վայ տվեց, ո՛ւմ վեր ընկած տեսար, անց կացար, որ մորդ գլուխը լաց էլավ: Ո՞ւմ կաթը կերար, որ քեզ լեղի դառավ. ո՞ւմ ձեռից մեծացար, որ գիշեր ցերեկ քեզ չօրհնեց. ո՞ւմ ծնկան վրա քնեցիր, որ երեսիդ քրտինքը տեսնելիս՝ հազար անգամ աչքը երկինքը չքցեց, արտասունքը երեսիդ չթափեց ու իր մեղավոր բերնովը չասեց. փառք շա՛տ ըլի, Արարիչ Աստված, դո՛ւ տվիր, դու պահիր. իմ կյանքս ա՛ռ, սրա վրա դի՛ր. սրան մեկ փորձանք գալիս՝ ի՛մ աչքը հանիր: Թուր պետք է սրան դիպչի՝ իմ սրտումը առաջ ցցվի, կրակ պետք է սրան էրի, սփթա ի՛նձ փորորի, սրա աչքը ցավելիս՝ իմ աչքը դուս գա: Թաք ըլի՝ սա ո՛վ երկնային թագավոր Աստված՝ զորանա, մեծանա՛, իր մուրազին հասնի՛: Հաց չունենամ, դռնեդուռը կընկնիմ, սրան կպահեմ, գլուխս կծախեմ, չեմ թողալ սրան ուրըշի ձեռին մուհդաջ, որ թաք՝ ես մեռնելիս՝ սա՛ իմ երեսիս հող քցի՝ սա՛ իմ աչքս խփի, սա՛ իմ գերեզմանըս օրհնի, իմ օջախի սինն ու ճրագը սա՛ դառնա, որ իմ հիշատակը աշխարհի երեսիցը չկտրվի, իմ տան ծուխը չհատնի, չպակսի»:

«Ա՛ղասի ջան՝ ծուխս հատավ, կտրվեցավ, տունս քանդվեց, հիշատակս քո՛ռ էլավ, հիմքս՝ տակ ու վեր՝ աստղս խավարեց, իմ փայ արեգակը վաղուց մեր մտավ, իմ փայ երկինքը վաղուց փուլ էկավ: Ինձ համար էլ լիս չի բացվում, ինձ համար էլ աղոթարանը չի ծեքում, օրն ինձ համար՝ գիշեր. գիշերն ինձ համար՝ տարտարո՛ս, դժո՛խք: Վաղուց եմ գերեզմանի դրաղին կանգնել, հորը փորել, հազար անգամ մեջը մտել, դուս էկել. բայց ա՛խ՝ հողն ինձ ի՞նչ տեղ կտա, որ քեզ չեմ տեսել. աչքս ի՞նչպես կկպչի. որ քեզ չեմ նայել. գերեզմանումը կղինջանա՞մ, որ դեռ բերանս բերնիդ չառել լեզուս լեզվիդ, աչքս աչքիդ, դոշս դոշիդ. էդ ջիվան ջանիդ ղուրբան՝ Աղասի: Հրեշտակս ի՞նչպես սիրտ անի, որ ինձ մոտանա. էն ձեռը չի՞ չորանալ, որ ինձ լվանա. էն լեզուն չի՞ փեղանալ, որ իմ սուքն անի. էն բեմը ի՞նչպես տեղը կմնա, որ իմ նաշը տեսնի. էն բաժակը կրա՞կ չի դառնալ, որ հոգուս համար պտի խմեն. էն խունկը բո՞ց չի դառնալ, որ ինձ վրա պտի ծխեն: Որ որդին մոր գլխին կանգնած չըլի, էն մորը ո՞նց պետք է թաղեն. որ որդին ծնողի սուքը չանի, էն ծնողին ո՞նց պետք է հողը դնեն. որ որդին մոր գերեզմանը օրհնիլ չտա, էն քարը ո՞նց պետք է քցեն»:

«Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. երեսս ոտիդ տակն՝ Ա՛ղասի. ինչ կըլի՝ մեկ շվաքդ էլա տեսնիմ, հետո հոգիս տամ. մեկ ձենդ էլա լսեմ, հետո աչքս խըփեմ. մեկ ձեռդ բերանս առնիմ, հետո շունչս կտրեմ: Էն ի՞նչ օր էր, որ գլուխդ գոգումս, ձեռներդ դոշիս՝ ջուրն էի գնում, քամակիս կապում,

հանդն էի գնում՝ ուսիս քեզ դնում, մեկ ձեռս բերնումս, մյուսովն քեզ խոսում, խոս էի հնձում, քեզ հոնումն պահում, հետդ խաղ ասում ու քեզ օրորում, պտուղ հավաքում, քեզ մեջքիս կապում, հացը բերնիցս հանում՝ քեզ դեմ անում, ծառիցը պտուղը քաղում՝ քո խաթրն առնում, հարիր անգամ գիշերը վեր կենում՝ քեզ ծածկում. ջան, դուրբան ասելով՝ հետդ քաշ գալիս, արտասուքիդ արքում, երեսդ համբուրում, վրեդ խաչակնքում ու աղոթք անում, կամ քեզ գիրկս առնում հետդ քուն մտնում»:

«Հերդ զընդանում, ոտները բխովում. Նազլուն կիսաջան՝ մահի հետ կռվում. հենց ե՛ս եմ մենակ չոր գլուխս պահում, որ մեկ շունչդ քաշեմ ու քո սուրբ գոգումը գլուխս դնեմ ու քեզ բարով մնա՝ ասեմ. բարով մնա ասեմ ու աչքս խփեմ. որ քո արտասուքն հետ չտեսնիմ, քո սուքը չլսեմ: Ա՜խ՝ ա՜յ իմ կորած որդի. ըմբռի՛ս լուսատու. բաս քո խեղճ մեռդ հետ միտդ չե՞ս քցում. բաս քո ջրասար հոր հալը հետ չե՞ս հարցնում. բաս ջիվան Նազլուդ՝ որ քեզ ա ուզում, անուշդ տալիս, թե աչքը բանում, քո սիրովն էրվում թե քեզ ա հիշում, շունչը բերնումը, հրեշտակն առաջին, ոտը հողումը, խաչը գլխատակին, պատանը ծալած, խունկն ու մոմն հազրած, աչքը խոր գնացած, բերանը փակված՝ լեզուն չի բանում, որ անուշդ տա. արտասուք չունի, սիրտը հովացնի, էլ թաղաք չունի, որ ինձ էլ չէրի: Ոտդ ի՞նչպես ա քարերին բանում, աչքդ ի՞նչպես ա քուն գալիս, որ մեր մեռնիլը միտդ ա գալիս, գլուխդ էդտեղ լվա, էստեղ չորացրո՛ւ. թո՛ղ մեկ սնաք ըլի, թռի՛, արի՛, հողին տո՛ւր մորդ, որ էլ մեր չունենաս. մեռդ քա՛ր դառնա. Նազլուն հետդ տար, սա էլա ապրի, քեզ միխիթարի. գնա՛, արևի՛դ մեռնիմ՝ Աղասի, արևիդ ձենն ածի. ինձ թաղի՛ր, բայց Նազլվիդ մի՛ թողար, մի՛ դեն քցիր. քեզանից ավելի սա էլ ո՛վ ունի՛, քեզ ապավինեց, արի՛, սրան հասի՛, քանի շունչ ունի, տա՛ր, չտեսնիմ. հենց քեզ տեսա թե չէ՝ հոգիս ձեզ կտամ, ես հողը կմտնիմ, ձեզ բարով կտամ. էկե՛ք, թաղեցե՛ք, փախե՛ք, գնացե՛ք էս դառն աշխարհի՛ցս, ոտներդ քաշեցե՛ք ու ձեր անբախտ մոր հոգին հիշեցե՛ք»:

Էս բուղքը կարդալիս՝ հարիր անգամ իրանից գնաց ու էլ եդ էկավ ու սկսեց կրկին կարդալ ու ինքն իրան սիրտ դնիլ, վերջը բուղքը ծալեց, ծոցը դրեց ու մտքի ծովն ընկավ: Իրիկնահովն ընկել էր՝ որ աչքը բաց արեց, ձեռը ծոցը տարավ, որ մոր գիրը մեկ էլ կարդա, իր սիրեկանինն ընկավ ձեռը, իր Նազլվինը, ու քիչ էր էրվել, նորեն հազար խանչալ սկսեց սրտումը ցցվիլ. ջղկած, ջղաձգած սկսեց կարդալ: Նրա թղթի միտքն էլ Է՛ս էր:

«Երա՛ք որ սիրտս հանեմ, էս թղթումը դնեմ, երա՛ք որ բաց անես ու հազար քուր միջումը ցցված տեսնիս, կիմանա՞ս էն ժամանակը՝ թե Նազլուդ, քո ջրասար Նազլուդ ի՞նչ ցավ ա քաշում, ի՞նչ օրումն ա, ի՞նչ հալումն, իմ գլխի՛ տեր, իմ ըմբռի թագավոր՝ Աղասի: Ո՞ր սարերն են առաջդ կապել, ո՞ր գետեր ճամփեդ կտրում, ո՞ր ձեռն ա թևիցդ բռնում, եդ քաշում՝ ա՛յ իմ թագ ու պարծանք, որ էսպես ինձ կրակում թողել ես, ինձ դժոխքը դրկում, դու արքայությունը

վայելում, ինձ սուրը քաշում, դու ձեռներդ լվանում, ինձ դիվանոցը տալիս, դու հրեշտակներին միջին արևիդ ձենն ածում ու երեսդ էլա չե՛ս եդ դարձնում, որ ինձ հողը դնես: Ա՛ղասի ջան, Ադասի. երաբ սիրտդ քար ա դառել, երաբ աչքդ ծաղիկ ու բուսի էլ չի՛ տեսնում, երաբ երեսդ մի երկնքին չե՛ս քցում, որ տեսնիս՝ թե ի՞նչ մրրած ամպեր են առաջիդ կանգնած, ի՞նչ կրակ է վերևիցը վեր բարձում, չե՞ս իմանում միթե՝ ա՛նիրավ, ա՛նջիգյար՝ թե էս կրակն ու էս բոցը, էս ծուխն ու էս ամպը ի՛մ բերնիցն են դուս գալիս, ի՛մ սիրտս ա քուլա քուլա իրանից հանում, վերևն ասդղերը խավարացնում, բռնում, ներքևը սար ու ձոր պապանձացնում, անձող ջինում»:

«Հարիր անգամ գերեզմանի դուռը հասել՝ էլ եդ եդ եմ էկել, հարիր անգամ արեգակը որ մեր մտավ, ես էլ իմ հոգիս հեսը նամփու քցեցի, ու ա՛խ՝ էլի ծեգը բացվելիս, հենց իմանում էի, հողումն եմ, չէի ուզում ջունչ քաշեմ, հենց իմանում էի, մեռելների կոխին եմ, չէի կամենում, գլուխս բարձրացնեմ, ու էլի մարդ՝ ա՛խ՝ քո ումբրը խավարած մարդ ձենն որ անկաջս չէր ընկնում, էլ եդ աչքս բաց էի անում, մազերս ցրա ոտի տակին փռում, որ կամ ինձ սպանի, կամ թե չէ մահի ձեռիցը չխլի, ինձ սաղ սաղ էսպես չէրի, չխորոմի, ամա էլի որ ցրա էն խավարած աչքերը, էն չորացած, մազ դառած ջանը որ աչքովս էր ընկնում, որ իմանում էի, թե ցա էլ քո ցավն ա քաշում, քո դարդովն ա էնպես փոթորվում, քո-քո ջանի՛ն մեռնիմ, միտք էի անում, որ թե ես էլ մեռնիմ, էլ ցրան աշխարքումը պահող չի՛ ըլի, որ ես կորչիմ, ցա էլ կենդանի հեսս պետք է հողը մտնի, կամ ջուրն ընկնի, խեղդվի, որ միտք էի անում, թե ցրա խորված սիրտը ինձանով ա մի քիչ հովություն զտնում, քո կարոտը, քո հոտն ու համը քիչ թե շատ՝ ինձանից ա ցա առնում, ինձ որ չունենա, կամ սովը պետք է ցրան սպանի, կամ քարեքար ընկնի, մեկ բուռ հողի, մեկ օրհնած տեղի էլ հասարք մնա: Ի՞նչ պետք է անեի, ո՞ր ջուրն ընկնեի. հոգիս իմը չէր՝ որ հանեի, ցրան տայի, բալքի ցա ապրեր, քեզ տեսներ, քո արդար ձեռը բռներ, զար գերեզմանս ու գլխիս կանգներ, ասեր. Ա՛ղասի ջան՝ է՛ս ա Նազլվիդ հանգստարանը. է՛ս հողին ցա իր ջանը դուրբան տվեց. հեսս խոսում չէր, որ դարդն իմանայի. ես էլ չոփ էի դառել, աշխարքն աչքիս փուշ կտրել, որ մեկ մոտին ցոտեի, քրտինքը սրբեի, կամ մեկ սառը ջուր տայի: Ես ի՛մ տեղումն էի կրակի միջումն էրվում, սա իր բարձի վրա. ես ի՛մ գլուխս էի բարձրացնում՝ որ հոգիս տամ, սրա հրեշտակն էի տեսնում գլխին պտիտ գալիս. ես ա՛խ էի քաշում, որ ձենս քո՛ անկաջն ընկնի, սրա անկաջն էր ընկնում, սրան էրում, մաշում: Ա՛խ՝ հինգ ամիս էսպես տանջվեց, չարչարվեց էս խեղն ջրատարը, ո՛չ դեղ կարաց սրան եդ բերիլ, ո՛չ դեղապետ, ո՛չ տերտեր, ո՛չ հակումն, ո՛չ աղոթք, ո՛չ սրբություն: Մեկ առավոտ էլ՝ ա՛խ՝ էն սհաթը գնա, ո՛չ եդ գա, աչքս բաց արի, որ վեր կենամ,

կամ երեսը ծածկեմ, կամ տեղը փոխեմ, տունը գլխիս փուլ էկավ. աչքերը երկինքն էր քցել, երեսն աղոթարանը, ձեռ ու դոշ բաց արել, հենց իմանաս՝ էն եղին սհաթին էլ՝ իր հրեշտակին ուզեցել էր խնդրի մի քիչ համբերի, որ բալքի թե էս սհաթին էլա մեկ դուռը բաց էիր արել, մեկ քեզ տեսել էր, մեկ հասրաթդ առել էր ու հետո հոգին տվել»:

«Ընկի՛ր գերեզմանի վրա՝ Ա՛ղասի ջան՝ էս գերեզմանը քո արնի գինն ա, քո աչքի լիսն ա էստեղ թաղած, երեսդ հողին տո՛ւր, որ բալքի հողն էլա նրա մուրազը տա, բալքի հողիցն էլա գալդ իմանա ու գերեզմանումն էլա դինջանա: Ա՛խ՝ ի՞նչ կըլեր, որ էնքան ցավը քաշեց, մեկ օր մեկ ձենն էլա իմանայի, մեկ օր մեկ խոսք էլա ասեր, որ սրտումս դարդ չմնար, ինձ էսպես չէրեր, չխորովեր: Ա՛խ էլ որ քաշում էր, էն կրակված շունչն էր երեսիս դիպչում. լաց էլ որ ըլում էր, էն գետանման արտասունքն էի միայն տեսնում. մեկ աչքն էլա չէր բանում կամ գլուխը բարձրացնում, որ բալքի երեսն երեսիս առներ, աչքը աչքիս, որ մեկ սիրտս հովանար, մեկ լացը դինջանար, աչքս իրան տայի, որ ինչ արտասունք ուներ, ինձ բաշխեր, գետնին վեր չածեր. սիրտս իրան հանեի, բաշխեի, որ բոլոր ցավն ինձ տար, ես էլ անկորուս էսօր քեզ ամանաթ տայի, որ քանի տեսնիս, իմանաս՝ թե քո խեղճ, անճար Նազլուդ քո սիրովն մեռավ, քո կարոտովն գետինը մտավ, որ քանի նրա անունը տաս, հրեշտակ էլ որ ըլի, էլ բաման չանես, էլ էն բարձի վրա ուրիշ գլուխ չդնես, որի վրա որ քո հարազատ Նազլուդ հոգին տվեց, որ էդ դոշդ էլ ուրիշի դեմ չանես, որ Նազլվի ջանը հանեց, էդ լեզուդ էլ ուրիշի ջան չասի, որ Նազլվին կրակ դառավ, էրեց»:

«Չէ՝ Ա՛ղասի ջան՝ թե քո մերն եմ, ասածս արա՛, քանի Նազլվիդ գերեզմանն աչքովդ ընկնի, քանի քնից վեր կենաս, երեսդ երկինքը քցես, կամ իզին մտնիս, ծաղկըներդ ջրես, կամ պտուղ քաղես, դոշդ բա՛ց արա, նրա անունը տո՛ւր, նրա գլուխը լա՛ց էլ, թուփ չկա՝ նրա արտասունքը տեսած չըլի, քար չկա՝ որ նրա դոշին չըլի դիպել, ծաղիկ ու թուփ չկա՝ որ նրա գլուխը չըլի խտտել, սուքը տեսել, հետը սքացել, սրտի ծուխը մեջն առել ու թառամել, չորացել, որ նրա կսկիծը չտեսնի, ձենը չլսի: Թե իմ կաթն ես կերել՝ Ա՛ղասի ջան՝ թե իմ ձեռին մեծացել, քանի շունչդ բերնումդ ա, ոտդ վրեդ, արի՛, արի՛, էս սուրբ հողի վրա կանգնի՛ր, ինձ էլ նրա հետ թաղիր ու հետո Աստված քեզ հետ: Քանի որ կենդանի եմ, թուր կցցեմ սիրտս, աչքս կհանեմ, ուրիշի էլ հարս չեմ կարող ասիլ, ուրիշի էլ մեր չեմ դառնալ. ինձ էլ աչքալիս չի՛ հարկավոր, չի հարկավոր. իմ աչքիս լիսն էլ էր սա, իմ օր ու ումբրս էլ, որ կորավ, փչացավ. սրա կոխած տեղը թե ուրիշի ոտ ա դիպել, հոգիս կտամ. սրանից եղը աշխարքս ջավահիր էլ դառնա, էլ ո՞ւմ աչքը կգա, ո՞վ բաման կանի: Մեռնելիս էլ՝ անկաջումն էն եմ ասել, գնա՝ իմ ջանի հանող՝ քանի շունչս վրես ա, Աղասին էլ՝ կարմիր չի՛ կապիլ, էլ ձեռներն հինա չի՛ դնիլ, նրա հինեն վաղուց քամուն տվի, մե՛կ բարձի

գլուխ դրիք, մե՛կ հողում պտի քնիք, ինձ էլ մեջքներդ առնեք, որ ձեր սերը գերեզմանումն էլ տեսնիմ, երկնքումն էլ վայելեմ, ձեզ օրհնեմ, ձեզ որդի ասեմ ու Աստծուն՝ ինչպես առա, էնպես ամանաթ տամ»:

«Գերեզմանի դռադին կանգնել եմ, քե՛զ եմ կանչում, Ա՛դասի ջան, ձեռս ու դոշս բաց եմ արել, քե՛զ եմ կարոտ՝ ջանի՛դ դուրբան: Հողն իմ ձեռովս եմ առել, որ երեսիս քցեմ. քո մատաղդ գնամ. պատանս ե՛ս եմ կարել. որ մեջը մտնիմ. Նազլուն չարդ տանի. խունկս ու մումս ու ժամոցս՝ ի՛մ ձեռովս եմ տվել՝ ա՛նումիդ մեռնիմ. էլ ժամ կամ պատարագ, տերտեր կամ բաժակ՝ ինձ չի՛ հարկավոր, ե՛րեսս ոտիդ տակը: Հազար անգամ հրեշտակիս ոտն եմ ընկել, եդ դարձել, որ մեկ էլ ձենդ լսեմ էս քարացած անկաջովս, մեկ էլ երեսդ տեսնիմ էս խավարած աչքովս. մեկ էլ էդ սուրբ ձեռդ էս քարացած դոշիս կպցնեմ. մեկ էլ էդ ազիզ պատկերը էս հող դառած երեսիս դնեմ ու էս էրված, խորովված, քրքված հոգիս ու շունչս քեզ տամ՝ Ադասի ջան. բաս սիրտդ էնպես մեռել, փեդացե՞լ ա, որ էլ ինձ չե՛ս սիրում: Ա՛խ՝ ի՞նչ անեմ, ի՞նչ ասեմ. սիրտս լիքը, ձենս կարն, տեղդ հեռու. ո՞վ մեր դարդին նար կանի»:

Ոդորմելի աղջիկն էլ չէր կարացել իրան պանի. կեսուրն էլ էն վախտը վրա հասավ, որ էսպես փեդացել, վեր էր ընկել, ձեռքը բռնեց՝ դողդողալով տուն տարավ ու տեղորը խնդրեց՝ որ գնալիս՝ էս բայաթին էլ մեկ ասվածասերի գրիլ տա, հեսը տանի, որ Նազլուն վաղուց իրանից հանել էր ու ամեն օր սխալով ասում.

ՆԱԶԼՎԻ ՍՈՒՔԸ

Գարունքը բացվել ա, դաշտեր կանաչել,
Ծառերը ծաղկել, սարեր զարդարել.
Բլբյուլն իր վարդի սիրովն կշտացել.
Հենց ե՛ս՝ ա՛խ՝ սիրույդ կարոտ մնացել: Ա՛խ՝ կարոտ...

Ինչ քար տեսնում եմ՝ դու ես առաջիս,
Ինչ խոտ կոխում եմ՝ դո՛ւ միտս գալիս.
Աղբրի ջուրն էլ՝ քո՛ համն ա տալիս.
Հանդի ծաղիկն էլ՝ իմ օրը լալիս: Ա՛խ՝ օրս լալիս...

Աչքիս լիսն էլ՝ ա՛խ՝ լալով փչացավ,
Ա՛խ ո՛խ քաշելով լերդս չորացավ.
Ո՞ւմ սիրտս բանամ, ո՞ւմ ասեմ իմ ցավ,
Ասեմ էլ երաք, ո՞ւմ արտին կտա ցավ: Ա՛խ՝ կտա...

Զե՛մ ուզում աչխ երկինքը ֆցեմ,
Լիսնյակն, արեգակն ինձ հավար կանչեմ.
Սի՞rs ունին նրանք՝ որ իմ դարդս ասեմ.
Արի՞ արեգա՛կ իմ՝ ֆե՛զ կարոս եմ: Ա՛խ՝ ֆեզ...

Երաբ ֆս սիրսն էլ՝ հեսս ցա՞վում ա.
Երաբ անուշս միտդ գա՞լիս ա.
Թե չոr ֆարերը ձենս ու սուֆս լսում,
Ո՛չ հեսս խոսում, ո՛չ սիրսս առնում: Ա՛խ՝ սիրսս.,.

Էդ սուրբ երեսդ՝ մեկ էլ ես տեսնիմ.
Մեկ էլ մոտիդ նստիմ, մեկ հոտդ ընկնիմ,
Թող էն ժամանակն ես տամ իմ հոգին.
Մեռնիմ արևիդ՝ էդ ոտիդ տակին: Ա՛խ՝ ոտիդ...

Նազլվիդ աչքը համփին մի՛ թողար.
Նազլուդ մի՛ սպանիr, Նազլուդ ջրասար
Քեզ դուրբան ըլի, հասիr նրան հավար,
Հասի՛r, հողը դի՛r, հոգին հեսդ տա՛r: Ա՛խ՝ հեսդ...

Ա՛խ՝ ա՛յ իմ Աստվածասեr կարդացող՝ ֆար ըլեr, էս խոսքերը կպատռեr, ո՞ւr մնաց մարդ, էն էլ Աղասին, որ սիրտը բարակել, փոշի էr դառել: Բայց մարդիս հոգին խոr ա, ջիլը կակող, ֆանի ձգվում ա, բարակում է ու հանկարծ կտրվում: Լեն օրին ա մարդ՝ շատ անգամ իրան մոռանում, թե չէ նեղությունը միայն հոգին մաշում է, բայց շուտով չի հանում: Աղասու էսման էրվիլն ու տանջանքը, որ տեսնում էին փամբակեցի կտրիչ Հայի տղերքը, խոսքը մին արին, որ գնան թաֆուն մորն ու կնկանը փախցրնեն, բերեն. բայց խելոք մարդիկ խորհուրդ չտեսան, չունի խեղն ծերունի հորը բանդումը թիֆա թիֆա կանեին: Շատ անգամ վարավուրդ էին անում, որ Աղասին միտը ծռել, ուզում ա գնա հորնումոr հավարին. բուսուն բռնում եդ էին դարձնում: Էսպես տանչվելով էս ձմեռ էլ անց կացրեց, մինչև գարունքն էլի բացվեց ու Թուրֆ ու Հայ յայլաղ դուս էկան: Աղասին էլ հեսրները գնաց: Աղբրների գլխին, ծաղիկների վրա օքեքը իրանց չադրները տվին ու մալն արին էն անմահական դրախտը: Առավոտը որ տեղիցդ վեr էիr կենում, հազար սարի ծերից ամպն ու ծուխը՝ իրար հետ խառը՝ երկինքն էին վերանում ու շաղն ու ցողը անձրևի հետ՝ նրանց շորերի, երեսների վրա դնում: Կնանիքը կթի տավարի հետ էին ըլում, կաթը հավաքում, եղ ու պանիr շինում. մարդիքը տավարը սարը տանում, կամ բուրդ ու եղ բազարը բերում, ծախում, իրանց տան պակասությունը հոգում:

Մենակ էս չէր կնանոնց գործը. ցերեկը ջահրա էին մանում, շալ ու խալիչա, կամ կարպետ գործում, ու իրանց օրը ուրախ, միամիտ անց կացնում: Էլ ինչ ասիլ կուզի, որ տան պես՝ աղջիկ ու հարս էստեղ կույշ ու ձիգ անելով չէին ման գալիս, կամ երեսները կալնում: Մեկ տան պես, ում օբեն մտնիր, թուշ էր՝ որ վարդի պես փայլում էր, աչք էր՝ որ մարդի խելք տանում էր: Էն օդի ու ջրի, էն ծաղկի ու կանաչի հոտն ու համն առնողի հոգին ու ռանգն ի՞նչ կրլեր բան: Հայտնի բան է, որ փորսի, ու շատ անգամ գողի ու հարամու հետ շաբթով էին ման գալիս ջահել տղերքը ու սպանած, կամ բռնած բերած ժամանակը, մեկ հարսանիք էր ընում բոլոր օբեքանց միջին: Ղոնաղ պատահեր, էստեղ պատահեր: Շաբթով, ամսով էլ չէին թողալ հեռանա. ու աղբրների ֆչֆոցը, ջրերի խշոցը, ծառերի սլսլոցը, ոչերի ծլվլոցը, չոբանի թութակը, գառան, ոչխարի ու տավարի ձենն ու բառանչը՝ ամեն մարդի ուզում էին ասեն. թե դրախտ ես կամենում, էստեղ կաց, է՛սպես կաց, սիրտդ անմեղ, միտդ հիստակ:

Ձե՛մ կարող ասել՝ թե էս տեղի փոփոխությունը Աղասու սիրտը չի՛ բաց արեց. քար ըլեր, կկակղեր, կրակ ըլեր՝ կհանգչեր, ո՞ւր մնա նրա սիրտը: Բայց Աղասու գլխին դեռ չար հրեշտակ էր պտտում, ու ինքը ողորմելին չէ՛ր իմանում: Շատ անգամ սարից որ օբեն չէր մտնում, հազար աչք մնում էին վրեն հայիլ մայիլ: Իլահիմ որ իմացան նրա պատմությունը, ամեն աչք ուզում էր նրա՛ համար բացվի, ամեն բերան նրա՛ն իր շունչը տա: Ո՛ւմ որ մեկ ծաղիկ չէ՛ր թավազա անում, աչքը արտասնքով լիքը՝ ուզում էր ձեռի տեղակ՝ սիրտը դեմ անի: Քրի տեղը՝ հոգումը դնի նրա տված ծաղիկը: Ով մեկ անուշ թիֆա ուներ, նրա համար էր պահում. մեկը սե՛ր էր նրա առաջին դնում, մեկը ձվաձեղ, մեկը գառան միս, մեկը պախրի խորոված: Շատը նրան ղոնաղ կանչելիս՝ գառն ու ոչխար էին մորթում, որ նրա սիրտն առնին: Նրա տխուր բայաթու ձենը, նրա աղիողորմ սուգը կամ արտասուքը՝ որ չէին տեսնում, մեծ, պստիկ ուզում էին մատաղ գնան: Աղջկերքը որ չէին դաստա դաստա սարի դոշին ման գալիս, ծաղիկ քաղում, գլուխ ու դոշ զարդարում, սիրտն ուզում էր՝ թե տրաքի, որ իր Նազլուն էստեղ չէ՛ր: Բայց *Մուսին*, ջիվան Մուսեն ո՛չ Նազլու ուներ որ դարդ անի, ո՛չ հեր, որ բանտումը տանջվի. մեկ ջահիլ մեր ուներ, էն էլ էսոր, էգուց էր ընկել՝ որ մեկ քիր կամ ախպեր էլ նրա համար բերի: Բոյն էկել՝ շիբակացել էր, չինարի դառել. բեղերն նոր էր բերնի վրա ծաղկել. թուխ թուխ նալվերը շարմաղ երեսին հովին անելիս՝ հենց իմանաս՝ հրեշտակ ըլի թևով խփում: Տասնրվեց տարին անց էր կացել՝ դեռ նա ծուռն աչքով մեկի երեսի չէ՛ր մտիկ արել: Բազի վախտ մեկ քող կամ սիպտակ լաչակ տեսնելիս դարդ ա, խելքը գլխիցը գնում, սիրտը կրակով լցվում, աչքերը արտասուքը կոխում, ուզում էր, սար ու ձոր ընկնի, գլուխն առնի կորչի՝ ամա մեկ քանի օր որ անց էր կենում, աչքը էլ որ չէ՛ր տեսնում, սիրտն էլ հովանում էր:

Բազի վախտ էնպես գիտես՝ թե նրան վեր ըլին քաշում: Հովը տալիս, ծառը ծաղկելիս, ջուրը ֆչֆչալիս, հենց գիտես՝ թե մեկ աներևույթ ձեն նրան ասում ըլի. «Մո՛ւսա ջան՝ քնի՝ ես աչքըդ կկպցնեմ, երազումդ հետդ կխոսիմ, որ զարթնիս, գյում կըլիմ, չունքի վախտը չի՛ հասել՝ որ դու քո նասիբը գտնիս. ինչ որ ճակատիդ գրած ա՝ էն պետք է ըլի»: Քնից որ վեր էր կենում, հենց իմանում էր՝ թե հրեշտակները մոտիցը նոր թռան: Նա չէ՛ր իմանում, թե սերն ա էս, որ քիչ քիչ նրա սրտումը տեղ էր պատրաստում: Մեկ օր էլ էսպես մեկ ծառի տակի քնած տեղը՝ երազում մեկ թաս գինի բերին, դեմ արին նրան ու մեկ հրեշտակի պատկեր նրան՝ թևերն երեսին փռած՝ կամաց ձեն տվեց. «Մուսա ջան, յա խմիր էս թասը, յա՛ ինձ սպանի՛ր. իմ կյանքս քո ձեռին ա: Հերնիմեր չունիմ, ընկել եմ մեկ անօրեն տաճկի ճանկ: Վարսա սարումն ա մեր օբեն. թե սիրտ ունիս, թե Աստված սիրում ես, արի՛, ինձ ազատի. չե՛ս ազատիլ, քո օրումդ դու կյանք չե՛ս տեսնիլ: Մու՛սա ջան՝ գնում եմ, դու գիտես. արի՛, թե չէ էս ա քսան օր ա ինձ տանջում են, որ թուրքանամ, չեմ թուրքանում, քեզ եմ սպասում. ինձ երազումս ասացին, թե դու ես իմ ազատողը»:

Աչքը որ բաց արեց, հենց իմացավ՝ թե ծառ, խոտ, ծաղիկ՝ անմահական հոտով լցված ըլին, ու արեգակի շողքը երեսը սղալելով՝ ուսուլով սարի քամակը անցավ: Ուզում էր խռռա՝ ձենը չէ՛ր դուս գալիս, ուզում էր վեր կենա՝ ոտն ու ձեռը չէին զորում: Թութակի ու շվու ձենն էլ որ անկաջը չընկավ, էլ եդ աչքը խփեց: Ա՜խ՝ ի՞նչ կըլեր, ջահելությունը նրան չէ՛ր էսքան հաղթել, սերը չէ՛ր էսքան նրան թմրացրել: Մութը գետինն առավ. մատդ որ կոխեիր մարդի աչք, չէր տեսնիլ: Ամպերը սարերիցը գլխները բարձրացրին, ոտները կտրեցին չանգ ու դուման սար ու ձոր բռնեց: Հենց գիտես՝ հազար վիշապ բերանները բաց արած՝ գալիս են՝ որ սար ու ձոր կուլ տան: Կայծակը էստեղ, էնտեղ, որ չախմախին չտվեց, սարըցիք միացան՝ թե ի՞նչ խաբար ա. տավար, ոչխար աղալի մեջն արին, թվանքներն առան, շները բաց թողին, չունքի լավ գիտեն՝ որ գողի, հարամու, ջանավարի ղզղուն վախտը հենց էս ա: Ամպերը որ թոփ ու թոփխանեն չսարքեցին, ով ոտ ուներ, փախավ, ո՛վ աչք ուներ, փակեց, օղլուշաղը ալաչուխի տակն արեց, ճրագ, կրակ հանգցրեց, որ աչքը մի քիչ էլա բան տեսնի ու հենց ոտի վրա՝ ամենը մի կտոր հաց առան, էն էլ գոտիկը դրին, չկերան, որ տեսնին՝ թե վերջները ի՞նչ կըլի, ի՞նչպես կլուսանա: Մեկ բարակ կարկուտ անձրևի հետ խառը էկավ, վրներովը անց կացավ. երկինք, գետինք սկսեց կրակվիլ: Կայծակը որ չէր ղամշում սարերի գլխին, ուզում էին՝ թե հազար գազ խոր գնան: Ամպը որ չէր թոփի բերանը բաց անում, գետինն ուզում էր՝ հազար կտոր ըլի, ու հոգին տա: Ճրագ չկար՝ որ մարդ տեսնի, ձեն մարդի անկաջ չէր հասնում: Աղասին պատռեց գոռալով, Մուսի անունը տալով, բայց ջուրը տանի նրա մորը, նա ի՞նչ տեղ էր, որ խոսք

իմանա, ի՞նչ նեղ սհաթի, որ գլուխ առնի, փախչի: Աղասու ընկերքը՝ ամեն մեկը մեկ սար ընկավ, գլուխը մահու տվեց, հարիր տեղ թվանք քցեցին ու ո՛րքան էր նրանց ահն ու երկյուղը, երբ որ իմացան՝ թե նրա թվանքն էլ վրեն չի: Աղասին մահվան դուռը գնաց: Ամպն էլ եդ դառավ, կայծակն էլ, բայց գիշեր էր, ի՞նչ տեղ պետք է նրան քթնեին: Ընչանք ծեքը բացվեց, օձերը ծնեցին. ու ո՞վ նրանց հալը կարա պատմի, երբ էկան տեսան՝ որ ջիվան Մուսեն արնի միջումը շաղախված, չորս կողմի խոտն ու թուփը պոկած: Մեկ ահազին քաֆթառ նրա դոշին նստած, Մուսի ձախու ձեռը բերնումը: Քիչ մնաց, որ թուրն իրանց սիրտը կոխեն. որ ձեն չտվին, ու վայ տվին՝ հսկայն Մուսա աչքը բաց արեց, ընկերներին որ տեսավ գլուխը ժաժ տվեց, ու ժպտելով ասեց. «Աֆարիմ՝ լավ վախտի եք գալիս, էկե՛ք կուռս հանեցե՛ք, դամեն շատ խորն ա գնացել, ձեռս էլ հետը, ինձանում էլ թաղաթ չկա, որ հանեմ»: Ո՞ւմ աչքը էն ուրախությունը կտեսնի, ինչ նրա ընկերների աչքը տեսավ: Վրա թռան, քաֆթառին դեն քցեցին ու Մուսեն որ կուռը չհանեց, կեսը հենց թռնիր, ծամած էր: Մեկ սաղ սհաթ Աղասին նրա դոշիցը չէ՛ր պոկ գալիս, էնպես գիտում էր՝ թե կյանքիցն ա վեր էկել: Սարըցիք էլ՝ էս ջիվան, իգիթի սիրտը տեսնելով, մնացել էին զարմացած, ու սաղ շաբաթը հենց է՛ն էին խոսում: Բայց Մուսի աչքիցը քունն էր փախել, սրտիցը դադարը: Արեգակն էր դուս գալիս՝ նրա օրը մեր էր մտնում՝ օրն էր մեր մտնում՝ նրա ցավերն էին նոր ի նորո բացվում: Սար ու ձոր նրա համար դժոխք էր դառել. գիշեր ցերեկ նրա կերած հացը, նրա խմած ջուրը, նրա տեսած լիսն ու երազը՝ էն սհանչելի պատկերն էր, որ իրան կանչել էր: Ծառերն էին սոսում, թե ջուրը քչքչում, քամին էր փչում, թե հովը հնչում, նա ոչինչ ձեն չէ՛ր իմանում, ո՛չինչ չէ՛ր տեսնում, եթե ո՛չ իր սիրեկանի երկնային դեմքը: Հսկայն Աղասի, որ իր վերջին օրումն էլ չէ՛ր ուզում, որ իր ընկերների մեկի մազն էլա թեքվի, վաղուց էր վարավուրդ արել սրա էս նեղությունը, վաղուց էր իմացել, որ իր սիրեկանի սիրտը, ուշ ու միտքը թռել ա. էլ վրեն չի՛. ամա չէ՛ր իմանում՝ թե պատճառն ի՛նչ ա, գիտեր՝ որ նրան աչքի լսի պե՛ս էր մինչև էն օրը պահել. բայց թե ի՞նչ էր էնպես նրան էրում, խորովում՝ չէ՛ր կարում հասկանալ: Նա տեսնում էր՝ որ ջիվան Մուսին մեկ աղջկա ձեն լսելիս, մեկ աղջկա պատկեր տեսնելիս՝ իրանից գնում, խելքամաղ էր ըլում, ամա էնպես կարծում էր՝ թե էս էն առաջին կրակն ա, որ ամեն ջահել մարդու սիրտ վառում, թորթոքում ա, երբ ինքն իրան ճանաչում ա, երբ արինը եռ ա ընկնում ու սար ու ձոր մարդուս աչքին յա սազ ու քյամանչա են դառնում, ուշ ու միտքը տանում, յա թուր ու դանակ դառնում, սրտումը ցցվում: Շատ օր հտովն էր ընկնում, լալիս ու աղաչանք անում, որ իր դարդն ասի, արտասունքից ավելի ոչինչ չէ՛ր տեսնում, լացից ավելի ոչինչ չէ՛ր լսում: Շատ անգամ սիրտը բերանն էր գալիս՝ որ իր ցավերն

ասի, ամա լեզուն չորանում էր, պապանձում, երեսը կարմրատակում, չէ՛ր գիտում՝ թե ի՞նչ ջուղաբ տա, դողդողալով սարերն ու ծառերն էր նրանց նշանց տալիս: Ընկերքն էլ էին մնացել մաթալ. որ մի փռասանդ էր նարում, էլ հաց ու ջուր միտքը չէր բերում, գլուխն առնում՝ կորչում, սար ու ձոր պեսք էր ոսնատակ տված՝ որ նրան մեկ տեղ ճնած քթել էին:

Մեկ օր էլ էսպես Մուսին ման էին գալիս, որ մեկ քարափի տակից էնպես մեկ ձեն էկավ, որ մարդ լսելիս՝ ջանը վրեն սրտում էր: Քամին ձենը ձորն էր քցել, ու քարերն էին խոսքերը եդ ասում:

ԲԱՑԱԹՈՒ ԳՈՒՆՈՎ

Հրեշտակ էիր, որ ինձ երևեցար, ա՜խ՝ ինձ երևեցար,
Երկրո՞ւմն ես ծնվել՝ թե երկնքիցն էկար.
Մեկ ջան ունեի, էն էլ դո՛ւ տարար.
Ա՛յ իմ սուրբ պատկեր՝ արի՛, հոգիս ա՛ռ. ա՜խ՝ հոգիս ա՛ռ:

Մեռնիմ, չե՛ս տեսնիլ, կորչիմ, չե՛ս ման գալ.
Սո՛ւր կոխեմ սիրտս, դու չե՛ս իմանալ.
Ո՞ւր կորչիմ, որ էս անողորմ չանգալն
Սիրտս չխրվի, չքողա ինձ լալ. ա՜խ՝ չքողա:

Երազ թե քուն ինձ, ա՜խ՝ ման են դառել.
Իմ սև օրս գիշեր, կյանքս խավարել.
Ի՞նչ պեսք է անեմ, ո՞ւր եմ ապրում էլ.
Թե ոտիդ տակին մատաղ չե՛մ ըլիլ. ա՜խ՝ մատաղ:

Ամպին իմ արտիս դարդերը պատմում,
Ցրվում՝ գալիս չի՛, ու քեզ եդ ասում.
Քար ու սար աչքիս աղի արտասունքն
Էլ եդ սիրտս ածում, էլ եդ ինձ էրում. ա՜խ՝ ինձ էրում:

Քանդեցիր անմեղ իմ հանդարտ հոգին,
Կրակ քցեցիր իմ ջանն ու մարմին.
Թե հրեշտակ էիր՝ ո՞ւր էն սուրն, էն կրակն,
Խրի՛ր իմ սիրտս, թափիր իմ գլխին. ա՜խ թափիր:

Կգամ՝ հո՛գի ջան, կգամ քո ոտքը.
Քեզ մոտ ա սիրտս, քեզ հետ իմ միտքը.
Բայց ի՞նչ տեղ ես քո աննման դեմքը
Տեսնիմ, կատարեմ իմ տված խոսքը:

Որ ընկերս էլ ինձ՝ ա՛խ՝ քոմակ չըլին,
Երես դարձնեն ու չըլին խոսքը մին,
Կընգնիմ սարեսար ու քո համարին
Կըհասնիմ, դարդ չանես՝ քեզ մատաղ ըլիմ. ա՛խ՝ ես մատաղ:

Թո՛ղ մեկ էլ տեսնիմ քո սուրբ պատկերը, քո սուրբ պատկերը.
Թող մեկ էլ տա ինձ բաժակ քո ձեռը.
Մեկ շունչդ առնիմ, ընկնիմ սարերը,
Քեզ մատաղ անեմ իմ գլուխս, իմ օրը. ա՛խ՝ իմ գլուխը:

Ասեց ողորմելի պատանին ու սկսեց գլուխը քարին դնիլ: Արեգակն ուզում էր մեր մտնի: Աղասին որ թաքուն եղնիցը դուս էկել, մեկ թփի տակից անկաջ էր անում, սիրտը էրվում, չուզեց ողորմելու քունը խառնի, մնաց քարի վրա նստած ու աչքը իր ազիզ ընկերի աչքին քցած՝ սկսեց իր դարդերը միտքը բերիլ, իր ջահելությունը փիքր անել ու մտքումն ասել. «Ա՛յ ջիվան, ջիվան տղա. լավ իմանում եմ, ինչ բուր ա էկել՝ սրտիդ դեմ առել. ի՞նչ կրակ ա ընկել՝ լերդդ էրում ու ջիգյարդ. բայց ի՞նչ անեմ, ընչի՞ չես սիրտդ եդ բանում, որ մեկ քո ցավդ իմանամ, ու էլած կյանքս էլ քո ուղուրիդ մատաղ անեմ: Ա՛խ՝ լավ եմ իմանում՝ ա՛զիզ ջան, որ սիրո թևը երեսիդ քովել, սիրո նետը քեզ էլ ա դիպել, բայց ընչի՞ չես պարզ ասում, որ գլուխս եդ դնեմ, սիրածդ գետնի տակին էլ որ ըլի՝ հանեմ, ձեզ ձեր մուրազին հասցնեմ ու ես էլ ձեր ոտի տակին հոգիս տամ: Մեր ու նշանած գլխիս կրակ են ածում, սար ու ձոր ինձ՝ քիչ ա մնում, ուտեն, մեկ քար չունինք, որ գլխներս վ ր ե ն դնենք, էլի դու՝ ո՛վ սեր, ո՛վ բնություն՝ ուզում ես ցույց տալ քո զորությունը: Ա՛խ՝ ո՞ւր կորչի մարդ, որ քո ձեռիցը պրծնի, քո ցավը չտեսնի: Առաջ վառում, բորբոքում ես մեր սիրտը, հետո էրում, խորովում, առաջ վարդի հոտով գալիս, մեր սիրտը մտնում, հետո փուշ ու սուր դառնում, մեզ կտրատում»:

Էս խոսքերը միտք անելիս՝ բիրաղի ականջն ընկավ. «Հա Հռիփսիմե ջան՝ քո ջանի՛ն ղուրբան, քո սրբի անունը կտամ ու էքուց, էքուց Ղարսա սարերումն ինձ կտեսնիս»: Աղասու էրված սիրտն էլ հենց է՛ս էր ուզում իմանա: Էնքան կացավ, որ սիրելին քնից կշտացավ ու իրան իրան որ աչքը չի՛ բաց արեց Մուսեն, վրա թռավ, ճտովն ընկավ, կպցրեց նրան դոշին, ու լալով ասեց. «Ա՛խ՝ ա՛չքի լիս՝ որ սրտումդ էդպես դարդ ունիս, հենց իմանում ես քա՞ր եմ, որ ի ն ձ ա ն ի ց բան ես թաքցնում: Չէ՞ էնպես ես կարծում, թե էս իմ խորոված ջիգյարը որ էլ սաղ տեղ չունի, քո դարդի համար էլ տեղ չի՞ քթնիլ, քո ցավը չի՞ քաշիլ. էլած շունչս ու ումրս քե՞զ չեմ տալ: Հենց իմանում էի՝ Աստվածանից դու բան կթաքցնես, ինձանից չե՛ս թաքցնիլ. է՞դ ա քո սերդ ու սիրտդ: Հենց իմանում էիր՝ թե Աղասին

էնպես մեռել ա, որ քեզ համար մեկ ա՛խ էլա չի՞ քաշիլ, քեզ համար մեկ կաթ արտասունք էլա չո՞ւնի: Հերնըմերս ղորդ ա՝ մահվան դուռն են հասել, նշանածս՝ ո՞վ ա գիտում՝ հողի տակին ա, թե երեսին, ամա քանի նրանց ձեռս չի՛ հասել, ե՞րբ կթողամ՝ ձեր մեկի աչքը ցավի, ձեր մեկի մազը թեքվի: Մինչև ես մեռնիմ ո՛չ, մինչև ինձ թիքա թիքա չանեն, ձեզ կթողա՞մ, որ մեկ դուշ անց կենա գլխներիդ վրա: Վե՛ր կաց, երեսդ սրփի՛ր, ինձ ուղիղ ասա՛՝ էդ քո ջանը հանող Հռիփսիմեն, էդ հրեշտակն՝ ո՞վ ա, որ քեզ երևացել ա, քեզ տանջում, մաշում ու դու մեզ բան չես ասում: Հազար սար ու ծով մեր մեջն ըլի, էլի կթռչիմ, նրան կհանեմ, կբերեմ, թաք ըլի՝ դու դարդ չանես, երեսիդ մեռնիմ: Ասում ես Ղարս ա: էդ հո երկու ոտը տեղ ա. դրա համար էղքան պետք է է՞րված: Վե՛ր կաց, դեռ երեխա ես, դեռ գլխիդ բաներ չի անց կացել շատ, որ մարդ ճանաչես: Վե՛ր կաց, էլ ամաչելու, գլուխը կախ անելու վախտը չի՛»:

Մուսի աչք ու երեսը կրակ էր դառել, ամոթու չէ՛ր իմանում՝ թե իր մեծահոգի բարեկամի ոտներն ընկնի, թե ձե՛ռը համբուրի: Արտասունքն ու դամարի սաստիկ խփիլը ցույց էին տալիս՝ որ Մուսին ուզում էր ասի, լեզո՛ւն չէր բռնում, բերանը փակվում էր, պապանձվում՝ որ ձեն տա. «Աղասի ջան՝ յա մորթի՛ր ինձ, յա սպանի՛ր էստեղ, յա ասած օրս իմ մուրազին հասցրու: Հռիփսիմեն որ չըլի, էլ ինձ ոչ կյանք ա հարկավոր, ոչ օր, նրա շունչը որ չառնիմ, ես ինքս իմ շունչս բերնիցս կհանեմ, կկտրեմ. նրա աչքը որ աչքիս չառնի, աչքս կփորեմ դեն կքցեմ: Դու ես իմ տերը, իմ Աստվածը. իմ ձեռս քո փեշն եմ քցել. յա ձեռս կտրի՛ր, յա գլուխս, յա իմ մուրազը անկատար պետք է չթողաս, պետք է ինձ սաղ սաղ չէրես, չփորփրես»:

Էսպես որ ձեռք ձեռի եդ էին դարձել, գալիս էին, Աղասին իր սիրելու գլուխը դոշին կպցրած՝ քաշում էր նրան, քանց թե բերում. մյուս ընկերքն էլ՝ որ սաղ գիշեր չէին քնել դարդու՝ ուրախ ուրախ վազեցին առաջ, հենց իմացան, արեգակը նոր ա բացվում, էկան էրկուսին էլ մեջ արին, ու չադիրը գնացին: Սարգիք էլ ուզում էին՝ որ ուրախությունից հոգիները տան: Աղասին մտածմանց մեջ ընկած, աչք ու ունք կիտած, չադիրը մտավ թե չէ, տղերքանցը իշարաթ արեց, որ ձիանը հավաքեն, յարաղ, ասպաբ հազիր անեն որ էն գիշեր դուս պետք է գնան. չէ՛ր ուզում՝ որ մարդ իմանա, վախում էր՝ թե իրան բռնեն չթողան: Էն իրիգունը բոլոր սարըցոցը գլխին հավաքեց, նրանց խոսքով արեց, որ կասկած չտանին, հազար բերնով իր շնորհակալությունը էնպես էր ուզում ցույց տա՝ որ նրանք ո՛չ նրա միտքը իմանան, ու թե փախած ըլի, չասեն՝ թե ինչ վատ մարդ էր նա, որ մեկ դարտակ շնորհակալություն էլ նրանց չասեց: Էնքան աղ ու հացըները կերավ, բոլոր ոտի տակ տվեց ու վեր կացավ փախավ: Շատ էին նրան աղաչել ու լալով ասել՝ թե նա նրանց միջումը մնա, իրանք

իրանց կերթան, Կնյազին կխնդրեն, որ իրանց ուզբաշին, իրանց Կառավարիչը նա ըլի, ու ասում էին՝ մենք գիտենք՝ թե ի՛նչպես հոգի կտանք քեզ, որ արարած աշխարհ իմանա՝ թե Հայի ազգումն էլ սիրտ կա, Հայումն էլ ռաշիդ տղամարդին Աստուծու տեղ պատշիլ գիտեն: Էս իրիգուն էլ գլխին ժողված՝ մեծ ու պստիկ էլի էն էին ասում ու վրա բերում, թե որ նա իրանց միջիցը հեռանա, աշխարք նրանց համար քանդված ա, նրանց աչքն էլ արեգակին ուղիղ չի՛ մտիկ տալ, նրանց սիրտն էլ լավ օր չի քաշիլ: Քանի նրա ասած խոսքերը, նրա տեսած բաները տեսնին, կուզեն՝ որ էրթան, ջուրը թափին, նրանց օրն ու ումբրը կսևանա: Ամեն էսպես խոսք լսելիս՝ ինչ Աղասու բերնիցն էր դուս գալիս, լեզու պետք է ըլի՝ որ պատմի, սիրտ պետք է ըլի՝ որ իմանա: Տեսավ՝ որ անմեղ սարդցիք՝ հենց նրա բերնին են կարոտ, ուզում են որ սաղ գիշերը նրա կոշիցը չհեռանան, նրա մոտին նստին: Հա՝ շատն էլ էկել՝ գլուխը նրա գոգին էին դրել, ու երեսին մտիկ անում, ասածն իմանում. աղջիկ ու հարս էլ չադրի դուռն ու դրաղն էին կտրել ու ա՛խ քաշում. տղերքանցն իշարաթ արեց՝ որ ձիանները հագրեն. առավոտը փորս պետք էր գնար, գան, մի քիչ քնին, դինջանան, ամեն բան հազիր ունենան, ու ինքն էլ գլուխը թեքեց՝ որ սարի թե աչքը կպցնի. խալխը քաշվեցին, բարի գիշեր ասացին ու ամեն մարդ իր չադիրը գնաց:

Հենց աղոքարանը կարմրատակեց ու ամպերն սկսեցին քիչ քիչ գլխընները սարերիցը բարձրացնիլ, տղերքը ձիանը թամքեցին, յարաղ ասպաբ քցեցին, էկան՝ չադրի դռանը կանգնեցին: Աղասու ձին ոտին գլխին էր անում: Սարերի ծաղկները ու ջուրը նրա միսը անկաշովն էին դուս բերել՝ էնքան չաղացել էր: Ընչանք սարդցիք վեր կկենեին՝ որ իրանց կով ու ոչխար կթեն, նրանց ոսնաղները մնաք բարով ասացին, ձիանոնց գլուխը ծռեցին ու թռան. աչք էր՝ որ եղևներիցը մայիլ էր մնացել. սիրտ էր՝ որ ասում էր իր միջումն՝ երանի՛ նրան՝ որ էսպես զավակ, էսպես փեսեք կունենա: Սարը բարձրացան թե չէ՝ Աղասին՝ որ ման էկած սարերին ու ձորերին, իր տեսած ծաղիկներին ու աղբրներին, իրան արբի պես պատսող անմեղ սարդցոնց օրեքանցը մտիկ չարեց, խելքը թռավ, աչքերը լցվեց ու սկսեց բարակ ձենով էս բայաթին ասել.

Բարո՛վ մնաք, բարով՝ սարեր ու ձորեր,
Ալվան ծաղկներ, սիրուն աղբրներ,
Որ ինձ պահեցիք դուք էսքան օրեր,
Ա՛յ անմեղ Հայեր՝ սիրուն աղջրկներ:

Աղասին բալքի ձեզ էլ չի՛ տեսնի,
Աղասին ձեր վրա՝ կըլի՝ էլ չքնի,
Ձեր հոտը չառնի, ձեր կոշովն չանցնի,
Ձեր ձենը չլսի, ձեզ կարոտ մնանի:

unbu kę 207:

Հալալ արե՛ք նրան ձեր աղուհացը,
Քանի նա ձեզ մոտ կանգնած՝ իր լացը
Ծոցն ա հավաքում, քանի աչքը բաց՝
Ձեզ միտքը բերի, օ՛հնի ձեր արածը։

Ա՜խ՝ ի՞նչ կլիեր՝ ոտս կոտրեր, էստեղ չգար,
Ձեր ազիզ երեսն չտեսներ, էապես չլար.
Ի՞նչ կլիեր՝ ասված ամեն մարդի տար
Ձեր անմեղությունը, ձեր հալալ պաշարն։

Երաբ յարալու արտիս ասածը
Կպահե՞ք ձեր մտքումն՝ թփե՛ր բաց էլած.
Ձեզ վրա մանն զալիս ձեռք ձեռքի տված,
Աղջիկ ու հարսներ ձեր մոտին նստած.

Սիրո՛ւն աղբրներ, լաչվա՛ղ ծաղկրներ՝
Երա՞ք որ նրանք ձեզ քաղեն, ծոցերն
Լցնեն, հոտ քաշեն, զարդարեն դոշերն,
Իրար տան, կապեն փունջ ու պսակներ,

Մեկ մեկու ասեն՝ մեզ չմոռանաք,
Պանի՛ր էս ծաղիկն, քեզ մոտ հիշատակ.
Երա՞ք իմ լացս էլ դուք չե՞ք մոռանալ,
Ու ձեր հոտի հետ իմ սուգս նրանց տալ.

Նրանց իմ օրհնությունն, իմ խնդիրն ասել,
Որ ինչքան շունչս կա ու չեմ մեռնիլ,
Նրանց սերը կհիշեմ, նրանց կուզեմ պաշտել,
Ինձ չի՛ մոռանան, ես նրանց չե՛մ քցիլ

Մտքիցս ու նրանց սերն ուրտումս կպահեմ.
Հետս մտնն կածեմ, հողը կտանիմ։
Ասված բո՛ղ ձեզ տա՝ ինչ որ ես կուզեմ,
Մնաք բարո՛վ՝ սարեր, էլ ձեզ տեսնիլ չե՛մ։

Մեկ տափարակ դուզ տեղ բաց ա ընում հանկարծ տեսնողի առաջին՝ մեկ մեծ դաշտ, չորս կողմը սարերով պատած, աջ ու ձախ սևին տալիս, ու քանի գնում ա մարդ, ամպ ու դումանն քաշվում, պարզում են, հենց իմանում ես՝ թե առաջիդ մեկ էնպես քաղաք ա բաց ընում, որ հազար հազար կենող միջումն ունի, ու ցրտի, յա շոքի ձեռից բեզարած՝ ուզում

ես, որ շտապիս, գնաս մեկ աստվածասերի դռան վեր գաս, դինջանաս, էլ եդ ճամփեդ բռնես, գնաս: Մեկ տեղից ահագին բերդի պարիսպն ա քեզ խաբում, մեկ տեղից զարմանալի եկեղեցյաց գմբեթը ու մեծությունը, մյուս տեղից բարձր մինարեթքը, քոշք ու սարայի գլխըները: Մտքումդ ասում ես՝ թե էս տեսածդ մեկ մեծ, զորեղ թագավորի թախթ պետք է ըլի: Էս տեղ ոսկին ու արծաթն աղբի հետ պետք է խառը ընկած ըլի, էստեղ օրը հարիր քարվան ներս մտնի, հարիրը դուս գա: Հենց իմանում ես՝ թե ցերեկը թոզն ու դումանն ա աչքդ բռնում, գիշերը՝ մութն ու խավարն ա քեզ խաբում, որ ինս, ջինս, մարդ, անասուն չե՛ս տեսնում, հենց ջամդաքակեր ազռավներն են աչքերիդ սևին տալիս: Մարդ չի կա մոտիդ, որ հարցընես, գիր չե՛ս կարթացել, որ իմանաս. մտքիդ հետ ընկած, տեսածդ՝ հըրաշք կարծելով, յա աչքակապություն, որ հանկարծ գլուխդ չես բարձրացնում, ա՜խ սի՛րելի իմ Հայազգի՝ ջանդ դող ա ընկնում, կռներդ թուլանում: Հենց իմանում ես՝ թե մեկ վիշապ, յա մեկ հարամի հենց էն սհաթին ա մտել ու բոլոր կենողներին յա կուլ տվել, յա սուրը քաշել, յա գերի արել, ինքն էլ փախել: Ուզում ես, որ աչքդ խփես, եդ դառնաս: Ա՜խ՝ չէ՛, չէ՛, եդ մի՛ դառնալ. էստեղանց ծուխը հազար տարի ավելի ա՝ որ կտրվել ա, կա՛ց, մի՛ վախենալ. անշունչ քարերն ու եկեղեցիքը մարդակեր չե՛ն: Աչքդ բա՛ց արա, սիրտդ քե՛զ հավաքի՛ր ու գլխիդ վա՛յ տո՛ւր: Էս սրբատաշ տաճարները, էս ահագին բերդը, էս քարերը քեզ կասեն՝ թե սա է զոռոզն Անի, քո թագավորների *հզօր* մայրաքաղաքը, որ էնքան էր իր հարստությունովը, իր փառքովը փարթամացել, ճոխացել, մեծամտել՝ որ չոբանն էլ եկեղեցի էր շինում, ոչխարարածն էլ արծաթե նալչովը, սաղրի քոշերով ման գալիս, ուղվորն էլ հացի տեղակ փլավ, ղանդ ու շաքար, սև փողի տեղակ արծաթ ու ոսկի պահանջում, որ եկեղեցի մտած ժամանակն էլ էնքան էին Աստված մոռացել նրանք, որ կարն վարդապետ գալիս, բարձր գրքակալ էին դնում՝ բարձր եպիսկոպոս ըլելիս, ցած գրքակալ դուս բերում, որ յա ձգվին, յա կռանան, յա չոքին, յա գիրքը չտեսնին ու իրանք ծիծաղին, Աստուծո տաճարումը քեփ անեն: Բայց սուրբն *Հովհան Երզնկացի* հանաք չվերցնելով՝ մեկ օր օրհնած բերանը բաց արեց, երկիրը տրաքեցավ, տակրվեր էլավ, խալխը ցրվեցին, փախան, որը Ղրիմ, որը Պոլշա: Էս անշունչ քարերը մնացին ցից ցից, հազար եկեղեցուցը հինգը մնացին շեն: Տաճարք, ապարանք, գանձ, հարստություն անեծքի փայ էլավ, հողը մտավ Հայոց ազգի մնացած փառքն էլ, ու մինչև էս օր էլ՝ երկրի ձենը գալիս ա: Գող, ավազակ են միջումը բուն դնում. նրանց բանն Աստված հաջողում ա, նրանք չե՛ն տակով ըլլում, ու Աստված էնքան իր զութը Հայերիցը պակասցրեց, որ էնքան անմեղ հոգիքը, էնքան միլիոնավոր մարդիք մեկ սհաթումը մեկ սևագլխի խոսքով ջնջեց, Հայոց Տունը քանդեց, էլած փառքն էլ ձեռիցը խլեց, որ գնա էսպես երերյալ, տատանյալ մնա աշխարքիս երեսին:

Լա՛ց գլուխդ՝ անցավոր, տե՛ս՝ թե Աստուծո դատաստանը ի՞նչպես արդար է. կարգավոր տեսածին պես՝ ոտները ջուր արա՛, խմի՛ր, որ էսպես քաղաքը անեծքով քանդեցին, ու էս օր էլ քանդողին եկեղեցումը տանում են: Դու չե՞ս իմանում, որ նրա անունը տաս, սուրբ աղոթքն ու բարեխոսությունն հիշես, որ քեզ էլ չանիծի, քու որդիքը պահի, մեծացնի: Նրա տնի օրը լավ մտքումդ տպավորի՛. ի՞նչ կանես Անի քաղաքի անունը. նա քանդվեց, պրծավ, ամա սուրբը քեզ միշտ օգնական ու բարեխոս կլինի: Ղրաղին կանգնել ես, ձեռդ ծոցդ դրել, խելքդ ցնորվել, լեզուդ պապանձվել. ո՞վ էսքան հրաշք տեսավ. վայելեց, երազ ես տեսնո՞ւմ, քնա՞ծ եմ, աչքս ինձ խաբե՞ց, ասում ես մտքումդ, ուշագնաց ըլում. հո նոր են սրանք, բաս սրանց միջումն ընչի՞ չկա ձեն, ընչի՞ են լռվել: Ա՛խ թշնամյաց սուրն ա նրանց վերջացրել: Հմիկ հավատո՞ւմ ես՝ ա՛յ իմ խեղճ ազգ, թե քո երկրումն բյուր էսպես քաղաք կամ կրակով փչացան, կամ սուրը քաշվեցին, ու քեզ չոր քարեր մենակ թողեցին, որ տեսնիս ու լաս, տաս քո գլխիդ վայ խելքդ ժողովես, լինիս կտրիչ Հայ, Ռուսաց հզոր քաջ ձեռի տակին փոքր դինչանաս ու քո աշխարհին մուղայիթ կենաս, արյունդ թափես, քո ազգդ պահես քեզ անուն հարես:

Հանգստարանի ձեն էր գալիս, որ մեր համփորքը գիշերվա կեսին էստեղ հասան: Լավ կտրիչ մարդ պետք է ըլի, որ էս ժամանակին էսպես չոլ յաբանի տեղը սիրտ անի, մտնի, կարելի է՝ թե մեր բեզարած համփորքն էլ էստեղ չէին հասել, թե գիշերվան լիսնյակի լիսը՝ էս տանարների, բրչերի գլուխը ու իրանց տգիտությունը նրանց չէին խաբել, էս տարտարոսը քցել: Անու քաղաքի անունն էլ չէ՛ին լսել, ո՞ւր մնա՝ իմանային, թե նրա խարաբեքը դեռ աշխարհումը կան: Հոգվանց որ ցից ցից տների գլուխը չտեսան, Ռսի հողիցը դուս էին էկել, հարամու հողը էլ եդ մտել: Ղարդ ա՝ աքլորի ձեն չէ՛ր գալիս, ամա սարերի չոքանի ձենը լսելով, էլ մտիկ չարին զո՛ւ քաշեցին ու, քու դուշմանի գլխին չի գա՝ որ չմտան էս լուռ, տխուր պարապների մեջը, հենց իմացան՝ թե մեկ մեռելատուն կամ գերեզմանատուն ընկան, ու ամեն մեկ ձիու ոտի շփլքոցը յա իրանց քաշած շունչը սար ու ձոր կատաղացնում ա:

Ամեն մարդ փորձած կըլի, որ մութը ժամանակի մարդ որ մեկ գերեզմանատան կամ մեկ քանդված եկեղեցու դրաղով էլ ա անց կենում, սիրտը թուլանում ա, ջանը զարգանդում, հազար միտք հոգին կտրատում, քարերն էլ դև համարում ու հարամի՝ որ իրան կամենում են ուտի, շատ անգամ ուշագնաց էլ ա ըլում: Սրա պատճառը բոլոր էս ա, որ մարդ սովոր ա, ինչ տեղ տուն ա տեսնում, յա շինություն, կարծելով՝ թե մարդ էլ կըլի, ու եդո՝ որ ձե՛ն չի՛ լսում, էնպես կարծում ա՝ թե անպատճառ չար հոգիք են էնտեղ բնակում. թե չէ մեռելի չոր մարմինը, յա խարաբա պատերը, ի՞նչ զորություն ունին, որ մեզ ի՛նչ անեն: Էլ ո՞վ սիրտ կաներ

ապա կամ եկեղեցու մոտանա, յա մեկ բուրջ մտնի, էն էլ էն երկրումը՝ որ ամեն քարի տակի հարիր գլուխ էր կտրվում, ամեն մեկ ձորում հազար լաշ՝ հոգին զոռով տալիս: «Տղե՛րք՝ չար սատանի բուրը գլխներիս խաղում ա». ձեն տվեց պինդ սրտով քաջն Աղասի. «Տղամարդությունն էսպես տեղը մալում կանի. յարաղ ասպաբ հազրեցե՛ք, ձիանոնցը դինջացրե՛ք, որ թե Աստված տա՝ մինչև առավոտը գլխըներս վըրներս ըլի, տեսնինք՝ թե էս ո՞ր գեղյարզյալմազն ընկանք: Նամարդությունը էլ ձեռք չի՛ տալ. ձիանները ջրեցե՛ք, քաշեցե՛ք մեկ պատի տակ, ես մեկ շունչս առնիմ, յավաշ յավաշ մեկ աչք ածեմ, տեսնիմ՝ թե տեղըներս ռահաթ ա, թե էլի սրով ու արնով պետք է յա գլուխ պահենք, յա գլուխ կտրենք»: Շատ էլ խնդրեցին ընկերքը՝ որ չանի, անկաջ չարեց, թվանքն ուսին դրեց, փշտովները հազրեց, սուրը Սարքսի անունը տվեց ու ոտը փոխեց: Գիժ կըլի էն տղամարդը՝ որ իր գլուխը մահու կտա, ամա Աղասին իր գլխիցը վաղուց էր ձեռք վեր առել: Համասարիմ շունը գլուխը նրա ոտիցը չէ՛ր հեռացնում: Մեկ հոտ առնելիս յա շփըլթու իմանալիս՝ կանգնում էր, եղի ոտների մինն էլ ցցում, երկար վախտ անկաջ դնում, հետո երըմիշ ըլում:

Հենց մի քիչ հեռացան թե չէ՝ մեկ եկեղեցու դռնից կրակի լիսն ընկավ Աղասու աչքը. արինն աչքն առած՝ էլ միտք չարեց, թե էսպես տեղը զոհից, հարամուց ավելի ուրիշ օքմին չի՛ ըլիլ, բուշ կրակի վրա գնաց: Աստված հեռու տանի՝ ինչ նա տեսավ. տասը Քուրդ եկեղեցու մեջտեղը կրակ էին արել, չորս կողմը նստել՝ խորոված էին անում, շամփրներով բերանները քաշում, ուտում, խնդում ու աչքները օյաղ որսկանի շան պես յա դուռը քցում, յա պուճախը: Հարամին ինչքան զազան էլ ըլի, շատ անգամ իր շվաքիցն էլ կվախենա: Ընչանք նրանք կրակի մոտիցը ձեռները աչքներին կդնեին ու դռան ղարալթուն կտեսնեին, Աղասին յավաշ յավաշ ներս մտավ, ծանր դեմքով առանց բարով տալու՝ կրակին մոտացավ ու ձեռը մեկնեց՝ որ մեկ խորովածի շամփուր էլ ինքը քաշի: Նրա դեղնած մեռելի պատկերը, նրա անահ շարժմունքն ու էնպես անժամանակ վախտը ներս գալը որ չտեսան Քրդերը, հենց իմացան՝ թե նա էն աշխարքիցն է վեր էկել. լեզվները չորացան. ձեռըները թուլացավ: Ի՞նչ կկարծեին՝ թե էն հաղաղին ինսանանորդի մեն մենակ սիրտ կաներ է՛ն ավազականոցը մտներ որ ցերեկն էլ հարիր մարդ զարզանդում էին որ մոտովն անց կենան, որ հազար տարուց ավելի էլ ինսանանորդի սիրտ չէր անում, որ զա էն հազիր շինած տներումը կենա: Հենց գիտես՝ թե մարդիք չըլին առաջին. աչքը խոժոռած մեկ դես քցեց, մեկ դեն, Քրդերեն էլ չգիտեր, որ մեկ բառ էլա խոսի, բայց է՛ս էր, որ նրան պրծացրուց, չունքի թե խոսացել էր, կիմանային՝ որ մարդ ա, դև չի՛, թիքա թիքա կանեին: Մեկ շամփուր խորովածի՝ որը կերավ, որն էլ եղ կրակը գցեց. տանարի հիանալի շինվածքին ու գեղեցկությանը մտիկ արեց, ու գլուխը ժամ տվեց: Քրդերը փետացած

մնացել էին նստած, աչքը որ հանկարծ նրանց վրա չխոժոռեց, ամեն մեկը տեղն ու տեղը ուզեցավ՝ որ հալչի: Էնքան էսպես նրանց աչքը մոխիր ածեց, որ ընկերների ոտի ափլթուն իմացավ, ու շունը ուրախ ուրախ ներս ընկավ ոտներովը փաթաթվեցավ: Հենց շունը տեսան հարամիքը թե չէ, աչքերի փառը վեր ընկավ, ամեն մարդ թրին վրա վազեց որ նրան փառչալամիջ անի, առաջի թուրը վրա բերողի գլուխը կես էլավ, փեշովների երկուսն էլ իրանց ֆորսը հարեցին, ու դամեն ձեռն առած՝ որ գոռաց ո՛չ «Տղերք՝ ձեր արևին դուրբան, Աստված մեր կողմն ա, դուռը կտրեցե՛ք, որ սրանց մատաղն էս գիշեր անենք»: Հայի լեզուն որ բաց չէլավ, հենց բռնես պատերը լեզու առան: «Աման ձեր էկած հողին դուրբան, հար ունիք տեսեք, մեզ ազատեցե՛ք, ենով տեղով ձեզ եսիր կդառնանք»: Տասը տասնինից հոստանցի Հայ էլ՝ որ էս կողմից, էն կողմից գլուխ չի՛ բարձրացրին ու Քրդերի մնացած բերն ու մզրախները ձեռք առան, Քրդերի ասողը թեքվեցավ. ուրը կոտրվել էին, երկուսը մնացել յարալու ընկած. սրանց էլ կապեցին մեկ ձիու բնի վրա, ու աչքդ բարին տեսնի, ոչինչ սնաթի մարդի քաջությունը էն բարեբարությունը չի՛ առել, ինչպես հիմիկ: Աղջիկ ասես, տղա, հարսը, երեխա, ծծկեր՝ հազար չվանով կապած տուն էին արել, Ղարսա գեղերիցը եսիր բերել, որ տանին՝ յա սարդարին փեշքաշ անեն, յա Ախալցխա ծախեն: Ո՞ւմ էսպես սնաթին մարդ կյանք տա, որ նրա առաջին ծուռ չդնեն, երկրպագություն չանեն: Բայց Հակայն Աղասի ինքն էր ընկնում սրանց ետովը, ինքը նրանց կապը եդ անում, ինքը երեխին ջոկ, մորը ջոկ սիրում, զուրզուրում, որ Աստուն փառք տան, սուրբ Սարխին խունկ ու մոմ վառեն, թե չէ՝ էս իր հունարը չէր: Ոչի՛նչ գիշեր էն լիսը, էն կյանքը չի՛ տեսել, չի՛ քաշել, ինչպես էս: Ազատվոք թե ազատոք իրար տեսնելիս, հենց իմանում էին՝ թե երկնքումն են ու ո՛չ երկրումս:

Փոքր ինչ որ դինջացան, աչքդ բարին տեսնի: Քրդերի շարերն, ասպաբն, ձի ռախտը ու խուրջինները որ բաց չարին, հազար արնի գին կար միջը-ներումը, ամեն մեկին վրա հարիր թումանի գինքս, արծաթ ու ոսկի, թո՛ղ նաղդ փողը: Աղասին ո՛չ մեկին էլա մտիկ չարեց, ղրկեց ձիանը բերել տվեց, ներս քաշեց ու հրդեհացի Հայերին հարցրեց, որ իրան մրամտեցնեն՝ թե էն գիշերը կարո՞ղ են էնտեղ ռհաթ մնալ՝ թե ո՛չ: «Աղա՝ գլխուդ, արևվուդ դուրբան՝ վալլահա չընք գինա, թե էս շան լաչերիցն էլ կան, թե չէ. ամա օյաղություն աղեկ է: Սրանց չանգիցը շունը չի՛ խըլսի, մարդն իմա՞լ խլսի: Մգա Աստուն փառք խազար էնպես ջանավար մեր առաջը գան, գէնոնց խերն անիծեմ. մեկ թուր տուր մեր ձեռը, մենք գինանք թե իմա՛լ ֆո նակատը պարզ կենենք: Մեր ամեն մեկը սուրբ Կարապետ գինա, էսոնց տասնին խազի պես կծալի, տակը կքաշի: Դու դարդ մի՛ արա, ռահաթ պարկի, մեր երեսն ոտացդ հողն ըլի. էսոնց քոքը կտրվի. քանց շուն շատ են, քանց գել առավել: Թե մեզ կխաբցնես, մենք էմլա խեյրաթ կը-

տեսնենք, որ մեր կես պարկի, կես ղարավուլ քաշի. էս ձորեր խանա լիքն են»:

Հենց էս մասլըհաթին էին, մեկ էլ էն տեսան՝ որ ձիավորի ոտի ձեն ա գալիս: Արիասիրտն Աղասի միտք արեց, որ սրանք նրանց ընկերները պետք է լինին. ական թոթափել երեխա, օղլուշաղ ղրաղ քաշեց, հազար ան-գամ ձեռն էստուր բերնին դրեց՝ որ ձեն չհանեն, երկու քրդին էլ բերան, ձեռ, ոտք ղնա ղայիմ կապեց ու մեկ իգիթ քրդստանցու բուրը հանած վը-րըները կաղնացրուց, մյուս քրդստանցոցը կրակի չորս կողմը նստացրուց, որ կարծիք չընկնին, ու ինքն իր ռաշիդ տղերքանցովը եկեղեցու դռան աջ ու ձախ կողմը կտրեցին, բուրները հանած՝ պատնըդուս ցցվեցին ու թշնամուն ճամփա տվին:

Լոլո ձեն տալով՝ քսանից ավելի ձիավոր ժամի դռանը վեր էկան, բալուլ տվին մեկ երկուսի ձեռքը՝ որ ման ածեն: Հայի երեխեքանց ու կը-նանոնց սուգ ու շիվանի ձենը՝ որ ժամը չէ՛ր ընկնում, պատերն էլ սուգ էին անում. բայց խեղճերը չէին իմանում՝ թե ինչ բարի հրեշտակ ա Աս-տված նրանց համար ուղարկել: Հենց գյուռ արած՝ որ ղալմաղալ անե-լով ներս չընկան, էլ չիմացան, դե մարդ ա, որ նրանց գլուխը կտրում ա, դև կարծեցին կամ սուրբ. էլ թրի, մզրախի, յա ղալխանի վախս չէ՛ր: Քըր-դստանցի Հայերը մաջալ էլ չտվին Աջամի Հայերին. շատին հենց կրակի շամփուրն կամ բերերեցն էին բերանը կոխում, գլխին, դոշին, քարով, փետով ծեծում, որ շուտ չմեռնին ու տանջվին: Էլի Աղասին էր՝ որ էս կա-տաղությանը չափ դրեց. սպանածներին դուս ածել տվեց ու որը սաղ էին, յա յարալու՝ ձեռ ու ոտք կապել տվեց ու ղրաղ քաշել տվեց: «Աղա՛՝ մեր տուն քաղող էսոնք են, էսոնց խոր տունը քաղվի, էսոնք մեր ճիժը ու մանչ խասացրին՝ թո՛րկ, թո՛րկ էսոնց սատանի կեր անենք, էսոնց խոր գաղտը գյոռբեգյոռ ըլի»:

Թո՛ղ կարթացողը ինքը միտք անի, թե էս գիշեր ի՛նչ գիշեր կըլեր էս ջրատար եսրների համար, որ ամեն մեկ ոտք փոխելիս՝ նրանց մահն էին տեսել, նրանց մահին էին սպասում: Թե ի՞նչ սրտով նրանք աղոթք կանեին, ի՞նչ հոգվով իրար կնայեին ու Աստծուն փառք կտային: Հենց էն կտորե՛լու ժամանակին էր Աղասին դուս թռել, էն դռան երկու Քրդի մնին էլ սպանել, մյուսը փախց-րել ու խեղճ Հայի էրեխեքանց աչքերի ու ձեռների կապը իրան ձեռովը եղ արել, իրան ուսին ներս տարել: Զարմացած, մահի դուռը գնացած ու եղ եկած Հայերը՝ որ աչքները բաց չարին, նրանց ազատողին տեսան, ուզում էին ոտներն արտասունքով լվանան, բայց համեստ պատանին հենց էն էր խնդրում, թե Աստծուն փառք տան, սուրբ Սարգսի անունն հիշեն: Տեսնելով՝ որ Քրդստանցիք սուրբ Կարապետին ավելի են ճանաչում, ասեց՝ «թո՛ղ էդպես ըլի, սուրբ Կարապետին հիշեցե՛ք: Սրբերը չե՛ն խռովիլ, յա նախանձ պահիլ. ո՛վ ըլի՝ նրա զորությունն ու բարեխոսությունն շատ ա»: Աղասու

սիրտը վկայում էր՝ թե էն գիշերը էլ փորձանք չի կա. բոլորին էլ խնդրեց, որ չոքին՝ աղոթք անեն. նրանց բախտից եսրների միջումը տերտեր էլ կար, տիրացու էլ. սրանք սկսեցին առավոտյան ժամը, ու Անի քաղաքը հազար տարուց ավելի որ ո՛չ ժամ էր տեսել, ո՛չ աղոթքի ձեն լսել, էս գիշեր հենց իմացավ՝ թե իրանք երևելի շքեղ թագավորազունքը կրկին վեր են կացել, իրա հողն օրհնում, իրա ջուրն գովաբանում, որ Հայ ազգը էլ չհավատա՝ թե իրան Աստված էնպես ա անիծել, որ էլ մարդ չի կարող նրա միջումը կենալ: Ո՛չ երկիրը քանդվեցավ, ո՛չ երկինքը փուլ էկավ, Քրդստանցիք իրանք էլ էին մնացել զարմացած, թե էն ի՞նչ անհոռնի ասություն պետք է ըլեր, որ մինչև էն օրը սրտներում հաստատ տպավորել էին:

Առավոտը որ լուսացավ, Աղասու աչքը մնացել էր սառած: Չէ՛ր իմանում աչքին հավատա, թե ո՛չ: Եկեղեցի, պարիսպ, բերդ, մինարեք էնքան նոր, էնքան պայծառաշեն ու անբնակ: Կարթալ չէր գիտում՝ որ միտքը բերի, թե էս ի՞նչ քաղաք պետք է ըլի. տերտերին որ չի կանչեց ու պատմությունն բացավ, խելքը գլխիցը թռավ. «Վա՛յ իմ օրին, արևին. մեր ազգն էսպես քաղաքներ ա ունեցել, էսպես մեծություն ու հիմիկ ամենն էլ կորցրել, հարամու ձեռին գերի ա մնացել». ասեց հեկայն լալով: Չէ՛, տեր հայր՝ մեզ Աստված ա բերել էստեղ, Աստված մեր թրին, մեր կռանը ղվաթ տվեց, որ մեկ գիշեր էսքան բաներ արինք. էն Աստվածն էլ էնքան կարողություն ունի, որ մեզ միշտ հաջողի, հարամություն հո չենք անում, որ նա բարկանա, հարամու ոտն ենք կտրում, Աստուծո ստեղծվածը ազատում: Մնանք էս սուրբ հողումը. մեր սուրբ թագավորաց գերեզմանը, մեր սուրբ եկեղեցիքը ազատենք գողի, ավազակի ոտքից: Հարըրից ավել ենք հիմիկ. ինչ ձեռք ենք քցել՝ ձեզ ըլի: Մնա՛նք էստեղ, յա մենք էլ մեր արինը մեր սուրբ թագավորաց հողի վրա թափենք, յա քիչ քիչ նրանց քաղաքն էլ եղ պայծառացնենք: Տուն կա, ջուրը բոլ, հանդը, դաշտը մեծ, մեկի տեղակ հինգ զարմանալի եկեղեցիք, քարի տակիցը ռզղ կհանենք, ձեզ կպահենք:

Բայց թե քարին ասած, թե մեր քրդստանցի Հայերին. կռվում ղորդ ա, ամեն մեկը մեկ աժդահա, բայց ինչ գրումը գրած ա՝ նրա շլինքը տո՛ւր, նրան ուրիշ բան մի՛ ասիլ: Մեռնիս էլ՝ նա իր ասածը կանի, էնքան կողքը հաստ ա: «Իմա՞լ կեղնի, անիծած խողում ո՞վ կմնա: Հայսմավուրքն սուտ իմա՞լ կխոսի: Մեր վիզը զարկես, մեր ջանը խանես, վալլախա էս չոլում կեցող հմլա մեկն էլա չեղնի, չեղնի: Խազար տարի խա ասա, խա գլուխդ ի քարին զարկի: Մենք չընք կենա, չընք գինա, ի՞նչ կասես՝ ասա: Մենք մեր խողը չենք թողա»:

«Չե՛ք թողալ, Աստված ձեզ հետ. մեր աստղը մեկ անգամ ծռվել ա. մարդն ինքն իր գլուխը որ թրի տակը դնի, էլ ո՞ւմ բանն ա կտրվել նրան քոմակ անի: Էսպես արինք՝ որ մեր տունը քանդվեց՝ է՛: Գնացե՛ք, Աստված բարի ճանապարհ տա ու ձեր սիրտը մեկ լիս քցի, որ ձեր խերն ու շառն

իմանամ։ Ես իմ տղերքանցովն էստեղանց էլ դուս գալու չեմ։ Թե ձեզանից էլ ուզող կըլի, որ ինձ հետ միանա, իմ ախպերն ա, իմ աչքի լիսը։ Մեկ թիֆա ունենամ, կեսը նրան կտամ. ինձ համար աշխարքն յա ըլի, յա չըլի», ասեց ու հրամայեց՝ որ ինչ ճարել են՝ հավասար նոթ անեն. ինքը մատն էլա մի բանի վրա չդրեց. բայց՝ թուր ու ասպաթ հրամայեց՝ որ վերցնեն, բոլոր ընկերներին մեկ մեկ ձեռք Քրդի շոր հագցրեց, որ շուտով չճանաչեն՝ ամեն մեկին մեկ ձի էլ բաշխեց։ Էս որ տեսան, քանից ավելի ջահել կտրիչ տղերք կանգնեցին, խնդրեցին՝ որ իրանց էլ ընկեր շինի. նրանց էլ գլխին հավաքեց, արքություն առավ ու մյուսներին լալով խելիմ տեղ էլ տարավ, նամփու քցեց ու ինքը իր ընկերտանցովը եդ դառավ. փոքր հաց կերան, պարիսպ եկեղեցի բոլորին մաս էկան ու հարավային քարափի բուրջը իսկակել տվեց. մեկ երկու հոգի Շորագյալ ուղարկեց՝ որ գնան, հաց առնեն, ու ինքը սիրտն ու թոքն էրված պատանին ընկավ քաղաքի ամեն նամփեն ու խոռը, ամեն քունջն ու պունախն աչքի տակ առավ, տեղի դայիմությունը ու վտանկավոր կողմը լավ վարավուրդ արեց ու բեզարած, ջարդված էլ եդ վեր էլավ, ձորիցը դուս էկավ, դրաղ քաշվեց, մեկ բրջի վրա նստեց։ Արփաչային ու արեգակի մտնելուն նայեց, աղլուխը ձեռն առավ ու էս բայաթին ասեց.

Ա՛խ վաթան, վաթան, քու հողին դուրբան,
Քո ծխին դուրբան, քո ջրին դուրբան,
Է՞ս փառքն ունեիր, է՞ս պատիվն առաջ,
Որ հմիկ ավիրվել, մնացել ես անջան։

Ե՞րբ միտք կանեի, թե էս հողերը,
Էս դաշտն ու սարեր, էս սուրբ ձորերը
Էնպես մեծություն, էնպես լավ օրեր
Քաշել են, մնացել ա՛խ հիմիկ անտեր։

Ո՞ւր ձեր տերերը, թագավորները,
Ձեր պահողները, ձեր իշխանները.
Ընչի՞ մեզ թողին իրանց որբերը
Ու ձեռք վերցրին, թողին էս քարերը։

Ձեր գեղեցմանը, ա՛խ ձեր լիս հողը,
Որ հմիկ չեմ տեսնում ձեր կորած թառը,
Կրակ է ընկնում ջանն, ու ոսկերքը,
Ուզում ա ձեզ հետ պարզի իր ոտքը։

Ընչի՞ ձեր վախտը աչքս բաց չարի.
Մարմինս հողին, ջանս ձեզ չտվի.
Որ հիմիկ էսպես չթռչեի, չգայի,
Ձեր հողը չտեսնեի, ձեր վրա չլայի։

Հող ունինք խլած, կյանք ունինք մեռած.
Ա՜խ, ջրի, կրակի մենք եսիր դառած,
Ո՛չ երկինքն տեսնի մեր սուգն ու լացն.
Ո՛չ երկիրն պատռվի մեզ տանի ցած։

Ի՞նչ կըլի՝ մեկ էլ գլուխ բարձրացնենք.
Ձեր որդիքը տեսնենք, նրանց ցավը քաշենք.
Ձեր արինախառն աշխարն ազատենք,
Յա մեզ էլ ձեզ հետ հողը տանինք, պահենք։

Աչքս բաց արի խարաբա տեսա.
Ա՜խ ո՞վ գիտեր, թե մեր ազգի վրա
Սարեր են էլել, հիմիկ բրիշակ.
Մեզ տակով չարել, որ էլ խեղճ չմնանք։

Ա՜խ, մեր սիրտն էսպես ընչի՞ հովացել,
Արինը ցամաքել, մեր կուռը թուլացել.
Երաբ կտեսնի՞մ ա՜խ ես մեկ օր էլ,
Մեր սուրբ երկիրը թշնամուց ազատիլ։

Էն ի՞նչ շունչ կըլի, որ էս նոր հոգին
Փչի, վերկացնի քնից մեր ազգին.
Էն ի՞նչ ձեռք կըլի, որ մեր աշխարքին
Էլ եդ սիրտ տա ու կանգնացնի կրկին։

Ա՜խ ես էն ձեռին կյանքս ղուրբան կանեմ,
Էն կոխած հոգին երեսս կքսեմ,
Այրիմ իմ արինս նրան մատաղ կանեմ,
Մեռնիմ հոգիցն էլ միշտ նրան կօրհնեմ։

Կանգնել ես էղպես գլուխդ ամպին խփած
Ա՛յ խեղճ հալևոր, երեսդ փակած.
Ի՞նչ կըլեր՝ Մասիս ա՜խ դեռ աչքդ բաց,
Սրի չտայիր քո որդիքն էրված։

Աբեգակն սկսել էր՝ որ մեր մեջի, մութն՝ էն ա՝ գեղինը առավ:

Էսպես նստած սուգ էր անում մեր տարագիր Աղասին. ու իր ու մեր սև օրը լաց ըլում, որ հանկարծ աչքը ձորին ընկավ, աչքը սևացավ: Հինգ հարիր ձիավորից ավելի՝ Թարահյամա, Քուրդ Ղարսա դզիցը հազարից ավելի, հյուլփաթ, մալ, իլխի, ոչխար առաջ էին արել ու վեր հասելով սարիցը ձորն արին՝ որ տանին Երևան, յա սպանեն, յա ծախեն, յա թուրքացնեն: Շատին էնքան թակել, հեռ էին ածել, որ ջանումն էլ թաղաք չէ՛ր մնացել: Ամեն մեկ ձիավոր մեկ ջահիլ տղա կամ աղջիկ գավակն էր առել. ձեռն ու ոտ հագրել՝ որ էն գիշերը յա նրանց անմեղ հոգին ապականի, յա սրի, կրակի դուրբան անի: Հենց նստած տեղիցը ընկերներին ուսուլով ձեռով արեց, որ տեղներիցը չշարժվեն. ինքն էլ քարափնըվեր կուզրկուզ նրանց մոտ հասավ, որ հարամին չտեսնի, իր պատրաստությունը չանի: Էնքան կացան՝ որ թշնամիքն էկան. գեղի դրաղին վեր էկան. թրները, երեսները լվացին, նամազները արին ու իրանց Սաղայելի նոքարներին հրամայեցին՝ որ ինչ բեզարած հալևոր պառավ մարդ ու կին կա՝ աչք ու ձեռք կապեն, բերեն իրանց առաջին չոքացնեն կարգավ, որ իրիգնահացն ուտեն պրծնին ու նրանց անմեղ գլուխը իրանց մուտառ ուրին մատաղ անեն:

Էլ չթողին էլա, որ հեր ու որդի, յա մեր ու աղջիկ իրանց եդին բարովն ասեն, իրար մի համբուրեն, իրար մի օրհնեն, իրար մի փարվին. թրի ռեֆով վեր հասելով հրամանը կատարեցին ու բերին ողորմելիքը իրար մոտ չոքացրին:

Ասված ոչ շանց տա, ի՛նչ նրանց քոռփա էրեխեքն անում էին. ջուրն էին ուզում ընկնիլ, քարերը պոկում գլխընեերին էին տալիս. բողազները թրին դեմ էին անում, որ մեկ թողան էլա, իրանց հորքմոր երեսը, յա ձեռը համբուրեն. բայց շատի թևից որ չէին վեր քաշում, գեղնին խփում, հենց էն սնաթը հոգին հեսը յա դուս էր գալիս, յա էնպես բանհոգի մնում վեր ընկած, գեղնին կպած: Ողորմելի ծնողքն էն հալին էլի էն ասում, աղաչանք անում, որ որդիքը մեռնին, սրին, կրակին տան իրանց գլուխը ու իրանց հավատը չուրանան: Էսպես հեռվանց խոսալիս էլ՝ էնպես էին խփում գլխընեերին՝ որ աչքերի լսին կրակ էր տալիս:

Ընչանք նրանք մեկ քանի ոչխար կմորթին, կքերթին, ու կրակը չաղ կըլեր, սար ու ձոր մութն առավ, մեր քաջ Հայերը թուր ու թվանք հազիր արին, չոքեցին, աղի արտասնքով իրանց աղոթքն արին, վեր կացան, իրար նստով ընկան, իրար եդին բարովն ասացին, ձիանները թամքած մեկին պահ տվին, ու իրանք Աստուծո անունը տվին, նամփու ընկան, ամա էնպես նամփով, էնպես տեղով՝ որ դուրը չէ՛ր իմանալ: Հինգը մեկ կողմից գնաց, հինգը մյուսից, էն մնացած տասը հոգին էլ էնպես պեսք է գային՝ որ բոլոր մեջ անեին, թրի առաջը ընկածը կոտորեին, սաղ բռնածը եսիր անեին ու որքան կարելին ա՝ Հայերին արձակեին, որ քոմակ անեն իրանց,

թուր ու թվանք տային, չունքի ամեն մեկը ամեն երաղիցն էլ ջուխտ ջուխտ ունեին: Զորս Քուրդ էլ՝ որ բռնել էին՝ Աղասին ինքը վերցրեց, չունքի նրանք օրթում էին կերել մինչև մահը նրա ձեռի տակիցը չհեռանան, ու նրանց միջումը օրթումը սուրբ ա: Էսպես բոլորը խաները չորս մարդ պետք է հինգ հարիր մարդի հախիցը գային: Լսողը չի զարմանա՝ թե ինչպես կարելի ա. քաջություններ արտիցն ա կախված. մեկ էլ որ ի՛նչ կուզե թշնամին շատ ըլի, հանկարծ վրա տալիս՝ էն էլ գիշերը, ի՞նչ ա իմանում դիմացի կռվողի շատությունը ու քչությունը: Սրանից զյուման Աղասին պատվեր էր տվել, որ հայերեն յա թուրքերեն հեչ չխոսան, երդերեն հարայ տան, հավար կանչեն, ու էն եսիր արած Հայի միջումն ի՞նպես կըլեր, որ մեկ երկու հարիր տղամարդ չըլեր, որ սուր չունենին, էնդուր համար էին խղճացել:

Հենց էն սուփրի ու խորոված ի չաղ ժամանակը, էն վախտը, որ ամեն մարդ յարաղ ասպաբ վեր էցած՝ իր ֆորսի եդևիցն էր ընկել, որ նրան ձեռք էցի, թվանքների տրաքիլը, տասնրհինգ խան հարամու հոգին տալը, ձիանոց խառնվիլը ու հարամու փախնիլը մեկ էլավ: Աղասին իր ընկերների կեսը վրեն՝ ձորի ճամփեն էր կտրել, մյուս կեսը հարիրից ավելի Հայ բաց արած՝ քամակներին էցած՝ ձորի եդևը: Մեկ խան երեսուն մարդ էլ վրա թռան, էն խեղճ չոխածների աչք ու ձեռներ եդ արին, ու էս հալևոր ածդրնեքը՝ որ կռվումն էր մազները սիպտրկել, թուր որ չտեսան ձեռներին, ապան դառան, որը միջիցը, որը ձորի քամակիցն ու եդևիցը, էն կարկուտն ածեցին թշնամու գլխին, որ Աստված ո՛չ շհանց տա: Ղարսրցի Հայերը էս ձորերի քարերն էլ ունեին համարած, ինչտեղ փեսով, թվանք էր տրաքում, յա թուր խաղում, առանց դոշի ու գլխի չէ՛ր անց կենում: Մենակ Նաղի-խանը ու Օքյուզ աղեն՝ ինչպես որ էլավ, գլխընները թափեցին, ձիանները ձեռք էցեցին ու մեկ քանի մարդով դուս փախան: Մնացածը՝ ինչ կոտորվել էին կոտորվել, ինչ չէ, մնացել ձորի միջումն. ոչխարի պես չոպանը կորցրած, կանգնած: Ընչանք էսպես պահեցին մեր տղերքը, մինչև ծեքը բացվեց ու աչքդ բարին տեսնի. տասնրհինգ Թուրքի մենակ էն չորս Քրդերն էին սպանել, տասից ավելի դուդ մենակ Աղասին էր ցրվել ու փոր վեր ածել: Լսողը կարելի ա զարմանա, թե ի՛նչպես է՛սքան բաներ մեկ օր ու գիշեր անց կացան: Էնդուր համար, որ Ղզլբաշը էս միջոցումը Ղարսա վրա կռիվ էր դուս գնացել ու ասածս խան ու մեկ թվին էր, որ սար ու ձոր, մանավանդ Անի՝ հարամի ու յաղի էր դառել:

Առավոտը լուսացավ. էն առավոտը երանի՛ ամեն խղճի ու տառապելու ռաս գա: Հինգ հարուր հոգուցը վաքսուն հոգի չէր մնացել, էն էլ ոչխարի պես մեջ արած, շատը անյարաղ ասպաբ: Ձիուն, շորին, ասպաբին թիվ ու համար չկար. լեզու պետք է ըլի որ պատմի էն փարվիլը, էն ուրախության արտասուքը, որ էս օր Անի տեսավ: Ղարսրցի Հայք դեռ չէին հավատում իրանց աչքին՝ թե դորդ թշնամու ձեռից ազատված՝ էլ եդ իրանց աբխարհը

պետք է գնային, էնքան օշկյել էին, որ չէին էլ ա միտք անում, որ մեկ հարցնեն՝ թե ո՞վ էր նրանց ազատողը: Գեջղանգեջ՝ որ Աղասու մարդիկը ձիանը չէին վեր բերում բերդիցը, աշխարհն իրարոցով դիպավ. հենց կարծեցին թե թշնամին են, թվանք վեր առան. բայց Աղասին բոլորին էլ հանդարտացրուց ու հսկայական քայլիվ՝ որ առաջ չգնաց փոքր ու իր ընկերներին կանչեց, ամենի աչքն էլ մնաց նրա պարթև բոյի, նրա ազնիվ շարժվածքի վրա հիացած: էլ էնքան նրանց փարվելուն ու որհնելուն չմտիկ արեց. երբ իմացավ՝ թե Հասան-խանը ղոնշունով Ղարսից եդ ա գալիս (ղարսըցիք ասեցին նրան) շուտ ական թոթափել մեկ երկու ձիավոր Գյումրի դրկեց, մյուսներին հրաման արեց՝ որ էլ ժամանակ չկորցնեն, օղլուշաղն տանին բերդումը յա ձորումը ամրացնեն, մալն ու ոչխարը ձորը դուս քշեն, Ծորագյալու հանդը տանին, ու ինքը ինչքան թվանք, թուր բռնող տղամարդ կային գլխին հավաքեց ու սարնըդուս վեր էլավ: Տասը, տասնըհինգ տարեկան տղերքն էլ ասլան էին դառել, ուզում էին իրանց արնի ջիգրը հանեն: Գերի արած Թուրք ու Քրդերիցն էլ յարաղ ասպաբ եդ արին, իրար կապեցին ու բերդը տարան: Աղասին չէ՛ր էլել, ղարըցիք ուզում էին սպանեն յա ջուրն ածեն:

Հուլիսի 23-ին 1821-ին էր որ Հայոց երևելի հին քաղաքն Անի երեք հարըրից ավելի կտրիչ զորք, թողունք ջահիլ տղերքը, զրահավորված զարդարված աչքը բաց տեսավ, որ մտան ոչ իրանց որբ մայրաքաղաքը, աչքըները ծով դարձավ, մեկ սհաթ քիմի տաճարի միջումն ընկել երեսի վրա գետնիցը պոկ չէին գալիս:

Բայց գլուխը պահելու ժամանակ էր. Աղասին խնդրեց, որ ինչ սրտըներումն ունին, եդո ասեն, եդո անեն. ու զորքը կես արեց. կեսը տվեց Կարոյի ձեռքը, որ էս կռվըներումն եփվել, հասել էր, կեսը՝ ինքը ձեռի տակն առավ. ամեն մարդ ինչ ուտելու էր՝ ջեբը դրեց. երեսնաչափ մարդ էլ օղլուշաղի հետ դրեց, ինքը բերդումը դայիմացավ, Կարոն Արևմտյան ձորումը, Մուսեն օղլուշաղի հետ: Աստուծո ողորմությունիցը բարութ, գյուլլեն էլ լավ փախտին հասավ: Էնպես էին պայման կապել իրար միջում, որ թե Հասան-խանը ձորը մտնի էնքան թողան որ բոլոր ղոշունի ոռքը կտրվի, եդո շենլիկ անեն. թե բուշ բերդի վրա գա, էնքան դուս չի գան, մինչև բոլորը նրանց գլխին հավաքվին, եդո կեսը ձորի մեկ կողմիցը, կեսը մյուսիցը, կռվի չաղ ժամանակը վրա տան, որ է՛նպես շշկլացնեն թշնամուն, որ փախչելուց գյումանի՝ էլ ուրիշ ճար չգտնին, ու թե Աստված էս հաջողությունը կտար, Մուսեն օղլուշաղը թողար մեկ դայիմ տեղ ու ձիանը դուս բերեր իր մարդկերանցովը, որ բալքի թե հնար լինի, բոլորին էլ ջարդեն:

Առավոտյան հովն անց էր կացել, որ ամեն մարդ հեռացավ ու իր տեղը քթավ. ճաշն էլ եկավ, հասավ: Էնքան շոքը չէ՛ր գետինն էրում, ինչքան քաջ Հայերի արինը իրանց սիրտն ու դամարները, որ իրանց ազգի իշխանաց,

բազավորաց հողի վրա արին բափիլն ու քաջությամբ մեռնիլն էլ իրանց համար անմահություն էին համարում: Արեգակը երկնքի միջիցը երկու գազաչափ բեքվել էր, որ բերդիցը մեկ բոզ տեսան, ֆիչ ֆիչ շատացավ ու ամպի պես Անու սաղ դուզը կոխեց: Ջորիցն էլ էին տեսել ու իրանց տեղը անասել: Դամար էր՝ որ ուզում էր տրաֆի, սիրտ էր՝ որ ուզում էր պատռի. շատն ուզում էին բերդ ու ձոր բռնան՝ մեյդան դուս գան, իրանց տղամարդությունը ցույց տան: Աստուծո ողորմությունիցը էնպես էր երևում, որ թշնամին բանից խաբար չի՛. ու հենց էնդուր համար ա էնպես ոտն առել, որ գան էնդեղ մի ֆիչ դինչանան ու հետո իրիկնահովին նամփու ընկնին: Հետքերը ո՛չ բոփ էր երևում, ո՛չ ջաբախանա. հենց սուբահ ձիավորներն էին առաջ ընկել, որ հասնին Երևան, ավետիք տան՝ թե Ղարս առան քանդեցին, բոլոր գեղարենքն էլ ոչացրել, թրի առաջ են արել, բերում են: Էնպես մարդաշատ երկրները քանդող Հասան-խանն էլ ի՞նչ կասկած կտաներ, թե մեկ խարաբա տեղում, ուր չոբաններն էին անց կենում, ակռավները բուն դնում, գլխին փորձանք պետք է գար:

Թոզ ու դումանի տուտը քաղաքը բռնեց. խարաբա պարիսպն ու բռչերն էլ՝ հենց գիտես իրանց քանդողներին տեսնելով, աչքերը խփում էին, չէին ուզում թամաշ անել: Աստուծո աչքը թող քաղցր լինի՝ մատաղի գառը իրան ոտովը կգա դուռդ, ասած ա: Հենց էս օրինակին բանը պատահեցավ. քաղաքը մտնիլն ու Հասան-խանի ձիուց վեր գալը, չադիր խփելը մեկ էլավ. Ղզլբաշի սովորությունն ա, ձիուց վեր էկավ թե չէ, թվանք, ասպաբ, յափնջի կքցի թամքի դաբը, ձիանը ման ածել կտա, չորս հինգը գյադի մեկի ձեռք տված, ինքը թե նամազի վա՛խտ ա, նամազը կանի, թե հացի՝ դայլանը կքաշի, ու հացի կնստի ծալապատակ: Էս անգամ երկուսի վախտն էլ էր. նամփից էկած ջարդված, քանը մեկ տեղ, հարիրը մեկել, յափունջին փռեցին կոլոլ քարքերը ու սանդրերը ծոցքներիցը, թրերը բնիցը հանեցին, առաջներին դրին. ու հենց իմանաս սև սև հոգիք են, լեզու բերան փակած բարձր ու ցած անում, երեսները դնում քարի, թրի վրա փոքր ժամանակ մնում գետնին կպած. էլ եդ գլխքները վեր քաշում, էլ եդ երեսի վրա ընկնում, գդակը գլխքներին, եղտ բարձրանում, կիսով չափ գլխքները կախ քցում, աղոթքները մուջ քթների առաջին էնպես ասում, որ իրանց անկաջն էլ չէ՛ր իմանում, եղտ ձեռները ծնկների վրա դնում, քարին, թրին կռացած մտիկ տալիս, էլ եդ չոքում, գլխքները գետնին կպցնում: Մահմեդականին նամազ անելիս որ գլուխը կտրես՝ ամեն մարդ էլ գիտի՝ որ քրեսը թեքիլ չի. էնքան իր աղոթքի զորությունն զգում ա, բայց մի բառ էլա չի՛ հասկանում, չունքի բոլոր աղոթքները արաբերեն ա:

Հենց առաջին չոքելումը ուզեցան մեր տղերքը որ վրա տան, բայց քաջն Աղասի մատը բարձրացրեց՝ որ տեղներիցը չեռան: Թուրքերն ուզում էին իրանց կտրատեն, որ իրանց հավատակցի հավարին չէին կարում հաս-

նիլ: Մեկ երկուսի փորը տեղն ու տեղը վեր ածեցին. որ էս բանը վառավուրդ արին, մյուսներն էլ սուն դառան, ձեռները փորները քցեցին: Աղասին Ղզլբաշի միջում մեծացած՝ գիտեր լավ, որ նամազը ընչանք կես չըլի, վախտը չի: Ձորի տղերքն էլ տեսնելով՝ որ թվանքի ձեն չէկավ, իմացան՝ որ գելը ինքն իրան ա ականաքի մեջն ընկել, էրերը թողին ու քարափե քարափ էկան՝ քաղաքին մոտացան: Շատը Ղզլբաշի նոքարների աչքրներովն էլ ընկան, ամա ի՞նչ կարծիք կտանեին, իրանց մարդիքն էին կարծում, որ էնպես վախտին փորսի են ման գալիս որ քերեն, խաներին, բեկերին փեշքաշ անեն, խալաթ առնին: Նրանց շարժմունքը բերդըցիքն էլ էին տեսել ու ջանները դող ընկել. էլ վախս կորցնել չէ՛ր հարկավոր. թե որ իմացել էին թշնամին, բանը խարաբ կըլեր: Հեռըվանց էլ Երևանու կողմիցը մեկ երկու ձիավոր ձիանոնց անկաշը մտած, թոզին փափախին անելով գալիս էին. թշնամին նամազ էր անում, ի՞նչ միտք կտար, թե աշխարքն էլ փուլ գար: Հենց մեկ էլ ձեռները անկաշներին դրին, չոքեցին, ու գետնին կպան, թվանքները բերդիցը նռռացին, սար ու ձոր թնդացին, եկեղեցիքը գլուխ բարձրացրին. ձիանքը թող ու դանթարղա կտրեցին, երկու հազարից ավելի յափունջի, թուր, թվանք գետնի վրա մնացին, ու Ղզլբաշի շատը անզդակ, բոբիկ՝ ընկավ ձորնըվեր, չունքի հրաշքից, յա քաչքից ավելի ոչինչ չէին կարծում. դոչաղ Հայի տղերքը քար ու ձոր բռնած՝ էլ էնքան թվանքին չէին զոռ տալիս, որքան թրին ու դամին: Գազան Հասան-խանի լավ աչալն էկել հասել էր, ամա նրա բախտն էր՝ որ էն Երևանից էկած ձիավորները հենց էս սհաթին ձորաբաշը հասան. մինչև փիադա Հայի տղերքը նրանց կհասնեին, սրանք ներքև էկան, Հասան-խանին ձիու վրա դրին ու թռցրին: Ողորմելին ձորի էս կողմիցը որ աչքը չի քցեց ու իր ջրատար որդուն տեսավ, Երեսը կալավ ու ձիուն օրզանգվիլ տվեց: Հազար մարդից ավելի հոգին տվել էին էսօր, մյուսքը, որը քարափի քարերի գլխով վեր ընկել, փառչա փառչա էլել, որը բաննոցի էլած՝ վիրընկած մնացել, որն էլ քարի, քոլի տակի տափ կացել, ճապաղել: Շատին հենց էնպես տեղերից հանեցին, կռները կապեցին ու դարիդուս տարան. թող նրանց ուրախությունը նա զգա, իմանա, ով սիրտ ու երևակայություն ունի: Հարիր ավելի գերի էլ էսօր ձեռք բերին: Փոքր ժամանակի Անի էն անունը հանեց, որ սաղ Երևան դողում էր: Էն ժամանակը ես ինքս էջմիածին էի, որ Հասան-խանը էնպես փախած՝ էկավ, անց կացավ: Առաջուց մարդ էր ուղարկել, որ էջմիածնա միաբանքը առաջը չգնան խաչ ու խաչվառով, ինչպես միշտ անում էին. բայց ձեն հանեցին՝ թե Քրդերը ճամփին վրա են տվել ու Ղարս ցավ էր ընկել:

Աչալուրջն Աղասի, երբ բոլոր խալխը էկան, հավաքվեցան, ամեն բանը թողաց, հրամայեց գնացին եկեղեցին, րիզնաժամն ասեցին, Աստծուն իրանց շնորհակալությունն արին, ու ժամը որ դուս եկավ, մարդ քցեց ամեն տեղ՝

որ ղարավուլ քաշեն, տեսնին՝ թե հարամու ոտքը կտրվե՞լ ա, թե էլ ան կա: Գոհությունն Աստուծո՝ ոչինչ չտեսան, եղ դառան: Մեռած մարմինները, որը քարափներվեր ձորը շպրտեցին, որը հորերը. մնացած ձի, հարստություն հոթ արին: Ծորին, ձիու, ասպաբի մտիկ անող չկար: Մութը գետինը չառած, ամեն տեղ պահապան դրեց, ու մնացած խալխը բերդը հավաքեց: Իիգնահացը որ կերան, Աղասին սկսեց խորհուրդ անել՝ թե ի՞նչ ա նրանց միտքը, ո՞ւր են ուզում գնալ, նրա միտքը էն էր, որ բալքի սրանց էլ համփու բերի, մնան Անի. իրանց հին աթոռանիստ քաղաքը, ուրդեղ որ նրանց կյանքը ազատվել էր, կրկին շեն քցեն, գրեն Գյումրի, Ոսի ռահաթ դառնան ու էստով աշխարքումը հավիտենական անուն հանեն:

Բայց սնապաշտությունն ու սուրբ Հովհան Երզնկացվո անեծքի սուրբ էնպես էին նրանց սրտումը ցցվել, որ հազար քարոզ ու քյալփաթին ըլեր, չէր կարող հանել: Աստված մի արասցե՝ որ մարդի գլուխը մեկ անգամ ծռվի. էն ժամանակը հազար կարգավոր ու բժիշկ էլ որ հավաքվին, խեր չի անիլ, քանի դզես՝ էլի կծռվի, ու վերջը թե զոռ արիր իսպառ կկոտրվի: Գիժն՝ ասած ա 'մեկ քար քցեց ծովը, հազար խելոք վրա թափեցին, չկարացին հանին: Աղասին տեսավ ասածը չվանի վրան չե՛ն դնիլ, զուր տեղն անց կկենա, քաշվեց մեկ դռան, աղլուխը դրեց աչքին ու բերանը բաց արավ. «փառքդ շատ ըլի՝ ո՛վ արարիչ Աստված էլ ո՞ւր ենք ասում, թե մարդ Քո սուրբ հոգին ունի, Քո պատկերն ա, որ քարից էլ շատ անգամ միտքը պինդ ա, գլուխը հաստ: Գող ու ավազակ էստեղ տարերով բուն են դրել. էլի քո երկիրը նրանց տակով չարել, վրեն պահել ա, հենց մեր ազգին ա քո զուլումը հասել, որ չես թողում իրանց աշխարքը շեն անեն, քո սուրբ անունը փառաբանեն, կյանք ազատեն ու կյանք վայելեն: Ձէ՛ ամենակալ Արարիչ, դու քո ստեղծվածը, քո որդին էդքան չե՛ս անարգել, չե՛ս ոտնահարել. մարդըս որ ծնվում ա, մեկ զունդ մսից ավելի՝ էլ ոչինչ չե՛նք տեսնում. տարիք են անց կենում, որ քիչ քիչ ոտն ա ըլում, քիչ քիչ լեզու, ուշ ու միտք գալիս, ձեռը բերանը տանիլը ու դարդակ հաց ուտելն էլ ա, հաց դատիլը չե՛մ ասում, սովորում: Բայց վա՛յ էն էրեխին, վա՛յ էն ազգին, որ աչքը էնպես զոգում բաց կանի, որ լսի տեղ խավար կտեսնի: Աչքը բաց դուզ համփեն կըթողա, քարեքար կընգնի: Վայ էն ազգին՝ որ բնական օրենքը կթողա, անբնականին կհետևի, որ էնպես խրատ տվող չի ունենալ, որ նրան հոգի տա և ո՛չ հոգին էլ հանի: Երաբ որ լավ կարդացող էր էլել, երեխեքանց ջոկ. ժողովրդին ջոկ՝ գիշեր ցերեկ խրատ էր տվել, կարդացրել, լուսավորել էր, հիմիկ մեր ազգը է՞ս հալին կըլեր, է՞ստեղ կընգներ: Սարի հայվանն էլ մեզանից լավ ապրում, հարամուց, փորսկանից յա փախչում, յա վրա թռչում. կտրատում, գլուխը պահում. ծտի բունն էլ որ քանդում ենք. ջժվժում, թևին գլխին անում:

Մենք ծտի դդար էլա չկա՞նք, որ մեր բունը պահենք: Ի՞նչ օգուտ էն գիրքն ու ավետարանը, էն խաչն ու երկրպագությունը որ մենք չենք հաս-

կանում: Գետնի տակին էլ շատ գանձ կա, մեզ ի՞նչ: Ա՛խ, մեր կարդացող-ներ, մեր կարդացողներ. ի՞նչ կըլի՝ որ ինչքան ժամանակ քնի, քեփի հետ են անց կացնում, ավելի փողի թամահ անում, էսպես բանի թամահ անեն, մեզ լուսավորեն, իրանք էլ թշնամուց, հարամուց ազատվին, մեզ էլ ազա-տեն: Մարդս մեկ անգամ է աշխարք գալիս, էնպես պետք է անի. որ դուս գալիս, էս դինումը անունը հիշվի, տոնվի, էն դինումը հոգին փառավորվի, լսի փայ ըլի: Բայց ի՞նչ օգուտ՝ որ ասածս քարերն են իմանում: Ասենք՝ թե տգետ խալխը էսպես բանը լսել, ասում ա. կարգավորին ի՞նչ ա էլել, որ նա էլ ա հաստատություն տալիս, թե էսպես հրաշալի քաղաքը անեծքով ա կործանվել: Առաջինը՝ սուրբ մարդի բերնից՝ անեծք, դառը խոսք չի՛ պետք է դուս գա, դուս էլ եկավ. Արարիչ՝ երեսս ոտիդ տակը, դու պետք է մեկ մարդի խաթեր միլիոն հոգի կորցնե՞ս: Թե պետք է կորցնեիր, ընչի՞ ստեղ-ծեցիր: Ա՛խ՝ հազար էսպես ցավեր կա սրտումս, ամա բերանս փակում են, չե՛մ կարում ասիլ»:

Էս մտատանջության միջումն էր, որ աչքը հանկարծ վեր չի՛ բարձրաց-րեց, Անու բոլոր դուզը կրակ էր դառել: Նա իմացել էր, որ Ղարսա էլլիզը Հասան-խանը քոչացրել՝ ուզում էր, որ բերի Երևան ածի: Լավ իմանում էր, որ սրանց վրա թե ղոշուն էլ ըլին, էնպես մարդիկ չեն ըլիլ՝ որ իրան դեմ կենան: Հասան-խանին որ կոտրեց, ի՞նչը նրան կդիմանար: Նրա հա-մար կռվիլը խաղալիք էր դառել. մինչև առավոտն սպասել չէ՛ր ուզում, կասկածում էր թե նրանց գլխին էլ է՛ն բերեն, ինչպես մյուս Հայերի ու ծեր ու պառավ սուրը քաշեն: Երկու հարրաչափ ընտիր ձիավոր քամակը քցած՝ ընկավ դուզը: Էն հաղաղին վրա հասավ, որ նոր էկել վեր էին էկել, ու շունը տեր չէ՛ր ճանաչում, քո քոչի վրա վեր էին թափել, ամեն մարդ իր գլխի ցավն էր քաշում: Թշնամին էնպես ցրվեց, տաղըմիշ էլավ, որ մեկը չմնաց. Հայերին որ չարձակեցին ու մեկ տեղ հավաքեցին, նրանք իրանց դարդը մոռացած՝ ձեն տվին էկողներին՝ որ թոփ ու ջաբախանեն ձեռք քցեն ու սարվազներին հետ ածեն, երկու հազարից ավելի սարվազ, որ Հասան-խանը թողել էր, որ էլլիզը յավաշ բերեն, շատը Հայ. դալմաղալը որ ընկավ, հենց իմացան, թե էկողները Ռուս են. բոլորն էլ թոփ թոփխանա թողին ու ձորը թափեցին: Մեկ քանի երևանցի թոփչի ու սարվազ ձեռը-ներն ընկավ. էլ ի՛նչ էր պակաս, որ Անի քաղաքին հարամի մոտանա: Ինչպես որ էր՝ գիշերն անց կացրին, առավոտը որ լուսացավ, Աստուծո լիսն ընկավ Հայերի սիրտը: Էնքան բարութ, թվանք, թոփ էին նրանք ճարել, որ սաղ աշխարքը պոկ գար՝ նրանց վնաս չէ՛ր ըլիլ: Բայց ինչքան Աղասին խրատեց, ասեց, խնդրեց, չէլավ, չէլավ: Հայքը եդ չի՛ դարձան, անիծած տեղը չուզեցան մտնիլ. ու շատը երեսներն էլ եդ դեպի Ղարս շուռ տվին: Աղասին շատ ուզեց, որ Ռսի հողն էլ ա գնան. չէլավ. որը կամենում էր, որը չէ: Ընչանք էսպես կըռվռային, Ղարսա փաշեն ղոշուն հավաքած՝ գա-

լիս էր որ իր ռահաթը ետ դարձնի: Պետք է ասած՝ որ թե Ղարսա, թե Բայազդու փաշեն Հայերուն իրանց որդու պես էին սիրում:

Փաշեն մնաց սառած, երազ էր կարծում աչքի տեսածը. նա էնպես էր կարծում, թե իր գլուխն էլ սաղ չի՛ դուս տանիլ էս ձորերիցը, բայց ի՞նչքան զարմացավ, որ հենց կամենում էր վրա տալ, խալխը հազար տեղից ձեռըները բարձրացրին, անունը տվին ու խնդալով առաջը վազեցին: Հոր պես՝ որդվոց ազատությունը տեսնելով՝ սկսեց փառք տալ Աստուծո, երեսը գետինը քսել ու դեռ բերանը չբաց արած՝ որ հարցնի՝ թե ախր էս հրաշքը ի՞նչպես էր պատահել, Աղասուն ձեռըների վրա բռնած՝ առաջին կանգնացրին ու հազար բերան ձեն տվեց. «էսո՛ւր, էսո՛ւր՝ մեզ մեր որդիքը ղուրբան էրե՛, փաշա, գլխիդ ղուրբան: Մեր ազատողը, մեր երկրորդ Աստվածը սա է»: Ազնիվ երիտասարդը՝ որ ամեն մեկ սրտի ցավը հազար անգամ երեսի գունը էնքան փոխել, ներկել էին, էնքան աչք ու թուշ կարմրացրել, սպիտակացրել, որ շարմաղի պես՝ մեկ ձեն անկաջն ընկնելիս, իսկույն աչքի աղբրները գետ էին դառնում, երեսի գունը ղրմզ, ձեռը անլեզու երկինքը քցեց. ու առանց խոսալու ցույց տվեց, որ նրա հաջողողն ու զորությունն տվողը երկինքն էր, և ոչ իր ձեռի հունարը: Ազնիվ փաշեն առաջին անգամ իր կենաց միջումը մեկ Հայի տղի ճակատը էնպես համբուրեց, ինչպես իր նամազի քարը, դոշին քաշեց, էլ եդ գլուխը ձեռն առավ, էլ եդ համբուրեց ու իր քաջության բոլոր ըխտիարը նրան խոստացավ, որ հետը գնա Ղարս ու իր ձեռի տակին մնա: Աղասին ընկավ փաշի ոտը, շնորհակալություն արեց ու ասեց, որ աշխարքի թագավորությունն իրան տան, նա Անուցը ձեռք վերցնողը չի՛, նրա միտքն էն ա, որ Անի շինություն քցի: Ի՞նչն էր փաշի ձեռին հեշտ՝ քանց էս. միմիայն խնդրեց՝ որ հմիկ հետը գնա Ղարս՝ ոտը խաղաղվի՝ էն ժամանակը նրա բոլոր մուրազը կկատարի. ինչքան տուն, մալ, ապրանք ուզում ա՝ կտա ու ինքն էլ հետը քոմակ կանի: Արտասունքն աչքերը լիքը՝ կրկին ընկավ Աղասին փաշի ոտը. «էս գլուխը՝ որ ինձ էլ պետք չի, էս դոշը՝ որ հազար անգամ կրակումն էրվել խորովվել ա, էս ձեռը՝ որ հազար անգամ ուզել ա, իր թուրն իմ սիրտս խրի՝ բոլոր, բոլոր քեզ մատաղ՝ փաշա. յա՛ էս սհաթին ինձ սպանի՛ր, յա՝ ասածդ արա՛, որ ես իմ ազգի մայրաքաղաքը էլի շեն տեսնիմ, եդո գետինը մտնիմ»: «Անխավաս Աջամ» քրդստանցիք հազար տեղից ձեն տվին, «ծո՝ ի՛նչ կզրուցե, ծո՝ գիր չգիտա՛, կարդալ չգիտա՛, փաշություն կտան, հմլա էլ իր սազ կածե: Ո՞վ է խելք, իման կորցրել, որ էմալ անիծած տեղ գա, բուն դնե: Ծիդակ աջամ, աջամի լան. ի՞նչ կուզես, էրե՛, ազլոր մազլոր չի խարցնիլ, հմլա կբոռա, մեր նետ խանչեց (մեր ազլորը կանչեց)»:

Խնդալով, պար գալով ղարսըցիք էլ եդ իրանց հողը մտան ա՛խ քաշելով, աչքը սրբելով՝ Աղասին Անի թողեց: Փաշի կողքին հազար խոսք, զովասանություն անկաջն էր ընկնում, հենց գիտես՝ քառացել էր: Հազար անգամ

ջուռ էկավ. էլի որ դեռ Անու պարիսպը, եկեղեցիը աչքին երևում էին, սիրտը մի քիչ հանդարտում էր, դոշին խփում էր, ա՛խ քաշում, կրակ վեր ածում: Հենց սարի գլուխը վեր էլան, որ էն կողմն անցնեն ու Անին պետք է անհետանար, էլ չկարաց իրան պահել, բուլացավ, ձիուց վեր ընկավ, չոքեց, ձեռները երկինքը բացեց, աչքերը Անու վրա ու գոռաց.

Ցա՛ ա՛ռ իմ սիրտս, յա տո՛ւր ինձ հունար՝
Ո՛վ դու երկնային ստեղծող բարերար,
Ցա իմ հոգիս էլ հանի՛ր, բեզ մոտ տար,
Ցա քո երկրնքիցդ արա՝ ինձ մեկ նար:

Քանի ջունչս վրես ա, քանի ձեռքս գլուխս,
Կրակ էլ որ թափես, խորովես իմ սիրտս,
Էլի իմ հոգիս ուրախ բեզ կտամ,
Թե Անու միջումն իմ մարմինս թողամ:

Աչքե՛ր քոռացե՛ք, բալքի թե էլ բաց
Չտեսնիք դուք Անու լուսահոգն օրհնած,
Բալքի թե մեռնիմ էս դարդովն էրված,
Հողս էլա հողին չմնա կորած:

Թո՛ղ հոգիս դժոխքը գնա, խորովվի.
Իմ սուրբ նախնյաց տեղ իմ ազիզ Անի,
Էլի որ մարմինս մեկ քարի տակի
Ըլի քա ծոցումն՝ ինձ դրախտ պետքը չի:

Թո՛ղ էն անեծքը որ բեզ են տվել,
Բանան անդունդը կուլ տան ինձ սաղ էլ.
Քո հողն երեսիս մտնիմ գետնի տակն էլ,
Երկնային լսին էլ ես չե՛մ կարոտիլ:

Սուրբ Երզնգացի, սուրբ Երզնգացի,
Պարծեցի՛ր թե ես չե՛մ ջինել Անի.
Անեծք էն վախտը բրի, կայծակի
Պես թո՛ղ ինձ էրեն, իմ հոգիս տանջվի:

Չանս ձեզ դուրբան, ա՛յ սուրբ քար հողեր,
Տանարք, ապարանք, պարիսպ, տապաններ,
Թե մուրազս ուրտումս պետք է մեռնի, մնա,
Էս չոքած տեղս թո՛ղ չանս քարանա:

Քարացած տեղից կանգնիմ ու ասեմ,
Ամեն անցնողին եղնից կանչեմ.
Քարացած լեզվով վա՜յ տամ, աղաչեմ,
Ո՞ւր եք գնում, թողում, ձեր նախնյաց տեղն եմ:

Առավոտը էն ա լսին էր տալիս՝ որ իշխանն և քաջահաղթն գեներալ մայոր *Մատաթովն* վեր կացավ, Շամխոռա դզին մտիկ արեց, զորաց ինչ հրաման ուներ տվեց, ու ինքը արծվի աչքերովը Գրիգոր եպիսկոպոսը ու Հայերի իշխանները քամակը քցած, օրդվի չորս կողմովը պտիտ տալով՝ մտիկ էր անում սարերի գլխին, խոռ տեղերին դուրբնով, որ թշնամին հանկարծ վրա չտա ու իր պատրաստությունը տեսնում էր: Զորքը դորթ ա շատ քիչ էր, ամա Մատաթովն էր նրանց գլխին, որ սար ու ձոր դողացնում էր, որ Աստուծո տեղ պաշտում էին, որ Ղզլբաշի հոգին ջուր էր կտրում, անունը լսելիս, ու իր հավատարիմ ազգը, արինը աչքումը, շունչը բերնումը, գլուխը փեշումը, հազիր վառված քամակին որ տուն, տեղ, որդի, օղլուշաղ, մալ, դոլվաթ թշնամուն յա գերի տան, յա Ոսի թուրը նրանց աչքը խրել տան: Զոռը խփեցին, առավոտյան աղոթքն արին, բայց մեկն էլա չէ՛ր գիտում, թե ո՞ր կողմովը գնան: Ղզլբաշի զորքն Գյանջա, Ղարաբաղ, էս կողմիցն էր առել, ոտնատակ տվել, Փամբակ, Շորագյալ էն, էս կողմիցը Աբաս-միրզեն, էն կողմիցը Հասան-խանը քանդելով, ավերելով էկել՝ հասել էին Թիֆլիզ՝ որ գնան Պ ե տ ր բ ո ւ ր գ. ինչպես որ տեսանք, սհաթե սհաթ աչքը կպած ուներ, թե Աղա Մամադ-խանի կրակը որդիանց որ ա էլ կրկին իր գլխին կթափի: Երմալովն ինչ հնար, ճարտարություն ուներ՝ գործ դրեց: Մատաթովը պետք էր Վրաստանու փրկիչը լիներ, ու ցույց տար աշխարքի թե Հայոց հոգումը նրանց հին հսկայության կրակը, քաջության բոցը, հավատարմության խունկը դեռ կար ու վաղուց մխում էր, որ մեկ հով դիպչի՝ հոտն աշխարք ընկնի, կրակն նրանց թշնամուն, նրանց աշխարքը քանդողին էրի. փոքրի:

Պտտելով էլ եղ չաղիրը մտավ զորապետը ու միրզի մեկին կանչեց, որ ասածը գրի. Թուրքերին խաբի. թե փլան գեներալը փլան տեղիցը. փլանը փլան անթիվ զորքով գալիս են՝ որ թշնամու գլուխ՝ ջնջխեն. հանկարծ ղշղրուն ընկավ զորաց մեջը: Կարասուլ ձեն տվին: Թշվանքները հազար դհից վրա թռեցին, բայց «քրիստյան, արմյան» զոռալով, երեսին խաչակնքելով՝ մեկ աժդահա, որ դոնշունի մեջը չընկավ. Մատաթովի չաղիրը չտեսավ ու ձիուն եղի դամչին տվեց. Մատաթովը ոտի վրա մնաց փետացած, ընչանք մարդ կկանչեր. անծանոթի ձին առաջի երկու ոտը չաղրի առաջին փռեց, փռնչաց ու հոգին քրովն ու փորովը դուս փչեց: Կտրիչ ձիավորը մզրախը գետին ցցեց, ղարավուլի բանի մտիկ չարեց ու Մատաթովի չաղիրն ընկավ: Քաջ գեներալը թե Եվրոպացի էր էլել՝ հուշտ կըլեր յա կզարմանար ու էնպես հանդգնությունը, կարելի ա պատժեր, բայց նա մեր երկրի մարդի

խասյաթը լավ գիտելով, տեղը մնաց կանգնած ու էլ էկողին ժամանակ չտվեց՝ որ խոսի, ինքը հարցրեց, թե ի՞նչ խաբար ա։ Ձին որ էն հալն էր ընկել, նստողին ի՞նչ կլիներ. Երկար ժամանակ լեզուն խոսք չէ՛ր բռնում։ Գեղդանգեջ որ խելքը գլուխն էկավ, ձեն տվեց. «Կնյազ՝ թաղարիդ տես, որ էս օր ա՝ որ դաղթմիս կանեն, էս գիտեր ա նմանապես» ու պատմեց, թե ինքն ո՛վ ա, Խրլդարաֆիլիսումն ինչ արել, Անի ի՞նչ, Ապարան, Դիլիջան ի՞նչ ու քանի երեսուն ձիավորով հազար հարամու աչք հանելով, էստեղ էնտեղ կոտորելով ուզեցել էր հենց ինքը մեկ փրանգ հարի՝ Ղզլբաշի օրդուն մեկ գիտեր կոխի, ամա բանը տեղը չէ՛ր էկել։ Էն օրն էլ Թարքառ գետի դրաղիցն անց կենալիս թշնամու աչքովն էր ընկել, սաղ օրդուն վրեն պոկ էկել, ընկերների մեկ երկուսն էլ բռնել, մյուսները սար ու ձոր ընկել. ինքը հազար թվանքի գյուլլից պրծել, նրա անունը լսել՝ Ռսի հողը ընկել, որ գա Թիֆլիզ՝ իմաց անի, բեղաֆիլ նրա օրդուն տեսել ու թուշ էնտեղ էկել։ «Ղզլբաշի շատը որ ինձ հետ էին ածում հենց նոր համակիցս ռադ էլան։ Երբ ձեզ տեսան, փախան. հմիկ ի՞նչ գիտես. էնպես արա՛, գլուխս եդ եմ դրել, որ Ռսին դուրբան անեմ։ Վաղուց էս մուրազը սրտումս կար, վախս չէի հարում։ Հույս ունիմ, որ մեկ քանի թշնամի էլ ես իմ թագավորի ուղուրին դուրբան անեմ։ Էս կողմերի քարերին էլ համարած ունիմ, աչքս խուփ մութը գիտերը էս նամփեն կքնիմ։ Ինչպես կամենաս, էնպես իմ ծառայությունը թագավորին հասկացրու։ Փաստություն էլ ինձ տվել են Օսմանլվումը՝ չե՛մ ուզել։ Քրդերն իրանք էին ուզում ինձ իրանց գլխավոր շինեն. հինգ տարի ա, Բայազդու ու Ղարսու գլխու դուշ չի՛ անց կացել, սար ու ձոր ոտի տակ եմ տվել։ Միտքս էն էր, որ Անի քաղաքը շինեի. Հայերը, Հայերը Աստված նրանց խեր տա, ո՛չ ինձ մտիկ արին, ո՛չ փաշի հրամանին. էնքան էսօր էզուց քցեցին, մահանա արին, որ դալաբանթլրդը ընկավ։ Ձարս որ կտրեց, էլ ո՛չ փաշի մտիկ արի, ո՛չ քաջության, եդ էկա էլի Անուն ապավինեցի. լավ Աստված Հասան-խանին ձեռս քցեց. ես ֆանելություն արի, հոգին չհանեցի. ուզում էի նրան թաքուն չսպանեմ, Ղզլբաշը որ եդ դառավ Քամբակից, ես էս սարի, էն սարի ծերին էնքան գլուխս պահեցի, որ էլի նրան մի ձեռք քցեմ, չէլավ. Աստված գլխիս բարկացավ ու էս հալիս ինձ քո ոտը բերեց, որ շատ չի հպարտանամ, շատ չի ամբարտավանամ։ Որքան բարութ ունեի՝ հատավ. ընկերքս էլ չկարացին դեմ կենալ, ամենը մեկ սար ընկան. ես էլ էս հալին առաջիդ կանգնած եմ, ինչ հրաման ունիս ասա՛. մեկ գլուխ ունիմ, էն էլ Ռուս թագավորին դուրբան։ Թամ ըլի՝ մեր աբխարքը անօրենի ձեռքից ազատվի. թո՛ղ մեր կերածը ցամաք հաց ըլի։ Երևան բոլոր քոչացրին, խեղճ խալխի տուտը Թավրեզ, Բայազիդ, Ղարս հասավ։ Մեկ ծեր հեր ունիմ, բանդումն ա փթում, մեկ պառավ մեր ունեի, համփին քոչելիս ա հոգին տվել. մեկ նշանած ունիմ, հազար կրակից, սրից, թշնամուց սաղ ամառը տանջվեցա ու անջախ մի անջախ բերի՝ Ռուսի

հողը քցեցի, էլ ուրիշ բան չեմ ուզում. մեկ հորս էլ ազատեի, մեկ մեր ազգը, մեր երկիրը, մեր հավատը ազատ տեսնեի, ետո թո՛ղ Աստված՝ ինչ իմ ճակատիս գրվածն ա, էն կատարի»:

Էս խոսքումը էլ սիրտը չդիմացավ. ջիգյարի կրակը բերանը փակեց, աչքի արտասունքը՝ տեսությունը: Հսկայն Մատաթով երկար ժամանակ մնացել էր զարմացած ազնիվ երիտասարդի էնպես ճարտար բերնի, էնպես քաջ սրտի, էնպես հիանալի պարթև բոյի վրա ու փափուկ ջիգյարի. խնդրեց՝ որ քիչ մի հանգստանա ու ինքը իրան թաղարիքը տեսավ: Ո՛վ էն ժամանակը կամ տեսած կամ լսած կլինի, թե Մատաթովն ինչ արեց, նհախ տեղը չի՛ նրա անունը Հայի, Թուրքի, Ղզլբաշի բերնումը մնացել: Աշխարք տակ ու վեր կըլի, բայց նրա հիշատակը անջնջելի կմնա մեր ազգի միջին ու մեր աշխարքումը:

Դեռ վարժատան աշակերտ էի ու ինչպես էսօր կենդանի է մտքումս՝ Աղասին ինչպես մտավ Թիֆլիզ: Երևելի իշխանի որդի չէ՛ր որ նրան մեծ փառքով ներս բերեին. բայց ով նրա արածը իմացել էր, ուզում էր ոտները ջուր անի՝ խմի: Մեկ թղթի միջում ծալած իրա ոսկոռները քանի անգամ հենց ինձ ա ցույց տվել, որը որ զանազան տեղ կռվներումը կտրել՝ հանել էին: Մեկ քանի ժամանակից հետո՝ հայտնի յա ամենին, որ երբ Ղարաբաղու կողմն թշնամուցը ազատվեցավ, Ապարան, Երևան դառան Ռուսաց քաջ սրտի մեծազորության ու տղամարդության ասպարեզը: Նհախ տեղը չի Երևանու անունը էնպես անմահ պատիվ տվել, որ Ռուսաց զենքը Ասիա ու Եվրոպա՝ երկինքը հասցրեց: Ո՞ր հայը իրան պարծանք չի համարիլ, որ Օսմանցվի, Ղզլբաշի ու Գոլշիս Աստվածը էսօր իր կոմսության անունը Երեվանու անունովն ա զարդարել՝ իշխանն Վարշավի և կոմսն Երևանի Ասիու միջումը Ալեքսանդրի ու Պոմպեոսի, Չինգիզխանի ու Թամուրլանգի հիշատակը խավար ջնջեց, ու Ռուսաց քաջության, մեծահոգության, բարերարության, մարդասիրության անունը աստղերի հետ դասեց: Քանդելու միայն էին սովոր ասիացիք, շինություն ու խաղաղություն տեսան: Ուրիշ թշնամու առաջ իրանց արինն էին տալիս, եդո իրանց քաղաքն ու օղլուշաղը. Ռուսաց ընդհակառակն բանալիքն էին ընծայում, եդո իրանց տունն ու ընտանիքը: Գոռոզ կարծիքն Պարսից, թե խաչը միշտ պետք էր Ալու փանջին հնազանդեր՝ գրվեցավ, ու իրանց անողորմության, անօրենության տեղակ՝ շնորք, ողորմություն տեսան: Հայոց արտասվալից աղոթքը՝ որ գիշեր ցերեկ անում էին, թե ե՞րբ կըլի՝ մեկ Ռուսաց իրանց հավատակցի երեսը տեսնեին, եդո հողը մտնեին, լսեց Աստված ու կատարեց: Խաչի լիսի ու Ռուսաց մարդասիրության շնորքը ապառաժն էլ կակղացրին, ու Հայաստանի չոլ, անմայի դաշտերը էսօր մարդաբնակ են դառել ու Ռուսաց ազգի խնամքը վայելում, իրանց սուրբ աշխարքը կրկին շենացնում: Հայոց ազգի կարոտ աչքը վաղուց էլ արտասունք չի տեսնիլ, իրան հայրենիքը կտեսնի, նրա ծոցումը կը-

մեծանա, նրա սերը կվայելի ու քոռ նախանձոտ մարդին գործով ցույց կտա, թե Հայ ազգը ոչ թե փողի կամ շահի խաթեր ա Ռուսի տերության անունն պաշտում, այլ թե իր սրտի ուխտն ուզում կատարի, որ իրան հավատն ու ազգը պահողին արինը, կյանքը, որդին չխնայի: Հայ ազգը՝ որ ոչ թե թուլ էր, յա քաջություն չուներ, որ իր երկիրը պահել էր, ոչ: Երկիրն ինքն էր պարսկան: Աբխարհումն ով ոտը բարձրացրեց՝ Հայաստանու վրովը պետք էր լոք տար: Հայոց ազգին պետք էր ոտնատակ տար, ձեռք քցեր որ իր թշնամու հախիցը կարենար գալ: Ո՛չ Ասորիք, ո՛չ Պարսիկք, ո՛չ Մակեդոնացիք, ո՛չ Հռովմայեցիք, ո՛չ Պարթևք, ո՛չ Մոնգոլք, ո՛չ Օսմանցիք չէին կարող էն զորությունը ստանալ, եթե Հայոց ազգը մեկի դեմը չէ՛ր պահել: Դեմը պահելով դարդ ա իր տունը քանդեց, չունի՞ իր բարեկամը վեր ընկնելուց եղա՞ իր չար թշնամին ավել ա՞ իր չարությունը գործում, իր ինարդը (ջիգրը) հանում էր. բայց էսով Հայոց ազգը արարած աբխարհին հավիտյանս հավիտենից կարող է համարձակ ցույց տալ, թե ինչքան հոգի ուներ, ինչքան կամաց զորություն, սրտի հաստատություն, որ իրան չորս կողմի էն հզոր ազգերը կորան, փչացան, անուններն չկա, Հայոց ազգը անուն էլ ունի ու իրան հավատն ու լեզուն մինչև էս օր իր արնի գնովը պահեց, հասցրեց՝ որ մեկ ազգ էլա էսպես օրինակ չունի:

Երևան թևին տվեց, երբ Ռուսաց զորքը իր մեջը մտան: Էջմիածնի խնկի, մոմի հոտը ու զանգակների ձենը երկինքը հասավ: Քաջահաղթ հսկայն, կոմսն Երևանի՝ Տոքիքա հրեշտակ Ներսես արքեպիսկոպոսի ձեռքը բռնած մտավ Վաղարշապատ, որ Եփրեմ կաթողիկոսի սուրբ աչքին լիս տա ու առողջություն: Էն ժամանակվան խաղերը որ հանել ասում էին, հավիտյանս հավիտենից կարող են աբխարհին վկայություն տալ՝ թե Թուրք ու Հայ հենց իմացան թե Աստված վեր էկավ իրանց համար:

Հարիր տեսակ խաղ հայերեն, թուրքերեն Երևանու բաղերն ու ձորերը լսում էին, ու հինգ տարեկան երեխեն էլ էսօր ուրախ վախտը ձեռը բերնին ա դնում ու ասում: Որ ասածիս ամեն մարդ հավատա, էն խաղերիցը մեկը թող օրինակի խաթեր էսեղ գրվի.

Սար ու ձոր սասանմիշ էլան, զարմացան,
Պասքովիչ սարդարին ոտի տակն ընկան,
Մեր Մասիսն, Ալագյազն փինադազ էլան.
Անիրավ՝ էս բաղին բաղմանչի ունի,
Անիրավ՝ էս բաղին բաղմանչի ունի.
Ցարալու սրտիս էդ քարը մի՛ քցի:

Մատթոսվն Ղարաբաղ առավ՝ ազատեց,
Կրասովսկին Աբարան ոտնատակ տվեց,

Սաղ Իրանն Պասքովչին չոքեց, ծունր դրեց.
Ղզլբաշն մուկ դառած, գլխին վայ տվեց.
Բեկենդորֆն սարդարին ջախրփուրթ արեց,
Ասլանի գլուխն արծվին Ռուսն մատաղ արեց,
Անիրա՛վ՝ Հայերի արինն մի՛ խմի,
Միտք արա՜ էս բաղին բաղմանչի ունի։ Անիրավ․և այլն։

Սրբազան Ներսեսի խաչին ղուրբան գնամ,
Հոգևոր Եփրեմի տիրոջն ղուլ դառնամ,
Սուրբ Գեղարդն մեռոնի զորքն մալում էլան.
Թշնամին քոռացավ. Հայքն ուրախացան.
Հայ ազգի աղոթքը երկինքը հասան։
Անաստված՝ Հայից ձեռք քաշի՛, կորի՛։
Անիրավ՝ Հայերի արինն մի՛ խմի. միտք արա՛ և այլն։

Մենք քամակ քամակի կտանք, վեր կկենանք,
Ռսին մեր աշխարքը, կյանքն ղուրբան կտանք։
Հասան-խանն կատվի պես քարեքար ընկավ,
Շահզադի ղոշունը գիր ու ցան էլավ.
Մեր խաչին՝ ա՛նհավատ՝ արի, ճանաչի՛.
Անաստված՝ Հայիցը ձեռք քաշի՛, կորի՛,
Անիրավ՝ Հայերի արինն մի՛ խմի. միտք արա՛ և այլն։

Էջմիածին, Թավրեզ, Աբասաբադ, Սարդարաբադ—Ռուսաց օրհնյալ ոտի հողին արժանացան, բայց դեռ Երևան իր անճար գլուխը դեմ էր տվել ու ետին շունչն ընկած՝ ուզում էր որ դեռ մեկ քանի սհաթ էլ իր ջրասար որդվոց գլուխը լա, նրանց սև երեսը մեկ էլ տեսնի, որ փրկիչն Հայաստանի, կոմսն Երևանի, իշխանն Վարշավի էկավ, էնտեղաց բանդում, զընդանում մաշված Հայերին էլ մեկ օգնություն անի, ազատի։

Ամսի հինգն էր, որ Երևանու բերդը ծխումը կորավ։ Երկնքի կրակը ջոկ էր վեր թափում խեղճ կենողների գլխին, թոփի թոփխանի գյուլլեն ջոկ, հինգ օր հինգ գիշեր սար ու ձոր դրմբում, դմբդմբում էր։ Հենց գիտես Սոդոմ, Գոմորի քուքուրթն ու կրակը էսօր ա վեր գալիս։ Երևանու բերդը ձեթը հասած պատրուքի պես՝ թե մեկ ճրբճրբում էլ էր մեկ սհաթ քիմի, էլ եղ հանքչում, խավարում էր. էնքան թոփի գյուլլա էր գլխին ու սրտին դիպել, հոգին բերանը հասցրել։ Սարդարը, Շահզադեն վաղուց էին իրանց սև օրը լաց ըլելով Երևանու երկրիցը ձեռ քաշել, Իրան փախել։

Հասան-խանն էր մնացել մենակ բոռումը, որ իր արած չարության պատուհասն առնի ու էն մարգարեական ձենը կատարվի, որ Ապարանումը

նրա խուլ անկյաջն ընկավ, բայց խելքը գլուխը չէկավ։ Նահախ որքան բերնում լեզու ու ձեռին հունար կար, բանացրեց, որ՝ իր ազգին սիրտ տա՝ իրանց գլուխը ձեռ չքցեն։ Հինգ օրվանից հետո խալխը որ տեսավ, ճար չկա, իրան միջի մեծամեծներից մեկ քանի մարդ ընտրեց, ու հենց էն ա վերջին սհաթն էր մնացել, որ բերդը հոգին տա, կենողները իրանց իրանց դուս էկան բրջերի գլուխը ու բալանքները ձեռքներին բռնած՝ ռայի էկան։ Քանի որ Երևան բինա էր ընկել, կարելի ա՝ թե էն օրը, էն տեսարանը, էն անունը չէր տեսել, չէր ճարել, որ էսօր տեսավ ու իմացավ։ Կարելի է՝ աշխարհք աշխարհքով դիպչի, ազգեր գան ու էլ եղ ոչնչանան, բայց քանի որ Հայի շունչն ու լեզուն կա, ե՞րբ նրանց մտքիցը կերթա էն ավետալից սհաթը, որ իշխանն Վարշավի, գեներալն *Կրասովսկի* մեր անման Ներսեսին հետըները՝ խաչ ավետարան ձեռին՝ մտան բերդը, որ Հայոց աշխարքի ազատության տոնը կատարեն։ Պետք է աշխարքումն էլ Հայի հոգի չըլի, որ իրանց փրկիչ *Պասկևիչի* անման հիշատակը արտասունքով ու լալով չըհիշեն, իրանց աշխարքի հոր ու պահպանողի սուրբ անունը, որ հյուսիսի բերնիցը սկսած նրանց հոգսը քաշել, նրանց իր թևի տակն էր ուզում բերի, սրբությունի պես պաշտեն։ Կամիլլոս ղորդ ա՝ Հռոմ ազատեց, Սցիպիոն հռովմայեցվոց թուրը Աֆրիկումը ցցեց, Կեսար Գալլիա ու Բրիտանիա ոտի տակն առավ, Նապոլեոն Իտալիո, Սպանիո և Եգիպտոսին ազատություն էր խոստանում. բայց ե՞րբ Հռովմայեցիք, Գալլիացիք, Եգիպտացիք է՛ն սրտովը, է՛ն սիրովը, իրանց ազատողներին կընդունեին, կպաշտեին, ինչպես Հայք, Հայք՝ որ առավոտն էին վեր կենում է՛ն էին աղաչանք անում Աստվածանից, րիզունն էին քնում, էն էր նրանց աչքի արտասունքը։ Մեծ էր հիրավի ու անմոռանալի Ռուսաց Փարեժ մտնիլը, բայց ե՞րբ զաղղիացիք էն հոգվովը իրանց բախտավորությունը կվայելեին, ինչպես Հայք էս արժանահիշատակ օրը։

Սալդաթի տուտը հենց բերդը մտավ թե չէ՛, հազար տեղից, հազար փանջարից լացն ու արտասունքը էլ չէին թողում, որ մարդի բերան բաց ըլի։ Բայց ով սիրտ ուներ, լավ էր տեսնում, որ է՛ն ձեռներն, է՛ն աչքերը որ քարացել, սառել երկնքին էին մտիկ տալիս, առանց խոսքի էլ՝ ասում էին, որ դժոխքի քանդվիլը մեղավորների համար էս գինը չէր ունենալ, ինչպես Երևանու բերդի առնիլը Հայերի համար։

Ինչպես բարեկամ, ինչպես երկնային ավետաբեր հրեշտակ՝ ազատության ու ողորմության պսակը ձեռին՝ մտավ իշխանն Պասքևիչ սարդարի ամարաթը։ Նա անց կենալիս հազար տեղ տեսել էր ու արտասունքը բռնել, թե ինչպես էին ծեր, մանուկ, աղջիկ, պառավ՝ չէ՛ թե մենակ իր ոտը համբուրում, այլև շատը ընկնում էին սալդաթների ոտովն ու էնպես նվաղած, հոգին քաղված մնում։ Քանի Հայաստան իր փառքը կորցրել էր, քանի Հայք իրանց գլուխն էին թրի տեղ թշնամու ձեռք քցել՝ է՛ս օրը, է՛ս ուրա-

խությունը չէին տեսել, չէին վայելել: Էջմիածնա եպիսկոպոսունքը՝ որ բերդումը՝ հենց բռնի՛ր՝ մաշվել, եսին թելն էին ընկել, մեկ կողմից, շարի ու Կոնդի քահանայք ու դպիրք մյուս կողմիցը՝ որ դուս չէկան՝ երեսները գեսինը խելով, էնպես գիտես՝ թե քաջն *Վարդանն* նոր ա վեր կացել: Տղաս նո՛ր ա գալիս Հռովմիցը, որ իրանց հայրենյաց աշխարքը կրկին ազատեն, նո՛ր լիս, նո՛ր կյանք իրանց ազգին տան: Սցիպիոն Աֆրիկացի Կարթագինեի ծուխն ու էրված, քանդված ամարաթներ էր տեսնում, աչքը բռնել, լալիս, որ Հռովմայեցվոց գազան բնությունը՝ նրանց արինը խմեց, կշտացավ. Պասքեվիչ՝ Մասիս էր առաջին տեսնում ու ուրախությունիցը աչքը սրբում: Տիգրանա, Վաղարշակի, Աննիբալա, Տրդատի, Վարդանի պատմությունն էր մտածում, նրանց պատկերն էր առաջին կանգնել: Նրանց անման հոգիքն էին երկնային լուսով նրա աչքի առաջին, նրա գլխովը պսսում, ժպտում, զմայլում, ձեն տալիս: «Տե՛ս Հայկ ասդի կամարը, է՛ն լուսեղեն, է՛ն կապտագույն գրքումն քո անունը գրվեց, փրկի՛չ որդվոց մերոց: Էն տեղ տարանք քո մեծագործության պատգամը: Հայկի մոտ, Լուսավորչու գրկումն, իրար կտեսնինք, այժմ պահի՛ր մեր աշխարքը»: Հայկա որդիքն էին նրան երկրպագություն տալիս, Հայոց անմեղ լեզուն էր նրա կյանքը օրհնում. Հայոց սուրբ աշխարհն էր իր սիրտը բաց արել՝ նրան պատվում պատշում. Երևանու քերդի անվան կեղտը պետք էր նա սրբեր ու իր անունովը նոր կնքեր, Երևանցվոց, Հայոց մեծ ազգին հավիտյանս հավիտենից հեր, տեր դառնար. ի՞նչ սիրտ ըներ, որ էսոնք մտածելիս՝ չվերանար, չմեծանար. ի՞նչ աչք ըներ՝ որ էս սհաթին իրան բռներ ու էնքան օրհնության, ուրախության ձենը լսելով՝ դինչ մնար, ծով չդառնար: Նա արեգակ էր դառել Հայաստանի, Ռուսք մոլորակի պես նրա գլխովը պսսելով՝ նո՛ր կենդանություն էին բերել, ո՞վ կարեր էս մտածել ու լուռ կանգնիլ, որ էնպես քաջ հսկայն կարողանար դիմանալ: Հասան-խանն ընկել էր ոտը, իր վերջին սհաթին էր սպասում. նա չէ՛ թե Սցիպիոնի պես՝ իր ազգի կատաղի բնությունն իմանալով, ոտնահար արեց. այլ Ռուսաց ազնիվ հոգին ճանաչելով՝ էնպես անօրեն ավազակին գրկեց, էլ իր պատվով՝ հրամայեց՝ որ ճամփու քցեն, գնա դիա ավելի իմանա, թե ո՛րքան ողորմած է հզոր տերությունն Ռուսաց: Ռուսք էն մութը հոգին չունեին, որ Նապալեոնի պես մարդին իրանց մեծահոգությանը ապավինելիս՝ նավ քցեն, որ գնա՝ իր դառն օրը օվկիանոսի միջումը վերջացնի, չէ՛. Ռուսք իրանց բնամուն էնպես անարգ հոգուն էլ ցույց տվին էս օր՝ որ իրանց ոտքը որտեղ որ մտնի, էնտեղ բախտավորություն ու խաղաղություն պետք է ըլի: Հասան-խանը գլուխն էր դեմ անում՝ որ կրտրեն, Պարսիկք երեսներն էին փառում՝ որ ոտնակոխ անեն, բայց Պասքեվիչ, անօրինակ հսկայն՝ մեկին հանգիստով Թիֆլիս ուղարկեց, մյուսոցը շնորհք, ողորմություն ցույց տվեց: Այլ եվրոպացիք Ամերիկա ավերեցին, հողի

հավասարեցին. Ռուսք Հայաստան կանգնեցրին ու ասիացվոց բիրտ, զա-
զան ազգերին մարդասիրություն ու նոր հոգի տվին: Աստված ի՞նչպես չի՛
պետք է նրանց թուրը կտրուկ անի, պատմությունն ի՞նչպես չի պետք Պաս-
քեվիչին աստվածացնի, Հայք ե՞րբ կարեն Ռուսաց արածը մոռանալ, քանի
որ շունչ ունին:

Բայց ա՜խ՝ սիրելի կարդացող, մի հարցնես, թե ախր էսքան բանը, որ
անց կացավ, ո՞ւր մնաց մեր ջրասար, սիրտը փորումը մեռած Աղասին՝ որ
չի՛ գալիս, իր մուրազն առնի, իր մանկան դուռն ընկած խ ե ղ ճ հորն
ազատի, նրա օրհնությունն առնի, թողություն խնդրի, որ էնքան նեղու-
թյունն ու տ ա ն ջ ա ն ք ը իր խաթեր էր քաշել, հինգ տարի բանդումը չորա-
ցել, ց ա մ ա ք ե լ, հազար անգամ գերեզմանի դուռը գնացել՝ եդ եկել, որ
իր որդուն տեսնի, փափագն առնի, էնպես հողը մտնի, որ սրտումն էլ
դարդ չմնա, գերեզմանն իր համար դժոխք չդառնա:

Բերդի մեջ ու չորս կողմը որ ասեղ քցեիր, գետնին չէ՛ր հասնի. աշ-
խարքը իրարոցով էր դիպել: Աչք էր՝ որ խնդում էր ու լալիս, բերան էր՝
որ գովում էր՝ ու օրհնություն տալիս. ազգական, բարեկամք էին՝ որ իրար
փաթութված՝ մնացել էին փետացած: Լեզվի տեղակ արտասունքն էին նը-
րանց էրված սիրտը հովացնում: Սար ու ձոր խնդացին, բաղ, բաղաստան
ցնծացին, որ իրանց տերերն էլ եդ ճամփու էին ուզում ընկնիլ, որ գնան՝
նրանց զվարթացնեն. բերդի դռներն ու քուչեքը դրմբում էին ոտի ու ուրա-
խության ձենիցը: Ռսի ղարավուլները ամեն տեղ բռնեցին, խալխը քիչ քիչ
սկսել էր, որ քաշվի. բայց որտեղ որ Հասան-խանի խերիցը քռացրած, քոբ-
րոմացրած, ոտից ձեռքից ընկած անդամալույծ կար՝ էկել՝ բերդի դուռը
բռնել էին, որ իրանց սև օրին մ ե կ լ ի ս, մեկ ողորմություն, մեկ դին-
ջություն գտնեն:

Էս միջոցին էր՝ որ Ներսես սրբազանը Սահակ աղի ձեռիցը բռնած՝
ընկել էր բրջերի, բաղսնների գլուխն ու հենց գիտեր՝ թե երկնքիցն ա Երե-
վանու դաշտին մտիկ տալիս. նոր ըլի դրախտը նրա աչքի առաջին բաց
էլել. նոր ըլի ջրհեղեղը դադարել, նոր ըլի որդին միածին վեր էկել, որ իր
արդար, սիրելի Հայոց ազգին փրկություն բերի: Անց կացած ժամանակ-
ները երազի պես էին նրա աչքի առաջին կանգնել: Չէր իմանում՝ թե
Երևա՞ն ա տեսածը, թե Թիֆլիզ: Էն պուճախներումը, էն ձորերումն ու
բաղերումը՝ որ սև Ղզլբաշի երեսի էր նրա աչքը սովորել, Ռուս էր տես-
նում գրված, նստած. ո՞վ չէր տեսածը երազ համարիլ, յա հրաշք: Էս մտած-
մանց մեջը խրված՝ էն թանձր ունքերի տակիցը իր հոգելից աչքը Զանգվի
վրա էր քցել ու մնացել վերացած, զավազանի վրա թիկը տված, որ մեկ
քաղցր ձեն եդևիցը որ «հայր սուրբ ջան» չասեց ու ձեռն՝ առաջ դոշին,
հետո երեսին չկպցրեց. քաջաջան հովվապետը մնաց ուշագնաց: «Հայր
սուրբ ջան՝ սրբազան տեր՝ ա՜խ, էս ի՞նչ օր ա», մեկ ձեն էլ մյուս կողմիցն

էկավ ու մյուս ձեռը բերան ընկավ: «*Միքրաթով* ջան, *Երուսալեմսկի* ջան՝ որդիք. թաղեցե՛ք ինձ այսուհետև ձեր ձեռովը, թե որ մեկ քանի օր էլ Աստված ինձ կյանք պետք է տա, թող էնդուր համար տա, որ էս էրված սրտիս մուրազը կատարեմ, մեր խեղճ, գերված ազգը՝ էլ եդ իրանց աշխարհը բերեմ: Էս մեկ բանն էլ թո՛ղ էս կարոտ աչքս տեսնի, հետո, ա՜խ՝ հետո Հայաստանի սուրբ հողի տակը մտնիմ: Խնդրեցե՛ք, խնդացե՛ք, խնդացե՛ք, խնդրեցե՛ք ո՛րդիք ջան, որ ձեր ծերունի հոր էս մեկ խնդիրն էլ Աստված լսի, էլ ուրիշ բան չեմ ուզում: Հայաստան, Հայաստա՛ն՝ տո՛ւր ինձ քո սիրտը, տո՛ւր ինձ գերեզման, էլ որ նոր ազգեր թե գան ու երթան, ա՜խ չի՛ մոռանա քո սև դառն օրվան նեղությունն, տանջանքն, կա՛ց ու զգաստացի՛ր, քո խեղճ որդոցը սիրով պահպանիր, էլ քո զավակը գերի մի՛ քցիր, սուրբ հողդ իմ երես՝ ընդի՛ր Հայաստան, աթոռ Աստուծո՝ տուն Արշակունյան»:

«Ախր ո՞րտեղանց որտեղ թռաք, էկաք սիրելի որդիք, որ ձեր հայրենիքը տեսնիք», վերջապես հարցրեց արքազանը զարմացած՝ աչքերը սրբելով, ու էս ազնիվ Հայկազանց գլուխը դոշին կպցնելով, «ախր մի ասեցեք, որ դինջանամ. ձեր կարոտն էի քաշում, ձեզ էի ուզում, ձե՛զ, որ էս սհաթին իմ սիրտն իմանաք, իմ ուրախությանը մասնակից ըլիք, որդիք ջան, Հայոց ազգի քարի շառավիղք: Էդ ո՞ր Աստվածը իմ մեղավոր սրտի խորհուրդն իմացավ՝ ու ձեզ ինձ մոտ բերեց»: «Մենք էլ հենց էդ մտքովն ու մուրազովը տուն ու տեղ թողինք, իրեք գիշեր ա չենք քնել, սար ու ձոր ոտնատակ տվինք, որ մի զանք էս սհաթին ձեզ տեսնինք, քո ուրախությունն ու օրհնությունը առնինք, մեր հայրենյաց ազատությունը տեսնինք, մեր կարոտ աչքը մի կշտանա ու էլ հենց էս սհաթին պետք է ետ դառնանք, որ կուսակալը մեր գալը չիմանա»:

«Հա՛յ անիրավս ձեզ, է՞տուր համար եք էդպես չերքեզի շորերում կուչ էկել, որ մարդ ձեզ չճանաչի. շատ լավ, հանաքն հո էդպես չե՛ն անիլ. դուք ձեր խաղն եք խաղացել ձեր ջահել տեղովը, ես էլ իմը կխաղամ էս ծեր տեղովս, տեսնինք ո՞վ կհաղթենք: Ձեզ բանից պետք է քցած, որ մի քիչ քիթներդ տրորվի, իմանաք թե հայրենյաց համար էդքան նեղություն քաշողը, էդքան ճամփա էկողը ու իր դուլլուղից ձեռք վերցնողը՝ թուր էլ որ դեմ անեն սրտին, կրակ էլ որ ածեն գլխին, պետք է երեսը եդ չի՛ թեքի. դուք էսքան տեղն անանց, աներկյուղ անց եք կացել, ոտի տակ տվել, որ մարդ են ուտում, հիմիկ սիրտ չե՛ք անում, որ կուսակալի առաջը գաք: Տո՛ Հայաստանու փրկիչը որ ձեր էդ ազնվական գործն իմանա, հասկանա թե դուք ձեր աշխարհի ու ազգի ազատության հանդեսը էկել եք, որ տեսնեք, ձեր ձենն էլ նրանց ձենի հետ խառնեք, ձեր ազնիվ սիրտն էլ նրանց սրտի հետ միացնեք՝ էն էլ էս հրաշալի, էս արժանահիշատակ ժամանակին, ձեզ սիրելու, ձեզ գրկելու խաթեր, ձեզ վրա պետք է բարկանա՞: Էն ի՞նչ սիրտ պետք է ըլի, որ տեսնի՝ մեկ որդի սարեսար ա ընկել, գլուխը

մահու տվել, որ իր ծննդին նեղությունից պրծած տեսնի, ինքն էլ ջանը եղ դնի, ինքն էլ հետը ուրախանա ու, մահապարտ էլ որ ըլի որդին, նրան թողություն չտա: Ձեզպես որդիք շատ ունենամ, շատ. էկե՛ք, էկե՛ք ձեր երեսին մեռնիմ, ձեր էդ ազնիվ աչքերին ղուրբան, իմ սիրուն պահած որդիք, էկեք՝ ձեր էդ մաքուր ճակատը մեկ էլ համբուրեմ, մեկ էլ ձեր էդ սիրուն երեսը դոշիս կպցնեմ, հետո ձեր շունչն իմ վզին: Կուսակալը թե խոսք ունի՝ առաջ ինձ ասի: Դուք է՛ն օրինակն եք ցույց տվել, որ մեկ որդի Սիբիրից ոտով գնացել ա Մոսկով, որ իր հորն ազատի. ձեզ ո՞վ կարա ղնամիշ անիլ: Հայոց ղոնշունն էլ էն ա հա՝ հազրել եմ. քիչ քիչ սովորում են կռվելու կերպը: Մելի՛ք էնպես զավակներ որ թագավորն էլ ունենա, չի՞ ուրախանալ: Հայոց ազգը էնպես որդոց ա կարոտ, է՛սպես. ի՞նչ կըլի, որ սրանց նման մեկ հարիրն էլ ըլին: Հլա մտիկ տուր սրանց բոյին, սրանց պատկերին, սրանց լեզվին, սրանց աննման աչքերին. Աստծուն հայտնի ա, ուզում եմ՝ թե էս սհաթը հոգիս հանեմ, սրանց տամ: Օրհնվի էն արգանդը, որ էնպես զավակներ կբերի: Ամեն մեկը էնպես գիտես՝ թե թագավորազուն ըլին: Ձեզ ստեղծող Աստծուն զոհ ըլիմ, զոհ. ինձ պետք է թաղեք, որ հետո վրըներովդ ղուշ անց կենա: Ձեր հայրենիքն էիք ուզում, էս էլ ձեր հայենիքը: Ես էլ գիտեմ, որ չոր, հալևոր սևագլխի խաթեր էդքան ինջըմիշ չէիք ըլիլ: Ինձ սիրեք, չսիրեք, ձեր ազգն ու աշխարը որ էդքան սիրում եք, հենց գիտեմ՝ թե Գաբրիել ու Միքայել հրեշտակն եք ինձ համար, որ մեր Լուսավորիչ պապին Խոր Վիրապումը մխիթարում էին: Գնա՛նք իմ հոգու հրազներ, գնա՛նք, ուշացանք. կուսակալը ինձ կըլի մնում, հլա բերդը նոր ենք առել, ո՞վ ա խաբար՝ թե ի՞նչ դուս կգա: Խալխի հոգսը պետք է քաշենք. բանդ ու զընդանը լիքն են մեր անմեղ զավակներովը, նրանց ախր հանիլ, ազատություն ու տիրություն կուզի, ո՞վ ա խաբար, թե ղրաղ պուճախում դեռ ի՞նչ բաներ անց կկենա, չունքի Ղզլբաշը՝ ղորդ ա՝ կոտրվել ա, ամա դեռ ոխն ու քենը սրտումը մնում կըլի, որ էրեկ իրանք էին Երևանու տերը, մեր ազգի գլուխը, էսօր մեր ոտն ա նրանց գլխին, մեր խաչին պտի հնազանդին ու երկրպագություն տան. գնա՛նք» ա):

Էս խոսքը բերնիցը դուս գալը ու մեկ ողբալի ձեն հենց էն վրեն կանգնած բրջի տակիցը վեր ըլիլը մեկ էլավ. «Հա՛յր սրբազան՝ գլխիդ ղուրբան՝ հասի՛ր. մեկ Հայ ափիցերի սպանեցին իր հոր հետ. ճար ունիս՝

ա) Էս բնաիր. հայրենասեր հայկազունքը, որ երկուսն էլ էս օր մեր ազգի միջումը իրանց ազնվությամբը, իրանց ազգասիրությամբը դեռ փառք Աստուծո՝ փայլում են, ու տեր Աստված դեռ երկար փայլի տա. Ներսես եպիսկոպոսի ձեռին էին՝ հենց բռնիր մեծացել: Երկան մնալն ու չմնալն էլ չեմ իմացել ու ինչ արած ունին, լավ Հայազգին պետք է ջոկ ջոկ գրքեր շինի, որ բոլոր կարդացողը պատմի, ու ամեն տեսնելիս էնպես գիտեմ, թե նոր Սմբատ, նոր Վարդան են մեր միջումը շրջում, հետո ժամանակի՝ Աստված էնպես նրանց մուրազը կատարեց, որ Նրուալեմսկին երկար ժամանակ քաղաքապետ (պոլիցմեյստր) էր Երևան, մյուսը հո՝ որ ազգի աչքի լիսն ա էս օր էլ, տարի ու կես կառավարիչ էր բոլոր հայոց նահանգին: Ոչ թե Հայք, Թուրքերն ևս նրանց անունովը էս օր էլ երդվում են:

տե՛ս»: Բրջի դռանը մարդ չէր երևում, որ մի փիչ կռացան, մտիկ չարին, գլխընեերին կրակ վառվեց, բերդը մեկ զազ էլ խոր գնաց, չունի տեսան՝ որ էն մարդը փանջարիցն ա գլուխը հանել ու ձեն տալիս: Ա՛խ՝ սիրելի կարդացող՝ էլ ի՞նչ երկարացնեմ էս սարսափելի պատմությունը: Կրլի որ քո սիրտն էլ քեզ ասեց, որ էս հաղարին ի՞նչ աֆիցեր պետք էր էնպես դժոխք մտնիլ, որ գլուխը մահու տա, եթե ոչ մեր ջիվան Աղասին, որ հինգ տարի սար ու ձորի, զազան, հարամու գլուխը չի՛ տվեց, պահեց, էն բանեերն արեց, որ աշխարհումը փիչ ադամորդի արած կրլի, վերջը Գրասովկի գեներալի հետ թռավ իր ցանկալի վաքանը՝ որ իր ջրատար հոր հետին երնչին հասնի ու հենց բերդն առան թե չէ, նա՝ մերը կորցրած զառան պես՝ էլ չի համբերեց՝ որ ոտը մի փիչ խաղաղվի, ընկավ բրջե բուրջ ու որ հոր անունը չհարցրեց, մեկ Երևանցի Հայ առաջն ընկավ, տարավ նրան էն բրջի դուռը որտեղ որ նրա տարաբախտ հերը մեկ քանի Հայերի հետ բռնված էր: Բայց անիրավ Պարսիկը վաղուց էին իմացել նրա դոնեունի հետ գալը ու նրա սպանածների հետ, ախպեր, ազգական, մինչև տասը մարդ գնացել՝ էն բրջումը տափ էին կացել:

Ա՛խ՝ էլ ի՞նչ գրեմ, ձեռս թուլանում ա, սիրտս արին կաթում... ա՛խ՝ բաս Աղասու սուրն ո՞վ անի, նրա ջիվան ումբրն ու օրը ո՞վ լաց ըլի: Ե՛ս, ես ողորմելիս՝ նրա գերեզմանին դուրբան, ա՛խ՝ բաս նա՝ որ ինձ էնքան երեխա ժամանակս իր ծնկան վրա խաղացրել ու ինձանով մխիթարվել ա, բաս ես քա՞ր պտի ըլիմ, որ նրա սուրը չանեմ: Բաս սիրտս կհամբերի՞, որ էս օր չուզենամ՝ էնպես հսկա, էնպես ազնիվ, քաջ երիտասարդի վրա հոգիս տամ. բայց չէ՛, ես ի՞նչ եմ, որ Աղասու սուրն անեմ, իմ բերանն ի՞նչ ա, որ լսողի սիրտը շարժի, էրի, խորովի, նրա սուր անողը հետո կգա, ես իմ դառը պատմությունն անեմ:

Իրեք թուրք ջոկ էին ընկել բրջի մեկ դրաղումը, մյուսները փախել—ա՛խ՝ լեզու՝ լավիս, ի՞նչ կրլի,—Աղասին, հրեշտակ Աղասին՝ երկու խանչալ ուռումը ցցված, իրեքը քամակումը ու ոտ ու ձեռ հազար տեղ յարալու փարալու՝ իր ողորմելի հոր դռանն, արինը ծովի պես չորս կողմը բռնած՝ որ արբազանը վրա հասավ: Աջու ձեռը որ չէր տարել, որ հոր գլուխը, էն ձնի պես սպիտակ մազերը մեկ խտի, մեկ դռանն կպցնի, որ էնքան տարվան էրված ուրի մուրազն մի առնի, հովանա, հենց տեղն ու տեղը ուսը վեր էին բերել ու կտրած ձեռը մնացել էր հոր գլխատակին, երեսը երեսին, ու ձախու ձեռն էնպես փեսացած, դռան վրա ընկած: «Վա՛յ՝ աչքս դուս գա՝ վա՛յ իմ ազգի ազիզ որդի. վա՛յ մեր ճամփեն փուռ դառնար՝ ա՛յ ջիվան, ա՛յ մեր ախպեր Հայի զավակ. վա՛յ մեր օրին ու արևին՝ Երևանու հրազ, իմ պահած մեծացրած՝ սիրուն Աղասի, քո արինն է՞ս տեղ պիտի բափե՛ր». ասացին էս ազգասեր հոգիքն ու աղլխներն աչքներին դրած՝ ամեն մեկը մեկ դրաղ քաշվեցին, չորացան, բու-

լացան, երկինքը գնացին, քարացած մնացին ու էլ որ մեկն ու մեկը հանկարծ աչքը կամ հոր երեսին, էն լիս դառած պատկերին, յա տղի կտրատած ջանին, էն արնաթաթախ մարմնին չէր քցում ու սիրտը բերնովը դուս բերելով՝ բիրդանբիր ձեն տալիս ու գոռում. «Հլա մի մտիկ արե՛ք, տեսե՛ք, հորն ի՞նչպես ա խսսել, տը էն ծերին նայեցե՛ք, տեսե՛ք՝ աչքը ինչպես ա որդու երեսը քցել ու երկու ձեռով նակատին խփում». սի՛րտ՝ տրամի, սի՛րտ՝ էլ չեմ կարում տանիլ, ո՛վ ջիգյար ունի, ինքն իմանա. մնացածը էքուց կգրեմ:

Հայոց ազգը էնպես ռաբիդ, էնպես ջիվան որդիք շատ էր կորցրել էս կռվներումը, էլ ո՞ւր կհասներ, էլ ի՞նչ օգուտ շատ սխալն ու մղկտալն, բայց ա՛խ՝ Աղասու մերը քոչի նամփին էր իր սև օրը վերջացրել, հերը որդու արնովը՝ իր փեսացած լաբը լվացել. նշանածը, ողորմելի Նազլուն դեռ Փամբակ էր, միմիայն տես ու նանաչ էին նրա վրա ցավում, կսկծում, իր ռաբիդ ընկերները հա, քանի Մատաթովի մոտ էր գնացել՝ ոչինչ խաբար չէ՛ր իմացել. էկող, գնացող էնպես էին պատմում, թե նրանց ներ էին արել՝ Հասան-խանի մոտ տարել: Ո՞վ էր խաբար, բալի թե էն անդամալուծների շատը նրա բարեկամքն էին, բայց մարդ չէ՛ր գիտում: Էն բրջից ձեն տվող Երևանցի Հայիցը հենց էսքան իմացան՝ թե երբ քաջն Աղասի ռսի ապելատով բրջի դռանը երևեցավ, դարավուլ սալդաթը դրաղ կանգնեց, պատիվ տվեց: «Ինչպես մեկ հրեշտակ, էնպես նեռս ընկավ իգիթը», վրա բերեց Երևանցի Հայն. «անօրեն Թուրքերը մեկ դրաղում թուր ու խանչալ պլոկած՝ տափ էին կացել: Բերդի առնիլը դեռ չէինք իմացել. հենց իմացանք՝ թե էն Թուրքերն էկել են մեզ յա սուրը քաշեն, յա դուրս տանին՝ կախ տան: Լերդ ու թոք ջուր կտրած, մնացել էինք սառած, որ հսկայն Աղասի նեռս ընկավ. հենց իմացանք՝ թե եկել ա, որ էն անիրավներին բռնիլ տա ու մեզ ազատի: Ո՞վ կիմանար՝ թե ի՞նչ մարդ ա ու ընչի՞ համար ա էկել: Խեղն հոր հա՝ շունչն էր մնացել բերնումը. աչքի լիսը վաղուց էր հատել, վաղուց էին ոտ ու ձեռք նրան թողել՝ չորացել: Փորն էկել էր ուռել՝ բերնին դեմ առել: Հենց գիտես՝ թե հոգին ինքը նրանից չէ՛ր ուզում ձեռք վերցնի, չունքի շատ անգամ էն ուշագնաց վախտը լավ պարզ լսում էինք, որ ուզում էր գլուխը բարձրացնի ու մեռած ձենով մղկտում էր. «բաս ո՞ւր ա... թող, թո՛ղ՝ մի տեսնի՛մ... Ա՛ղասի, ո՛ղի, հո՛գի, քա՛նի մի քա՛նի ինձ մաշես, երկնքումը վաղուց եմ տեղս տեսել՝ ա՛յ իմ ջիվան որդի, քանի՞ մի քանի ինձ մաշես, արի՛ արի՞ երեսիդ մեռնիմ, արի՛, մեկ շունչդ առնիմ, էլ հո աչք չունիմ, որ քեզ տեսնիմ, էլ հո ձեռք չունիմ՝ որ քեզ գրկեմ. լեզուս ա մնացել, անկաչս. թո՛ղ մեկ էլ ձենդ լսեմ, որ մարդ էլ ա մեկ խաբար տանիմ: *Հրի՛փսիմե, Նա՛զլու, Կա՛թա, Փա՛րիխան, Աղասի*»: Սանգարի ժամանակին ձենը իսպառ կտրվել էր: Մենք հենց իմանում էինք՝ թե վաղուց ա հոգին տվել: Թոփի, ղոմբարի ձենը մեզ խլացրել էր: Երբ ոտը խա-

դաղվեց, էլի առաջվան պես ճղղալով հոգոց քաշեց, էլի էս խոսքերը սկսեց եղ ասել ու հոգու հետ կռիվ տալ: Վերջին խոսքն էլի էն էր. «արի՛, արի՜ Աղասի, ո՛րդի, հոգի՛ ջան»՝ որ դռները ճռռացին ու ջիվան որդին հոր ձենը որ չիմացավ, «Ա՛փու ջան՝ գլխովդ ման տամ, դեռ սա՞ղ ես՝ երեսիդ ղուրբան, ափու ջան՝» ափու ջան ասելը, գժվածի պես հոր վրա ընկնելն ու թուր ու խանչալ վրա զալը մեկ էլան: Հերը հենց ձենիցը մեռավ. որդուն, ա՛խ՝ ջրասար որդուն էլ ժամանակ չմնաց, որ յա հորը եղ բերի, յա իրան մեկ չարա անի: Էլի աստված մեզ էր խեղճ եկել, որ սալդաթը էս ձենըձորը որ լսեց, խիստ առած՝ ասլանի պես ներս ընկավ, երեքին սպանեց, մյուսները փախան: Քոռանա իմ աչքս, որ էսպես բան չէ՛ի տեսել: Հազար անգամ Աղասու հոր հացը կտրել, հետը քեֆ եմ արել: Բարիկենդանին էլ՝ որ Աղասին փախավ, նրանց տան քեֆ անողների մեկ էլ ես էի: Իմ որդիս, ա՛խ իմ ջիվան *Մոսին* էլ էր նրա հետ փախել: Բայց ես լսում եմ՝ թե նա դեռ սաղ ա: Աստված՝ դատաստանդ քաղցր ըլի, էսպես զուլում էլ ո՛չ շհանց տես, էլ ոչ տեսնիմ, երես ոտիդ տակն, ասեց ողորմելին ու փեշն աչքերին դրեց:

Իրիգնահովն ընկել էր, թո՛զ ու դուման բերդի չորս կողմը բռնել: Էսպես վախտին դուռն էլ իր բնիցը չի՛ դուս գալիս, բայց սաղ աշխարհն էկել՝ Երևանու բերդի չորս կողմը բռնել էր, որն ջիվան Աղասու խաբեր, որը նրա մեյիդը դուս բերելու, չունքի լսել էին՝ որ մուզիկով ու դոնշունով պսի թաղեն ու էսպես բան, էսպես տեսարան՝ Երևանումը դեռ առաջինն էր: Սալդաթ ու մուզիկանդ բերդի դուռը կտրել էին, ժանդարմեքը ճամփա էին բաց անում: Համամների ու սուրբ Սարգսի դուզը էնպես էր սևին, սպիտակին տալիս ու դես ու դեն ծփում, ինչպես մեկ փրփրած ծով, որ քամու ձեռին՝ յա սիպտակ փրփուրն ա կիտուկ, կիտուկ քարին, ապառաժին խփում, յա սև ջուրն ա դմբալով դես ու դեն քցում: Թոզն էլ հո բոլորը թամամ էր անում: Տմբուր մայորը թափուզը պտտեց, սալդաթները կարգ ընկան, մուզիկն իր կսկծալի ձենն սկսեց. սև ձիանոնց գլուխն ու դագաղի ծերն երևեցան ու գենեռալ, ափիցեր՝ Ներսես սրբազանին մեջ առած՝ դուս էկան, ոտը շարժիլն ու սրի ձենը մեկ էլավ: Հազար բաշից, հազար կտրից աչք էր, որ մրմնջում էր, սիրտ էր՝ որ էրվում, մղկտում էր, բերան էր՝ որ ա՛խ քաշելիս՝ քարերն էլ հետը ա՛խ էին քաշում, սզլթում:

Մեծ ա անապատի հայաթը, բայց Ռուս, Հայ, Թուրք, մեծ, պստիկ՝ է՛նպես էին լցվել, ու ճուռչ չէր դուս գալիս: Տերտերները՝ եկեղեցու դուռը վաղուց էին բաց արել, ճրագները վառել, ճուրչառները քցել, բուրվառ, խաչ, խաչվառ ձեռներին՝ մտիկ տալիս, որ մեյիդը ժամ տանին: Խալխին դեն անելուցը զվիրն էին էկել, ճասը պատերովն էին ներս թափում, որ իրար ոտնատակ էին տալիս, ճուտով մեկ տեղ ճարեն: Էս հաղաղումն էր, որ իրար ոտնատակ էին տալիս,

մեկ անդամալույծ էլ սուրութմիշ ըլելով՝ քանի որ ոտը խաղաղ էր, գլխին, դոշին վեր հատելով, մազերը պոկելով, սուրբ Սարքիս ձեն տալով՝ հասավ ընկավ մեկ տերտերի ոտ, որ թողա, ժամի դռանը վեր ընկնի: Աստվածասեր քահանեն՝ տեր *Մարութը*, Հովսեփ եպիսկոպոսի հերը՝ հենց իմացավ՝ թե յա ուխտ ա էկել ողորմելին, յա ուզում ա մեկ ողորմություն խնդրի, սիրտը մրմնջաց, հանեց մեկ երկու գռոշ էլ առաջը քցեց ու տիրացվերին ասեց, որ նրան ձեռ չի՛ տան: «Ա՛խ՝ քոռանա քո քոռացնողի աչքը, մեկ բուռը հողի հասրաթ մնա՝ որ քեզ էդ տեղն ա քցել, ա՛յ խեղճ տղա, էդ պատվական սուրաթը, էդ գյովդեն ու սիրուն բոյը, որ քոնն ա, ընչի՞ պետք է էդպես չուռումիշ ըլեր. չուռումիշ ըլի քո էդպես անողի կյանքը», ասեց, աչքը տրորելով ազնիվ քահանեն ու երեսը շուռ տվեց:

Հենց պատվական մարմինը տեղ հասավ, հենց մուզիկի ու շարականի ձենը կտրեցին, մեյիդը վեր բերին՝ որ հոգոց տանեն, հենց ՚Ներսես սրբազանը էն սուրբ բերանը բաց արեց, Ա՛ստված՝ ո՞վ ունի էն լեզուն, որ պատմի, ինչ որ էստեղ պատահեցավ: Սար ու ձոր կրակ ընկավ, խալխի գլխին ջուր մաղվեցավ, էլ բերան չէ՛ր բաց ըլում, աչքն էր իր կրակը վեր ածում, սիրտն էր իր խանչալները փոխում, շունչն էր իր ծուխն ու բոցը քթիցը քուլա քուլա դուս փչում: Ալամ աշխարք մնաց քարացած, կանգնած: Երազ չէ՛ր՝ որ աչքները բաց անեին, պրծնեին, կրակ չէ՛ր՝ որ փախչեին. դինջանային. ջիգյար էր՝ որ էրվում էր, սիրտ էր՝ որ պատռվում էր:

«Ա՛ղասի ջան, Աղասի, աչքիս լիսը վաղուց ա խավարել, որ մեկ երեսդ էլա տեսնիմ» մեկ ձեն գոռաց, «ոտներիս ջլերը վաղուց են փեսացել, որ վրեդ էլա մի կանգնիմ, սուք անեմ. ձեռներս քոթուքի պես դոշիս են կպել՝ որ մեկ նաշդ էլա խտտեմ, որ մեկ նաշդ էլա դոշիս կպցնեմ, որ մեկ երեսիդ վրա ընկնիմ, երեսդ երեսիս տամ, հոգիս հոգուդ հետ համփու քցեմ, էդ լիս երեսիդ ղուրբան՝ Աղասի, էդ ջիվան ջանիդ մեռնիմ՝ թագավոր Ա՛ղասի, է՞դպես էիր ուզում քո խեղճ հոր հավարին հասնիս, է՞դպես էիր քո դոսթ, բարեկամի սիրտն ուզում առնիս, է՞դպես էիր ուզում Անի շինես, ումբրդ ու արևդ խավարացնես, որ բալքի քո ազգին ու աշխարքին մեկ ճար անես՝ ա՛յ քո հրեշտակ ջանին ղուրբան: Ա՛խ՝ մկամ երկիրը՝ քեզ պես ծնունդ ո՞ւնի, քեզ պես զավակ բե՞րել ա, որ էդպես անջիգյար քեզ տանում ա, մկամ երկինքը քեզ պես հողեղեն տեսել, ստեղծե՞լ ա, որ քեզ խլում ա, մկամ Հայոց ազգը քեզ պես որդի, քեզ պես երազ էլ ո՞ւնի, որ քեզ բերել ա հողը դնի, քեզանից ձեռք վերցնի, քո ջիվան ջանը գետնին, գերեզմանին պահ տա՝ էդ երկնքի նման լուսեղեն պատկերիդ մեռնիմ՝ Ա՛ղասի: Լոռվա սարերը քեզ պահեցին, քեզ սիրեցին. Անու խարաբեքը քեզ ղվաթ տվին, հարամուց ազատեցին. բաս հենց վա՞թանն էր քոռացել, վա՞թանն էր խարաբ էլել, որ խորթ մոր պես՝ իրան գլուխը պրծացրեց, քեզ մահու տվեց, քե՛զ, որ հազար տարի անց կենա՝ էլ քեզ նման զավակ՝ ո՛չ

ունեցել ա, ո՛չ կունենա: Հինգ տարի բոլոր՝ դո՛ւ էիր մեր դաշտերի, սարերի Աստվածը. հազար գերի ու անհար՝ քո ձեռիցը՝ իրանց կյանքը նորեն ստացան: Բաս է՞նքան սիրտ էլա չունե՞ր քո աչխարքը, որ մեկ սնաթ էլա քեզ պահեր, քո արևը էդպես շուտով չթո՞ղար մեր մտնի: Աչքերս Հասանխանը հանիլ տվեց, ոտ ու ձեռ նրան դուրբան էլանի՝ Ա՛ղասի ջան, երկինք ու երկիր ինձ համար հավիտյան խավարեցան, ջան ու զորություն վաղուց ինձանից ձեռք վերցրին, արեգակ ու լուսին վաղուց ինձ համար մեր մըտան. ծնող, ազգական դեռ չե՛մ տեսել, որ սիրտս չէրվեր, բայց էլած շունչս էլ քեզ համար էի պահում. քառացած անկաչներս քո ձենին էին հասարաթ մնացել, խավարած սիրտս՝ քո անունով էր պայծառանում, մխիթարվում, քո անուշ ձենին էի մնում՝ որ մեկ լսեմ, հետո հոգիս տամ. քո լուսեղեն պատկերին էի կարոտ՝ որ մեկ գայիր՝ էն խավար զնդանին լիս տայիր, որտեղ ինձ պտի դնեին. էն սառը գերեզմանին շունչ տայիր, որ ինձ պտի ծածկեր, էն տեսնող, լսողին էրեիր, որ իմանային՝ թե դո՛ւ՝ դո՛ւ ես ինձ վրա սուբ անում՝ քո արևին մատաղ, ճիմիկ ա՛խ՝ ի՞նչ կըլի երկնքիցը մեկ կրակ ընկնի գլխիս՝ ինձ էրի, փոքրքի, կամ երկիրը պատռվի, ինձ ներսև տանի. ա՛խ, ե՞ս պետք է քո սուրն անեմ, որ աչք էլ չունիմ, ե՞ս պետք է քո վրեդ գամ, որ չե՛մ էլ տեսնում, հո՞ղը պտի ըլի քո գերեզմանը, թե սիրտս, մարդիկ են մենակ վրեդ լալի՞ս, թե սար ու ձոր էլ, գիտե՞ր ա, որ քեզ բաղում են, թե ցերեկ. արեգա՞կն ա աչքը բռնել, խավարել, թե լուսինը, հրեշտա՞կք են քեզ երջապատել, քեզ ողբում, թե մարդիկ. երկրնքումն եմ քեզ հետ, թե երկրումս՝ էդ սիրուն ջանիդ մեռնիմ Ա՛ղասի»:

«Հերնումերդ առաջիս կանգնել՝ խնդում են, հրճվում են, քեզ կանչում, թագ ու պսակ, լիս ու ծաղիկ քե՛զ վրա են վեր գալիս, քեզ պետք է զարդարեն, թագավոր ու նահատակ քո առաջն են եկել, բոլորը տեսնում եմ, բոլորի միջումը դո՛ւ ես արեգակի պես փայլում, բաս էս ի՞նչ տխուր ձեն ա, որ անկաչս ա ընկնում, բաս էս ի՞նչ կոծ, կսկիծ ա, որ վեր ա ընում, բաս ո՞ւր ա Նազլուդ, ո՞ւր քո ջիվան երեխեդ, որ թողել՝ գնում ես, չես հարցնում. բաս էս ի՞նչ քարեր են, որ չոքած տեղս՝ ծնկներս ջարդում, մաշում են. չէ՛, վա՛յ իմ գլխիս, արևիս, դո՛ւ ես երկնքումը, ե՛ս, ե՛ս ո՛ղորմելիս միայն երկրումը, էս փուչ աշխարքումը, էս խավա՛ր տարտարոսումը, էս փշալից ձորումը, ե՛ս առանց քեզ, Մոսին ու ոչ Աղասին, մարմինն, ու ո՛չ հոգին, լաշը դարդակ, բայց ո՞ւր հրեշտակն: Քեզ հետ կյանք քաշեցի, առանց քեզ թող չըլի, քո կոխկին արևս բաց էլավ, իմ առաջին քոնը մեր մտավ. էս շունչը կրակ կդառնա, ինձ կէրի, էս հողը դժոխք կդառնա, ինձ կմաշի, էս մարմինը՝ որ ինձ պետք չի՛, քեզ՝ թող քեզ դուրբան ըլի, քեզ. ինձ ո՞ւր ես թողում՝ դու գնում, ինձ ո՞ւր ես թաղում՝ դու թռչում. երկիրն մեկ տեղ վայելեցինք, օրորցում, չոլում՝ դու էիր իմ կենաց ընկերը, դու իմ ուրիս սիրեկանը, ես քո ազիզ բարեկամը: Մկամ հերնիմեր՝ որ քեզ լաց չըլին, ազգական սիրելի վրեդ չկանգ-

ցին, բաս քո ջրատար Մոսին, քո պահած որդին՝ քեզ կուղարկի՞, ինքը կմխիթարվի՞, քեզ հողին կտա, որ հետդ չի՛ գա՞, չէ՛ չէ՞ էդ սուրբ երեսիդ մեռնիմ, որ էլ չեմ տեսնիլ. դու գնա արքայությունը, ինձ տա՛ր դժոխքը, տա՛ր, էս աշխարհն էլ չի՛ կարող ինձ պահիլ, մարմնիս աչքը քեզ չի՛ տեսնում, հոգուս աչքը հո բա՞ց կրլի, քո ջանին մեռնիմ. թե երկնքումն էլ քեզ չկարենամ խսսիլ, գրկիլ, հետդ խոսալ, մոտդ նստիլ. հրեշտակ տեսնելիս, գլխովդ շրջելիս, դրախտումը նայելիս, լիսն վրեդ գալիս, որ քեզ տեսնիմ՝ ք՛ զ՝ Աղասի ջան՝ սուր խրեն սիրտս, էլի կխնդամ, կրակ վառեն գլխիս՝ էլի կցնծամ, տա՛ր, տա՛ր քո բարեկամն, թե չէ ես կգամ, որ եդ չմնամ... Ա՜խ»...

«Ա՜խ՝ էս ո՞ւմ ձենն էր՝ որ լսեցի. քար առե՛ք այ ջամբնաք՛ ինձ սպանեցե՛ք, սուր առե՛ք՝ ինձ թիքա թիքա արե՛ք» մեկ ձեն էլ խալխի միջիցն վեր էլավ ու հենց իմանաս՝ մեկ ամպ տրաքեց: «Մոսի՛, ո՛րդի՝ առաջ ինձ սպանի, ի՛նձ թաղի, ա՛յ իմ կորած որդի, որ իմ ջանը հանեցիր, իմ սիրտը մաշեցիր, քո հալար հորը խեղճ արի՛, էս սիպտակ մազերը քեզ դուրբան՝ բա՛լա ջան: Թո՛ղ մեկ ծունչդ էլա առնիմ՝ է, վա՛յ իմ գլխիս, արեվիս: Մո՛սի, Ա՛ղասի, երկի՛նք, քանդվեցե՛ք, աշխարհ հիմքդ կործանվի, Հասանխան, դժո՛խք, դժո՛խք, ինձ տարե՛ք, ինձ կերե՛ք: Մո՛սի ջան, բալա՛ ջան՝ դու ինձ թողիր, դե կեսացի՛ր. ե՞ս պետք է քո հողը բուռն անեմ, էս չորացած ձեռները պետք է քեզ թաղե՞ն. ընչանք ես գեսինը չմտնեմ, քեզ երկնքումը տե՞ղ կանեն: Գնա՛ք բարով՝ ազիզ ո՛ղիք ջան, գնա՛ք բարով. սիրով ինձ էրեցիք. ես էլ էս սրով՝ հոգիս ձեզ կտամ, մարմինս հողին, որ ձեր առաջին Աստուծո բեմին՝ իրար հետ խնդանք, իրար հետ ցնծանք, իրար հետ տանջվինք, իրար հետ մաշվինք. գնա՛ք բարով՝ հերնրմերով», ասաց ողորմելին. թուրը պսպղաց, արինը շառաց, ամպը գոռաց, օրը խավարեց, թվանքները ճրռացին, դազաղները բարձրացրին, շարական ու երգ վերջացրին, ու Քանաքռու վերի եկեղեցին էրկու ճեր, երկու որդի մեկ օրում, մեկ տեղում մինչև էս օրը առել՝ պահել ա իր սուրբ ծոցումը, որ դատաստանի օրը լիս էցի, իրանց փառին հասցնի:

Գերեզմանն կորած, հողումը թաղված,
Աչքից հեռացած, մտքից մոռացած,
Իրանք անլեզու, աշխարհն անիրավ,
Որ Հայոց ազգիցն անթիվ ու անբավ
Էսպես քաջ որդիք խլեց՝ չկեսացավ:
Ո՛չ մատուռ նրանց գլխին կանգնեցավ,
Ո՛չ արձան նրանց անունը թողեց,
Ո՛չ ազգի միջումն հիշատակն լսվեց:
Դու՝ քնքուշ Մուսա՛, որ ինձ շարժեցիր՝
Իմ էրված սրտին զորություն տվիր,
Ա՛խ՝ էնքան չառնիս հոգիս, չմեռնիմ,

Որ իմ ազգի սուգն առնեմ, հեռո մտնիմ
Քո թևի տակը՝ նազելի՛ Մուսա,
Քեզ՝ թո՛ղ Աղասին, իմ սիրո՛ւն Մուսա,
Էնքան ամանաք մնա, որ արտիս
Մուրազն ա՞խ՝ առնիմ, հեռո ես գալիս՝
Իմ ազգի հսկայքն ինձ որ հանձնեն,
Ինձ իրանց կռիվն չզրկեն, չասեն,
«Անիրա՛վ որդի՝ մեր հողի վրա
Էնքան կանգնեցիր, կացար համբառ,
Մեր արի՞նը չէիր, որ չի՛ ցավեցիր,
Մեր արինը տեսած՝ դու մեզ չհիշեցիր»:
Ո՛չ՝ քեզ Ա՛ղասի, սիրուն իմ Մուսա
Որքան ուզես, արինս դեռ իմ վրես ա,
Ինձ քուն ու հանգիստ, ինձ փառք ու պարծանք
Ես էն կհամարեմ, որ իմ բոլոր կյանքն
Զոհ տամ իմ ազգին, որ ձեր առաջին
Ես ա՞խ՝ պարգևես լինիմ, երևիմ,
Ձեր գերեզմանին, սուրբ հողին մեռնիմ:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԶԱՆԳԻ

Ինչպես մեկ կատաղած վիշապ՝ երկնքիցը թռած՝ գլխիվեր հոլոլակ, մեկ տուտը Սևանի հանդարտ ծովումը, մեկ տուտը Արագի քրքրված ղրաղումը, սար ու ձոր կխչոր տալով, քանդելով, տապալելով, քափ ու քրտինքը բերանը կոխած, զզզված՝ մազերը քյալլին ցցած, կապը կտրած, գժված, ռեխն ավազով, քարով, գիբիլով լիքը, էս կողմըն, էն կողմն փնչացնելով, ճոռռելով, ջարդելով, տակ ու ղրաղ ծամելով, բրդելով — մեկ թևն իր ծոցի, էն սև, մութն ու չանգը կոխած, խեղվանդ, խեղվանդ կտրատած փորն ու դոշը բաց արած, ծառով, թփով զարդարած՝ ձորի գլխովը քցած, մեկ թևն՝ էն նեղ, չոր, տխուր, Կաքավասարի տակիցը, որ ական թոթափել դուս չի պրծնում, վազում, ու հրո՛վ, սրո՛վ, բոցով, բռով, փռնչալով, մռնչալով, խռնչալով, քարի, քարափի գլուխ վեր հատելով, իր փորը խցկելով, վեմ, ապառաժ իրար ծեծելով, կայծակին տալով, ճչալով, ճռնչալով, թնդալով, դղրդալով, ցած ափները, սասանահար գետինը պոկելով, պռճոկելով, քրքրելով, քրքրվելով. կենդանի, անկենդան, խաշն, հայվան գետնին զարկելով, բամբաչելով, խլացնելով, քռացնելով, սրթսրթացնելով, վրթվրթացնելով — վառված, կրակված աչքերը արնով լիքը, յալը ցցած՝ ատամները ղրճտացնելով, կրճտացնելով, դաշտ ու տափ դմբացնելով, դրնգացնելով, դմբդմբացնելով, դնգդնգացնելով, ու կայծակի թուրը բերնին թռնած, վրա պրծած որ չի՛ գալիս ամենի *Զանգին* ու Զորագեղ մտնում, որ Հայաստանի սուրբ գետինը

ոտնատակ տվողին, մեր նախնյաց մաքուր գերեզմանը քանդողին, կործանողին, մեր նահատակաց սուրբ, անմեղ, արդար արինը թափողին, կխչորողին, մեր աստվածաբնակ տաճարները, եկեղեցիքը ավերողին, ապականողին, մեր հոյակապ թախթերը, քաղաքները խլողին, փչացնողին, մեր անճար, օրվան հացին կարոտ, ե թ ի մ, ցրված, սասանած, գերի ընկած, հարամու, թշնամու ձեռին կոտորված, երկրե երկիր կորած, փչացած, խեղճ, անտեր *ազգի* տունը քանդողին, հողի հետ հավասարողին ու մեր չար հարամու բունը, անօրեն թշնամու տունը, մ ե ր արինը խմողի թախթը, մեր աշխարքը քանդողի ամարաթը, նրա արինաշաղախ բերդը, նրա ոսկոռաշեն բուրջը, նրա զողաբնակ տեղը, նրա գազանաբնակ հողը՝ քանդի՛, տապալի՛, փշրի՛, ավերի՛, տակ ու գլուխ, գլուխ ու տակ անի, քարեքար, պատեպատ տա, հիմնատակ, բրիշակ անի, կլանի, ու նրանց միջի ըլողներին, դրսի թաղածներին, գըլխումը բուն դնողներին, տակումը քուն մտնողներին քշի՛, տանի՛, սրբի՛, ողողի՛, թիքա, թիքա, փառչա, փառչա անի ու մեր խեղճ աշխարքի, մեր ողորմելի ազգի՝ աղի արտասունքը սրբի, էրված, խորովված սիրտը հովացնի, զովացնի, մեր հազար տարվան, թունալից, անըժշկելի յարեն կտրի, վերջացնի՝ որ հազարների, բյուրավորների ցավամաշ հոգին ուտում, կեղեքում, մաշում, տոչորում, սաղ, սաղ դալար ու զվարթ էս անգութ ազգին, անողորմ գազանին՝ շատ տարի, շատ դար ղուրբան էր տալիս, վերջացնում:

Գիշերվան մութը գետինն առած ժամանակին՝ որ մարդ իր շվաքիցն էլ սասանում, սարսափում ա, ու քաջի դիվահալած, մահասազնայ անցավոր՝ երեսին խաչ հանելով, Հավատով խոստովանիմն ասելով, սրբոց, մարգարեից անունը տալով, որ Զանգվի կարմնջի վրովը անց չի կենում ու կոնիղի չոր դարդուսը նի ըլում, սարսափը ջանն առած, լեզուն բերնումը սառած, աջու կողմն Երևանու զարհուրելի բերդն ու Թուրքի գյոռխանեքը (գերեզմանատուն), ձախու կողմն՝ դնգերը, ջաղացները որ չեն ձորումը թխթխկացնում, չխչխկացնում ու փոքր ինչ հեռու՝ չանգը կոխած, կամարակապ համամները ու տխուր Զորագեղը՝ փոսումն ընկած, ձենիբները փորըները քցած, առաջին Երևանու Ծնաբը՝ տրտում, դառնավարամ սքի քողըն երեսին փռած՝ որ չե՛ն երևում,—հենց իմանաս՝ բոլորն անդունդն ա գնում բաթմիշ ըլում, քանի մարդ բարձրանում ա, վեր ըլում—ու հեռվանց որ արթուն շներ՝ տների կտրներիցը՝ չեն վնգվնգում ոռնում, հաչում, ղշղրու տալիս, էլի ձեները փորըները քցում, բարակ ձգում, գլում ու քթերիցը իրանց տխուր սարսափելի կոնգոռնալը դուս թողում, ն վ ո ւ մ, որ սուր սուր սարերի, թափեքանց գլխըներիցը, տակըներիցը սովամահ գիլանը՝ ֆորսի հոտն առած, փրփրած, անկուշտ բողազներն ու ռխըները չեն բաց քցում, ոռնում, շան պես կոնձկոնձում, որ նրանց խաբեն, մոտ գան, ն ե ր ս մ տ ն ի ն կամ իրանց գզզեն, պատառեն, խեղդեն, դաղըմիշ անեն, կամ մեկ անմեղ գառն, մեկ կաթնակեր ճամփեն մոլորած, տունը կորցրած ֆ ո ր թ,

կամ մեկ նախրիցը եղ ընկած, քուչում կամ քարի տակի կուչ էկած՝ արդար կով, կամ առըխ յաբու, կամ ծնած ղուրաղ, կամ մեկ բեզարած՝ իրան համար հանգիստ, խաբրչամ ՙնստած՝ արթնող ոչխար՝ գտնեն ու լափեն— կամ մեկ շատ բանացրած, հալից ընկած, տիրոջիցը խռոված, տանից դուս արած, էստեղ, էնտեղ չոր չոփ, ծերը սուր փուշ կրծելով, ծամելով, ղոթուր անկաջները թափեթափ տալով, իր սև օրիցը բեզարած, ձեռք վերցրած՝ անտամ, անպոչ, անլեզու հայվան՝ մեկ խղճալի էշ՝ պարապ ռաստ բերեն, հետը խաղան, ծլունգ ծլունգ ըլին, ջահելությունը միտքը քցեն, որ մեկ քեփը բացվի, սազը քոքի ու էտո իրանք իրանց բանը տեսնեն, մաքրազարդեն: Սրանց սոսկալի ձենի հետ էլ՝ որ ձորերի միջիցը, քարափների արանքիցը, ապառաժների գլխըներիցը, բաշերիցը, թփերի, քոլերի տակերիցը, դզերիցը, չոլերիցը, բներիցը՝ մեկ կատաղած արջ, կամ խորամանկ աղվես, կամ վախլուկ չախկալ, կամ մեկ ամեհի քաֆթառ, կամ գլխիցը ձեռք վերցրած ալապաստրակ, իրանց սոսկալի, զարզանդելի ձեները իրար չեն խառնում, գոռում, մռռում, բռռում, մնկմնկում, ճնկճնկում, ճչում, խառանչում, բառանչում, բղղում, ճղղում կամ անքուն աքլորները՝ իրանց տիրոջը կամենալով արթուն պահպանիլ, լեղապատառ, սասանահար վախս բեդվախտ որ չեն թրպրտում, բկըները թափեթափ տալիս ու ճղլանի ձեները նեղ բողազներիցը՝ մեկ խոր ձորից, մեկ փոսից, մեկ բաշից, յա կտրից հանում, կանչում, անկաջ դնում, էլ եղ ծղրտալով կանչում կամ՝ հիմիկ Ռսի սալդաթը, էն ժամանակը Թուրքի ղարավուլ սարվազը՝ ինչպես գերեզմանիցը նոր դուս էկած, դիվանոնց ճանկն ընկած, ոտ ու ձեռք կապած, սուրն առաջին հանած, մահապարտ մեղավորի պես, որ ուզում ըլին՝ հոգին հանեն՝ թե բերանը բաց անի, յա ծպտա—սևամորթ փափախը խոր՝ քիթը քցած, աչք ու ունքը կալած, ծանր, կամաց, սուս, փուս՝ ոտները փոխելով, աչքերը տրորելով, քնահարամ արշտոտալով մեկ մութը պուճախից, կամ մեկ բուտկի տակից—որ գլուխը չի հանում ու խուլ, խոր, զարհուրելի, փորն ընկած ձենով՝ *«ալո՛ւ-շա՛յ»* կամ *«խաբա՛ր-դա՛ր — սա՛ր-հետա՛ր»* — գոռում, կանչում:

Որ քամին մեկ կողմից, բուքն ու բորյազը մյուս դեհից ինչպես կատաղած դահին՝ սրարձակ դամշով, մաթրախով, թոփով, մզրախով սարերի գլխըներիցը, ձորերի միջիցն՝ թոզ, ա՛վազ, հո՛ղ, ա՛ղբ, զիբիլ առաջն արած՝ փոսերիցը հանում. պատեպատ չի տալիս, գետնիցը պոկում, քարափին խփում ու ծառերը ջարդելով, խոտերը ճոթռելով, գետինը ճղելով, մեկ ճուխկ մյուս ճխկի, մեկ պատ մյուս պատի, մեկ տախտակ մյուսին չի սատիկ կպցնում, թրխկթրխկացնում, զրխկզրխկացնում, մեկ էս քարափին քարով թռնցքում, մեկ էն սարի գլխին դմբզում, բամբաչում. զրխկացնում, թրխկացնում ու մեկ կիտուկ հող, ավազ, շունչդ քաշելիս, կամ աչքդ բանալիս՝ էրկու ձեռով բերանդ ու բաց քիթդ չի խցկում, լցնում, շունչդ կտրում, քիթդ

կայնում, փակում, աչքերդ խավարացնում ու անկաջիդ տակին թոփի-գյուլ-լի պես կամ սուր նետի նման՝ վզվզալով, դզդզալով՝ եդ դառնում շուտով, երեսիդ էնպես խփում, որ աչքերդ մթնած՝ կեծակին ես տալիս, ու դու տեղնուտեղդ չե՛ս շշմում, շշկլում, թմբրում, սասանում, քար կտրած մնում ու սառած կանգնում ու աներևույթ թշնամիդ՝ էլ՛ եդ ձին չափ քցած, էլ եդ հրեղեն բոցով որ չի սարերի, ձորերի ջանին դաստ անում, հասնում, թազում, մեյդանը բաց անում, ու թնդում, դղրդում, շաչում, շառաչում, հայթում, կատաղում, փրփրում, խռնչում, գռնչում, գլուխը թափթափ տա-լիս, նայում, ձենը կտրում:

Որ աչքդ կիրացած՝ ջանդ սասանահար՝ խելքդ թռած, հանկարծ ինչ-պես մեկ խոր քնից՝ գլուխդ՝ անիվ, սասանմամբ չե՛ս բարձրացնում, առաջդ քցում ու ամեն մեկ խորից, փոսից, ամեն մեկ հեղկից, մութը արանքից՝ էս կողմն, էն կողմն, հեռու տեղերից, ծառերի տակից, բաղերի միջից, սարերի գըլ-խից, Զանգվի դրաղներիցը՝ ծիրանի փետրի չաղ ալավը, կրակի վառ բոցը, հրեղեն ձողու պես վռվռալով, խավար գիշերը թրի պես հղելով, սև մութը, թանձրամած ծուխը, պեծն ու վառ կայծակը վերը վեր չե՛ն խփում, ձո-րերն ու երկինքը կրակում, ու խավարը կոխած, սև խոռոչների, բերան-ները բաց՝ էրերի, օձի պես ոլորված՝ հեղկերի, քաչքի պես հոլոլակ էլած, չանգըրները դես ու դեն քցած, մազերը խճճված, ծամերը կախ ընկած, դոշ ու ծիծ եդ հոթռած՝ բարձր ծառերի, դիվի պես երեսը դեմ տված, կանգնած՝ անահ, անվախ, սուր, ցից, իրար վրա թինկը տված, երես երե-սի դրած, բերան բերնի խփած՝ խավարադեմ ծոցըները բաց արած, ատամները սրած՝ զարհուրելի քարափների սոսկալի սփարները չե՛ն բաց անում, ու էլ եդ խփում ու էլի խելքը ցնդած ընկնավորի (թուլացկոտ) պես՝ շատ թպրտալով, ծեծվելով, դես ու դեն գլորվելով, դրհտացնելով, դնչռտացնելով հետո իրանից իրանից էլ եդ աչքըները չեն խփում, տաք ա-նում, անշունչ, անսաս մնում, դադարում:

Ու է՛ս հաղաղին, է՛ս սարսափելի սհաթին՝ որ բազի վախս էլ երկին-քը՝ իր ալեկոծությունը չի սկսում, սարերը ջարդում, ամպերը տրաքացնում, կեծակի լախտին աշխարքի չորս կողմի գլխին վեր հատում, փշուր փշուր անում, ու Զանգին, սարսափելի Զանգին էլ որ մեկ կողմից չի գոռում, մռնչում ու թուլ ձեռները, անկազմ ոտները քարեքար տալիս, թող, դուման անում, բառանչում ու քամու վզվզոցը, երկնքի տրաքոցը, քարափի հըռ-հըռոցը, սարերի դրմբդրմբոցը, ձորերի դրնգդրնգոցը, ծառերի խշխշոցը էրե-րի խռնչոցը, դևերի, ջաղացների թրխկթրխկոցը, գետնի գըգնդալը, տների թնդալը, պատերի տրաքտրաքոցը, շների, գիլանոնց, արջերի, դարավուլների, աքլորների՝ ծղրտալը, ճչալը, ծվալը, բառանչիլը, խառանչիլը, վնգվնգոցը, կոնձկոնձալը, ճնկճնկալը իր ահագին ձենի հետ չի խառնում, ոլորում, փորը քաշում, էլ եդ մեկ ռոպեից հետո հազար կողմերով՝ դուս փչում, ցա-

հում ու սարերի, ձորերի, քարափների բերանը էլ եղ լեզու դնում, էլ եղ շունչ տալիս, որ իր քաղցր ձենը քաշեն, դամ անեն, իրանց դժոխային քե-փըն արամիշ անեն, պար գան, ծափ, ծիկատան, ծղրտան, դիժինա քցեն, քեֆ անեն, խնդան, ցնծան:

Էս հաղաղին՝ որ Աստված ոչ շհանց տա, մեկ անծանոթ անցավոր որ Կոնդի դուզը չի՛ նի ըլում, յա Ապրանքափոսիցը[ա)] վեր գալիս, որ Զանգվի վրովն անց կենա, աչքը շաղվում ա, գլուխը շվարում ու հենց իմանում ա, թե մեկ անազին սար վրեն փուլ էկավ: Էլ ո՛չ առաջն ա տեսնում, ո՛չ եղևը: Քարացած, փետացած, մնում ա տեղն ու տեղը սառած, ցցված: Ինչպես երազում մեկ հեռու, խոր տեղից, մեկ խուլ դղրդոց անկաջդ ընկնի ու հենց իմանաս՝ թե երկինք, արեգակ, լուսին, աստղեր իրարոցով դիպան՝ փշրեցին, փշրվեցին, կոտրեցին, կոտրվեցին, ու գռգռալով, գոռգոռալով, պտռելով, պտռվելով, վեր թափեցին, ու անդու՛նդ, դժոխք, արքայություն, տարտարոս, հրեշտակք, դիվանք, սերովբեք, քերովբեք, սաղայել, սաղանայել, սասանած, սփրթնած՝ հրեղեն սրով, բոցեղեն թրով, ամպով, կայծակով՝ թռթափում են, վեր ընկնում, որ աշխարհ վերջացնեն ու հետին դատաստանի տեղը պատրաստեն, որ Աթոռ Աստվածությանը իջանի, բազմի ու անիրավ մարդիցը հեսաբ պահանջի, որ հենց իմանում ա, թե աշխարքն իրն ա, ինչ ուզենա, էն պետք է անի, էնպես ա ողորմելի անցավորի հոգին ու սիրտը խառնում, երկրից երկինքը գնում, իր վախճանը տեսնում ու արյան քրտինքը երեսիցը, մեղա ասելով, իր մեղքն հիշելով, սրբում, երբ աչքի առաջին կամ Քանաքեռ ա բացվում, կամ Նորագեղի դուզը:

Էնպես մեկ սարսափելի գիշեր էր, որ *Ապովենց Հարու. Թյու. Նր.*, Քանաքռու ազնվական անձանց մեկը Ապրանքափոսիցը դուս էկավ, մտավ իրանց մենծ իգին, տեսավ կատեպանները (բաղմանչի) բոլորը քնած են, էլ դիմիշ չարավ՝ որ նրանց վեր կացնի, ինքը քյահլան ձին տակին՝ առեց մեկ

ա) Ապրանքափոսն Աղավնոց *մենծ իգու* տակին ա: Քանաքռցիք պատմում են՝ թե մեկ չոբան էշը բարձած տուն գալիս, տեսնում ա, քիրայի իրան աղաքին մեկ դուռը բաց էկավ: Մտնում ա ներս, աչքդ բարին տեսնի, ջավահիր, մարգարիտ, ոսկի՝ էնքան ա, որ էլ հեսաբ չի՛ կա. իշի բեռան մոխիրը դեն ա ածում մեր բախտավոր իշարածը ու խարարները պռնեպռունց ջավահրով լցնում, դուս գալիս: Մի քիչ տեղ որ գնում ա, ձեռի փետը միտն ա ընկնում: Աչքը չկշտացած՝ էն փետի խաբրը եղ ա դառնում, հենց ուզում ա, որ դուս գա, էլ դուռը չի՛ կա: Նա էնտեղ ա իր սև օրը լաց ըլում ջավահրի միջումը, իշարածի խարունը տանը. չունքի անբան էշը ի՞նչ կիմանար, թե վրինը ջավահի՞ր ա, թե ախպ, տնրա-լով որ տուն չէկավ, դռանը անկաջները կախ արած կանգնեց, ազիզ խանումի լեղին պատռեցավ, որ տեսավ թե իր սիրելի մարդը չի՛ կա: Քիչ էր մնացել՝ որ իր դրատին էլ խռկի, բերդանքիր մեկ զատ պսպղաց: Էնպես իշին ուրիշ մարդ թագավորություն կտար, ամա մեր տանտիկինը չուներ: Իր օրումը նեց, տուն հրավիրեց: Էշն էս սիրով զարմացած՝ լեզու էկավ, ու ինչ որ անց էր կացել, պատմեց: Աստված իշարածի դատաստանը քաղցր անի. ու ամեն Քրիստոնեի էնպես մեկ իշարածի ռաստ բերի:

Մեր գեղըցիկ էս էլ են պատմում, թե էստեղ էր, որ մեկ ռիզուն բազարիցը գալիս, տեսան որ իրանց *Ալոմ* պապը, որի լավությունը հազար բերան էս օր էլ պատմում ա, նրին շունչը հատած՝ վեր էր ընկել: Որդու հարսանքավորը տունը լցվել էին, որ հոր մեյիտը ուսըներին դրած բերում են: Հարսանիքը սուգ ա դառնում: Էնպես են ասում, թե դեղել են:

Գորգոչանը դիպչի, յա բանդը գնա, տեսնի՝ թե ջուրն ընչի՞ չի՛ գալիս: Մութը էնպես էր գեսինն առել, որ մատդ կոխեիր մարդի աչքը, չէ՛ր իմանալ: Բայց բոլոր քարերն էլ՝ որ բերանները բաց անեին, նրան չէի՛ն կարող վախացնիլ, է՛ն աներկյուղ սիրտն ուներ մեր քաջ հայազգին: Թուրք ու Հայ էս օր էլ կասեն՝ թե նրա ո՛չ ուրտին, ո՛չ լեղվին սարն էլ չի՛ դիմանալ: Բաղերի գլխովը տվեց մեր ուրտս իգիթն ու հասավ Գորգոչանի գլուխը. ջրի բաժանվելու տեղն էս էր: Տեսավ որ էստեղ էլ ա ջուրը պակաս: Հենց վերի եկեղեցու գլխովը պսսեց, որ մեկ բանդին հասնի, ջուրը կապի,— աչքը որ եղևը չքցեց, մնաց տեղնուտեղը սառած: Չէ՛ր գիդում, թե ի՛նչ տեղ ա: Ուզում էր եդ դառնա, սիրտը չէ՛ր տալիս, ամոթ էր համարում իր գլխին. ձիուն էր զոռ անում, ձին անկաչները խլացնում, փնչացնում էր, եդ վազում: Զորս կողմը բոլոր մութն ու խավարը կոխել էր, բայց եկեղեցու գլուխը արեգակի պես փայլում, ճանանչում էր: «Սո՛ւրբ Մարիամ Աստվածածին՝ քեզ եմ կանչել» ասեց բարեպաշտ Հայազգին, ձիուցը վեր էկավ, մեկ դրաղ տեղ կապեց ու երեսին խաչակնքելով, մտավ գերեզմանատունը: «Աստված ձեր հոգին լուսավորի, ա՛յ արդար ննջեցյալ» ասեց ու մտավ ժամի հայաթը:

Քանի Քանաֆառ ասողը ծռվել, հազար հարուստ տանիցը, քառասուն տուն էին մնացել, ու էն էլ աղքատ, ողորմելի, օրեն հացին կարոտ, էս սուրբ եկեղեցին էլ մնացել էր ամայի: Տարենը մի անգամ էին էնտեղ ժամ ասում, էն էլ սուրբ Աստվածածնի տոնին: Էստուր համար դուռ ու հայաթ բաց էր մնացել: Հենց մեկ քանի ծունր դրեց, էրեսին խաչ հանեց, ու ուզում էր, որ սեղանն էլ համբուրի, գնա իր բանը, էնպես գիտես՝ թե թևիցը քաշեցին: Էնպես որ սառած, կանգնած մնաց ո՛չ, հանկարծ մեկ երեխի ձեն ընկավ անկաչովը: Կարծում էր՝ թե երազ ա տեսածը, յա միտքն ա իրան խաբում: Մի քիչ էլ որ անկաչ դրեց, մեկ ուրիշ ձեն էլ ընկավ անկաչը ու պարզ լսում էր, որ մեկ երեխա՝ ձենը փարն ընկած հեկեկում էր: «Նա՛նի ջան՝ նանի. ա՛խր մի աչքդ էլա բա՛ց, ա՛յ քո չարը տանիմ: Մեզ ո՞ւր բերիր էստեղ՝ էս մեռելները հո մեզ կուտեն, մեր հարն ո՞վ կրլի, որ դու էլ քնում ես, աչքդ չե՛ս բաց անում: Վե՛ր կաց, գնա՛նք տուն, քանի՛ լաց ըլիս՝ քանի՛, մեր ափուն հո կորել չի՛ էլ եդ կգա, ինչ ես էդքան սուտ անում: Մեզ թաղի՛ր՝ նա՛նի ջան, մեզ մորթի՛ր, ջուրն ածի՛ր. մեզ հարամին կգա, կտանի, մեզ ի՞նչ կանես էս չոլումը: Նանի ջան, նանի՝ էդ սի՛ռուն երեսիդ դուրբան, ընչի չես մեկ խոսք էլա ասում, ա՛խր քո երեխեքը չե՞նք, ի՞նչ արինք, որ էդպես մեզանից նեղացար: Էլ քո սիրտը չե՛նք կոտրիլ՝ քո հոգուն մատաղ՝ թաքրլի մեզ սիրես, մեզ պահես, մեզանից էլ չխռովիս»:

Ա՛խ՝ էնպես զարհուրելի սնաթին՝ ո՞ւմ անկաչն էս ձենն ընկնի, որ սիրտը չտրորվի, չխռովվի: *Նազլուն* էր, այ իմ սիրելի կարդացող՝ էս մերը,

որ երեխեքը սում էին անում: Թե դու էլ սիրտ ունիս, չե՛ս ասիլ՝ թե ինչովի ա էս պատմությունը: Սերը, սուրբ սերը՝ որ բալասանի պես կենդանացնում ա մարդի սիրտը, ու թրի պես կտրատում, սերը՝ ի՞նչ ասես՝ որ չանի: Ի՞նչ կրակ կարա անսեր սիրտը տաքացնի, ի՞նչ ջուր կարա սիրով վառված հոգին դինջացնի, հանգցնի: Սիրով վիրավորված սիրտը ոչ հողից կվախենա, ոչ գողից, ոչ ահ գիտե, ոչ վախ, ոչ արից երեսը կդարձնի, ոչ ջրից: Քանի շատ ա սերը, էնքան քաղցր ա տանջանքը: Սերին ի՞նչ կը-դիմանա, որ մահից վախենա: Սիրելուցդ զրկված վախտը՝ հողն էլ ա բերան առնում, ինչ ուտում, քարերն էլ են այխումդ մզրախի պես ցցվում, քաշած շունչդ էլ ա ինչ կրակ դառնում, էրում, փոթոթում, ո մարմինը ինչ գերեզման դառնում, ո սիրտը՝ ինչ դժոխք, ո այրը՝ ինչ արյան ծով, ո ձենը՝ ինչ ամպ ու որոտումն, մրրիկ, փոթորիկ: Բաս Նազլուն կարող էր առանց Աղասուն կենալ, ասած խոսքը, նրա հետ կապած ուխտը չկատարի՛լ: Ճշմարիտ սիրողի մեծ մուրազն հենց էն ա, որ իր սիրելու խաթեր մեռնի, Նազլվի սիրելին էր հողումը, էն թագավոր տերը, է՛ն աշխարհի այխի լիսը, բաս նա կարող է՞ր՝ առանց նրան՝ այխը բաց ու խուփ անիլ, կամ մեռած, գնացած շունչը երկար քաշի՛լ: Գլուխը դրել էր գերեզմանի վրա, երեխեքն առել դաշի տակը, լիսն էկել էր չորս կողմը բռնել, բայց ողորմած երկինքը դեռ չէր կամեցել, նրա սուրբ հոգին առնի ընչանք էն անմեղ երեխեքանցը մեկ տեր լիս կընկներ: Նա էլ հո գլխներին կանգնած էր: Մեկ ա՛խից ավելի՝ էլ ո՛չինչ չիմացավ էս էկողը: Երանի՛ էն գերեզմանին, որ էսպես կսիրեն: Երանի՛ էն հողին՝ որ երկու սիրելու մարմինը՝ էսպես խստակ, անարատ կտանի, կպահի, որ Աստծո առաջին պարգևները դուս գան՝ մեր երկիրն էլ, որ երկնքի փիրն ա, մեր հոգին էլ, որ Աստծո սուրբ պատկերը: *Նազլուն* էլ գնաց, *Աղասին* էլ, նրանց երեխեքանց տերն էլ Աստված հասցրեց, Աստված կքողա՞ որ իր որդիքը կորչի՞ն. մենք էլ մեկ օր կերթանք, մե՛նք էլ, ա՛յ իմ սիրելի հայրենակիցք. ասա՛, որ Աղասու գերեզմանն էս օր ո այխիդ առաջին էլ ըլի, դու չե՞ս ա՛խ քաշիլ, ողորմի տալ ու մտքումդ ասիլ. «Ի՞նչ կըլեր, ես էլ ո ընկերների մեկն էի էլել, իմ հայրենիքը սիրել, իմ ազգին լավություն արել, որ ինձ էլ էսպես սիրեին, իմ անունն էլ էսպես աշխարհի միջումը փայլեր: Գանձ ու հարստություն, պատիվ ու նշան, իշխանություն ու մեծություն՝ մինչև գերեզմանի դռան են մեզ հետ ընկեր և ո՛չ բարեկամ. սառը պատանը երբ որ այխդ փակեց՝ էդ հոգելից այխին դուրբան՝ ա՛յ իմ Հայկա ազգիվ զավակ, տխուր զանգակը՝ երբ որ քեզ ժամը տարավ, ո պայծառ երեսը՝ երբ որ մահվան դեղնությունն առավ, ո անոշ լեզուն՝ երբ որ փեսացավ, սիրուն արևդ՝ երբ որ մեր մտավ, դագաղդ գերեզմանը, մարմինդ հողը, հոգիդ երկինքը գնացին, դինջացան, էն սմավորն էլ կդինջանան, որ ո խաթեր իրանց սպանում էին ու նրանք էլ որ մեռնին, խունկն ու մոմն էլ վրիցդ

կպակսի, ժամ, պատարագն էլ: Կարելի ա՝ որ էն քո վրա անսիրտ, անջիգյար մահ էկողների, խնդացողների շատը՝ նրանք են, որ հացդ ուտելիս, բարությունդ վայելելիս, քո սաղ վախտը՝ ուզում էին ոտդ համբուրեն: Աշխարքն էսպես ա: Քո գո՛րծը, քո գործը, միայն քո անունը կպահեն: Հայրենասիրությունը միայն քո հիշատակը կտոնի, ազգասիրությունը քո արածը՝ կենդանի կպահի, քեզ սրբի տեղ պաշտիլ կտա: Հայրենյաց հողը քո անգին ոսկերքը, քո սուրբ գերեզմանը ամեն անցկենողի առաջին կկանգնացնի ու մատով ցույց կտա, «թե ուզում ես քեզ էլ էսպես սիրեմ, զգվեմ, դու էլ ինձ սիրի, ինձ պայծառացրու, իմ սիրելի որդյակ»: Աղասու սուքն արինք պրծանք, ա՛խ նրա պես հայազգի հիշատակը, նրա պես աննման հսկայի պատմությունը՝ ե՛ս չպետք է գրեի: Երանի՛ էն սհաթին, որ մեկ ազնիվ հայի ծնունդ, իմ անպիտան լեզվի վրա բարկանա, իմ անպիտան գրությունը դնի քցի ու ինքը նորեն էնպես գրի մեր քաջ Հայերի պատմությունը, որ լսող, կարդացող վառվի, բորբոքի, զարմանա, հիանա ու էն գրողի դալամն ու գիրքը, ինչպես Պետրարքինը մասունքի տեղ պաշտի, ծոցումը պահի: Սերն էր, որ ինձ համարձակություն տվեց՝ որ գրեցի, թո՛ղ կարդացողը պակասությունս երեսովս չտա: Գնա՛նք մեկ Զանգվի դռանն էլ, մեկ մեր սուրբ Զանգին էլ տեսնի՛նք, մեկ նրա ձորն էլ օրով տեսնի՛նք, չունքի գիշեր էր, որ վրովն անցկացանք գիշերվան տեսածն ու ցերեկվանը մեկ չի՛ ըլի, մեկ էլ մեր սուրբ հայրենյաց հողը մտնինք, հետո ձեռ ձեռի տա՛նք, սիրտ սրտի, իրար գրկե՛նք, դոշ դոշի տա՛նք, ու որ արտասունքը մեր աչքը կալնի, ցավն ու կսկիծը մեր բերանը փակի, սար ու ձոր մեր ձենը խլեն, ու թե մեկսումեկս երկնքումն ըլի, մյուսը գետնքումը, ո՛ր լուսնի տակին որ կանգնի, ո՛ր աստղին որ նայի՛, ո՛ր ծովի դռանին նստի, ո՛ր սարի գլխով անց կենա, աչքը երկինքը քցի, ձենը փորը ու առաջին ա՛խը, առաջին կաթը՝ որ թափի, կամ բերնիցը դուս գա, է՛ն ըլի, որ ասի. «Բա՛րեկամ, բա՛րեկամ, դու գնացիր, ես մնացի, ասած խոսքդ գետինը չի՛ քցեցի, Հայրենյաց սերը միշտ սրտումս ունիմ, Հայրենյաց ուղուրին կյանքս եղ եմ դրել: Չի՛ դարդ անես, չի՛ ցավիս, ինձ հիշես, կարողություն խնդրես»:

Զանգի՛, Զանգի՛, գեղեցի՛կդ իմ Զանգի: Քո երկնանման երեսը տեսնելիս, քո տխուր ձենը լսելիս, քո սուրբ ջուրը բերան առնելիս, քո ծաղկազարդ ձորերի միջումն, քո զովարար ափերի դռանին, քո սիպտակ, լուսաբաբախ փրփրի տակին, քո պարկեշտ Մամբռու ափին, քո խնկահոտ ծառերի տակին, քո անմահական ծաղիկների միջին, քո էդ տրտում, դառնավարան լացի, բոթի, սրի ձենն առնելիս, քո սիրուն աչքերի աղի արտասունքը տեսնելիս—բաս ի՞նչ կըլեր, որ քո բախտավոր, վաղուց հեռացած, մեր գլխից պակսած—մեծազն, քաջազոր, աշխարհասասան, անհաղթելի, անպարտելի իշխանաց, աշխարհակառույց թագավորաց մեծազոր, քաջաբա-

զուկ հսկայից, տարաբախտ, վատաբախտ, բզվառացյալ, գերեվարյալ, տատանյալ, տարտամյալ, զուրկ, թափուր, սրախողող, քարակոծոն, հայրենամերկ, կենսակորույս, տնանկ, սքավոր, աղքաս, չքավոր՝ որդիքը ու թոռունքը՝ մեկ միտք անեին, գլխընեռին վա՛յ տային, իրանց սև օրը լաց ըլեին՝ թե ո՞վ քեզ առաջ՝ ուրախ ձայնիվ, բարձրադիր նակատով, երկնանման պատկերով, արծվահայաց աչոք, հսկայական դիմոք, քաղցրամոք ժպտիվ, ողջույն տվեց, քո համն առավ, քո ծաղկընեռիցը՝ խնդալով, ցնծալով հոտ քաշեց, քո քաղցրահամ պտղընեռը ախորժանոք նաշակեց, քո հով, զովարար դրաղին էկավ, բազմեց, քո սուրբ անարատ գիրկը համբուրեց, քո անուշահոտ վարդը, քո պարկեշտ մանիշակը՝ ողջագուրելով, խանդաղատելով քաղեց ու պերն դիմոք, վսեմ ծանրությամբ իր քաջ բազուկը վրեդ մեկնելով, տարածելով ու իշխանական զորությամբ, խորհրդածու ուշիմությամբ՝ էդ սուրբ ափնեռիդ, էդ ազնիվ ձորերիդ, էդ անդրդվելի քարափնեռիդ՝ սուր նայելով, էդ անտառ, քաջ արտիդ, էդ փրփրուն, ամենի, սարսափելի ալյացդ՝ երկար հիացյալ՝ ապշյալ մնալով, խրոխտ ձայնիվ, հզար շրթամբք, վճռահաս, ազդու բարբառով, երկնալից բերանով, քերովբեական լեզվավ զոչյաց, «*Հրազդա՛ն*՝ [ա]) դու ես իմ այսուհետև նազելի բնակարան»:

«Այս քա՛ջ բազուկ, այս լայնալին աղե՛ղն, այս նետ երեքնեան, այս կուրծ քաջակուռ, ամուր, այս աշխարհասասան, անընկնելի, անվանելի հսկայից սիրազումար դասք, քե՛զ լիցին յայսմհետ պահապան, պաշտպան՝ սխրալի՛դ իմ Հրազդան»: Ցնծա՛, զուարճացի՛ր, բերկրեա՛ց, փարթամացի՛ր. հրճուեա՛ց, զուարթացի՛ր՝ գեղեցի՛կդ իմ Հրազդան: Թո՛ղ՝ ծոց քո ցնծալից, թո՛ղ՝ դաշտ քո զուարճալից՝ ուռճացի՛ն՝ ծաղկեցին, ընձիւղեցե՛ն, բողբոջեցե՛ն պտուղս հազարաւորս, սերմանիս բիւրաւորս՝ ի կերակուր՝ իմ սերընդոց, ի ցընծութիւն՝ իմ զաւակաց, ի վայելչութիւն՝ իմազանց դիւցազանց: Իմ տո՛հմք ժառանգեսցեն յայսմհետ զայս դաշտ երկնատիպ, իմ շառաւիղք եղիցի՛ն քեզ բնամայա՛ղթ խնդակիցք: Այս լերինք երկնամբարձք՝ եղիցին իմ պատուարք մշտահաստատք. այս դաշտավայր չքնաղադէմ՝ իմ քաղցր օթևան: Թո ձո՛ր ծաղկածին՝ իմ նազելի զբօսարան: Իմ անուն կընքեսցէ՛, դրոշմեսցէ՛ զայս մաքուր, վայելչագեղ սահման, զի ո՛չ գտի երբէք ի բոլոր ուղիս, յերկարատև չուս իմ բացական, սմա հանգուցատիպ՝ տեղի յարանման, սա՛ կոչեսցի՛ այժմ և յայսմհետ, մինչև ցորն յաւիտենական— *Հայաստա՛ն*»...

Զանգի՛, Զանգի՛, անողոքելի իմ Զանգի՝ սիրտ իմ մորմոքի, աղիք իմ գալարին, ոսկերք իմ քստմնին, ուշ իմ աղմկի, հոգիս բորբոքի. տուայտիմ ի ցաւս, վարանիմ ի ծուփս, հառաչեմ լալով, հայցեմ ողբալով, ա՛ռ զիմ արտասուս, տո՛ւր ինձ սփոփ, յոյս: Քանի՞ցս կանգնեալ ի վերայ անեղատեսիլ քարաժայռից քոց, խայտալով ի ծաղկանկար, երփնեռանգ ծոց քո

ա) Զանգի:

հրաշագեղ, մինչև տղայն էի, խնդայի, խաղայի, ցնծայի, զմայլեալ, ապշեալ, մերթ ևս զարհուրեալ, սասանեալ յահեղգեղեցիկ դէմս քո զայրագին, ահիւ, սարսափմամբ՝ կամ ի գիրկս ծնողաց վազեի, կամ խնդութեամբ, ցնծութեամբ յալիս քո կայտռէի—այժմ թանձր հառաչք և թախիծք կուտակեալք ի մրրկայոյզ, վարանեալ սրտէս՝ առ քե՛զ համբառնան, առ քե՛զ գոչեն, ի քեզ մեռանին, ի քե՛զ կարկամին:

Զանգի՛, Երա՛սխ, Հրազդա՛ն, Արա՛զ, կաթնահամ ստինք մօր իմոյ սիրելւոյ և գորովագութ ծնողի՝ մեծին Հայաստանի: Ո՛ւր ձեր տիեզերատօն անո՛ւն, ո՞ւր այն ոսկեղէն դարք, ո՞ւր դիւցազանց բոյլք, ո՞ւր հսկայից կաճառք, ո՞ւր աթոռանիստք, ո՞ւր քաղաքք ամբարտակք, բրգունք, ապարանք, կրկէսք երկնահրոսք, տաճարք պանծալիք, շէնք զուարճալիքս, որք զձեօքն պնդագոյն զօդիւ, հզօր ձեռամբք, ամուր բազկօք, քնքուշ սրտիւ, խանդակաթ սիրով՝ գորովաժպիտ դիմօք պաշարեալ, պատեալ—խանդաղատէի՛նն, փարէի՛նն, ողջագուրէինն, փաղաքշէինն և գիրկս արկեալ զանուշահամբ երկնատիպ ձերովք լանջօք համբուրէինն զնոսա ի համբոյր սրբութեան, ի նշան սիրոյ մշտական, ի ջերմեռանդն ուխտ մտերմութեան, հաւատարմութեան:

Զանգի՛ իմ, Երա՛սխ, Մա՛սիս, Ալագեա՛զ, դեռ կանգնիք անմռունչ, դեռ հայիք անշշունչ. գնայք միամիտ, հոսէք ի մեր հովիտ. սպառնայք ամպոց, խիզախէք ձորոց, վարսագեղ ալեօք, կատաղի դիմօք, ոմն ձիւնափայլ ոմն արծաթափայլ, ոմն ի փողփողիւն, ոմն ի փրփրիւն, ոմն վանէ զերկին, ոմն հնչէ զգետին, ոմն ի ձիւնեայ պսակ, ոմն ի ծաղկանց թագ, յարշալուսին տես, լուսնին ի պայծառ, հեզ՝ ողջունէք միմեանց՝ համբոյր տայք շրթաց ձեր սուրբ ստորոտաց խնկածին դաշտաց Հայկազանց վայրեաց, Երկրի աւերա՛կ, դաշտք մեր անբնակ, անսի՛րտք, անողո՛րմք, յի՞մ դուք եղէք վկայք կորստեան ազգի, աւերման դաշտի չքնաղ քաղաքաց, հզօր իշխանաց, որոց զարմ և նիռ ի ձեռս թշնամեաց, ի բանդ դառն յոճիր, անօրէն ազգաց՝ զոհ եղէն ի սուր, մտին ի բոց, հուր, բողին զմեզի սուք, յարեան արտասուք, վտարիլ յայլ աշխարհ. զսուրբ Հայրենեաց վայր սգալ, ողբերգել, կոծել, հեծեծել ի հեռուստ՝ աչօք արտասուօք մաշեալ, աղեկեզ սրտիւ, կարօտով մեռեալ:

Զանգի՛, Զանգի՛, քա՛ղցր իմ Զանգի. ի քոյդ հայեցեալ անյողդողդ ճակատս, վառէինն ի զէնս հսկայք քաջամարտ: Հայկազեան տոհմի ընտիր պատանեա՛կք զքո ալիս տեսեալ ահեղ—աղուորակ, մղէին ի մարտ, վանել քաջայաղթ, զինակուռ բազկաւ, տեգօք, ասպարաւ, աղեղամբք վառեալք, զրահիւք զարդարեալք՝ զԲելայն գունդ ահեղ սրոյ մատնեալ ի զոհ. ելին յասպարէզ, թշնամեաց ետուն գրոհ. ոսկեթել վարսիւք, դափնեայ պսակօք, պսակեալ զիւրեանց գլուխ. անվախճան փառօք, ճեմեալ յերկնից խումբս. զվերինն վայելեն զկեանս անտրտում, յերկրի կանգնելով զանմահից անուն, ի դարքս անանց, անհոլով ամաց:

Զանգի՛, Զանգի՛, հրաշագե՛ղդ Զանգի: Դու զքոյդ սուրբ նախանձ տակաւին տածես, դու անեղ թնդմամբ տակաւին հերքես, դղրդաս յարձակմամբ, մեծաձայն գոչես. «Ելէ՛ք Հայկազեան սերունդք քաջազունք, առէ՛ք զէն, զասպար զաւակք բարեսնունդք, հարէ՛ք, փշրեցէ՛ք զթշնամեաց ձեր զունդ, տո՛ւք հոգի հոգւոյ, թիկն ընդ թիկուն: Ջախջախեսցի՛ թող զազանն նկուն. *Թու-րեա* հզօր բազուկ եղիցի ձեզ նիզն, նմա՛ զոհ լինիլ լիցի ձեր միշտ հիզն: Վօլգայ իմ մեծ քեռ, ես, իմ քոյր Երասխ՝ համբոյր մատուսցուք ի Կասպեան կոհակ: Նա զիւր բարութիւն, ես զիմ խեռութիւն ի մի մեր մօր ծոց ընդ միմեանս խառնեսցուք: Ես զիմ Սևանայ օրհնութեան մաղթանս, ես զիմ սուրբ Մասսայ ողջոյն հայրական տարայց, մատուցից սիրելւոյն իմ քեռ, բերից ձեզ զողջոյն նորա աւետաբեր:

«Ո՛չ ես խղճալի օրհօրդս էի պարտ, զի չար թշնամին եմուտ ի մեր դաշտ, այլ քոյրս զառամեալ, հին աւուրցն Արազ թոյլ ետ նոցա զալ բռնի ինքնահաս: Տեսեալ զծերունին սկեսրայր իմ Մասիս՝ ծածկեմ զիմ գլուխ, փակեմ զերես, զի մի ալևորն աղու ձիւնահեր յալիս հասակի լիցի դառնավէր: Թէ քոյր իմ Երասխ անհաշտ բնութեամբ ո՛չ տայ խղճալւոյն հանգիստ և դադար, ճեղքէ, պատառէ զոտս նորա ցայտմամբ: Ե՛ս պարտիմ զայս վէրս փարատել իսպառ: Իմ չեն բայց այդ շնորհք, զի դաշտք, անդաստանք ետուն զիս կոչել Զանգի ոսկեհանք[ա]. այլ սուրբ Սևանայ, հօր Լուսաւորչի որոյ արդար նշխարք աստ իմ առաջի կան և պահպանեն, օրհնեն, խնամեն. զիմ անզօր ձեռաց զարդիւնս՝ որք աստ են:

Բացէ՛ք զճակատ ձեր, ցնծացէ՛ք յամայր. իմ քաղցր Վօլգայ քոյր հոգայ միշտ զձեր ճար: Ես զի՛մ մտերմութիւն ցուցից նմա համակ, նա զիւր քաղցրութիւն տացէ՛ ձեզ՝ որդեակք: Այս կապ անխզուն, այս սէր սրբազան մնասցէ՛ ի մէջ մեր ի կեանս յաւիտեան: Դուք զօրացարո՛ւք որդի՛ք Արամեան. եղերուք ընդ միմեանս սիրով միաբան *Սէր, խաղաղութիւն պահեն զամենայն զազգս և զազինս ի բարօրութեան:*

ա) Զանգի. պարսկերեն նշանակէ հարուստ, ճոխ:

ՑԱՆԿ

Հառաջաբան 1
Գլուխ առաջին 9
Գլուխ երկրորդ 60
Գլուխ երրորդ 136
Հավելված. Զանգի 212

Խմբագիր՝ Ս. ՌՈՒՄԱՌՅԱՆ
Նկարիչ՝ Գ. ԽԱՆՋՅԱՆ
Գեղ. խմբագիր՝ Ան. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ
Տեխն. խմբագիր՝ Ա. ՄԱՏԻՆՅԱՆ
Վերատուգող սրբագրիչ՝ Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

Գատվեր 902։ Տիրաժ 30000

Հանձնված է արտադրության 11/VI 1938 թ.
Ստորագրված է տպագրության 10/VIII 1939 թ.
Թուղթ՝ 60×92¹/₈։ Տպ. 28,0 մամ. + 13 հատ ներդիր. հրատ 13,2 մամ.։
Գինը 14 ռ. 10 կ.։

ՀՍՍՌ Կուլտուրայի մինիստրության հրատարակչությունների և պոլիգրաֆարդյունաբերության Գլխավոր վարչության
Պոլիգրաֆիզդատ, Երևան, Տերյան 91։

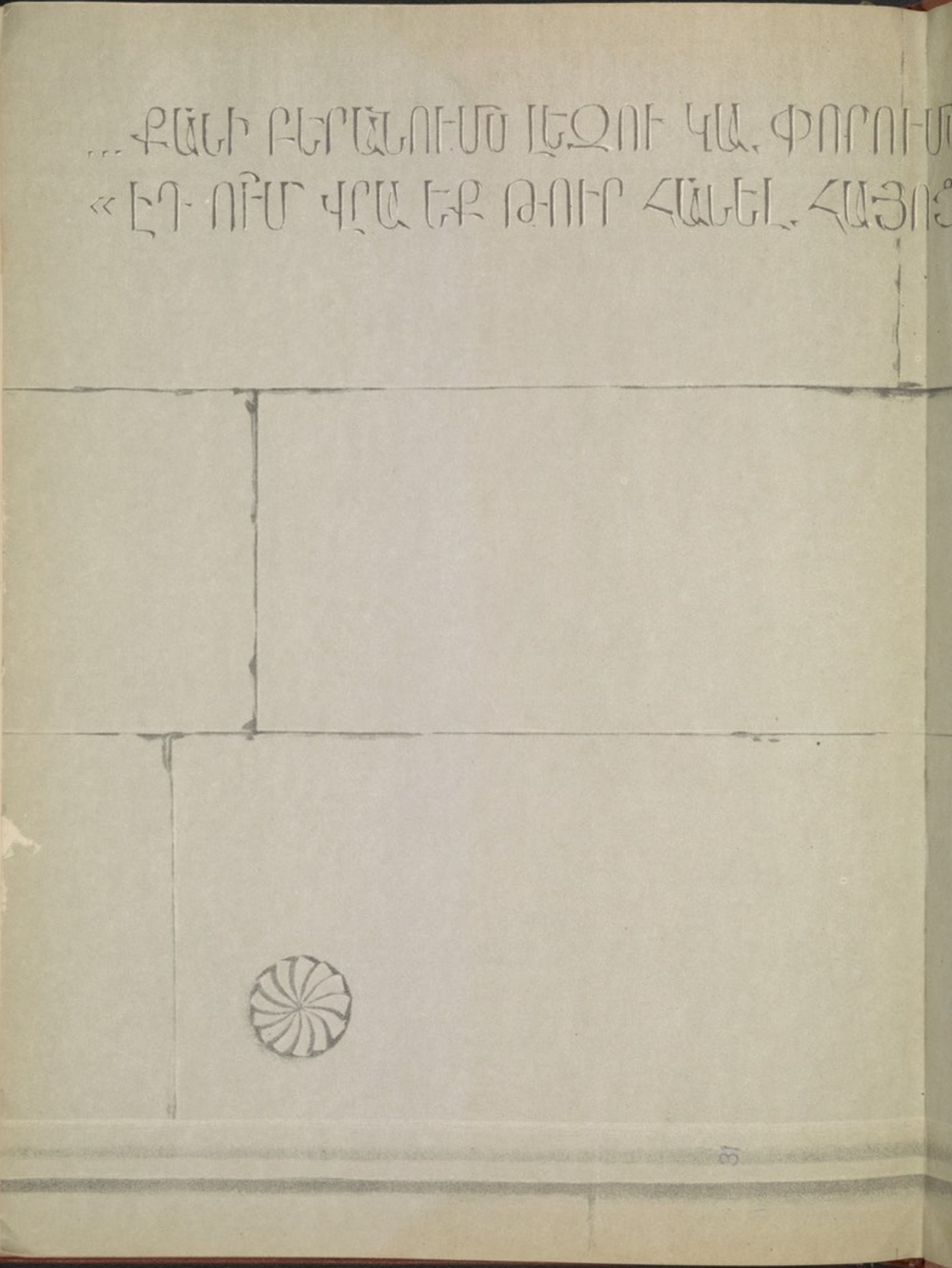

...ՔԱՆԻ ԲԵՐԱՆՈՒՄՍ ԼԵԶՈՒ ԿԱ, ՓՈՐՈՒՄ
«ԷԴ ՈՒՄ ՎՐԱ ԵՔ ԹՈՒՐ ՀԱՆԵԼ, ՀԱՅՈՑ

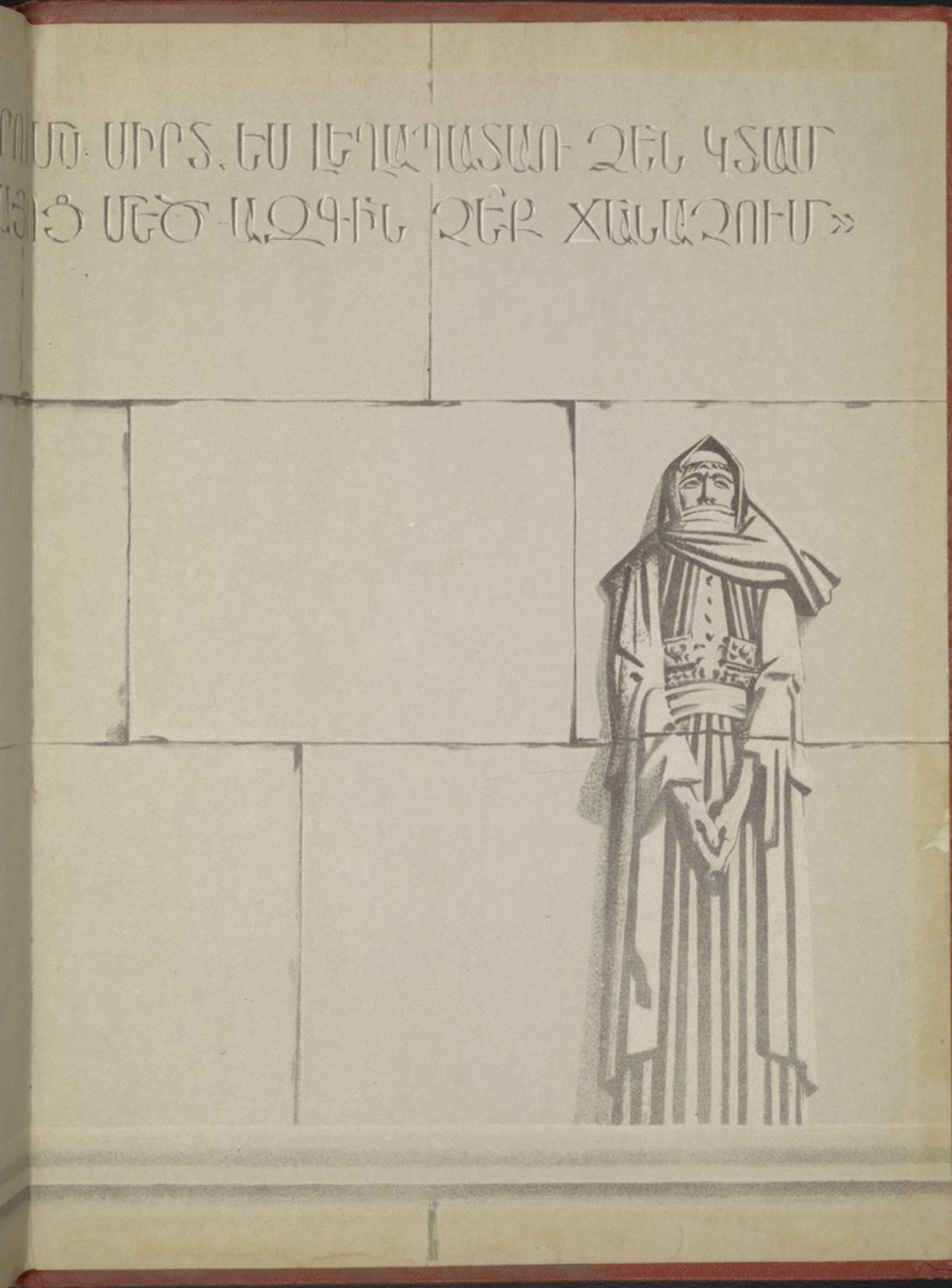
ՐՈՒՄԸ ՍԻՐՏ, ԵՍ ԼԵՂԱՊԱՏԱՌ ՉԵՆ ԿՏԱՐ
ՅՑ ՄԵԾ ԱԶԳԻՆ ՉԵՔ ՃԱՆԱՉՈՒՄ»

LIBRARY OF CONGRESS
0 006 342 282 4